

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM

Földtudományok Doktori Iskola

**A Mecsek-vidék tájtörténete. Táj és ember viszonyának változása
háromszáz év tükrében.**

PhD értekezés

Máté Gábor

Témavezet : **Dr. habil Dövényi Zoltán, egyetemi tanár D.Sc.**

Pécs, 2013

1. ábra: Hegyháti látkép az ági Somlyóról
Hervanek József tusrajza, 2011.

„Ha a földrajz – a mely a természettudományok és a humaniorák között áll és ezen tudománykörök kapcsolója is – meg tudja értetni civilizációnk emberével is a tájfogalom értelmét, ha meg tudja leírásának színességével és sokoldalúságával értetni a táj él egyéniségét és ha f leg meg tudja értetni a tájnak, mint a földfelszíni élet megjelenési formájának jelent ségét – akkor a földrajz egy részecskével hozzájárul ahhoz, hogy egyetemesebb világképet formálhassunk magunknak.”

Teleki Pál: A tájfogalom jelent ségér 1. 1937. 10.

Tartalom

1. Bevezetés és célkitűzés	5
2. A dolgozat diszciplináris keretei	8
3. A kutatás elméleti keretei, tér- és időszelvénye, fogalomhasználati problémák	14
3.1. Táj, kultúrtáj, tájtörténet	14
3.2. A kutatás térbeli és időbeli kereteinek meghatározása	17
3.3. Tértípusok	20
3.4. Idő értelmezés	24
3.5. Tájtörténeti fordulópontok, formációk (korszakok), folyamatok és csomópontok meghatározása	25
4. Források	30
4.1. Levéltári források és statisztikák	32
4.2. Térképek, légifotók	34
4.3. Adattári források	35
4.4. Beszélgetések	35
4.5. Terepbejárások	36
5. A Mecsek-vidék természetföldrajza	38
5.1. A Mecsek-vidék elhatárolása	38
5.2. Földrajzi tájak meghatározásának problematikája	40
5.3. Földtani felépítés és felszínfejlődés	43
5.4. Makroklíma, mikroklíma	46
5.5. Vízhálózat	49
5.6. Talajadottságok	51
5.7. Növényzet	52
6. Megtelepedés a Mecsek-vidéken: alkalmazkodás a földrajzi adottságokhoz	55
6.1. A földhasználat ciklikussága: erdőirtás és természetföldfelhagyás, pusztásodás	55
6.2. Települések elhelyezkedése, falualaprajzok, kétfelteles településrend	65
6.2.1. A középkori magyar falvak helyzete	65
6.2.2. Domborzati adottságok és történeti események hatása a települések fennmaradására	71
6.2.3. Falualaprajzok	75
6.2.4. Szálláskertes településrend	79
6.3. A közlekedési pályák vizsgálata: helyi elnevezések, kialakulás, formakincs	84
6.4. A táj felszínformái	90
6.4.1. A tér és a birtoklás kifejezése	92
6.4.2. Pozitív formák	93
6.4.3. Negatív formák	95
6.4.4. Lejtős formák	96
6.4.5. Megközelítőleg vízszintes formák	96
6.5. Folyók, patakok, források	97
6.6. Malmok és dombsági tavak jelentősége	102
6.7. Művelési ágak térbeli rendje, természetes vegetáció, kultúrvegetáció	107
6.7.1. Erdők	109
6.7.2. Szántók, kapásnövények	112
6.7.3. Rétek, kaszálók	113
6.7.4. Gyümölcsösök, szőlők	113
6.7.5. Legelők	115

6.8. Talajismeret, földm velés hatása a talajra, földm velési rendszerek, régi földhasználati módok nyomai	116
7. Els formáció: puszta, heide, frontier (1680-1711).....	119
7.1. Dél-Dunántúl a török alatt	119
7.2. A pusztásodás általános ismérvei, a Dél-Dunántúl pusztásodása	120
7.3. A felszabadító háborúk hatása, a pusztavidék kiterjedése és összeszorulása.....	125
7.4. Vlachok/rácok a pusztavidéken	130
7.5. Magyar faluhelyek és rejtekválvok a török id kben	132
7.6. A török világ vége, határper Tolna és Baranya között	133
7.7. A Rákóczi-szabadságharc hatása.....	134
7.8. A dél-dunántúli puszta a török ki zése után.....	136
8. Második formáció: A dél-dunántúli nagybirtok megszületése (1711-1768).....	139
8.1. Régi és új birtokosok, birtokpercek.....	139
8.2. Az új birtokosok gazdasági tevékenysége – az adóztató uradalom.....	143
8.3. A térség nemzetiségi összetétele	145
8.4. A parasztság gazdálkodása, a pusztahasználat megsz nése.....	151
8.5. Erd élés és erd irtás.....	153
9. Harmadik formáció: Kapitalizáló uradalom (1768 – 1848)	156
9.1. Az úrbéri pátens célja és következményei.....	156
9.2. „Dimensio”, „regulatio”, erd - és legel elkülönözési törvények (1832-36)	158
9.3. Az úrbéri pátens gazdasági és társadalmi hatásai.....	161
9.4. 1780-as zsellértelepítés – a vidék második kolonizálása	167
9.5. Nemzetiségek, kistáji szakosodás, háziipar.....	169
9.6. A fölesúri allodiális gazdálkodás megszervezése.....	172
9.7. A falu bels er forrásainak használata, erd irtás, a táj képe	175
10. Negyedik formáció: község és kistáj (1848 – 1945).....	178
10.1. „A tér elfoglalása” – Az erd - és legel elkülönözési törvények hatása.....	178
10.2. Az elkülönözések hatása a gazdálkodás rendjére (erd k, szántók, sz l k helyének változása, állattartás átalakulása).....	183
10.3. Elkülönözés hatása a helyi társadalomra, családösszetételre, munkarendre	191
10.4. Községi autonómia, legeltetési- és erd birtokossági társulatok, önálló plébániák ..	194
10.5. Ipar, kétlakosság	196
11. Ötödik formáció: üzem, szövetkezet (1948–1989)	199
11.1. Földosztás, kollektivizálás, németek kitelepítése	199
11.2. Beszolgáltatások, kulákküldözések, parasztság elleni propaganda.....	203
11.3. A TSZ megszervezése és gazdálkodása, az integráció fokozatai.....	205
11.4. A város hatása a falvak életére	206
11.5. Munka- és gazdaságszervezés, közösség, munkamorál	209
11.6. A földhasználat átalakulása a TSZ alatt (a szelektív tájhasználat kialakulása).....	212
11.7. Nemzetiségi összetétel átalakulása, bels periferia.....	216
12. Hatodik formáció: gazdák, egyének, piac (1989–).....	219
12.1. Kárpótlás és a föld eladása	219
12.2. Gazdálkodás	222
12.3. Sz l - és gyümölcstermesztés	227
12.4. Demográfiai helyzetkép, migráció, keres k száma.....	228
12.5. Er források birtoklása, bekerítések, az újkori puszta.....	232
13. Összegzés	245
13.1. Alkalmazkodás a természeti adottságokhoz	245
13.2. Pusztásodás.....	246
13.3. A tér birtoklásának és az er forrásokhoz való hozzáférésnek a megváltozása	248

13.4. A parasztság felszámolása a táj-ember kapcsolat tükrében	252
13.5. Az eredmények hasznosíthatósága.....	254
Mellékletjegyzék	256
Ábrák.....	256
Táblázatok.....	257
Képek	258
Irodalom.....	262

„Látom, mit k nem láttak, mert kapáltak,
ölte, ölelte, tették amit kell.
S k látják azt, az anyagba leszálltak,
mit én nem látok, ha vallani kell.”

József Attila: A Dunánál

1. Bevezetés és célkitűzés¹

E munka az emberföldrajz tudományának a két világháború között népszerű, monografikus szemléletű „tájéletrajzi” műfaját eleveníti fel, melynek keretén belül a „Mecsek-vidék” utóbbi 330 évben történt változásait mutatja be, figyelmet fordítva a táj és ember közötti kapcsolat átalakulására. A témaválasztást az indokolta, hogy tapasztalataim szerint az utóbbi évtizedekben látványosan megváltozott a vidéki népesség tájhoz f z d kapcsolata, aminek nemcsak a vizsgált területen, hanem egész Magyarországon (s t Európa más tájain is) markáns földfelszín-borítottsági, demográfiai, településföldrajzi ismérvei vannak. A két világháború között kiemelkedő eredményeket felmutató emberföldrajzi szemlélet aktualizálását annak komplexitása indokolja, mely a tájletrajz műfaján belül a természet- és társadalom vizsgálatát szétválaszthatatlan egységként kezelte.

A dolgozat a természeti javakhoz, a környezeti erőforrásokhoz való hozzáférés vizsgálatával foglalkozik, ugyanakkor számos, az itt élők történetét és sorsát befolyásoló eseményt is bemutat. Középpontban a tájátalakító ember munkája áll. A vizsgálat bázisát történeti források, recens néprajzi adatok és terepi megfigyelések alkotják. József Attila gondolatai a kutató t n déseit is kifejezik, hiszen korlátolt megismerési módszereivel a disszertáció szerzője is csak azt láthatta, amit a rendelkezésre álló források látni engedtek. Bízom azonban abban, hogy a források által körvonalazott ismeretek is elegendőek lesznek a vizsgálat, vagyis a háromszáz évet átfogó tájtörténeti kutatás tanulságainak tárgyilagos megfogalmazásához.

A dolgozat a Kelet-Mecsek vízválasztójától nagyjából a Kaposig terjedő tájat, vagyis a „Mecsek-vidék”-et mutatja be. A tájváltozás folyamatát egy *hosszabb id szakaszban*, valamint rövidebb periódusokból álló *id metszetekben* ragadja meg. A hosszabb id szakasz a török kiűzését l napjainkig terjedő id szak, melynek kiindulópontja a török alatti „puszta”, ami csekély népsűrűséggel, kiterjedt erdőségekkel, földközösséggel és a tájhasznosítás

¹ A dolgozat az OTKA K 81120 számú kutatásának támogatásával készült.

külterjességével jellemezhet. Végpontja a jelen, ami a falusi népesség fogyásával, erdőséssel, a különböző szántóföldi (és erdei) monokultúrák meghonosodásával és birtokkoncentrációval jellemezhet. A dolgozat ebből a párhuzamból kiindulva nevezi a most tapasztalható folyamatokat *újkori pusztásodásnak*, utalva arra, hogy a régmúlt és a jelen folyamatai között számos hasonlóság van. Ez a háromszáz év ugyanakkor egy nagyobb időskálán is elhelyezhető, az újkor óta tartó tájformálás történetében, ahol erdőségi és fátlanodási fázisok követik egymást kb. hat ezer éve.

A kisebb keretrendszert voltaképpen idősben rövidebb korszakok (*tájtörténeti formációk*) alkotják, amelyeket *fordulópontok* választanak el egymástól. A formációk rugalmasan értelmezett mezők, történeti korszakok, amelyek bizonyos folyamatokkal, társadalmi, gazdasági, természetföldrajzi jellemvonásokkal jellemezhetőek. A fordulópontok többnyire országos eseményeket fejeznek ki, amelyek leginkább a földtulajdonlásban bekövetkezett változásokkal kapcsolatosak.

A dolgozat a következő kérdésekre összpontosít:

- Ismerteti a Mecsek-vidék *természetföldrajzi, tájtörténeti és településföldrajzi alapvonásait* egy külső szempontú, 'étikus' (vízrajz, domborzat, földtan, felszínalaktan, növényzet, település-alaprajzok stb.) és egy belső szempontú, 'émikus' (a helyi növényzeti, felszínalaktani, vízrajzi stb. terminológia tájszavai és földrajzi közszavai) aspektusból.
- Egy *nagyobb idős lépték keretrendszerben* (250-300 éves fátlanodási idős szak) elhelyezi a Mecsek-vidéket érintő, a török alatti pusztásodástól napjainkig tartó változásokat, és bemutatja, hogy az eltelt 330 év alatt miként alakult át az egyéni és közösségi tér- illetve környezethasználat.
- *Kiseb idős lépték vizsgálatok* (50-100 éves idős szakaszok) révén feltárja a nagy korszakon belüli, viszonylag stabil tájhasználati rendszereket hozó „*tájtörténeti formációkat*” és a hirtelen változást okozó *fordulópontokat* (földtulajdonlásban bekövetkezett változások). Mindezek meghatározása mellett kijelöli a tájtörténet számára fontos *forrásokat* (levéltári források, terepbejárások stb.) és az alkalmazható *módszerek* (statisztikai vizsgálatok, narratívák felhasználása stb.) körét, annak reményében, hogy a dolgozatban foglalt eredményeket a rokon tudományterületek, illetve más tájakon végzett tájtörténeti kutatások is hasznosíthatják.

- Végezetül ott, ahol a forrásbázis és a terjedelmi keretek megengedik, a korszakok *színes, és részletes jellemzésével* megismerteti a táj arculatát, és az ember táji alkalmazkodásának, gazdálkodásának, határhasználatának, szokásainak egyedi, más tájakra nem jellemző módjait.

A dolgozat négy nagyobb tematikus egységre áll. Az *első egység* (a második, a harmadik és a negyedik fejezet) elméleti kérdésekkel foglalkozik, itt kerül sor a dolgozatban használt források és módszerek ismertetésére, a kutatás néhány alapvető fogalmának, valamint a dolgozat szemléletének, tér- és idő koncepciójának a meghatározására.

A dolgozat *második egysége* (ötödik és hatodik fejezet) a természetföldrajzi sajátosságokat mutatja be, két némiképp eltérő aspektusból. Az ötödik fejezet a Mecsek-vidék földrajzi adottságait a természettudományos megközelítésnek megfelelően tárgyalja, a hatodik fejezet az ember környezethez való alkalmazkodásának történetéről szól, amelyben a külső (étikus) szemléletmód mellett a belső (émikus) látásmód is megjelenik. Ennek keretében kerül sor a domborzat, a növényzet, a vízrajz, a településhálózat helyi terminológiájának és változásának ismertetésére.

A *harmadik tartalmi egység* az ún. tájtörténeti formációkat mutatja be hat fejezetben, az 1680-as évektől napjainkig. Az időben 330 évet átfogó, tömör, és tematikájukban némiképp eltérő fejezetek hasonló terjedelműek. A formációk elemzésekor mindig az adott korszakból rendelkezésre álló forrásokból merítettem, ebből igyekeztem összeállítani az adott formáció tér- és környezethasználatra jellemző elemeket. A dolgozatot összegzés zárja. A dolgozatban szereplő ábrák és képek nagy részét magam készítettem, a szerzőséget a saját készítésű, illetve a másoktól átvett vagy a dolgozat számára mások által készített illusztrációknál jelöltem.

2. A dolgozat diszciplináris keretei

A dolgozat célkit zései szempontjából azt tekinthetjük releváns diszciplinának, amely a táj központi fogalmán keresztül *ember és természet közötti kapcsolatrendszer, kölcsönhatás* vizsgálatát végzi.² Nem egyszer a kapcsolódó tudományágakról áttekintést adni, hiszen a szóban forgó tárgykörrel manapság számos, egymástól látszólag távol álló tudományág foglalkozik, *természet-, humán-, és társadalomtudományok* és a nagy tudományterületeket összeköt vagy azok határán elhelyezked *inter- és multidiszciplináris* stúdiumok. Nagy eltérés tapasztalható a kutatások jellege, intenzitása terén és a táj kifejezés értelmezése is különböz , ezért célszer bb, ha a tudományokból két csoportot alkotunk és egy tágabb, illetve sz kebb érintettségi kört különítünk el.

Sz kebb tartomány alatt azokat a vizsgálatokat különíthetjük el, amelyek a kapcsolatrendszert térben és id ben kutatják, hangsúlyt fektetve a táj alaktanára megjelenésére. Els sorban földrajzi diszciplinákat sorolhatunk ide, az *emberföldrajzot*, a *szociálgeográfiát*, *történeti földrajzot*, a *kultúrföldrajzot*, a *tájföldrajzot*, az *antropogén geomorfológiát*.³ Közös bennük, hogy a tájra – mint a földfelszín meghatározott darabjára – „individuum”-ként tekintenek, komponensek (tájtényez , tájelem, faktor stb.) összességeként, ered jeként vizsgálják, s az alkotók közül kiemelt figyelmet fordítanak az ott él emberre. A sz kebb tartományba tartozik a *néprajztudomány* is, azon belül is a településnéprajz, de ide sorolhatjuk a néprajztudomány ökológiai jelleg , táji alkalmazkodási formákat feltáró vizsgálatait is. Hasonlóképpen ide sorolható az *ökológiai antropológia*, amely hazánkban az angolszász etnológia hatására honosodott meg.⁴ A történettudományok közül ide kapcsolható a *településtörténet* és a *környezetrégészet* és a sz kebb körbe vehetjük a régészeti, történeti megalapozottságú brit *tájtörténetet* és a *környezettörténetet* is.⁵

A *tágabb vizsgálati tartományba* a fentiekén kívül azok a tárgyak is beletartoznak, amelyek globális szintézis megalkotására törekednek esetleg egy-egy problémakörre, természeti elemre (víz, term föld stb.) irányuló célzott vizsgálatokat folytatnak vagy eltér regionális szemléletük, id értelmezésük, társadalomszemléletük révén járulnak hozzá a

² Ember és természet viszonyáról szóló földrajzi alapmunkák: Frisnyák 1983. 353; Kádár 1941. 6; Marosi Szilárd 1974. 185; Pécsi 1979. 17, Marosi 1981. 59; Rétvári 2010. 15 16; Enyedi 1983. 17 19, 31; Erd si 1987. 7 9.

³ Irányadó munkák: Mendöl 1947a; Keményfi 2004. 253; Fodor 2006. 219 220; Frisnyák 1983; Hézszer 1922. 16, 22–24; Fodor 1922; 1930; 1991; Wallner 1973; Ortway 1882; Csánki 1890 1941; Györffy 1963 1997; Beluszky et al. 2008; Ilyés 2000; 2007; Erd si 1987.

⁴ Településnéprajz összefoglalása: Bárh 1996; Ökológiai jelleg néprajzi kutatások és az ökológiai antropológia összefoglalása: Borsos 2004.

⁵ Keményfi 2004. 249–267; Kósa 1982; 1998a; 2001; Mendöl 1947a; Novák 1997; Kósa–Filep 1975; Paládi-Kovács 1977; Kósa 1998; Borsos 2004; Borsos–Magyar 2011; Viga 1999a; 1999b; 2002; Hoffmann 1994; Ikvai 1991; Imreh 1993; Andrásfalvy 1990; Pálóczi Horváth 1993.

kapcsolatrendszer kutatásához. A *tágabb tartományban* elhelyezhet diszciplínák inkább csak érint legesen vonhatók be a kutatásba. A történeti diszciplínák közül ide sorolhatjuk a *mez gazdaság-történetet*, a *társadalomtörténetet*. Az interdiszciplináris tárgyak közül ide tartozik a *tájökológia*, a *történeti ökológia*, a *humánökológia*.⁶ A dolgozat eltekint e tudományok ismertetését l, pusztán jelezni kívántam, hogy melyek a vizsgálatban használt diszciplínák vagy melyek szemléletéb l lehet átemelni hasznos elemeket és eredményeket.

E sokféleséget látva és abból kiindulva egy fontos kérdés merül fel. Vajon a kutatás diszciplináris kereteinek megrajzolásához miért szükséges ennyi tárgyat áttekinteni, vagyis a tájformáló ember történetének vizsgálatakor miért kell ilyen sok irányban tájékozódni? A jelenség okát Mendöl nyomán „*a tudományok pályájának hol széttartó, hol összetartó vonalával*” magyarázhatjuk.⁷ A szerz így ír a diszciplínák kialakulásának dinamikájáról a néprajz és földrajz viszonyáról szóló tanulmányában:

„Az ismeretek szakadatlan gyarapodása a rendszerezést új meg új keretek felállítására készíti, olyan keretekére, amelyek tartalommal soha sem telnek meg egészen. Néha még csak a neve van meg egy-egy új tudománynak, az el re kirajzolt keret, a szükségesnek látszó program; máskor meg éppen fordítva, valamely ismeretág már régen részeire szakadt, de a régi közös címke még mindig az egység hamis hitét kelti a kívülállóknak. Aki szomszédos tudományok történetét vizsgálja, gyakran utat téveszt a fejlődésnek korántsem egyirányú sodrában. A szálak összebogozódnak, majd szétválnak: olykor úgy látszik mintha egyik tudomány szinte elnyelte volna a másikat, máskor meg messze szétágaznak útjaik.”⁸

A tudományszakok tehát az ismeretek rendszerezésének természetéb l és folytonos gyarapodásából adódóan id nként szétválnak, átrendez dnek, esetleg ismét egymásba folynak. Kuhn szerint az igazán nagy átrendez dések a „tudományos forradalmak”, a paradigmaváltások idején születnek.⁹

Teleki Pál a földrajzi szemléletl szóló alapvet munkájában arról ír, hogy a szintézisre törekv földrajzi munkák, mindig egy bizonyos történeti kor termékei. Teleki úgy véli, hogy a „földrajzi gondolat története” vagyis a térr l való gondolkodás az ókortól kezdve a 20. század elejéig meghatározott ciklusokba rendezhet . Munkájában meghatározza azokat a történelmi-politikai helyzeteket, amelyek megérlelik az integrációt és megteremtik a földrajzi szintézis iránti igényt.

⁶ Nánási 2005; Kertész 2003; Molnár – Bartha – Babai 2009; Orosz 1996; R. Várkonyi 1993; R. Várkonyi – Kósa 1993; Rác 2008.

⁷ Mendöl 1947. 154.

⁸ Mendöl 1947. 154.

⁹ Kuhn 2000.

„Az a kor, amely felismerte minden téren a jelenségeknek komplexitását, szerveztségét, fejlődését és folytonos átalakulását, az a kor parancsolólag követelt egy szintetikus földrajzi tudományt.”¹⁰

Izsák Éva szerint, noha Teleki nem használta a paradigmaváltás szót, a földrajz történetét paradigmaváltások történeteként értelmezte.¹¹ Teleki gondolatának érvényessége, vagyis a földrajzi szintézis „ciklikusságára” vonatkozó megállapítás ma is aktuális. Ennek alátámasztása végett szólnunk kell a 20. század egyik legmeggrázóbb felismeréséről, amely átalakította a tudományok rendszerét. Az 1960-70-es évek a „rádöbbenés korszaka”-ként vonult be eszmetörténetünkbe. A környezeti válság eszkalálódása, az ökológiai problémák felszínre kerülése szinte minden nagy tudományos princípium területén átrendezést hozott. Munkánk szempontjából sem elhanyagolhatók ezek a változások, hiszen vízváltóként állnak Teleki Pál kora és korunk között.¹² A második világháborút követően ismét az analízisre fókuszáló ágazati megközelítés vált uralkodóvá, az ember és a természet viszonyának kutatását szánják a földrajzi vizsgálatok közül.¹³ Az 1970-es évektől a környezeti problémák miatt változások kezdődtek, megdőlt az ember környezet feletti hegemóniájának az eszméje, és a társadalomtudományokon belül az evolucionista szemlélet elfogadottsága.¹⁴ A földrajztudományban egy léptékváltás is felismerhető, mára – részben – ismét a táj jelenti azt a kutatási területet, melynek segítségével válasz (megoldás) adható környezeti problémákra, illetve a helyi társadalmakat érintő változásokra. A táji vizsgálatok megélénkülését jól példázza a nagy népszerűségű, a „Táj változásai a Kárpát-medencében” című, Füleky György szervezésében megrendezésre kerülő konferenciasorozat, vagy Frisnyák Sándor történeti földrajzi konferenciái. A földrajztudomány időközben pragmatikusabbá is vált, Vofkori László szerint a modern földrajztudománynak már nem csak a „leírás, az elemzés és a magyarázat” a célja, hanem az *elrelátás* (prognosztizáció) és a *beépítés* (integráció) is.¹⁵ Berényi István szerint napjainkban az ember és természet kapcsolatban bekövetkezett változások veszélyeztetik az emberi egzisztenciát, szerinte (Elässer nyomán) a történeti kultúrtáj kutatás feladata társadalmi lét térbeli kontinuitásának feltárása, a jövőt formáló

¹⁰ Teleki 1996. 150–151.

¹¹ Izsák Éva (Both Máriával közös szerzőség) 2010. november 5-én a pécsi V. Magyar Földrajzi Konferencián tartott előadása (A felvilágosodás hatása a magyar geográfiára), az előadás nyomtatott formában nem jelent meg.

¹² Ikvai 1991. 329.; Az ökológiai problémák miatti, tudományon belüli hangsúlyeltolódásról ír: Erdősi 1987. 16–19; Pécsi 1979. 17.

¹³ Az ökológiai forradalomról összefoglalóan: Hajnal 2010. 11–34.

¹⁴ Sárkány–Somlai 2003.

¹⁵ Vofkori 2003. 33.

értékek rendszerbe foglalása és értelmezése.¹⁶ Egyre inkább felismerhet tendencia, hogy a kis lépték és több tényező együttes hatását, szimbiózisát vizsgáló kutatások min ségileg más eredményt hozhatnak, amelyek a gyakorlatba is jobban átültethetők.¹⁷ Vofkori így fogalmazza meg a földrajz jövőbeli feladatait:

„A földrajztudománynak a jelenleginél nagyobb szerepet kell vállalnia az emberiség sorskérdéseinek megoldásában. Az ágazati kutatások mellett a térbeli jelenségek integrált elemzésére kell figyelnie: a tájak, régiók, országok, nagy térségek alapos vizsgálatával fogja kiérdemelni az átfogó szintézisre képes tudomány nevet.”¹⁸

Pozsár Vilmos szerint amióta a földrajztudomány természet- és társadalomtudományi ágra vált szét, a komplexitás, azaz a vizsgált természeti és társadalmi-gazdasági jelenségek közötti kapcsolatrendszer kutatása háttérbe szorult. A kétpólusúvá (t. i. természeti- és gazdaság-társadalomföldrajz) vált földrajz mivel „csak argumentumokat” használnak fel a másik térfélről. Hozzáteszi azt is, hogy ma már az integráció jelei is látszanak, egy min ségileg „magasabb szintet” képviselő szintézis lehet ségei bontakoznak ki. Pozsár szerint a földrajznak a „társadalom által felvetett interdiszciplináris kérdésekre kell válaszolnia.”¹⁹ Környezet és ember viszonyának újbóli átértelmezése a szintézis fogalmát más tudományterületeken is újra napirendre tette, megjelentek a holisztikus vizsgálatok és a tudományok közötti átjárhatóságot biztosító inter- és multidiszciplináris tárgyak.²⁰ A földrajzi szempontú tájtörténeti kutatás tulajdonképpen profitálhat a szóban forgó diszciplináris sokszínűségből, vagyis abból, hogy ugyanazt (vagy részben ugyanazt) a kapcsolatrendszert többféle aspektusból írják le, járják körül, hiszen az eltérő megközelítések szaporítják az elérhető, felhasználható dolgozatok számát, amelyekből a geográfiai tartalom hasznosítható. Gyakorlati problémát jelent azonban, hogy a tudományos diskurzusok jellege, s nevezéktanuk különbözik, fórumaik különváltak, ez kétségtelen megnehezíti az egyes tájakra vonatkozó ismeretek integrálását.

A dolgozat az említett tudományágak közül az emberföldrajz megközelítési módját látja követendőnek, aktualizálhatónak, mivel e tudomány érdeklődésének homlokterében

¹⁶ Berényi 2002. 39–42.

¹⁷ Lásd a vízrendezésekkel kapcsolatos tudományos és közéleti diskurzust, a tájrehabilitációs projektek alapozó tanulmányait, hulladékkezelés mérnökeomorfológiai és tájtörténeti megalapozását, közösség alapú tájvédelem meghonosításának kérdését stb. Tájélméleti és gyakorlati alkalmazhatóságot ötvöz például: Viczián 2009. 4.

¹⁸ Vofkori 2003. 72. Az ember környezetformáló hatásának erősödése miatt Berényi István szerint növekszik a társadalomtudományi szemlélet jelentősége a földrajztudományban. Berényi 2002. 39.

¹⁹ Pozsár 2004. 4.

²⁰ Teleki 1996. 21, 149.

megtalálható mindaz, ami táj és ember közötti organikus viszony tanulmányozásához elengedhetetlen. Az emberföldrajz többdimenziós (tér-id -társadalom), a társtudományok irányában nyitott, sok kapcsolódással rendelkező vizsgálati mező volt, ahol a természetföldrajz, és a társadalomföldrajz számos ága mellett a néprajz, a helytörténet, a régészet, a névtan is egyenrangú szerepet kapott. Mindezt módszertanilag és tartalmilag tükrözik azok a tanulmányok, amelyek a *Föld és ember* c. folyóirat hasábjain napvilágot láttak. Mendöl Tibor így ír a tudomány tárgyáról, céljáról és a tudomány „rendszerben” elfoglalt helyéről.²¹

„Az emberföldrajz épületének tégláit részben olyan szakemberek hordták össze, akiket a történelem, a néprajz vagy a társadalomtudomány is a maga embereinek tekint, még pedig nagyobbára több joggal, mint az emberföldrajz, mert ezek közül a tudósok közül sokan a ködös végcélját az említett szomszédos tudományok szemszögének megfelelő szintézisében látták és látják.”²²

Fontos utalnunk a földrajztudomány és a néprajztudomány közös gyökereire is. A magyar néprajztudomány első „nagy generációja” (Jankó János, Bátty Zsigmond, majd a második hullámban Györffy István) földrajzi iskolázottságú volt. Szemléletükben a táj földrajzi karakterének és fizikai adottságainak, továbbá a parasztság alkalmazkodási gyakorlatainak, módszereinek és tárgyainak vizsgálata összekapcsolódott, a jelenségeket egységben szemlélték. A dolgozat szempontjából különösen Györffy István szemlélete meghatározó, aki levéltári forrásokat, kéziratokat, térképeket, statisztikákat használt, térbeli elemzésükre sajátos módszereket dolgozott ki, szárnyakat adva ezzel a hazai történeti néprajzi, településnéprajzi kutatásoknak. Sajnos Györffy generációja, pályatársai (néprajzosok, földrajzosok egyaránt) a kommunista fordulat után nem folytathatták táji kutatásaikat. Az ideológiailag megbélyegzett emberföldrajzot gyakorlatilag felszámolták, ezért az interdiszciplináris táj kutatást az 1990-es fordulat után „újra fel kellett fedezni”.

A dolgozat számára az emberföldrajz klasszikusai közül Fodor Ferenc táji monográfiái szolgálták zsinórmértékül, főként a Szörénység tájrajza és a Jászság életrajza c. munkák, amelyek a hazai emberföldrajz talán legsokoldalúbb művei.²³ Fontos azonban megemlíteni, nincs olyan emberföldrajzi munka – és ez alól Fodor művei sem kivételek – amely a dolgozat számára teljes tematikáját nézve mintaként szolgálhatott volna, inkább a szerző tudományos szemlélete, látásmódja követendő. Mindez annak tudható be, hogy az 1940-es évek óta

²¹ Hézszer 1922; Mendöl 1932; 1938; a diszciplína múltjával kapcsolatban lásd: Keményfi 2004.

²² Mendöl 1947a. 4.

²³ Fodor 1922; 1930; 1991

számtalan kérdés meghaladottá vált. Az ismeretek egy része beépült a földrajzi alapismeretek körébe, mások id szer tlenek.²⁴ Változott a világ abban az értelemben is, hogy sok, korábban hozzáférhetetlen forrás vált kutathatóvá és a reprodukció módjai, továbbá az elemzés lehet ségei is összehasonlíthatatlanul jobbak, a tudományos érdekl és horizontja sokkal szélesebb.

A Mecsek-vidék tájtörténete Fodor által definiált tájéletrajzi m faj szemléletét követi, igaz címében – a most divatos szóhasználatot követve – a tájtörténet kifejezést alkalmazza és megváltozott tematikájával, módszertanával a jelen által támasztott tudományos és társadalmi kívánalmaknak is eleget kíván tenni.

²⁴ Ilyen például az egyes népelemek, etnikumok kultúrtáj teremt alkatának, képességének vizsgálata.

3. A kutatás elméleti keretei, tér- és id szemlélete, fogalomhasználati problémák

3. 1. Táj, kultúrtáj, tájtörténet

A dolgozat kulcsfogalma a táj, amely a természet- és társadalomtudományokban egyaránt bevett terminus. Értelmezése ennek megfelel en igen tág keretek között mozog.²⁵ Lóczy Dénes szerint a kifejezésnek Európában két alapvet jelentése van: *meghatározott földterület, a föld megjelenése, ahogy észleljük*, tehát a vizualitással er sen összefügg , „valamilyen „els dleges”, vagy esetleg képen megörökített látvány, amelynek „terjedelme” azonban ritkán esik egybe a táj topográfiai határaival.”²⁶ A táj gyakran szerepel a természettudományos kutatások alapegységeként, de a néprajztudomány, s t a történettudomány is használja.²⁷ Ezen a helyen most nincs mód a fogalom tudományokon belüli jelentéskülönbségeinek és szinonimáinak bemutatására. A dolgozat szempontjából sokkal tanulságosabb ha a kultúrtáj fogalomra sz kítjük érdekl désünket, mivel a *kultúrtáj* kifejezéssel kapcsolatos nézetek jól tükrözik a tájkutatásban meglév szemléletbeli különbségeket.

A kultúrföldrajz és a történeti földrajz a *kultúrtájat* vagy *humanizált tájat* (Mendöl szerint m tájat) az emberi tevékenység folytán létrejött, ember által befolyásolt területnek tartja.²⁸ Ennek ellentéte a *nyerstáj* (skörnyezet) ahol az embernek nincs befolyásoló szerepe, ahol a természet érintetlen.²⁹ A hazai történeti-földrajz szerint a *kultúrtáj* a humanizáció (benépesítés és gazdasági birtokbavétel) folyamata során jön létre.³⁰ Frisnyák Sándor például *nyerstájat* (skörnyezet), *tájformáló-környezetátalakító tényez ket* és *gazdasági teret* (oikumenét) különböztet meg, szerinte a kultúrtáj diffúziója a XV. századig lezajlott a Kárpát-medencében. A területi kiterjedést követ en a török alatt degradálódott a kultúrtáj. A táj min sége tehát az emberi tevékenységgel függ össze. Az ember minél sokoldalúbban, minél bonyolultabban használja ki azt, annál „magasabb fokon” áll a kultúrtáj. Frisnyák szerint a magyar kultúrtáj a XV. században már „európai”, vagyis jól kiépített kultúrtájként értelmezhet .³¹ Az skörnyezet – kultúrtáj dialektika egyéb földrajzi diszciplínák

²⁵ Albert 1997; Drexler 2010; Muir 1998. 153; 1999. 1–48.

²⁶ Lóczy 2002. 17.

²⁷ A néprajzi és a történeti tájjal kapcsolatos áttekintések: Borsos 2011; Borsos – Magyar 2011; Faragó 1984; Kósa 1998b; Paládi-Kovács Attila 1997

²⁸ Ghimessy 1984. 9 12; Ilyés 2007. 22; Mendöl 1932. 60.; Frisnyák Sándor szerint a kultúrtáj: „...az emberi munkával átalakított és folyamatosan használt tér. A kultúrtájformálódás és –fenntartás ezeréves folyamata a tradicionális paraszti gazdálkodás eredménye, amelyhez a bányászat, az ipar, a közlekedés, a honvédelem stb. is jelent sen hozzájárult.” Frisnyák 2001. 122.

²⁹ Frisnyák 2001. 119.

³⁰ Frisnyák 2005. 139–142; 2009. 146.

³¹ Frisnyák 2001. 124.

tájfelfogásában is uralkodó.³² M csényi Mihály azon az állásponton van, hogy a *kultúrtáj* kifejezés használata felesleges „fiókgyártás”, mivel a természet sállapotára a bioszféra kifejezés is megfelel. Szerinte a *táj* fogalma az emberi környezet állandósult karaktervonásait foglalja össze, míg a *környezet* szó az állandó karaktervonásokat módosító hatásmechanizmusokra helyezi a hangsúlyt (egyébként egymásnak szinonimái).³³ A kultúrtáj kifejezést a hazai néprajztudomány is használja, ám e terminus az etnográfiaán belül az ökológia kifejezéshez hasonlóan inkább az elmúlt húsz évben lett divatos.³⁴ A néprajzi és antropológiai aspektus annyiban más, hogy nem állítja szembe a nyerstáj és a kultúrtáj fogalmát. Ebből a perspektívából ugyanis minden táj humanizált, ahol ember él, tekintet nélkül a népsűrűségre, a „behatás” mértékére, még a zsákmányoló ember is beleavatkozik a környezetébe, a maga lehetőségei szerint is átalakítja az életterét.³⁵ Más kérdés, hogy ez a beavatkozás, humanizáció nem olyan látványos, mint például a földműves vagy pásztor közösségek esetén, ahol az ember sokkal markánsabban szól bele a bioszféra folyamataiba. Egyetértünk M csényi Mihállyal a kultúrtáj kifejezés problematikusságát illetően, a nyerstáj és a kultúrtáj közti különbségtétel jelen esetben indokolatlan, ezért a dolgozat következetesen a *táj* fogalmával él.³⁶ A tájat alakító embercsoportokra az *ember* kifejezés vonatkozik, melynek szinonimájaként a dolgozatban a *társadalom* kifejezés is előfordul, értve alatta a vizsgált területhez tartozó községek népét, a mindenkori lokális társadalmakat. A dolgozat hasonlóan tekint a *természet* és a *környezet* fogalmára, e két szót a jelentésbeli mellékzöngék ellenére szinonimaként használja.

A dolgozat *tájtörténet* alatt egy tetszőlegesen körülhatárolható téregység (táj) fizikai karakterjegyeiken, történeti és néprajzi forrásokon alapuló történeti változásvizsgálatát érti. A földfelszín fizikai struktúráit (élés és élettelen alkotóit), továbbá az ott lakó, a földfelszín alakító és vele kölcsönhatásban élő ember társadalmát vizsgálja, módszerei analitikusak, de célja a táji szintézis megalkotása. Feladata, hogy feltárja, értelmezze és szemléltesse a táj és ember közötti kölcsönhatásokat, a mindenkori kapcsolatrendszert és annak történetiségét, továbbá a tájtörténet korszakainak leíró ismertetése révén betekintést adjon az ott zajló hétköznapi élet, főként a tájkiélés szerteágazó módozataiba. A vizsgálat tehát nem topográfikus igényrel lép fel, azaz nem hierarchikusan elrendezett tér- és tájegységek

³² Enyedi 1983, Marosi 1981.

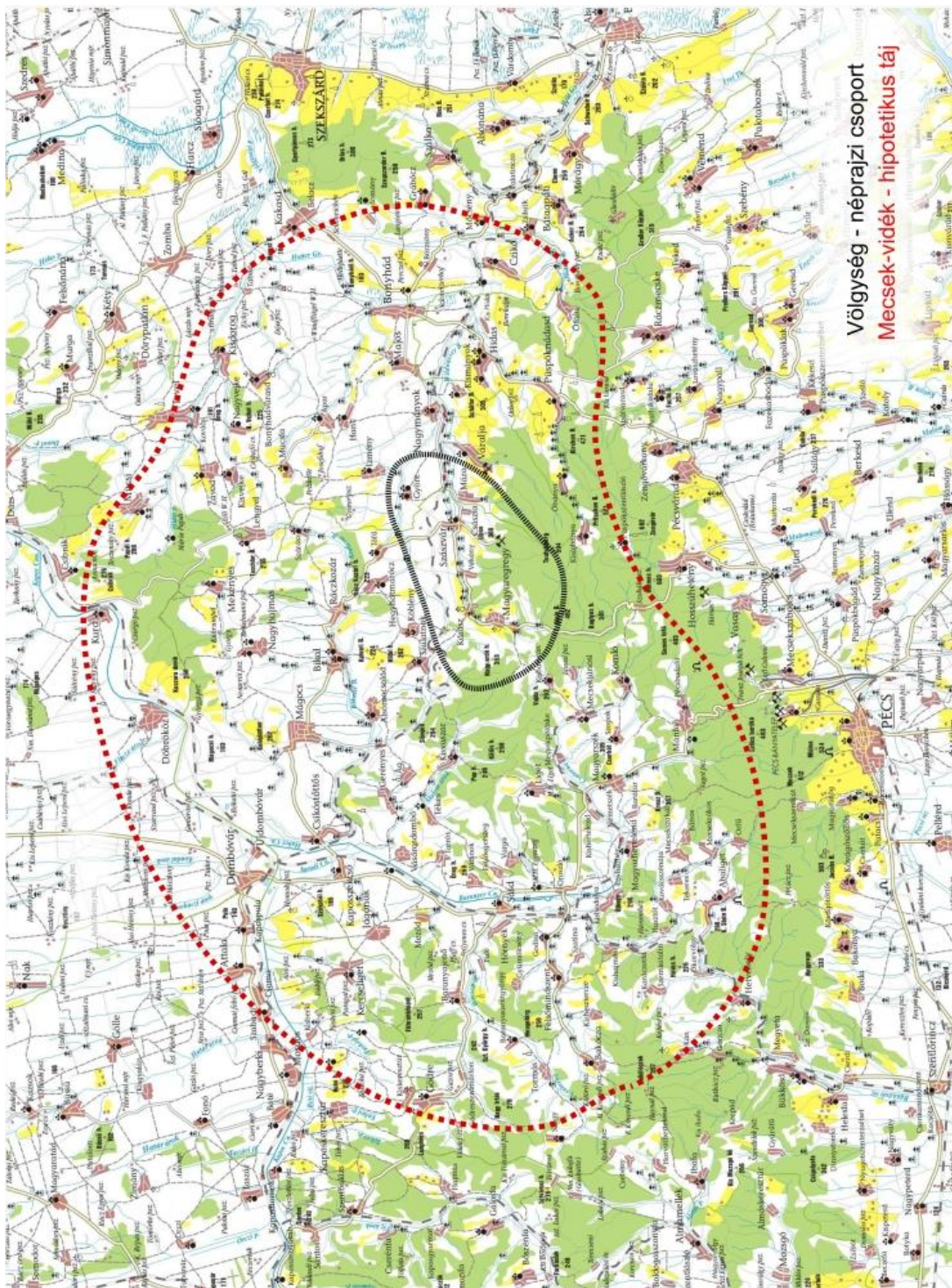
³³ M csényi 1991. 59–60.

³⁴ Ikvai 1991; Kósa 1982; 1998a; Viga 1999a; 1999b; 2002.

³⁵ Nagy Zoltán (2007. 117.) a vaszjugáni hantik körében egy jrtve azt tapasztalta, hogy a hantik az általuk rendszeresen bejárt hatalmas vadászterületen különböző jeleket hagynak maguk után: ágakra aggatott cigarettásdobozokat, vodkásüvegeket, kiltt patronokat, fába vésett emlékszövegeket. Ezek a jelek – elbeszéléseik szerint – ottlétük emlékei, amellyel a természeti teret emberiesítik, humanizálják.

³⁶ M csényi 1993.

kimutatására törekszik, közvetlenül nem célja a határvonalak pontos kimutatása, megrajzolása sem.³⁷

2. ÁBRA: A Völgyesség és a Mecsek-vidék elhelyezkedése
 Szerkesztette: MG

alaptérkép: Az Osztrák–Magyar Monarchia III. katonai felmérésének (1914) 1:200.000 méretarányú (36–46 jelzet) térképszelvénye alapján készítette az ELTE Térképtudományi és Geoinformatikai Tanszéke

³⁷ Teleki Pál szerint a földrajzi táj kutatás „kapcsoló” a természettudományok és a humaniorák között, a két szféra, gondolatiság közötti átköt elem. Teleki 1937. 10.

3.2. A kutatás térbeli és id bel kereteinek meghatározása

Kötött („Völgység”) és rugalmas („Mecsek-vidék”) tájkoncepciók

Kutatásom kezdetén az volt a szándékom, hogy egy kisebb néprajzi tájról, az ún. *baranyai Völgységr* 1 (vagy kis Völgységr 1) készítsek tájtörténeti feldolgozást.³⁸ A vizsgálat megkezdésekor pontosan meg kellett vonnom a tájegység térbeli határvonalait, hogy az adatgy jtés és feldolgozás térbeli, illetve id bel kereteit lehatároljam. Az öt baranyai és két tolnai faluból álló „völgységi csoportot” (Baranya: Magyaregregy, Kárász, Vékény, Szászvár, Császta; Tolna: Máza, Györe – ma Máza is Baranya része) néprajzi szakmunkák és tapasztalataim alapján egy karakteres és összetartozó tájnak véltem, bár kezdett l fogva bizonytalan voltam abban, hogy hány falu tartozik a Völgység tájához, és mi alapján sorolhatjunk ket oda tartozónak (2. ÁBRA). A bizonytalanságok ellenére úgy gondoltam, hogy ez a „néprajzi csoport”, „néprajzi táj” adja majd a tájtörténeti vizsgálat kötött térbeli kereteit. Úgy véltem, hogy e térbeli entitás (néprajzi táj, illetve csoport) megfelel keretet nyújt, hiszen meghatározásakor történeti és földrajzi szempontokat, továbbá tárgyi-néprajzi, folklorisztikai karakterjegyeket is számításba vettem. A földrajzi alapon meghatározott kistájak, vagy egyéb, történetileg kialakult egységek (pl. járás) vizsgálata nem foglalkoztatott, úgy gondoltam, hogy egy-egy néprajzi táj szervesebb és él bb táj és ember közti kapcsolatra vezethet vissza, így alkalmasabb keretet nyújt majd a kutatáshoz.

A táj feldolgozása során azonban e nézet felülvizsgálatra szorult, nyitnom kellett más területek irányába is, mivel megfigyeléseim szerint az egyes, karakteresnek (értsd: a tájra különösképpen jellemzőnek) vélt jelenségek elterjedése nem állt meg a néprajzi kistáj határánál. Fként a szomszédos *hegyháti magyarok* (vagy *mecsekháti*) községei (Kisvaszar, Tékes, Vásárosdombó, Komló stb.) és az ún. *baranyazugi csoport* (Alsómocsolád, Mágocs, Nagyhajmás) irányában mutatkoztak szoros társadalmi és gazdasági kapcsolatok. A felsorolt néprajzi csoportok jellemzőit Zentai János, Andrásfalvy Bertalan és ifj. Kodolányi János munkái alapján ismerjük.³⁹ Zentai cikke a Baranyai Néprajzi Atlasz eredményei alapján ismertette a megye magyar néprajzi csoportjait, s ebben meghatározta a völgységi csoport kulturális (és táji-történeti) jellemzőit is. A vizsgálat jellegéb l adódik, hogy a csoportok közötti különbségek sokszor igen aprók, árnyalatnyiak. El fordulhat, hogy néhány egyedi szokás, vagy eltér viseletdarab különíti el két csoportot egymástól. A Zentai által is alkalmazott kartográfiai módszer célja a kulturális diverzitás feltárása, vagyis az egyes

³⁸ A dolgozatban használt Völgység kifejezés erre a „baranyai Völgység”-re, „kis Völgységre” értendő. A táj kiterjedésére a „Tértípusok” c. fejezetben még visszatérek.

³⁹ Andrásfalvy 1972. 123–125; ifj. Kodolányi 1958. 119–124; Zentai 1978. 34.

csoportok közti különbségek bemutatása és az elkülönülés okának az ismertetése volt. Világossá vált, hogy a kartográfiai módszerrel elkülönített egységek (csoportok, tájak) között sok hasonlóság lehet, és ami kulturálisan esetleg a másságot, különbséget fejezi ki nincs feltétlen hatással a tájformáló ember történetére, csupán dialektusa egy nagyobb, összetartozó jelenségrendszernek. Mindezekből kiindulva végül eltekintettem a kötött táji keretek (földrajzi kistáj, történeti táj) alkalmazásától, beleértve a néprajzi tájat is, ám létjogosultságukat és alkalmazhatóságukat nem vetettem el.

A kutatás során például nehezen tudtam rekonstruálni a feudális kori földhasználati gyakorlatot, főképp a nyomásos gazdálkodás rendszerét, illetve kideríteni az irtásföldek távoli elhelyezkedésének és sajátos elnyújtott alakjának okát. A baranyai Völgység területéről nem ismerünk irtásszerző déseket és csak egyetlen XIX. század eleji térkép érhető el, amely bár rendkívül fontos forrás, mégsem elégséges ahhoz, hogy ez alapján a határhasználatról általánosító megállapításokat tegyünk. Ennek megismerése érdekében baranyai térképek széles körét gyűjtöttem össze, elsősorban a Hegyhát vidékére, hogy betekinthessek a feudális kori határhasználati gyakorlatba. Áttekintettem a zselici falvak térképanyagát és a szomszédos Esterházy, székesegyházi, káptalani, illetve szemináriumi birtokok térképeit is. Ezekből jóval pontosabban rekonstruálhattam az erdőirtás folyamatát, és a jelentőségét is határozottabban láttam. Egyúttal arról is megbizonyosodhattam, hogy a hegyháti ember a XVIII. századtól kezdve egy évszázadon át hatalmas területeket hódított el az erdőirtással. Ugyanezen forrásokból számtalan helynév került elő, amelyek a Baranya Megye Földrajzi Nevei (továbbiakban BMFN) c. adattár helynévanyagával kiegészítve a középkori és kora-újkorai határ- és erdőhasználati gyakorlat helyi sajátosságait és mintázatát mutatták.

E kitekintések révén fény derült arra is, hogy a völgységi falvakból a XVIII. században számos telepese költözött a török alatt pusztásodott Mágocs környéki területekre. Házassági kapcsolataik később is összefűzték őket a helyben maradt családokkal. Társadalomszervezetük, gazdálkodásuk pedig a XX. századig rokon vonásokat mutatott, vagyis egy kicsit távolabb hasonló életmódot, környezethasználatot honosítottak meg. A *térbeli konvenciók feladására* készítetted az is, hogy a baranyai Völgység tájegységét a XVIII. századtól kezdődően nemcsak magyarok lakták – bár a terület mindvégig magyar karakter maradt – hanem német ajkú zsellérek is, akik egyes községekben (Szászvár, Máza, Kárász, Györe) jelentős számban voltak jelen. Gazdasági súlyuk is nagy volt, hiszen a vidéken főként ők voltak az iparosok, akik olyan új prekapitalista életmódot és családmódellet honosítottak meg, amely korábban a magyarokra nem volt jellemző.

A kapcsolatrendszer vizsgálata azt igényelte, hogy az adatgyűjtést ezen távolabbi pontokra is kiterjesszem. Kárász, Vékény, Szászvár stb. mellett Alsómocsolád, Kisvejke, Mágocs stb. községeket is a vizsgálatba vontam, hiszen így tudtam minél biztosabb alapokra helyezni egy-egy korszak ismertetését. Az így körvonalazódó rugalmas térkonceptió célja nem a határok megállapítása, kimutatása lett (bár néhol erre is sor került, pl. reliktumok és pusztultsági határvonalak a török korban), hanem a változások követésének, követhetőségének biztosítása.

A vizsgálat elrehaladtával láthatóvá vált, hogy vannak bizonyos általánosabb tendenciák, amelyek – kisebb-nagyobb mértékben – egyes *történeti korszakokban* mindenütt megragadhatók. Vannak *sajátos társadalmi csoportok*, amelyek etnikai és/vagy felekezeti alapon különülnek el, s mindemellett hasonló gazdálkodási, környezethasználati gyakorlattal éltek. A történeti korszakok és a csoportok meghatározása az egyik legfontosabb feladat volt, ugyanakkor igyekeztem az élet több területén *csomópontokat*, azaz olyan összetett vizsgálati kérdéseket meghatározni, körülírni, amelyekben a társadalom vagy a gazdaság szerveződése, átalakulása és a természethasználat, a környezetre gyakorolt hatás is visszatükröződik. Ilyen csomópont például a *határ* (mezsgye, gyep) *fontossága*, tiszteletben tartása, a *határhazsnálati rendszer* (parlagolás, kétnyomásos, háromnyomásos, vetésforgó), az úthálózat (délutak és gyalogutak), a *természeti erőforrásokhoz való hozzáférés* (elsajátítás) lehetőségei stb. Néhány csomópont esetében *térreleváns történeti vizsgálat* elvégzésére is lehet segítségem volt (délutak elemzése, házassági kapcsolatok kutatása stb.). Mindez azt a reményt keltette bennem, hogy a vizsgálat a tág időintervallum ellenére időben is összefüggő lesz és a végeredmény nem egy térbeli határokkal mereven lehatárolt képződmény leírása lesz, hanem az összefüggések felkutatására irányuló dinamikus tájrajz, amelyben a csomópontok vizsgálata adja ki a változás rajzát, a dolgozat történeti ívét.

Visszatekintve a kutatással töltött időszakra világossá vált, hogy a kötött és a rugalmas koncepció jól elválhat egymástól. Az első megjelent „*baranyai Völgyesség*” tájtörténeti szempontból egy adott, 20. század elejére vonatkozó táji keret, amelynek három évszázados vizsgálata számos olyan jelenséget kizárt volna a vizsgálatból, amely új összefüggésekre mutatott volna rá. E kötött koncepció másik hátránya, hogy ezzel bizonyos elemek egyedi, csak e tájhoz köthető jelenségeként jelentek volna meg a dolgozatban (különösen a Zselic és a Hegyhát hasonlósága figyelemre méltó). (Igaz, ez a probléma a rugalmas koncepció esetén is fennáll bizonyos mértékben). A vizsgálatba vont területeket természetesen nem bízhattem a végtelenségig, addig bízhattem, amíg a források azt lehetővé tették, ill. a táji adottságok indokolták. Ez az elgondolás a *Mecsek-vidék koncepciója*, amely térbeli béklyók helyett a

kapcsolódások vizsgálatára, keresésére ösztönzött. Tapogatózni kezdtem minden égtáj irányában. Északon a Kapos mellékéig és a Küls -Somogy dombvidékéig végeztem forrásfeltárást, kelet felé Bonyhádig és a Sió-mellékig. Délen a Mecsek vízváltója határozottabb határvonalat képezett, bizonyos jellegzetességeket nyugaton a Zselic központi vidékéig követtem. A vizsgálat súlypontja ugyanakkor a baranyai Völgység maradt, mivel itt gy jtöttem a legtöbb anyagot, itt volt módomban rendszeresebb terepi megfigyeléseket és néprajzi gy jtéseket végezni.

3.3. *Tértípusok*

A tájak meghatározását minden tudomány „belügyének” tekinti, a kutatók földrajzi, néprajzi, történeti tájakat különítenek el, akár több táj is létezhet egy név alatt, más-más tájhátárokkal és tartalommal.⁴⁰ A vizsgált területen a Mecsek, a Zselic, a Hegyhát, a Völgység és a Vízvölgy tájnevekkel találkozhatunk, amelyek hallatán másra gondol és mást ért a történész, a földrajzkutató, a néprajzkutató és a botanikus.

Az említett tájak közül talán a Völgység a legproblematisabb, ebb l ugyanis kett van. A legismertebb a Bonyhád központú ún. történeti Völgység, amely az egykori Völgységi járás területét és a vonzáskörzetébe, „holdudvarába” tartozó településeket foglalja magában. Ennél jóval kisebb az ún. baranyai Völgység, amelyr l a dolgozatban már korábban is szóltunk. Ezt a Völgységi-patak fels vízvidékén elhelyezked kistájat a helyi lakosság és a szomszéd, németajkú falvak népe is Völgységnek nevezte, nevezi. A „baranyai” jelz t Zentai János használta el ször, hogy a tájat megkülönböztesse a tolnai Völgységt l. Mivel ez a falufüzér közvetlenül szomszédos Tolna megye egykor volt Völgységi járásával a kutatók – igen logikusan – úgy gondolták, hogy a két névadás összefügg, és az itt meglév Völgység „öntudat” egy hajdan volt, a török el tt létezett nagyobb táj, a „történeti Völgység” emléke. Ezért a „kis” Völgységet a „nagy”, a történeti Völgység részének tekintik. Gábrriel András, Solymár Imre és Sz ts Zoltán szerint ez a néhány faluból álló sziget a „Völgységhez” (értsd Völgységi járás) tartozónak érzi magát, mivel az itt él knek er teljes „mi” tudatuk van (ti. „mi völgységiiek” vagyunk). Az említett kutatók igen sokoldalú és alapos munkát fejtettek ki a táj múltjának feltárásában. A „kis” Völgységre vonatkozó történeti és néprajzi vizsgálataim azonban e tájegység entitására, a „nagy” Völgységt l való elkülönülésére mutatnak rá.⁴¹ Az érvek közül csak néhány példát kiragadva elmondhatjuk, hogy a Völgység tájnév els írásos el fordulásai a Mázától keletre, azaz a Baranyához tartozó kis völgységi területekre

⁴⁰ A problematikát részletesen bemutatja: Sz ts 2007b. 178.

⁴¹ A téma részletes kifejtése: Máté 2008.

vonatkoznak. A kérdést feldolgozó írásom megjelenése óta több új adat is el került, amely a Völgységet ide lokalizálja, vagy külön tájként említi, nem hozván összefüggésbe a „nagy” Völgység, azaz a későbbi Völgységi járás területével.⁴² A Völgységben ma is él ez a – legalább – a török időkig visszavezethető tájtudat (és csoporttudat), de ez mind a XIX. és XX. századi írások, mind pedig a ma élő felfogás szerint nem köthető az 1725-ben létrehozott Völgységi járáshoz.

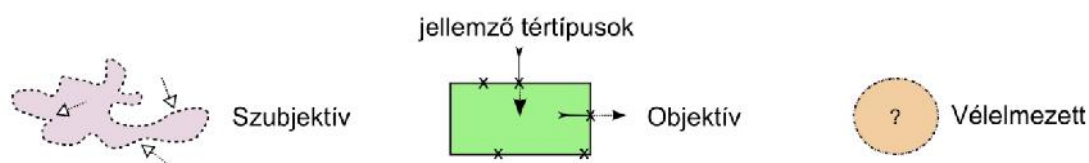
A vizsgálat eredménye tehát röviden az, hogy két Völgység létezik: az ún. baranyai Völgység („kis Völgység”) és a történeti Völgység („nagy Völgység”).⁴³ Ennek a tájnévként a délnyugati résznek az alapja egy névből való leválás lehet. A XVIII. század elején még Tolna megyéhez tartozó, török alatt is kontinuus népesség tájról nevezték el a megye harmadik járását, a Völgységit. Nem vehető el, hogy a név csíráját képező táj valaha nagyobb volt, a patak mellékén egészen Cikóig elért, ám a név távolabbi múltjáról nincsenek adataink, kénytelenek vagyunk beérni a XVIII. századi adatokkal. A tájnév eredetét a vidék hegyes-völgyes jellegével összefüggésbe hozó etimológiák már egy nagyobb táj földrajzi jellegzetességéből visszakövetkeztetett, retrospektív névmagyarázatok lehetnek. Sokkal valószínűbb, hogy a név eredetileg ’kiterjedt, hosszan elnyúló völgy’ jelentésű lehetett, vagy a ’völgy-séd’ etimológiát alapul véve a patak felső szakaszára vonatkozhatott. Az eddig elmondottakból látszik, hogy mennyire fontos a történeti adatok kontextusának minden részletre kiterjedő értelmezése és a „néprajzi érvelés” következetes használata.

A Völgység táji meghatározásának példája arra is figyelmeztet, hogy szükséges a forrásokból megismerhető tértípusokról részletesen beszélni, mivel a jelen felől közelítve, retrospektív értelmezésük elhomályosíthatja egy-egy táj létét, entitását, kereteit. A kutatás során feldolgozott történeti és recens források alapján három tértípus elkülönítését tartom szükségesnek.

⁴² Egy 1723-as tanúkihallgatási jegyzőkönyv egyik kérdés pontja így hangzik: „*Tudja-e nyilvánvalóan a tanú, hogy tavaly harmadival, avagy ezen a boldogtalan kurucz háborúnak lecsendesedésétől fogva Toófi név [Tófi] ezen Nemes Baranya Vármegyében situált s, a Völgységnek szomszédságában lévő pusztát ki számára és hová bírták, s ki tisztjei kezéhez adták a proventust?*” A metalis inquisitio-ban szászai, győrei, császtai, vékényi, kárászi és maróci, vagyis javarészt a Völgységben lakó tanúkat kérdezték. Egy másik – ugyanazon kérdés pontokkal felvett – jegyzőkönyvben Győréből származó kisvejkéi és szászai lakosokat kérdezték. MOL Esterházy Rep 92b. Ad Fasc: C. No. 284, 285. (1723. április 8, 9.). Valószínűtlen, hogy ebben a szövegben egy akkor még hivatalosan nem létező járásnévről lenne szó.

Jankó János kárászi tudós plébános (Magyaregregy, Kárász és Vékény papja, életéről lásd: Máté 2011a) 1846-ban az alábbi feljegyzést írta a plébánia historia domusába: „*Régebben az egész Völgység, de még Hosszúhetény [sic!] is Tolna megyéhez tartozott.*” A Völgységi járás (és Tolna vármegye) határa ekkor Szászvár és Máza között húzódtott.

⁴³ A „baranyai Völgység” névösszetétel (Zentai 1978) igen szerencsétlen, mert a néprajzilag meghatározott táj (csoport) hét falujából kettő (Györe, Máza) Tolna megyében fekszik, ráadásul a „tájtudat” Győre lakóira már nem jellemző, inkább a Császtai, Szászvár, Vékény, Kárász, Magyaregregy községekre. Bizonyos, hogy ma a Szászvártól Magyaregregyig tartó völgyszakaszt tartják Völgységnek.

3. ÁBRA: Szubjektív, objektív és vélelmezett terek elvi sémája

Szerkesztette és rajzolta: MG

I. Jól körülhatárolható azon tereknek a csoportja, ahol pontosan meghatározott, szilárd, és dokumentált határvonalak vannak. Ezeket a tértudomány definícióját segítségül véve *objektív (reális)* tereknek hívhatjuk (3. ÁBRA).⁴⁴

A történeti források nagy része ilyen terekkel kapcsolatos. Ide tartoznak az állam- és egyházigazgatással, gazdaságszervezettel, földtulajdonlással kapcsolatosan kialakult terek: úgymint a *telekkönyvezett parcellák, járások, megyék, uradalmak és községek, bírósági kerületek, esperességek és egyházközségek* stb. Az egység határait pontosan meghatározzák, rögzítik, azokat rendelettel, törvénnyel, közös megegyezéssel, a szokásjog útján vagy bármilyen jogi hitelesítéssel aktussal elfogadjatják. A határoknak tehát jogi, adminisztratív vonatkozásai is vannak, illetékességi köröket is magukban foglalnak és az esetek többségében a határok megsértése sem történhet következmény nélkül. A határátlépés során változnak a használat feltételei, még akkor is, ha a betartás és betartatás esetenként elmarad(hat) vagy jelentősen különbözik(het) a kor és a hely függvényében.

II. A terek másik nagy halmazát *szubjektív (észlelt, szemléleti)* tereknek⁴⁵ nevezhetjük, itt az észlelés, megtapasztalás szempontjai hangsúlyosak és nem a tér „adminisztratív funkciója”. Legtöbbször érzékszervi információk határozzák meg a tér kiterjedését, jellegét. Ebben az esetben nem is fontos a határvonalak pontos meghatározása, sokszor a forrásokban megemlített tér (pl. „Kozári-mez”) nem is rendelkezik ilyennel. Gyakran egy helyzet leírására, viszonyítás kifejezésére használják, ilyen szerepben fordul el a forrásokban. Ide sorolhatók például a *földrajzi nevek* jelentésrész (Cserösürom, Venyítés), hiszen legtöbbjüknek csak hozzávetőleges kiterjedése van, határaik nem határozhatók meg pontosan. A szubjektív terek közé sorolhatók a *mentális terek* is, végső soron a helynevek egy

⁴⁴ Nemes Nagy 1998. 67.

⁴⁵ Nemes Nagy 1998. 81-82.

része is ilyen térnek tekinthet .⁴⁶ Az archív anyagokban és a jelenben is találkozunk a *táj*, *tájék*, *környék* szavakkal, amelyek ugyanezt a viszonylagosságot fejezik ki.⁴⁷

Szubjektív terekhez sorolhatók azok az említések is, ahol a térnek adminisztratív funkciója és szilárd határvonala van, de az adott beszédkontextusban nem említik meg, így a múlt búvárlója számára a név pontos háttere, „*objektív jellege*” rejtve marad. Ilyen pl. a Völgység 1699-es említése, ahol nem tudjuk megállapítani, hogy valójában a Völgységipatakra, egy valamikori járásra, a patak völgyre, vagy a patak völgy felső három falujára vonatkozott.⁴⁸

Nemes Nagy József szerint „*minden konkrét társadalmi tér reális és észlelt, objektív és szubjektív*”.⁴⁹ A két kategória tehát nem zárja ki egymást, s t contextustól függően felcserélhető. A helynévből például reális tér lehet, ha bekerül a földkataszterbe és felkerül a kataszteri térképekre. Ugyanakkor megmarad szubjektívnek, hiszen a gazdák nem a földkataszter, hanem „mentális térképük” szerint érzékelik a faluhatárt és használják a helyneveket. Külső szemmel nézve (csak a térképen tájékozódva) viszont ugyanannak a d l nek csak a reális jellege érzékelhető .

III. A tájtörténeti feldolgozás szempontjából érdemes egy harmadik térkategóriát is elkülöníteni, a *vélelmezett (quasi vagy értelmezett)* terek csoportját. Ez inkább a szubjektív (észlelt) terekhez áll közel, de ahhoz hasonlóan objektív térré is alakulhat. A terek eme harmadik csoportja akkor válik el, amikor meghatározása tudományos célokat szolgál és egy „kvázi táj”, az értelmezést segítő táj jön létre. *A vélelmezett tér egy elméletben létrehozott és diszciplínafüggő tér-lehatárolás, amely azért születik meg, hogy a tudományos eredmények térben megjeleníthetők legyenek, vagy kereteket nyújtsanak egy-egy vizsgálathoz.* Vélelmezett térből akár igazgatási funkcióval bíró terület is alakulhat. Jó példa erre az Ormánság, amely két középkori eredetű szubjektív (Ormán és Ormánság) tájból a XIX. század közepén szubjektív irodalmi, majd vélelmezett néprajzi tájegységgé (Ormánság, Ormánság) vált, majd a II. világháború után az egyik legtöbbet kutatott vélelmezett néprajzi tájjá lépett elő, végül reális tér formájában az Ormánságfejlesztési Társulás névadója lett.

⁴⁶ Nemes Nagy 1998. 82.

⁴⁷ pl. „...és soha nem hallotta nem is tapasztalta az elttől jól lehet gyakrabban járt azon a tájon, hogy a nagyágiak almási pusztában valakitől háborgattattak volna...”. Elias Bunovics vallomása, Ráckozár, 76. é. (1756). MOL Esterházy Rep. 92. Ad Fasc: C. No 307. Fasc: 10 Nr 386.

⁴⁸ Máté 2008. 177.

⁴⁹ Nemes Nagy 1998. 82.

3.4. Id értelmezés

A tájjal kapcsolatos kutatások nem tekinthetnek el attól a tényről, hogy az általuk vizsgált táj arculata az idők során változik. Az idő tényező éppen ezért alapvető fontossággal bír a kutatásokban, nagy különbség van azonban a periodizáció tekintetében.

A *történeti földrajz* meghatározott idő metszetekre bontja a tájalakulás történetét. A különböző periódusokat a kultúrtáj terjedésének változását mutatják be, melyeket többnyire térképsorozatokkal illusztrálnak. Itt a periódusok kijelölése megegyezik a köztörténeti korszakolással.⁵⁰ Rácz Lajos környezettörténész a Frisnyák-féle történeti földrajzhoz hasonló korszakolást használ. A néprajztudomány idő felfogása is inkább lineáris és a történeti földrajzéval rokonnak mondható. Ember és táj viszonyában a honfoglalás, a tatárjárás, Mohács, az iparosodás vívmányai, 1848 és a többi köztörténeti fordulópont számít mérföldköveknek.⁵¹ Eltértől a fajta korszakolástól R. Várkonyi Ágnes, aki eszmetörténeti alapon különített el korszakokat, hazánkban elsőként felvázolva az ökológiai kultúra történetiségét.⁵² A főként német kultúrtáj-kutatás eredményeit felhasználó Ilyés Zoltán a történeti kultúrtáj átalakulását a lokális történelemhez köti. Gyimesi vizsgálataiban meggyőzően fejti ki és mutatja be a táj elemeinek többszólamúságát, a különböző kulturális hatások (gazdálkodás, tárgykultúra stb. tekintetében észrevehető) keveredését és történeti események hatását a tájban.⁵³ Michael Aston, Richard Muir és általában a brit tájtörténet alapvetően három tényezővel vesz figyelembe a korszakolásnál: a népcsoportok beköltözését, az agrárium fejlődését (agrotechnikai forradalmak) és a termőföld tulajdonlásban bekövetkezett változásokat.⁵⁴

Igen figyelemreméltó Fernand Braudel felfogása, aki a történeti időt a tengervíz rétegződéséhez hasonlította. Braudel olvasatában bizonyos jelenségek, mint a természeti alaptényezők, a termőterületek potenciálja csak nagyon lassan változnak, évszázadok múlnak el jelentősebb változás nélkül (*hosszú időtartam*). Más területeken gyorsabb az átalakulás, a népességvándorlása, termékek elállítása 10-20-50 éves időszakokba (*ciklusok, konjunktúrák*) rendeződik. A tengervíz felszínét a politikai események és a hétköznapi, hétköznapi, kavargó történései képviselik (*rövid időtartam*).⁵⁵ Braudel szemléletét a Vidal de la Blache és Demangeon által képviselt emberföldrajz határozta meg, „nála a földrajzi dimenzió

⁵⁰ Frisnyák 2009b 7-34. Ikvai 1991.

⁵¹ Kósa 1982; 1998a.

⁵² R. Várkonyi 1989. 86.

⁵³ Ilyés 2007.

⁵⁴ Aston 2002. 9–20, 150; Muir 2000. 198. A brit tájtörténetről és a tájkutatás történetéről általában: Hooke 2000; Chandler 2000.

⁵⁵ Braudel 1972; 2006. 1–10; Leduc 2006. 20–35.

id beli dimenzióvá alakul át".⁵⁶ Az Annales iskola úgy n tt a világ tudományosságának az élvonalába, hogy a francia történészek körében az emberföldrajzi szemlélet folytonossága nem szakadt meg.

3.5. Táj történeti fordulópontok, formációk (korszakok), folyamatok és csomópontok meghatározása

A dolgozat id felfogása eltér a köztörténet korszakolásától, *fordulópontokat* (rövid periódusok), *formációkat*, *folyamatokat* és *csomópontokat* határoz meg. A *fordulópontok* a változást hozó id szakok, olyan események, amelyek megváltoztatták a Mecsek-vidéken él k gazdálkodását, s ezzel együtt a tájhoz f z d viszonyukat és a táj képét. Többnyire a term föld (mint er forrás) tulajdonlásában bekövetkezett mélyreható változásokat (urbárium, elkülönözés, jobbágyság megszüntetése, kollektivizálás, földprivatizáció) sorolhatjuk ide, azonban egy-egy rendelkezés elfogadása még nem jelenti annak azonnali végrehajtását, sokszor 10-20-30 éves csúszások, id beli késések vannak. Mária Terézia urbáriumához kapcsolódó „dimensio”-t (telkek kimérése) például 20-30 évvel a pátens kiadása után (addig a bevallott földnagyságon alapultak a szolgáltatások) foganatosították. A fordulópontok inkább átmeneti periódusokként értelmezhet k, többnyire 10-30 évig tartó korszakok, amikor az átrendez dés zajlik, és amikor az érintett felek végleg átlátják, felfogják az újonnan kialakuló rendszer lényegét. Sok per (úriszéki, vármegyei, polgári stb.) keletkezik, az ekkor kialakult nézeteltérések kés bb generációkon keresztül meghatározzák egyes emberek véleményét a „nagy változásról”, és legtöbbször az ekkor szerzett személyes „élményeik” tükrében szemlélik a fordulópontokat (lásd „kuláküldözések”, „TSZ vagyon szétlopása” stb.). A fordulópontokat nehéz országos szinten kijelölni, mivel nem mindegyiknek volt hatása az egész magyar népterületen. A székely arányosítás (a havasok felosztása, magántulajdonba adása) elfogadása a székelység szabad jogállása és Erdély önálló Habsburg igazgatása miatt kés bb ment végbe, mint a baranyai erd k és legel k elkülönözése. Ez utóbbi Baranyán belül is két lépcs ben, az 1830-as és az 1860-as évtizedben ment végbe. Az átrendez dést hozó fordulópontok között nyugalmasabb az élet, alapjaiban nem változik meg a földhöz való hozzáférés (vásárlási, öröklési rend stb.) jellege, lehet sége és a táj képére ható folyamatok sem változnak meg gyökeresen.

A fordulópontok közötti korszakok *formációkként* írhatók le. Bár a földbirtoklás és -használat rendje konszolidálódik, az id nem áll meg, a formációkon belül *folyamatok*

⁵⁶ Benda 2007. 17.

zajlanak, gazdasági konjunktúrák váltják egymást, népességmozgások történnek, amelyek helyi szinten is megérlelhetik a változást, az újabb fordulópont bekövetkezését. A nagy változások (fordulópontok) az országos intézkedések helyi lecsapódásai voltak, amelyek gyakorta nem álltak összhangban a helyi viszonyokkal, pl. speciális term. táji adottságokkal (lásd urbárium) vagy a helyi társadalmi, birtokosi viszonyokkal (lásd elkülönözés). A fordulópontokat a gazdaságban végbemenő folyamatok (melyek helyi folyamatok ered. i) határozzák meg, továbbá küls. tényezők, háborúk, és egyéb olyan oktrojált körülmények (küls. gazdasági környezet, gazdasági válságok), amelyek adott esetben függetlenek a szuverén magyar állam, vagy a birtokosok szándékaitól (pl. török terjeszkedés).

A dolgozatban szereplő formációk (tájtörténeti korszakok) két fordulópont között eltelt időszakasz jellemzését adják. A formáció, mint elvi kategória a régészek által használatos „régészeti kultúra” fogalmához hasonlatos, amely Ilon Gábor és Ughy István megfogalmazása szerint a „leletek és lel. helyek földrajzilag és korban egymással összefüggő közös sajátosságokat mutató körét fedi le, ami a kor embere tárgyi és szellemi életének egységes egészére utal”.⁵⁷ Minden formációra más-más forrásbázis jellemző, ami korlátozza a korszakok megismerhetőségét. A geológus elvi korszakolása is a tapintható, vizsgálható anyagon alapszik. Az ún. „geológiai formáció” a „földtörténet egy meghatározott szakaszában keletkezett rétegcsoporthoz, mely az alatt és felette lévő k. zetrétegektől határozottan különbözik. Nevében a jellemző el. fordulási hely – és ha van ilyen – a jellemző k. zettípus szerepel. Nem köthető szorosan egy korszakhoz, néha átnyúlik korszakhatárokra, vagy egy korszakon belül több formáció is megjelenik.”⁵⁸ Valójában tehát a régészeti kultúra és a geológiai formáció is egyedi jellegzetességekre utal, sajátos összetételű, tárgyakon és k. zetekeken alapuló „minta”, amely ugyanolyan formában más lel. helyen aligha lelhető fel. A dolgozatban a tájtörténeti formációk is ilyen jelleggel határozhatók meg. A formációk elemzésekor sajátos forráscsoportok vannak, a helyi forrásadottságok függvényében hol többet, hol kevesebbet lehet elmondani ember és környezet kapcsolatrendszeréről és eltérő képpel lehet jellemezni a tájat. A dolgozatban meghatározott fordulópontok, formációk tehát a Mecsek-vidékre vonatkoznak, de a rendszer rugalmasan bővíthető más tájakon tapasztalt jelenségekkel, azonban máshol már nem biztos, hogy ugyanezek a jelenségek lesznek fontosak.

A dolgozat időszemlélete és fogalomhasználata alapvetően hazai néprajzi, történeti, agrártörténeti munkák felfogásán és fogalomhasználatán alapul. Meg kell említenünk Hoffmann Tamás munkáit, aki maga is használja a korszakhatár és a formáció fogalmakat.

⁵⁷ A régészeti kultúra fogalmáról: Ilon – Ughy 1996. 9.

⁵⁸ Soós 2005. 9.

Materialista szemléletét tükrözi, hogy a „termelési fejlődésben” a forradalmi hatékonyságnövekedésekben látta a formációk közti korszakhatárok lényegét.⁵⁹ Andrásfalvy Bertalan a *sorsforduló, fordulópont* szavakkal írja le a paraszti társadalmat érintő kormányzati intézkedések hatását. A két fogalom Hoffmann és Andrásfalvy nyomán került a dolgozatba.

A terminológián túl szólni kell azokról a kutatásokról, amelyek meghatározták a periodizáció rendjét, a fordulópontok elkülönítését. *Andrásfalvy Bertalan* több évtizede foglalkozik a paraszti társadalom sorsát meghatározó kérdésekkel. Az ártéri gazdálkodásról szóló 1975-ös könyve kapcsán általában az ártéri gazdálkodás „felfedezését” méltatják, holott a munka egy nagyon fontos korszakhatár, a Mária Terézia-féle úrbérrendezés okozta mélyreható változások felismerésén alapszik. Az úrbéri rendelkezés alapjaiban változtatta meg a parasztság gazdálkodását, mentalitását, Andrásfalvy könyve mutatta be először a rendelkezés miatt bekövetkezett drasztikus életmód-átalakulást.⁶⁰ Az Andrásfalvy által idézett *Berlász Jen* az erdélyi elkülönítéseket ismerteti, *Imreh István* pedig a székely rendtartásokat és az ún. arányosítást, ami véget vetett egy korábbi, erőforrás oltalmazó tájhasználati gyakorlatnak.⁶¹ *Kiss Z. Géza* az Ormánság népének és életének XIX. századi átalakulását *civilizációváltásként* írja le, hangsúlyozva, hogy a drasztikus életmódbeli és demográfiai változások az erdő- és legelő elkülönözés hatásának tudhatók be.⁶² *Rúzsás Lajos* történész a baranyai földesurak birtokszerzési törekvéseivel foglalkozik. A XVIII-XIX. századi életmód-átalakulást a földbirtokosok haszonszerzési törekvéseivel magyarázza, akik nem tördtek a parasztok életterét szűkítő intézkedések hatásával.⁶³ *Borsos Balázs* a Bodroghözben végzett ökológiai antropológiai vizsgálata során megállapította, hogy a páratlanul sokszínű, vízjárta bodroghözi tájnak az arculatváltozása és társadalmi-gazdasági lejtmenete a vízrendezésekkel vette kezdetét, amely felborította a több évszázados helyi adaptációt, a természeti környezethez való alkalmazkodás hagyományos rendjét. *Takács Lajos* Várong monográfiájában meggyőzően mutatja be, hogy a „tagosztály” (erdő elkülönözése) után megváltozik a falu társadalma (eltűnnek a törzsökös családok) és vele együtt változik a munkatempó, egy fokozottabb, szinte önpusztító munkaerőcsere váltja fel a régit.⁶⁴ *Filep Antal* szentesi és sárospataki példákkal támasztotta alá, hogy a tulajdonosi

⁵⁹ A jelenségek csoportosulását az időkben korszakhatároknak fogadhatjuk el és magát a jelenségcsoportot formációként képzelhetjük el. Hoffmann 2004. 35.

⁶⁰ Andrásfalvy 1975. 159–171; 2004; 2009. 9–13.

⁶¹ Imreh 1993.

⁶² Kiss Z. 1991. 209.

⁶³ Rúzsás Lajos 1964.

⁶⁴ Takács 1976a

viszonyok drasztikus megváltozásával (kollektivizálás) a paraszti termelési tapasztalat is elvész és ez helyi ökológiai katasztrófákhoz és árvizekhez vezethet.⁶⁵ Nemcsak a történeti, régészeti, és néprajzi, hanem az ökológiai vizsgálatok is hasonló következtetésekre jutottak. A dél-angliai (Hampshire megye) „New Forest National Park” történetét (1079-től királyi erdő, 2005-től nemzeti park) áttekintő tanulmány szerzője szerint az erdő történetében a legmélyrehatóbb változásokat a különböző kormányzati intézkedések (1851, 1960) okozták. Ezek az intézkedések nemcsak a biodiverzitás csökkenését eredményezték (alagcsövezés, fenyő ültetvények, szarvasállomány ritkítása), de a helyi közösségek erdőhöz, mint erőforráshoz való hozzáférést és tájhasználati gyakorlatát (legeltetés) is csorbították, ami végül a közbirtokosság tagjainak ellenállásához („forrongásához”) vezetett.⁶⁶ A Brit-szigetek földfelszínének képeére óriási hatással volt a közföldek elkülönítését szorgalmazó úrbekerítések (enclosures). A közföldek elkülönítése az 1740-es évekig a felek megegyezésével jöhetett létre, utána törvényi beavatkozások sietteték a folyamat kibontakozását. A jelzett időponttól kezdve mintegy 80 éven át Anglia területének 21%-át érintették a bekerítési akciók. Az így nyert földeken fűként kerítéssel ellátott legelő területeket alakítottak ki, ahol birkákat tartottak.⁶⁷ *Tanka Endre* jogász, agrártörténész, a *Föld és elsajátítás* című kötetében a föld tulajdonlásának a történetét tárja elénk. Tanka munkája alapvető fontosságú, a rómaiak korától kíséri végig a termőföld elsajátítás (használati jog és tulajdonlás) történetét, így történeti időkeretbe ágyazza a XVIII. századtól napjainkig eltelt változásokat. Az említett tudományos munkákon kívül számos kortárs leírás (John Paget, Heinrich Ditz, Kulcsár József, Berzeviczy Gergely, Tessedik Sámuel stb.) és könyv segít a jelenségek helyes értelmezésében, ezekről a formációk jellemzésénél bővebben szólnunk.

Összefoglalva az eddig elmondottakat, az egyes formációkra más-más forrásbázis jellemző, de a formációk elemzése során változik a vizsgálat térbeli hatálya is. A kutatás hangsúlya mindvégig a kis Völgység (vagy baranyai Völgység) volt, azonban a rugalmas térkonceptió értelmében a Mecsek-vidék egyéb területein is gyűjtöttem adatokat. Az egyes formációk által érintett területek nagysága a jelen felé haladva szűkül. Az első két formációban még a Mecsek-vidék egészével foglalkozom, ezt követően pedig előbb a Völgység (ill. a püspökség nádasdi dominiuma) és Kárász, Magyaregregy községek képezik a vizsgált tárgyat. A formációk nem törekednek a korszakok teljeskörű bemutatására, a sajátos

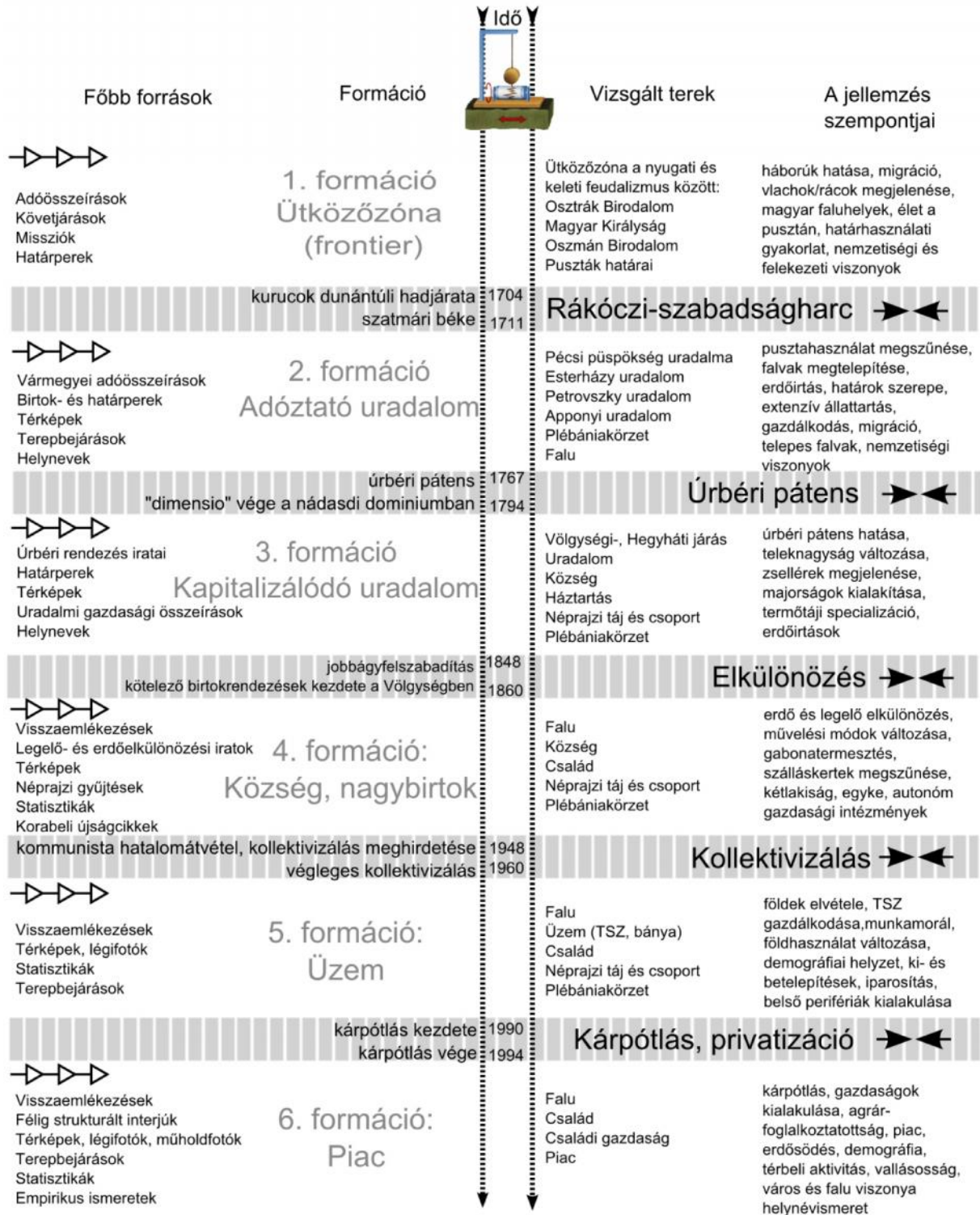
⁶⁵ Filep 2009. 79, 96.

⁶⁶ Newton 2011. 1–4. Köszönöm Ajkainé Ortmann Adrienne-nek, hogy a cikkre felhívta a figyelmemet.

⁶⁷ Cunliffe 2001. 154. Az angol közföldekkel, közvagyonnal és a bekerítéssel kapcsolatban: Neeson 1996; A portugál közföldek sorsának történeti vázlata: Rodrigues 2003.

forrásadottságok függvényében szólnak tájról, ill. az ott élők kr 1, de a csomóponti kérdések vizsgálata révén törekedtem a fejezetek időbeli koherenciájának biztosítására.

A Mecsek-vidéken tapasztalható tájtörténeti fordulópontok és formációk a 4. ÁBRÁN figyelhető meg.

4. ÁBRA: A dolgozat elméleti keretei: korszakok, formációk, fordulópontok, vizsgált terek és források
Szerkesztette és rajzolta: MG

4. Források

A Mecsek-vidék területén évszázadok, évezredek kultúrái hagytak lenyomatokat. A mai tájkép ember és természet egymásra hatásának következménye, ahol a múlt és a jelen egyaránt megismerhető. A folyvást változó tájra kíváncsi kutató minden jelenséget és adatot mérlegre tesz és gyűjt, amely összefügg a tájátalakító ember tevékenységével, aktivitásának történetével. E sajátos, sok részletre nyitott nézőpontból adódik, hogy vizsgálódásunkból nem rekeszthetjük ki azokat a forrásokat, amelyeknek módszeres gyűjtését, értelmezését és közzétételét jellemzően nem földrajzi diszciplínák végzik. *Michael Aston* „Interpreting the Landscape” című könyvében a tájtörténetileg releváns információknak öt nagy csoportját különbözteti el: *régészeti, légifotográfiai, térképi, helytörténeti*, továbbá *egyéb*, kapcsolódó tudományok szolgáltatott forrásokat, eredményeket, például a geomorfológia, klímátörténet szolgáltatott adatokat.⁶⁸ Oliver Rackham a Brit-szigetek erdő történetével foglalkozó munkájában a felsorolt források mellett a növényzetet is elsődleges forrásértékű tényezőnek tartja.⁶⁹

A dolgozat alapját képező kutatás 2004-től 2012-ig tartott, az alapvető forrásokkal a hazai történeti-néprajzi és geográfiai munkák tanulmányozása során ismerkedtem meg, de fontos azt is megemlíteni, hogy a kutatás szemléletére nagy hatással volt az Andrásfalvy Bertalan által vezetett „A táj változásai a Kárpát-medencében c.” OTKA kutatás, melynek magam is tagja voltam. A kutatáshoz kapcsolódó műhelybeszélgetéseken ismert régész, történész, geomorfológus, középkorász, történeti-földrajzos, társadalomföldrajzos szakemberek tartottak előadásokat.⁷⁰

A dolgozat alapját *levéltári források* (1), *térképek* (2), *adattári források* (3), *beszélgetések* (4), és *terepbejárások* (5) képezték, melyekhez természetesen *szakirodalmi tájékozódás* is társult. A felsorolásból látható, hogy a csoportosításnál a források lel helyét veszem alapul, ami talán azért célravezetőbb az Aston-féle csoportosításnál, mert így az egyes kategóriák, forráscsoportok között nincs jelentősebb átfedés, de az is pontosan meghatározható, hogy egy-egy iratcsoportot vagy forrást milyen mélységig használt fel a kutatás, hol került sor elsődleges levéltári források feltárására és hol történt például adattári kutatás.

⁶⁸ Aston 2002. 13.

⁶⁹ Aston 1997; Harvey 1990; Hooke 2000; Muir 2000; 2001; 2007

⁷⁰ Az akkori témavezető professzoraimon, Andrásfalvy Bertalanon és Filep Antalon kívül nagy hatással voltak rám kutatótársaim is, különösen Béres Sándor és Hosszú Csaba.

Tekintettel a felhasznált források széles körére a feldolgozás más tudományterületeken való jártasságot is igényelt, amit módszertani munkák segítségével igyekeztem elsajátítani.⁷¹ Az így megszereshet forráskritikai ismeretek segítettek abban, hogy megismerjem az egyes iratcsoportok, források létrejöttének körülményeit, és felhasználásuk lehetséges útjait. Megmutatták, hogy egy-egy adat miként funkcionálhat egy nagyobb egység fogaskerekeként, továbbá azt is, hogy az adatok mennyiben alkalmasak a térreleváns vizsgálatok folytatására. A kutatás nem kívánt „belekontárkodni” más tudományok illetékességi körébe, sajátosan értelmezte, „használta” az egyes szaktudományok által filológiai mélységgel vizsgált forrásokat. Úgy igyekezett eljárni, ahogy például a néprajztudomány *történeti-néprajzi módszere*, amely klasszikus történeti források pl. limitációk, urbáriumok, inventáriumok sajátos szempontú, tárgyi kultúrára és életmódra koncentráló feldolgozását adja.⁷² Vagyis nem egy történeti paradigmának vagy történeti diskurzusnak megfelel en értelmezi az adatokat. Jelen kutatás is sajátos forrásfeldolgozásra és szintézisre törekedett, amelyben a természettudományi és a humántudományi módszerekkel nyert adatoknak azonos súlya volt. A kutatás több ponton hasonló volt egy detektív munkájához, a folytonosan gyűjtött adatok fényében többször újrarajzoltam a táj történetét, új keretekben láttam a táj „életrajzát”.⁷³

A források értelmezésével szerencsére nem egyedül kellett megbirkóznom, gyakran konzultáltam rokon területek szakembereivel, történész, levéltáros, régész, botanikus kollégákkal és néhány gyakorlati szakemberrel (természetvédelmi rök, erdészek). A számtalan jó felvetéssel, gondolattal segítettek a munkámat, amiért nagyon hálás vagyok. A beszélgetéseknél is hasznosabbak voltak azonban a kollégákkal megtett kirándulások, határbejárások, melyek során a számtalan közös pont, érdeklődési terület körvonalazódott, itt tudhattam meg többet arról, hogy az egyes tudományszakok mit értenek tájon, milyen

⁷¹ A legfontosabb módszertani munkák (a teljesség igénye nélkül): átfogó kötet: **botanikai szempontú tájtörténet, etnogeobotanika**: Bíró – Molnár 2010; Rab 1993; **földrajzi nevek és köznevek**: Balogh 1997; Kálmán 1967; 1988; Markó 1970; Torma 1975; 1978; **tanúvallomások**: Bárh 1989; 1992; 1997; Solymár 1990; T. Mérey 1967; Tóth 1987; 1989; **egyházlátogatási jegyz könyvek**: Dóka 2009; **historia domus, plébániai levéltárak**: Varga 2006; **urbáriumok, földesúri szerz dések, népességösszeírások**: Bárh 1974; T. Papp 1997; Takács 1989; Pálmány 1989; **úriszék**: Kiss Z. 1989; **régészet, településtörténet**: Jankovich B. 1993; Müller 1973; Reuter 1965; 1970; 1973; Selmeczi 1996; Weidlein 1935; 1936; **anyakönyvek, történeti demográfia, családrekonstrukció**: Andorka 2002; Benda 2006; Kovács 1989; Örsi 1978; 1983; 1990; **térképek, légifotók**: Tóth Andrásné Polónyi 1966; Csendes 1980; Kiss et al. 1989; **történeti mondák, helynevek** (mint településtörténeti forrás): K. Németh 2011a. 15; 2011b; Máté 2010a; Torma 1978; 1997.

⁷² *A történeti néprajzi módszerr I: Maksay 1948; Vargyas 1961; Filep – Éget 1989; Fülemile – Kiss 2008.*

⁷³ Richard Muir (2000) a „Landscape detective” című kötetében egy meghatározott táj történetének vizsgálatát detektív munkaként mutatja be, hangsúlyozva, hogy a kutató más-más értelmezést kívánó források együttes felhasználásával dolgozik, több alternatívát is kidolgoz egy-egy jelenség (vagy tájkép) okának megfejtésére, míg végül adatai egyetlen lehet séget igazolnak.

id lépték szerint mérik a táj történetét és mit jelent számukra az „ideális táj”, milyen szerepe van ott az embernek.⁷⁴

4.1. Levéltári források és statisztikák

A kutatás szempontjából célszerű megkülönböztetni: *els dleges levéltári* (feldolgozatlan, közöletlen) *forrásokat*, és *másodlagos* (feldolgozott, közölt) *levéltári forrásokat*. Ebben az áttekintésben az utóbbival nem foglalkozom.

A történeti források jelentős részét az *uradalmi levéltárak* tartalmazzák. Sajnos a székelyi Völgyésget érintő, *pécsi püspökség nádasdi kerületének* iratanyagai jórészt megsemmisültek, csak töredékek maradtak fenn, azonban jól hasznosíthatók a *Magyar Országos Levéltárban* (továbbiakban MOL) megtalálható, a püspöki széküresedések (*sedis vacantia*) alatt képződött kamarai iratanyagok, amelyek közül az 1778-as és az 1801-es összeírást használtam. A MOL-ban beletekintettem az *Esterházy család dombóvári kerületének* (XVIII. sz. közepéig) iratanyagába, ahol három fondban (Rep. 35; 55; 92) találtam a kutatás számára pótolhatatlan iratokat. A *Tolna Megyei Önkormányzat Levéltárban* (TMÖL) a Perczel (ill. Kéthelyi) és az Apponyi család iratait tekintetem át. E három családi levéltárból elsősorban az *uradalmak közti birtok- és határperek* érdekeltek, továbbá a *telepít - és szállólevelek, birtokigazgatási, gazdasági célú feljegyzéseket* gyűjtöttem. A *Baranya Megyei Levéltárban* (továbbiakban BML) részlett püspöki úriszéki anyag magyar nyelvű irataiba is beletekintettem.⁷⁵

Rendkívül hasznosítható információt rejtnek a *megyei gyűjtő levéltárak* (BML; TMÖL) vármegyei közigazgatással, adminisztrációval és országos rendelkezések végrehajtásával kapcsolatos iratai. A legjobban kiaknázható forráscsoportot a *vármegyei adóösszeírások* jelentették. Baranyából 12 évkört, Tolnából 20 évkört digitalizáltam és dolgoztam fel tanulmányaimhoz. Az összeírásokon kívül áttekintettem még a *BML inquisitiones fondját* (törvényszéki nyomozások), amiben a vármegyében lefolytatott *metalisperek* (tanúkihallgatások) találhatóak. Felhasználtam a *Mária Terézia-féle úrbérrendezéssel* kapcsolatos iratokat, továbbá és az 1853-as kötelező erejű *úrbéri rendezés* dokumentációját. Felhasználtam a BML-ben másodpéldányban meglévő 1785-ös *Széchenyi Ferenc-féle descriptio-t* is és a *TML*-ben megtalálható, vegyes iratokat tartalmazó *Kammerer*

⁷⁴ Közös terepbejáráson, terepmunkán vettem részt Béres Sándorral (etnográfus), K. Németh Andrásval (régész), Patton Gáborral (régész), Teleki Balázssal (botanikus), Varga Annával (botanikus), Varga Szabolccsal (történész) és egy botanikusokból, ökológusokból álló kirándulócsoporthal.

⁷⁵ MOL *Urbaria et Conscriptioes* 190.41; 168.69.; MOL *Esterházy* Rep. 35, 55; 95 (mf. 14458-59; 16134; 17566–17571); TMÖL XIII. 1. *Apponyi család iratai* 11., 12., 20., 30., 31. d.; XIII. 14. *Perczel család iratai* PI., PII., KIV. kötet; TMÖL *Kammerer hagyatéka* 6., 14., 15., doboz; BML IV. 8. d. 8. *Püspöki úriszék iratai*.

hagyatékot.⁷⁶ A kutatás során nagy segítségemre voltak a BML községtörténeti kartotékjai, ahol számos bázisadatra leltem.

A levéltári források fontos része az *egyházmegyei, egyházigazgatási irategyűttes*. A vizsgált térségre vonatkozóan igen fontos XVIII. századi forrásokat rejt a *Pécsi Püspöki Levéltár* (PPL) és a *Pécsi Káptalani Levéltár* (PKL). Az egyik legfontosabb forrás az új püspökök beiktatásakor készített *egyházlátogatási jegyz könyvek* (canonica visitatio).⁷⁷ Ezek közül a Kárász községre vonatkozó jegyz könyveket hasznosítottam. Felhasználtam továbbá az 1767-es *lélekösszeírás* (conscriptio animaris) adatait. Az egyházi *sematizmusok* a hív k számát, a plébániák nyelvén is szolgáltatnak megbízható adatokat. Az egyházi forrásoknak helyben, a plébániákon fellelhető irattípusa az *egyházi anyakönyv* (matricula), amely a társadalomszerkezetről, demográfiáról, házasságokról szolgáltat szerteágazó ismereteket. A kárászi teljesen, a szászvári és a vásárosdombói anyakönyveket részlegesen tekintetem át. Rendkívül becses forrás a plébánia történetét rögzítő *plébániatörténet* (historia domus), amelynek kárászi lapjait volt módomban megtekinteni.⁷⁸

Kiegészítő szereppel bírtak a polgári kor önálló községi intézmények iratanyagai, amelyek közül a falusi *tanácsülési jegyz könyvek*, valamint a *legel - és erdő birtokossági társulatok irataiba tekintetem bele*.⁷⁹

A kutatáshoz felhasználtam a KSH 1880-as évektől gyűjtött és közreadott *országos statisztikáit*, a demográfiai, nyelvi, felekezeti és a mezőgazdasági összeírások adatait. A statisztikai adatokat a levéltárban gyűjtött országos és megyei felmérések adataival egészítettem ki, a községtörténeti kartotékokból kijegyzetelt *megyeföldi iratokkal* (1850-es évek), továbbá az 1890-es *községvizsgálati jegyz könyvekkel*, az 1938-as *szociológiai felmérés* irataival.⁸⁰

Az itt felsorolt forrástípusok közül a legjobban feltárt és legtöbbet használt források a vármegyei adóösszeírások, az úrbéri peres iratok, a 18. századi birtok- és határpercek és a

⁷⁶ BML IV. 6. c. Baranya vármegye adószedjének iratai. *Háziadó-összeírások* 0.a–43. (1695–1752); BML *Urbáriumok*, püspöki uradalom, Esterházy uradalom; BML *Regnicolaris Conscriptio* 1828; BML IV. 1. f. 1–6. inquisitiones); TMÖL *Conscriptio domestica et regnicolaris* Ö. 260–305. (1695–1752).; *Széchenyi Ferenc-féle descriptio*. (Descriptio Physico-Politico-Topographica Comitatus Baraniensis, 1785–86. Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattár Fol. Lat. 289.) a magyar fordításokat T. Papp Zsófia bocsátotta rendelkezésemre, amiért hálás köszönettel tartozom neki.

⁷⁷ Több canonica visitatio publikált formában is elérhető, a legismertebbek: Merényi 1939 (Domsics-féle 1729-es visita); Varga – G. Zs. .

⁷⁸ PPL 23/1733; PPL K. 19 1768; SCHEMATISMUS [...] Dioecesis Quinque-Ecclesiensis. – 1820–1908. (interneten: <http://kt.lib.pte.hu>); Kárászi plébánia historia domusa. Anyakönyvek: Kárász (kárászi plébánia, továbbá A 4750–4752); Mágocs (MOL A 4774–4778), Szászvár (MOL 4855–4858); Vásárosdombó (MOL A 4877–4881)

⁷⁹ BML községi jegyz könyvek; Vékényi erdő - és legel birtokosság iratai (magántulajdonban).

⁸⁰ BML Községtörténeti kartotékok megyeföldi összeírásra vonatkozó adatai; BML Szociológiai Felmérés 1938; BML 1890-es községvizsgálati jegyz könyvek.

kárászi plébánián található anyakönyvek és plébániatörténet voltak. Az áttekintésben szereplő dokumentumokat természetesen csak néhány falura vonatkozóan volt módom áttanulmányozni. Elsőlegesen a hét völgyeségi falura vonatkozó anyagokat néztem át (erről részletesebben a következő fejezetben), a rendelkezésre álló anyagokat nem aknáztam ki maradéktalanul, egyrészt nyelvi inkompetencia miatt (egy részük latin, más részük német nyelvű), másrészt pedig azért mert sokszor elég volt egy-egy áttekintő, összegző iratot kiragadni az állományokból, hogy a dolgozathoz illeszkedő kérdéseket átlássam, megválaszoljam.

4.2. Térképek, légifotók

A levéltárakban általában külön fondban szerepelnek a kéziratos térképek, amelyeket az irattípus formái (méretbeli különbségek, speciális kezelési mód) és tartalmi (informatív, jól áttekinthető) jegyei miatt választják külön a többi irattól. A levéltárak mellett az ország más közgyűjteményeiben is értékes térképgyűjtemények találhatók.

A kutatás során áttekintettem a *BML* Mecsek-vidékre (Mecsekháti járás) vonatkozó térképeit, melyből 25 község anyagát vizsgáltam meg tüzetesebben. A *PKL* páratlanul gazdag *káptalani és szemináriumi térképállományából* 17 község térképeit tudtam hasznosítani. Az *Esterházy család dombóvári uradalmának* feudális kori térképei uradalmi, úrbéri, határ- és más szakirányú térképeket tartalmaznak, ezek közül különösen a kéziratos határtérképek voltak igazán hasznosíthatók. A DVD formátumban megjelent térképállományok közül pótolhatatlan forrást jelentett a három országos katonai felmérés térképanyaga. Sok kiegészítő térképpel szolgált a *MOL Kamarai és Helytartótanácsi térképanyaga*. Az *OSZK térképtárának* kiadványából és a *Hadtörténeti Térképtár* gyűjteményéből számos kiváló állapotú kéziratos megyetérképet tudtam hasznosítani.⁸¹

A területről 1954-től állnak rendelkezésre légifotók, amelyeket a *Hadtörténeti Térképtár* légifotó-tárában tekintettem meg, mintegy 23 fotóról készítettem reprodukciót.⁸² A kutatás során felbecsülhetetlenül hasznos volt a *Google Föld* (vagy *Google Earth*) program,

⁸¹ *BML* Úrbéri térképek (BIU), *Kataszteri térképek* (BiK), *Földmérési Felügyelet* ségtől átvett *kataszteri térképek* (BmK); *PKL* feudális kori térképgyűjtemény; Az *Arcanum* által megjelentetett DVD kiadványok: *Első Katonai Felmérés*, 2004; *Második Katonai Felmérés: Magyar Királyság és a Temesi Bánság*, 2005; *Harmadik Katonai Felmérés: Magyar Szent Korona Országai*, 2007; *Kéziratos térképek az OSZK térképtárában*, 2007; *Magyarország megyetérképei a Hadtörténeti Térképtárban 1731–1948*, 2009;; *MOL térképtára I. Kamarai térképek 1747–1882*, 2006; *MOL Térképtára II. Helytartótanácsi térképek 1735–1875*, 2006.; *MOL Térképtára III. Az Esterházy és Eszterházy családok térképei*, tervrajzai, 2009.; *TMÖL, BML és MOL kataszteri térképek* internetes hozzáférhető sége: <http://archivportal.hu/>; *A Harmadik Katonai Felmérés 1914-es, 1:200.000 méretarányú eredeti, ill. átrajzolt térképszelvényei: ELTE Térképtudományi és Geoinformatikai Tanszéke*: [www.http://lazarus.elte.hu/hun/tantort/2003/palyazat/index.htm](http://lazarus.elte.hu/hun/tantort/2003/palyazat/index.htm)

⁸² Köszönöm Jankó Annamáriának és Hegedűs Ábelnek, hogy a reprodukciót lehetővé tették.

amit napi szinten használtam. Sok légifotót találtam az interneten, a *Panoramio* program felhasználói (Juhász Tamás „Repül stomi” és Kovács Norbert „Tenere”) jóvoltából.

4.3. Adattári források

Az adattári források közé a közgy jteményekben és magántulajdonban lévő kutatási dokumentációt (jegyzeteket, hagyatékokat, fényképgy jteményeket) sorolom. Kutatásaim során áttekintettem a *Baranya Megyei Múzeumok Igazgatósága* (továbbiakban BMMI) *Néprajzi Osztályának*, továbbá a budapesti *Néprajzi Múzeumnak az adattárát és fényképtárát*. Az archívumokban rögzített cédulák, adatok, fényképek 50-100 évvel megnyújtották a néprajzi vizsgálat időbeli hatályát, ezekkel pótolhatatlan információkat nyertem. Átolvastam *Andrásfalvy Bertalan* 1960-tól folytatott hegyháti kutatásainak *cédulaanyagát*, amelyben olyan korszakok is megelevenedtek, amelyek felgyjtésére ma már esély sincsen. Szívességét ezúton is hálásan köszönöm. Kutatást végeztem a *BMMI Régészeti Osztályának Adattárában*, ahol a mecsekháti falvak ásatási jelentéseit, leírókartonjait rzik. Az *OSZK kéziratárában* a Pesty-féle 1865-ös helynévgy jtés hegyháti anyagát jegyeztem le.⁸³ Az adattári kutatáson túl rendkívül inspiratív volt a három megye (Baranya, Somogy, Tolna) régészeti és néprajzi gy jteményeinek áttekintése is.

4.4. Beszélgetések

A kutatás során természetesen néprajzi gy jtést is végeztem. Alapmódszerem a felkeresésen alapuló elbeszélgetés volt, amelyhez több esetben a beszélget társakkal („adatközl kkel”) történ terepbejárás társult, tárggy jtést nem folytattam. Összesen 65 beszélgetés tanulságait használtam fel, többségükön l hangfelvételt, de legalább – beszélgetés közben rögzített – jegyzetet készítettem, a néprajzi jegyzetelés, dokumentáció kívánalmainak eleget téve (hely, idő, beszédhelyzet stb. feltüntetésével). Kötetlen és félig kötött beszélgetéseket folytattam, fként egykori és mai gazdálkodókkal, vadászokkal, erdészekkel, mez rökkel és a TSZ szervezésben aktívan részt vev személyekkel. A beszélget társak kiválasztásában nem mindig volt szempont a személy élettörténete vagy foglalkozása, terepbejárásaim során gyakran a „spontán” módon megismert személyekkel folytatott beszélgetések is tanulságos ismereteket szolgáltatottak. A beszélget társak fként *kárászi, magyaregregyi, szászvári, vékényi, györei, mázai, szalatnaki* lakosok (egykori vagy mai) voltak, de igyekeztem a Hegyháti és Völgységi járás más falvaiban is nyitott szemmel és

⁸³ Pesty Frigyes kéziratos helynévgy jteménye. Baranya megye. OSZK kéziratár, FM/1 3814/A

füllel járni. Beszélgettem *abaligeti, ági, budafai, gerényesi, kisvaszari, hegyhátmaróci, egyházaskozári, óbányai* származású vagy most is ott él lakosokkal is. A kötetlen beszélgetések tárgya általában véve a határhasználat rendszerére és a táj változása volt, a félig kötött interjúk gerincét pedig a helynevek, földrajzi nevek ismerete képezte. Ebben az esetben a beszélgetés célja formálisan a helynévgy jtés volt, vagyis a külhatárbeli helyek lokalizálása, a gyakorlati célt azonban a helynevek említése kapcsán felszínre kerül emléksanyag rögzítése, dokumentálása jelentette. A helynév-vizsgálat feladata inkább a szóföldrajzi, szótörténeti összefüggések és jelenségek felderítése volt, nem pedig a helynevek névtani, névélettani, nyelvészeti szempontú elemzése.

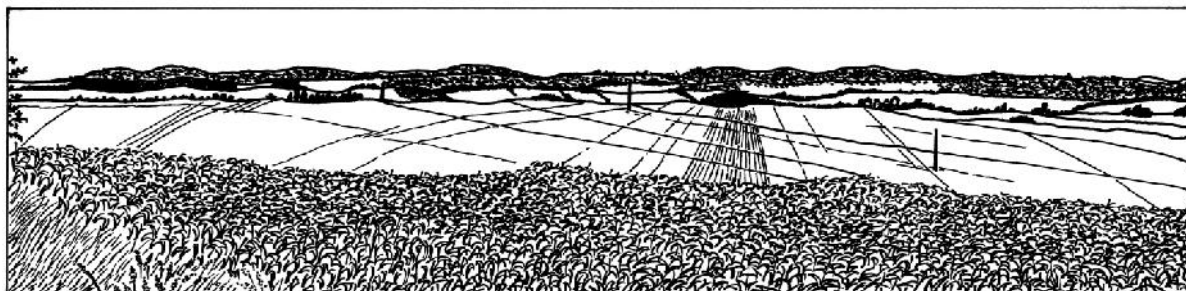
4.5. Terepbejárások

A néprajzi gy jtések mellett többször vettem részt *terepbejáráson*, melyek során a táj földrajzi, felszínalaktani és növényzetborítottsági jegyeire voltam kíváncsi. A terepbejárások többnyire el re meghatározott céllal végzett kirándulások, túrák voltak, ahol egy-egy tájrészlet múltjára vonatkozóan, vagy általánosabb tájhasznosítási gyakorlathoz kapcsolódóan gy jtöttem empirikus ismereteket. Többnyire az *irtásföldek helyére és a beerd sülésre, a d l utak* helyzetére és bemélyülésére, a *legel erd k* kiterjedésére és állapotára, a *határjelek és –jegyek* állapotára, a *falualaprajzok* megismerésére, az *elpusztult falvak* beazonosítására, a *k bányák, bányák helyére, a vegetáció* állapotára és min ségére, valamint a *mikroklimatikai* különbségekre irányult a figyelmem. Terepbejárásaimat fényképekkel is dokumentáltam. Számos kirándulást tettem, csak a célzott terepbejárások száma 60 körüli. A legértékesebb információkat a helyi vezet kkel megtett kirándulásokon, „*határjárás*”-okon szereztem, ahol a határhasználattal kapcsolatosan nagyon értékes emléksanyagot és tapasztalatokat volt módomban felgy jteni.

A terepismeretet nem választhatom szét saját kutatói pozíciómtól, mivel a térségb l származom. A vizsgálatban érintett Kárász falu a második otthonom. Életem jelent s és emlékezetes szakaszát Kárászon töltöttem, anyai felmen im és rokonságom nagy része idevalósi. Megfigyeléseim, benyomásaim egy részét a felnevel közegb l magammal hoztam, s ez a félig „bennszülötti” helyzet abból a szempontból sem elhanyagolható, hogy módomban áll a magam emlékeib l is meríteni, s már-már történeti perspektívát jelent, ha a 20 évvel ezel tti állapotokat a jelenlegiekkel összevetem. Gombaszedések, horgászatok, bozótirtások, kukorica-, gyümölcs-, agancs- és csigaszedések emlékei élénken élnek bennem, akárcsak annak a tájnak a képe, amely gyermekkoromban körülvett. Bár nem tartozik szorosan ide, mégis meg kell említenem, hogy a táji közeg és a társadalom megismerésében nagyon sokat

jelentettek Sásdi Sándor regényei, továbbá dédnagyapám, Kereszturi József családtörténeti és községtörténeti írásai. Érzelmileg is megérint íásaikkal a két világháború közötti hegyháti hétköznapiakat, az emberek mentalitását hozták közelebb.

5. A Mecsek-vidék természetföldrajza

5. ÁBRA: A Mecsek és az erdős Hegyhát vonulatai a mágocsi határból nézve. Rajzolta: Hervanek József, 2011.

„Ha É-ről, pl. a mágocs-nagyhajmási, gyönyörű kilátást nyújtó útról, tekintünk a Mecsek kékl tömege felé, elttünk 20 km szélesen terpeszkedik a Hegyhát, kulisszaszerűen egymás mögött sorakozó hátaival. Festői, látszólag néptelen tájkép, széles fennsík, csupa egyforma magas hát. Csak éles szem figyel veszi észre, hol húzódnak meg a falvak; valamennyi a láthatatlan völgyekben bújik meg, itt-ott egy templom tornya ágaskodik föl – lábujjhegyen – vagy a kertekből emelkedik árulkodón csupán a fák teteje. Ha viszont É-nak vagy K-nek tekintünk, az elter sárgászöld tömegei mögött, a fennsík alatt kékeslila fátyolban megpillantjuk a mélyebb tájakat.”⁸⁴

5.1. A Mecsek-vidék elhatárolása

A térség földrajzi adottságainak áttekintésekor célszerű Kogutowicz Károly, itt közreadott, Mecsekhátról szóló ismertetését követni. A folyóvölgyek, dombságok és hegységek kultúrgeográfiai és történeti földrajzi szempontból szerves egységet alkotnak, így mi sem szeretnénk a vidéket kistájakra bontva külön részegységekben tárgyalni (5. ÁBRA). Az áttekintés ennek megfelelően nem az egyes tájföldrajzi egységeket – a Marosi-Somogyi-féle – komplex kistájakat mutatja be, hanem egy kiterjedtebb táj lényeges jegyeit, karakterisztikumát igyekszik megragadni és ismertetni. A vizsgált területet következetesen *Mecsek-vidék*nek nevezem, amely alatt egy átlagos komplex kistájnál nagyobb, mintegy 700 km²-es térséget értek. A Mecsek-vidék egy *hipotetikus táj*, azaz egy olyan terület, amelynek határvonalait csak a kutatás szempontjai miatt szükséges elhatárolni. Egyébiránt a kifejezés már "foglalt", a Mecsek-vidék tájnevet egy kistájcsoporthoz elnevezésére használják.⁸⁵ Ezt azonban csak jóval hosszabb vagy bonyolultabb elnevezéssel lehetne helyettesíteni (pl. Kelet-Mecsek északi eltere, Sió-Kapos-Mecsek közti területek).

⁸⁴ Kogutowicz 1936. 137.

⁸⁵ A Mecsek-vidék a Magyarország kistájainak rendszerét ábrázoló térképen a Mecsek és a Baranyai-Hegyhát együttese (Magyarország 1999. 44.)

A dolgozatban szerepl , természetföldrajzi alapon vizsgált térség a *Völgységi-patak* (korábban *Völgység*) vízgyjt területét, és a *Baranya-csatorna* (korábban *Széki-víz*) vízgyjt jének keleti felét foglalja magában (6. ÁBRA). A kutatás lazán értelmezett természetföldrajzi határai vagy inkább határsávjai a következők:

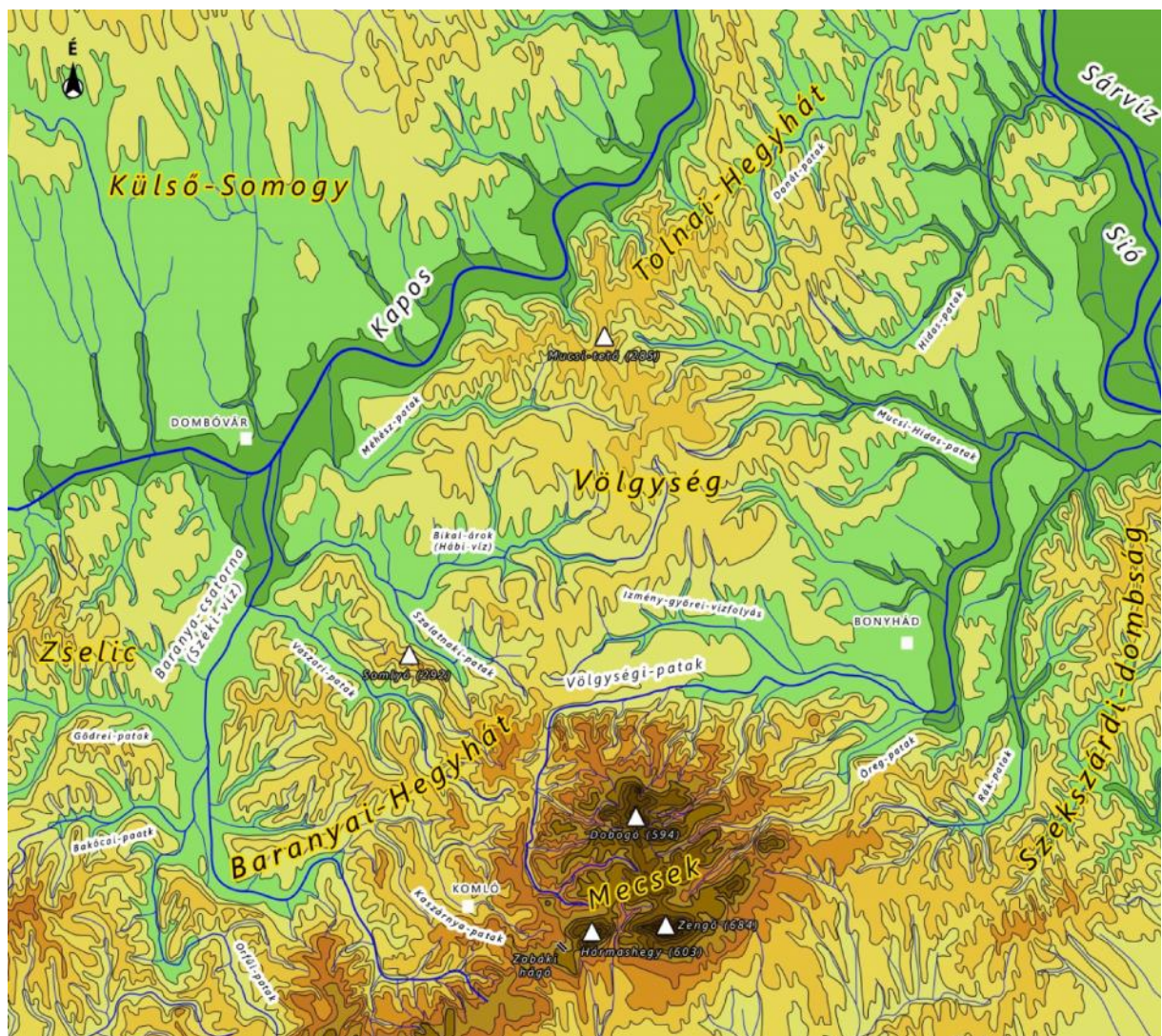
északnyugaton a *Kapos*,

északon, északkeleten az *Alsóhidas-patak*,

keleten a *Szekszárdi-dombság* K-Ny-i vízválasztója,

délen a *Kelet- és Közép-Mecsek* É-D-i vízválasztója,

nyugaton pedig a *Baranya-csatorna* (*Széki-víz*), ennek is a mánfai forrása.

6. ÁBRA: A Mecsek-vidék domborzata és vízrajza a fontosabb településekkel, hegy- és víznevekkel, és a tájkataszterben szerepl földrajzi tájelnevezésekkel
Szerkesztette és rajzolta (saját digitalizálás): MG

A dolgozatnak nem célja, hogy az imént felvázolt táj önállóságát vagy a tájhatárok létét igazolja, mégis ki kell térni azokra a különbségekre és/vagy hasonlóságokra, amelyek az említett határterületeken jelentkeznek. Északról, északnyugatról szinte minden táji tényez tekintetében élesen elválik környezetét, azonban nyugat felé már problematikusabb lenne az elhatárolás, hiszen a Zselicség és a Nyugat-Mecsek irányában nem élesek az elválasztó jegyek. Kelet felé a domborzat hasonló, bár a relief kisebb és a csapadék is kevesebb. ÉK-i irányban ugyan hasonló a táj, itt már inkább kontinentális éghajlati jegyek és növényföldrajzi jelenségek mutatkoznak.

A Mecsek-hegység a XVIII. és XIX. századi ország- és vármegye-leírások szerint a maihoz jóval kiterjedtebb volt, vagyis a korabeli tudósok, országleíró statisztikusok tágasabbnak, nagyobbak érzékelték mint mai társaik.⁸⁶ A Mecsekhez sorolták a mai Szekszárdi-dombság, a Baranyai-Hegyhát, sőt a Zselic területét is. Az említett dombságokat a Mecsek oldalágainak tekintették, melyek részint Tolnába részint pedig Somogyba nyúlnak át. Bél Mátyás úgy fogalmazott, hogy a kiterjedt hegység „sövényt képez” Tolna és Baranya között.⁸⁷ Nemcsak Bél tartotta így számon a Szekszárdnál felmagasodó, s a Rinya lapályánál halmokká szelődül hegyvonulatokat. Egy XVIII. századi történeti forrásban félreérthetetlen utalást találunk arra vonatkozóan, hogy a Mecsek kifejezés a Sásd környéki területekre is vonatkozott. Egy mosdósi ember, Fodor János, tanúvallomásában arra utal, hogy a Széki-víz melléke „*Mecsekség*” néven élt a török kor alkonyán.⁸⁸ Mindez jól példázza azt, hogy nem az országleíró munkák fogalmazzak elnagyolt, pontatlan módon, hanem ebben a korban összetartozónak vélték azt, amit ma a tájféldrajz külön egységként tárgyal.

5.2. Földrajzi tájak meghatározásának problematikája

Amint azt a Mecsek elnevezésével kapcsolatosan láthattuk, a régi korok emberének tájszemlélete egészen más lehetett, mint a miénk.⁸⁹ A tájak megnevezésekor az erdőségek

⁸⁶Baksay 1895. 87; Bayer 1822. 3–4; Haas 1845. 8; Hölbling 1845. 18-19; Strázsay 1823. 55–59. A helyben élt k felfogása ma is különbözik a „hivatalos”-tól, azaz mást neveznek Mecseknek mint a földrajztudomány. Kárászi vizsgálataim szerint általában Mecsekként tartják számon a Baranyai-Hegyhát (Vaszari-erdő) területét is, talán épp azért mert a mecseki erdőségek ide is átnyúlnak. A Nagy-berek kutatása során Hosszú Csaba is hasonló szemléletmóddal találkozott. Szerinte a somogyi emberek gondolatvilágában a Nagy-berek sokkal nagyobb területet ölel fel, mint ami annak a „valós”, földrajzi alapon meghatározott kiterjedése. Hosszú 2009. 287.

⁸⁷Bél 1979. 333. „*Jogosan sorozzuk ide a Szekszárdi hegyet is. Ez a Merseti [Mecsek] hegy végző dése, mely Szekszárd várostól a Szigetig terjed, s mintegy sövényt képez Tolna és Baranya megyék között.*”

⁸⁸„*Fatens kurucz világban a többi között maga is kurucz volt és Székely János ... együtt vele ezen Mecsekségben sok ideig és sokszor megfordulván*”. Fodor János vallomása (63 éves), BML IV. 1. f. 3. VIII. 215. 1. (1751).

⁸⁹Hefty Gyula Andor a földrajzi közszavakkal kapcsolatos vizsgálataiban arra a megállapításra jutott, hogy a „hegység, hegylánc, hegycsoport” kifejezés a régi magyar nyelvben a mai értelemben vett lexikai negatívum, mivel korábban a nagyobb hegytömegek megnevezésére nem volt megfelelő kifejezés, az említett közszavak

kiterjedése és a domborzat élénksége sokkal fontosabb elkülönítő jegy lehetett, mint manapság. E szubjektívebb, élményszerűbb és vizuális ismereteken alapuló felfogás a XIX. század végéig, sőt a XX. század elejéig tarthatta magát, egészen addig, amíg a tájak elhatárolásában a pozitivisták tudomány szempontjai nem érvényesültek. Ettől kezdődően a meghatározásban egyre nagyobb szerepet kaptak az ún. tájalkotó tényezők, vagyis konkrét, a kutatók által fontosnak ítélt, metrikus, numerikus stb. viszonylatokban kifejezhető tájféldrajzi szempontok. Ezek közül a leglényegesebb a földtani felépítés, a domborzat, a vízrajz, az időjárás, a talajminőség és a növényzetborítottság. A tudomány fő célkitűzése a szempontrendszer érvényesítése lett, továbbá az, hogy módszeres (analitikus) vizsgálatokkal (morfológiai térképezés, talajtérképezés, klimatikus mérések stb.) eltérő karakterű és térben egymáshoz illeszthető egységeket mutasson ki, majd az egységekből katasztert állítson össze. E szemlélet kialakulásában mérőföldként volt az 1950-es évek kritikai fordulata. Ekkor vált széles körben elfogadottá az az alaptétel, hogy a táj objektív valóság, amely a tájalkotó tényezők mentén pontosan leírható és térben elhatárolható.⁹⁰ Az ilyen értelemben vett, komplex jellegű, ugyanakkor hierarchikus tájelhatárolás a 20. század közepétől vált általános érvényessé, amelyben szerepet kapott a szovjet mintára meghonosodó ún. *Szolncev elv* is.⁹¹ Az analitikus vizsgálatokkal kialakított tájak a vélelmezett terek (tájak) csoportjába tartoznak, míg a 19. századig uralkodó tájelgondolások inkább a megélt terekhez sorolhatók.

Az itt meghatározott „Mecsek-vidék” a Marosi-Somogyi- és a Dövényi-féle kistáj-kataszter szerint – részben vagy teljes egészében – három „komplex” földrajzi kistájat foglal magában: a Baranyai-Hegyhát, a Mecsek, és a Völgyesség területét.⁹² Jól rávilágít a tér hierarchikus felosztásának problematikusságára (és annak szubjektivitására) Lovász György és Lehmann Antal tudományos állásfoglalása, akik az említett katasztertől eltérően látják a tágabb térség természetföldrajzi tagolódását. A szerzők páros ugyanis a Baranyai-Hegyhátat nem tekinti önálló tájnak, azt a szomszédos tájak részeként tárgyalják. Eltérő szemléletüket két fő érveléssel támasztják alá: a Baranya-csatorna völgye (amely a Zselic és a Baranyai-Hegyhát között húzódik) nem mélyszerkezeti (csak szerkezeti) vonal, továbbá, hogy a Baranyai-Hegyhát morfológiai adottságai szinte teljesen megegyeznek a szomszédos Zselic

irodalmi alkotások folytán kerültek bele a magyar nyelvbe. A hegységeket a távlati szemléletnek megfelelően „havas”-nak, „hegyek”-nek hívták. A Mecsekkel kapcsolatos korabeli leírások leginkább a *hegylánc*, a *hegység*, és a *hegyek* kifejezést használják (Hefty 1912. 49–50.). A Mecsekség elnevezésénél korábbi lehet a Zselic tájnév, ami alá a középkor folyamán nemcsak a Kaposvártól délre eső területeket számították, de a mai Mecsek és a földrajzi Völgyesség területének egy jelentős részét is bele foglalták. A Zselic tájnév mellett a Zselicséget is használták. Kiss 1997. II. 112.; Timár 1998. 18.; Reuter 1986. Lehmann 1971. 5–7.

⁹⁰Lásd: Markos György és Bulla Béla véleménye In Kádár 1957. 81-83.; Pécsi-Somogyi 1967. 296.

⁹¹Lóczy 2002. 15–16.; Gyenizse 9–12.

⁹²Marosi-Somogyi 1990. 547-559.; Dövényi 2010. 488–500.; Magyarország 1999. 44.

adottságaival, ezért fölöslegesnek tartják egy újabb kistáj elkülönítését. Lovász György a vitatott Baranyai-Hegyhát területét a Völgységhez sorolja és Délnyugat-Völgység néven különíti el, Lehmann Antal minden bizonnyal a Mecsek részének tekintette, bár a terület hovatartozását munkáiban nem határozza meg pontosan.⁹³

Az előbb vázlatosan bemutatott „határvíta” izgalmas kérdéseket vet fel, de a dolgozat szempontjából még sincs nagy jelentése. Sokkal fontosabb annak a hatalmas ismeretanyagnak az áttekintése és bemutatása, amit ennek a mintegy 700 km²-nyi tájnak a természetföldrajzáról publikáltak a kutatók. Ez a természetföldrajzi áttekintés – mint minden alapozás – sem szólhat másról, mint a domborzat tagoltságáról, geológiai felépítéséről, morfológiájáról, a vidék klímájáról és talajadottságairól, amelyek mintegy változatlan keretfeltételeket nyújtottak az itt élő vagy az itt letelepedő embercsoportoknak.⁹⁴ Ezek a változatlan feltételek természetesen a földtörténet vagy a klímátörténet mérszalagjával mérve nagyon is változnak, sőt emberi időléptéssel számolva is komoly ingadozásokról, módosulásokról beszélhetünk. Félként a klíma változása mutatható ki, de évszázadok elmúltával a talajtakaró és a természetes növényzet is számottevően átalakulhat.⁹⁵ A dolgozat nem tér ki a természeti adottságok ingadozására, a témakört illetően néhány összehasonlító adat áll csak rendelkezésemre, amelyekkel az egyes alfejezeteknél elszórtan utalok. A „Mecsek-vidék” természetföldrajzi megismerésében első sorban a község- és tájmonográfiákhoz kapcsolódó lokális tájföldrajzi feldolgozások nyújtanak értékes adatokat.⁹⁶ E mozaikos, tagolt domborzatú táj felszínfejlődése medencénként, folyóvölgyenként, falucsoportonként különbözhet egymástól. Egy ilyen változatos vidéken falvanként, falubokronként más a kifejtésre érdemes geográfiai, agrár- és földrajzi jelenség vagy mérnökgeomorfológiai probléma. E nagyfokú – minden természeti adottság szintjén jellemző – fragmentáltság feltárása első sorban Lovász György nevéhez köthető, akinek morfológiai és vízföldrajzi írásai a dolgozat írója számára vezérfonalként szolgáltak.

⁹³ Félként az alábbi munkákban jelenik meg karakteresen: Lovász 1977. 84–85, 331. Az alábbi helyeken csak indirekt formában esik róla szó: Lehmann 1971. 4–5; 2001. 169; Lovász 1976. 154–156. A Baranyai-Hegyhát földrajzi tájként később „születik meg”. Gábrriel András (1973; 1983) hívta fel a figyelmet a tájnév „hiányára”, vagyis arra a tényre, hogy a táj Kogutowicz (1930-36) tájföldrajzi áttekintését és Kádár (1941) meghatározását leszámítva nem szerepel a magyarországi tájtérképeken. A „modern” tájföldrajz a két világháború közötti „polgári geográfától” eltérően nem használta ezt a tájnévet, sőt, bizonyos feldolgozások még a tájat sem különítették el önállóan (Bulla 1962). A Pécsi–Somogyi-féle (1967. 293. térkép) tájföldrajzi felosztásban a Baranyai-Hegyhát területe Komlói-Mecsekaljaként szerepelt. Területére vonatkozóan az Ádám – Marosi – Szilárd-féle (1981) feldolgozásban nem találunk adatokat. Az országos tájelméleti- és meghatározási vitákat követően a mai formában a Marosi – Somogyi-féle (1990) kistáj-kataszterben jelenik meg először.

⁹⁴ A változó és változatlan keretfeltételek meghatározását lásd: Viga 2008. 53–54.

⁹⁵ Rác 2001. 53–66.; 2008; továbbá a Mecsekre vonatkozóan: Fodor 1976. 204.

⁹⁶ Lovász 1982. 19.

5.3. Földtani felépítés és felszínfejlés

Földtani szempontok alapján két nagyszerkezeti egységet különíthetünk el. A Mecsekvidék déli része a Mecsek-hegységhez (1) (annak is a keleti ill. a középső alkörzetéhez, közismertebb nevén a Közép-Mecsekhez és a Kelet-Mecsekhez) tartozik.⁹⁷ A Mecsekvidék középső és északi területe pedig a magasra kiemelt Pannon-dombság (2) részét képezi (a továbbiakban Mecsek, ill. Pannon-dombság). Ez utóbbi, a Mecsektől északra fekvő vidék Kaposvártól Sásdon át Bonyhádig voltaképpen egyetlen nagy egységnek tekinthető, egy hosszasan elnyúló, fiatal, harmadkori rétegekből felépülő területnek, amely a Mecsek É-i lejtőjének támaszkodik.⁹⁸

A Mecsek felépítését ÉK-DNy-i csapásirányba rendeződött óidei és középidetekták áll, földtani felépítése rendkívül változatos. A vidék tájtörténete szempontjából különösen lényeges, hogy a hegységben értékes ásványkincsek találhatók. A gazdaságilag legfontosabb ásványkincs a kokszolható, liászkorú fekete szén. A szén mellett azonban bányásztak itt vasércet, homokkövet, mészkövet, sőt Hosszúhetény környékén sóbányászatra vonatkozóan is van adatunk.⁹⁹ A térség bányászattörténetének érdekes színtöltője a magyaregregyi és kárászi aranykutatás is.¹⁰⁰

A mecseki szén elfordulása nem egyenletes, a szenes összlet vastagsága ÉK felé csökken, a telepviszonyok is zavarttá válnak, ami Komlón, de főleg az északi bányavidék („Északi Pikkely”) területén (Szászvár környéki bányatelepek) jelentősen megnehezítette a bányászatot. A szén fő értéke, minősége viszont épp ezen a részen magasabb.¹⁰¹ A szilárd, kemény kzetek a Mecsekben a felszínen is megjelennek, vagy a felszínhez nagyon közel, vékony talajtakaró és löszlepel alatt rejtőznek. A mecseki hegyek eltérő felépítéséről

⁹⁷ Lovász 1977. 47.

⁹⁸ Kogutowicz 1930–36. I. 216; II. 137. A Kelet-Mecsek 1972-es kéziratos geológiai térképének kárászi szelvényén (1. KÉP) jól látszik, ahogy elválik egymástól a hegység és a dombság. A sárgával jelölt rétegek harmad (PL) és negyedidőszaki (Q) üledékeket, a kék és a piros színűek középidetektákat mutatnak. A szelvényen jól látszik, hogy a Q-val jelzett löszös rétegek a Mecseken is megtalálhatók. A kék színű, mezozoós rétegekben fekete sávok mutatják a szenes rétegeket. Geológiai áttekintésre még: *A Kelet-Mecsek földtani térképe*. A mecseki kőszénbányászat 200 éves évfordulója alkalmából kiadta a Magyar Állami Földtani Intézet. Szerkesztették: Hetényi, R., Hámor G., Földi M., Nagy I., Nagy E., Billik I. 1982. 1: 25.000

⁹⁹ A Hosszúhetény környéki sóbányászatra utal: Babics 1952. 11; A vasbányászat múltjára vonatkozóan: Babics 1961; Korábbi történelmi időszakokban fontos szerepe lehetett a Mecsekben és a Mecsek hát területén található vasércnek. E vasérctelepek kiaknázására és jelentősége magyarság és szláv helynevek figyelmeztetnek (Vasas, Vaszar, Zselic, Mons Ferrus). Rendkívül jelentős nyersanyag volt a Mecsek mészköve, török kori mészéget kemencék Magyaregregy határában, a vár közelében most is felismerhetők. Értékes, jól faragható homokkövet bányásztak a Pécshez közeli községek (Budafa, K. vágószőlő) kőfejtésében. Komlón andezitet, ugyanitt és Szászváron fonolitot bányásztak. Homokot Mágocson, Kaposszekcsén, Felsőmindszenten stb.

¹⁰⁰ Kereszturi 1990a; 1990b; Babics 1961.

¹⁰¹ Babics 1967. 7-11; Maul 1971.

árulkodnak a vonulat merész, néhol különleges formái (Somlyó, Hármashegy, Zeng , Köves-
tet). E vonulatok, sasbércek mindig útbaigazították a távolból érkezőket. Tiszta időben
Paksról, és Andocs vidékéről is jól láthatók. Az itt, 500-600 méter magasban lévő kőzetek egy
része az északi szerkezeti egység (Pannon-dombság) területén több száz (Oroszlón pl. 1500)
méterrel a tengerszint alatt található meg.¹⁰² Az északi és a déli egység területe (nagyjából
Sásd vonaláig) egész a miocénig egybefüggött és hasonlóképp fejlődött, a terület északi része
mintegy 25 millió éve indult süllyedésnek, amelyet vulkáni működés is kísért.¹⁰³ A szerkezeti
mozgások hatására az északi (ma dombsági) terület középidői kőzetei egyre mélyebbre
kerültek és a térség tengeri (majd tavi) üledékgyűjtővé vált (Pannon-tenger majd Brakkvíz-
beltenger lett). Az üledékgyűjtőben a hegység lepusztulás-termékei gyűltek össze (kavics,
homok, agyag, konglomerátum), majd ezek a harmad- és negyedidőszakban kőzetté
diagenizálódtak. A miocénben (az északi terület süllyedésével párhuzamosan) a mai Mecsek
északi pereme letarolt síksággá változott, ez egy 400 méter magasságban húzódó térszíni
lépcsőt eredményezett, amely morfológiájában jól elkülönül a Mecsek gerincvonulatának
felszínétől. Területe a miocénben abrúziós felszínné vált, majd sekélytengeri üledékek
rakódtak le rajta, később pedig, a pleisztocén folyamán, lösztakaró is rátelepült.¹⁰⁴ Mindennek
nagy jelentősége van a táj története szempontjából, mivel a lepusztult, Pannon-abrúziós,
hegyláblépcsős peremterületeken a földmívelés is eredményesen folytatható.¹⁰⁵ Ezek a
„mecseki függőkertek” (2. KÉP) mára jórészt beerdősültek, s főképpen csak a bolygatott
talajtakaró, az erdőszelvény talajbarázdáltsága, és a sík felszínének (tetők) peremén megjelenő mély
eróziós árkok tanúskodnak (3. KÉP) arról, hogy a tetők egykor mezőgazdasági művelés alatt
álltak (4. KÉP). A Kelet- és a Közép-Mecsekben (a hegyláblépcsőtől délre) a középidői
kőzetek a felszínen maradtak, üledékképzés itt már nem folyt, a hegység tönkösödött. E
terület felszínét ma elsősorban mészkő (Közép-Mecsek, Árpád-tető és Abaliget közti karsztos
felszín), homokok (Zeng , Hármashegy) és a miocén (amfibolandezit), illetve a kréta
vulkanizmus nyomán benyomult vulkáni kőzetek (a Kelet-Mecsekben foltokban fonolit, alkáli
bazalt stb.) borítják.¹⁰⁶ Az árkokban, mélyebb patak völgyekben egyéb, földtörténeti
szempontból fontos emeletek kőzetei is elbukkannak (pl. mélytengeri bazaltos vulkanizmus
nyomai a Máré-völgyben). A Mecsek-vidék legmagasabb hegyei a Völgységi-pataktól délre

¹⁰² Lovász 1982. 11.

¹⁰³ A Sásdtól északra fekvő területek geológiai felépítése eltér, mivel itt a triásztól kezdődően egy szárazulat
képződött, a jura és kréta üledékek hiányoznak. Lovász

¹⁰⁴ Lovász 1982. 14.

¹⁰⁵ Lovász György éppen ezért a mezőgazdasági hasznosítást tekintve elkülöníti a délebbi, homokkal művelés alatt álló
mészkővel borított területektől. Lovász 1976. 154–156.

¹⁰⁶ Soós 2005. 31.

található. Környezeténél keményebb k zet, fonolit borítja a Somlyó – Dobogó – Szószék hegycsoportot csúcsát ez védte meg a lepusztulástól. Különösen a Somlyó meredeken felfelé tör csúcsa látványos. Északi oldalát kiterjedt k törmelék lejt (k tenger) borítja.

A pleisztocén jégkorszakok idején a „Mecsek-vidék” egészére lösz hullott, de a lösz nem egységesen borította be a vidéket, a felhalmozódásnak nem mindenütt kedveztek a viszonyok. A finom hulló porból a pannon dombság területén vastagabb rétegek halmozódtak fel, míg a Mecsek tönkösödött sasbércein a por csak lepelszerűen maradt meg. A lösz szilárd k zet, ám a beszivárgó víz hatására mésztartalmát elveszti (az konkréciókba, „löszbabákba” áll össze), szerkezete ezért instabillá válik, növénytakaró híján könnyen átréselődnek rajta a felszíni vízfolyások. A növényzettől megfosztott löszön sokkal intenzívebbek az antropogén hatások (löszmélyutak, löszzakadékok, szántóföldi talajleomosódás). Ezek a folyamatok inkább a pannon dombság területén jellemzők, ahol vastagabb a lösz.

Az északi szerkezeti egység területét (vagyis a Mecseket északról övező területet) a hegységben lefolyó patakok és vizek feltöltögették, nagyjából egységes nívójú hegylábi területté alakították. Ez a térszín a pleisztocén elején indult pusztulásnak.¹⁰⁷ A szerkezeti mozgások hatására az egykori, pleisztocén eleji fluvialis síkság (geomorfológiai induló szint) felszíne darabokban, töredékekben maradt csak fent. Mágocs környékén 240-250, Alsómocsoládnál 250-260, Gödrénél 200, Felsőmindszentnél 275 méter magasan található.¹⁰⁸ Ezek a felszínek meglehetősen távol vannak egymástól és olykor mély, széles völgyek választják el őket. A kistáji közlekedés és a szántóföldi földművelés vonatkozásában mégis fontos szerepük van. Az egységes felszín dombság szerkezeti vonalak mentén feldarabolódott, és a darabok aszimmetrikusan kibillentek. (5. KÉP). A feldarabolódással létrejött egységek (táblák, dombvonulatok) északi lejtője többnyire meredek és rövid lefutású, dél felé néző oldaluk általában enyhébb lejtésű, meneteles, hosszabb lefutású. Ez az adottság, aszimmetrikus elrendezés különösen kedvez az emberi megtelepedésre nézve. A déli lejtőket érbesugárzási többlet miatt a falvak létesítésére kedvező lehetőségek nyíltak, de a melegigényesebb kultúrnövények termesztése is itt előnyösebb. A pleisztocén eleji szerkezeti mozgások hatására szerkezeti vonalak keletkeztek, amelyek mentén ún. elrejelzett völgyek képződtek. Ezek a mély, hosszú futású, általában Ny-K-i irányú völgyek, völgyszakaszok a dombsági táj arculatát, közlekedésföldrajzát, településtörténetét messzemenően meghatározzák (6. KÉP).

¹⁰⁷ Lovász 2001. 9–12.

¹⁰⁸ Lovász 1982. 23-25.; 1998. 8.; 2001. 13.

A pannon területeken a jelenlegi felszínformáló folyamatok más jellegűek, mint a Mecsekben, mert a mez gazdasági munkával összefügg antropogén hatás. A puha üledékekkel és lösszel borított agyagos területeken gyakori a földcsuszamlás (suvadás), a szerkezeti vonalon létrejött völgyekhez csatlakozó, a délre néző, hosszú lefutású lejtőn U alakú, olykor tálszerű, deráziós völgyek keletkeznek (7. KÉP). Ezek a deráziós völgyek kedvező lésszög és jó megközelíthetőség esetén ideálisak a gyümölcs- és szőlőkultúrák számára. A meredekebb, északra néző domboldalakon V alakú, mélyen bevágódott völgyek fejlődnek. Ezek kialakulása összefügg az ember által kottázott közlekedési pályákkal, vagyis sok esetben az északnak tartó domboldali utak, horgosok alakultak át szurdokká. A víz energiáját, és a völgy bemélyültségét fokozza, ha a tengerszint állandó mez gazdasági művelés alatt áll.¹⁰⁹ A pannon dombság felszínét két eltérő karakterű tájra oszthatjuk. Bonyhádától a lengyeli vízválasztóig nyugalmasabb a felszín. Ettől nyugatra a lengyeli vízválasztótól a hegyháti Somlyó vonulatáig szabdaltabb, tagoltabb a felszín. A Baranyai-Hegyhát és a Zselic területe nagyjából hasonló morfológiai képet mutat. A pannon löszös dombság legmagasabb vonulatai a Zselicben vannak, például Bakóca határában 320 métert is elérik. Élénk a domborzat Sásdtól keletre is, magasabb csúcsok itt találhatók Kisvaszar és Mecsekpölöske közötti tájon találhatóak, 300 méter körüli magasságokkal.

5.4. Makroklíma, mikroklíma

A térség klímájára nézve meghatározó, hogy a Mecsek fő vízválasztója Ny-K irányú, a hegység tömege így minden esztendő hozó légáramlási rendszer vonulási irányára keresztben helyezkedik el. A lépcsőzetes felszín ugyanakkor emelkedésre készíti a betóduló légtömegeket.¹¹⁰ Ezért a térség fölött áthaladó ciklonok relatíve több csapadékot adnak, mint más környékbeli tájakon (Külső-Somogy, Duna mente stb.). A csapadék éves értéke attól is függ, hogy az adott évben melyik nagy klímaterület hatása érvényesül. Ennek függvényében atlanti, mediterrán vagy kontinentális klímaévről is beszélhetünk.¹¹¹ A Mecsek és elterjedése vonatkozásában igen tetemes, 150-200 mm-es éves csapadékkülönbség is észlelhető.¹¹² Gyakori látvány, hogy „pipázik” a Mecsek, vagyis az elvonuló eső után, vagy éppen a frontok felsiklása idején párába burkolóznak a csúcsok, ami ugyancsak az orográfiai

¹⁰⁹ Lovász 1982. 25; 2001. 13

¹¹⁰ Simor – Kéri 1974. 8.

¹¹¹ Lovász 2001. 16; Székely 1971. 24. (melléklet). Szárazabb és nedvesebb periódusok váltakozását állapította meg Fodor Ferenc Komló környékén az 1900 és 1950 közötti csapadékadatokat figyelembe véve.

¹¹² Publikált meteorológiai adatok a következő helyeken vannak: Lengyel, Dombóvár, Máza, Komló. A csapadékadatok a Vízügyi Igazgatóság magyarreggyi mérőállomásáról vannak (1990-2005), továbbá a Völgységi-patak, valamint a Hodácsi-patak vízszintjét is ismerjük 1968-tól 2005-ig.

viszonyokkal magyarázható.¹¹³ A Mecsek-vidék legcsapadékosabb tája Abaliget, Orf környékén van. Itt az éves csapadék a 800 mm-t is eléri. Ide az északról és délnyugatról érkező párás légtömegek is eljutnak.¹¹⁴ A terület leghövesebb része a mecseki térség. Évi középh. mérséklete 9-10 C között van.¹¹⁵ A déli és az északi területek között 1,8 °C-os évi átlag. hőmérséklet különbség is adódik. A hótakarós téli napok száma a magasabb területeken 30-35 nap is lehet, míg a délre néző oldalakon és az alacsonyabb dombos térszíneken ez 22-25 nap körül alakul.¹¹⁶

Míg a makroklimatikus adottságok a dombhátak tetején érvényesülnek, addig a Hegyháti vagy a Völgysegi járás lakóinak életét településhatárukon belül megnyilvánuló éghajlati sajátosságok befolyásolták. A parasztság munkavégzését sokkal inkább a mezoklíma (vagy helyi klíma) és a mikroklíma határozza meg mint a klímaövek megfelelői, és inkább a dombhátakon, tetőkön érvényesül a makroklíma. Lovász György és a Jakucs – Marosi szerző páros mikroklímával kapcsolatos megfigyeléseit figyelembe véve a Mecsek-vidéken négy mezoklíma ill. mikroklíma típust különíthetünk el:¹¹⁷ *dombhátak-dombtetők, északias lejtők, délies lejtők* és a *völgytalpak* klímáját. Ezek a klímátípusok főleg a dombhátak méreteitől, a lejtők hosszától, a lejtők meredekségétől, kitettségétől, valamint a völgyek mélységétől, szélességétől és irányától függenek.¹¹⁸

A legkiegyenlítettebb éghajlat a dombtetőkön jelentkezik. A dombtetők hőmérséklete – magasságuktól függően – alacsonyabb a síkságinál (100 méterenként 0,5-0,6 C-al csökken), nappal kevésbé melegsznek fel és éjjel kevésbé hűlenek le, tehát a hőmérsékleti ingásaik is kisebbek, mint a mélyebben fekvő síkságoké vagy a völgyeké. A gyakoribb, fékezetlen és erősebb légáramlások miatt azonban nem a talaj és a növények párologtatása, ezért a tetők a szárazodásra hajlamosak.¹¹⁹

Az *északias lejtők* igen kevés napenergiát kapnak a vízszintes felszínhez képest. Talajaik hidegek és a fölöttük lévő levegő is az. Kitettségük következtében szelesek, sőt jelentős a szélkárrok. A vidék morfológiai adottságai miatt ezek többnyire meredek,

¹¹³ Ennek egyik szépirodalmi megfogalmazása: Sásdi 1941. 155.

¹¹⁴ Fodor 1976. 200.; 1978. 47. A csapadék 30 éves átlaga (1941-70) a következőképpen alakult: Bükkösd: 748, Abaliget: 810, Komló: 723, Felsőmindszent: 723, Kisvaszar: 705, Dombóvár: 698. Fodor 1976. 205.

¹¹⁵ Fodor 1976. 193.

¹¹⁶ Simor – Kéri 1974

¹¹⁷ Lovász Györgynél mezoklíma vagy helyi klíma kifejezés fordul elő, Jakucs Pál és munkatársai valamint Szuróczi Zoltán, Szász Gábor és Fodor István közléseiben mikroklíma kifejezés szerepel a jelenségek leírására. Jakucs – Marosi – Szilárd 1963; 1964; Szuróczi 1975.

¹¹⁸ Lovász 1982. 26–35; 1985. 18–23; 1998. 10-12; 2001. 14–18.

¹¹⁹ Szuróczi 1975. 131.

klímájuk kevésbé szélsőséges.¹²⁰ A délies lejtők a vízszintes felszínéhez képest melegebbek. A talajok itt meleg típusúak, de egyben száradékonyabbak is. Az uralkodó széliránynak „árnyékában” vannak, így általában a szélcsend, ill. a szélcsendhajlam jellemző. A völgytalpak és az ezekhez tartozó általában 15-20 méter magas völgyperemi térségek adottságai elsősorban a völgy irányától és mélységétől függenek. A szélestalpú, mély völgyekben (pl. a Méhész-árokban) nagy a légnedvesség, a köd- és szélcsendhajlam, átmeneti évszakokban (tavasz, ősz) pedig a talaj menti fagy gyakorisága jellemző. Gyakori a hideg levegő leáramlása az 50-60 m magas dombhátról. A keskenytalpú, rövid, mély völgyek és eróziós árkok nagyban hasonlítanak az előzőhöz, azonban itt fokozottabb a szélcsendhajlam, de a ködgyakoriság és a hideg levegő lefolyása is nagyobb. A harmadik változatot a D-i csapású, sekély, tál keresztmetszetű ún. deráziós völgyek képviselik. Ezek a hideg levegő lefolyási pályái. A kicsiny völgyesés következtében a környezethez képest nedvesebb a talaj, azaz jó a talajok vízháztartása, ami a kultúrnövényzet szempontjából igen fontos.¹²¹ Fagy szempontjából a legveszélyesebbek a Ny-K irányú völgyek. Itt könnyen felhalmozódik a hideg, lévén, hogy a völgy szélárnyékban van.¹²²

A hideg levegő leáramlásának megismerése céljából 2007 telén két alkalommal egy héten keresztül végeztem hőmérséklet és légnedvesség mérést. A téli vizsgálatot az indokolta, hogy a hideg, nehéz levegő és a hótakaró rendkívül jó indikátor. Az első vizsgálat egyik mérőpontja a Somlyó (572 m) tetején, a másik Kárász egyik házának udvarán (tszf. 190 m) volt (8. KÉP).¹²³ A második vizsgálatot Kárászon, a Völgységi-patak völgyében végeztem, ahol a völgytalp és a völgyoldal közötti hőmérséklet-különbséget mértem.¹²⁴ A két téli mérésből kitűnik, hogy a Ny-K irányú kárászi völgy (Völgység) jóval hidegebb, jobban konzerválja a hideg levegőt a 370 méterrel magasabb Somlyónál. A völgy keresztmetszetében a hőmérséklet-különbség alig mutatkozott meg, míg a Somlyó és Kárász között 10 C-os (!) átlagos hőmérséklet-különbséget mértem. A völgy fagyzugnak tekinthető. Bár a felfelé áramló levegő általános hőmérséklet-csökkenése miatt a hegytetőn több hó hull (havazás idején 2-3 fokkal is hidegebb lehet), a völgyekbe omló hideg jobban konzerválja a lenti hótakarót.

A völgyek klimatikus sajátosságait a tél végére összegyűlt hótakaró olvadása is mutatja. Erre vonatkozóan több terepi megfigyelést végeztem (2004, 2005, 2007, 2012). A völgyi

¹²⁰ Lovász-Sz. 1972; Lovász 1982. 26–35; 1985. 18–23; 1998. 10-12; 2001. 14–18.

¹²¹ Lovász 2001. 17-18.

¹²² Lovász 1985. 21.

¹²³ A Somlyóra kihelyezett loggert egy odvas fa törzsébe tettem, a földtől kb. 50 centiméter magasra, északnak néző szélnek kitett (nem volt más) helyre. A Kárászon elhelyezett mérőszert pedig kb. 1 méter magasra volt, szélárnyékos, északra néző helyen. A faluban található adatrögzítő tszf. 190 méteren helyezkedett el.

¹²⁴ Az egyik loggert egy DK-i kitérő domboldalon, 250 méter magasságban lévő, árnyékos helyre helyeztem el, nagyjából 1 méterrel a felszín felett. A faluban található adatrögzítő tszf. 190 méteren helyezkedett el.

hótakaró az intenzív hegyi hóolvadás után akár 2-3 héttel tovább is megmaradhat (9. kép). A hótakaró legtovább az erdő és a rét (vagy szántó) találkozásánál marad meg, mivel hóhullás idején itt a nyílt területekre jellemző hómenyiség esik, felmelegedéskor azonban az árnyékhatás lassítja az olvadást. Természetesen az északi és északkeleti kitettség oldalak is jó hótartók (10. KÉP). A szakirodalom szerint a télen megfigyelt jelenségek nyáron (11. KÉP) és ősszel is nyomon követhetők. Összefoglalva a mikro- és mezoklímára vonatkozó megállapításokat elmondhatjuk, hogy a Mecsek-hegységben és északi előterében a 200-300 méter közötti magassági tartományban éghajlati szempontból inverz jelenségek figyelhetők meg. Az extremitások (nagy éves átlag hőmérséklet ingadozás, hótakaró tartóssága, nyári szárazság) inkább a völgyre jellemzők. A domborzati relief jelentősen módosítja egy-egy faluhatár vagy falucsoport éghajlatát. A völgytalpak a víznyerés és a közlekedés szempontjából alkalmasabbak ugyan a megtelepedésre, azonban a növénykultúrák (különösen a kalászosok és egyes gyümölcsfélék) számára a tetők inkább megfelelnek. Az inverzió növényföldrajzi hatására (emeletfelcserélődés) a vegetációról szóló fejezetben még visszatérünk.

5.5. Vízhálózat

A Kelet-Mecsek északi előterében Magyarország egyik legnagyobb völgy- és vízhálózata alakult ki. A hegyháti és völgyeségi patakok kis vízhozamúak, aszály idején gyakran kiapadnak,¹²⁵ a mecseki patakoknak ellenben csak szélsőséges időjárás esetén fogy el a vizük. A vidék vízhálózatában fennálló különbségeket jól mutatja, hogy a Mecsek-belseji, rövid áram nagyobb esésű vizekre sokkal több malom települt, mint a relatíve több vizet vivő, de lassú folyású Kaposra.¹²⁶ A hajszálerekkel szőrös Mecsek-vidéknek két jelentősebb vize, útjára van: a *Völgységi-patak* (53 km, 550km²) és a *Baranya-csatorna* (36 km, 462 km²). A két víz a Mecsekben ered, teljes vízgyűjtő területük összesen 1012 km², és nemcsak vízszállító képességük miatt, de a táj benépesülése és története okán is nagy jelentőséggel bírnak.¹²⁷ Futásuk szerkezeti vonalakhoz igazodott, ezért egészen a Mecsek törzséig feltárják a hegységet, völgyfolyók pedig a hegység legtágasabb, már a római korban is ismeretes hágóit (Zobáki-tető, Árpád-tető) hordozzák. A Völgységi-patak völgye a hegység és a Pannon-dombság közötti mélyszerkezeti ároknak tekinthető, amely nagyszerkezeti egységeket választ el egymástól. A Baranya-csatorna nem mélyszerkezeti árokban folyik. A Pannon-dombság

¹²⁵ Kogutowicz 1930. 51.

¹²⁶ A Völgységi-patak esése a Kaposhoz viszonyítva háromszor nagyobb, hosszúsága pedig épp harmad akkora. 1926-ban 44 malom működött rajta, míg a Kaposon 11. Karay-Szabó 1926. 33.

¹²⁷ Ádám-Marosi-Somogyi 1981. 176-177.

vizei a pleisztocén mozgások hatására kialakult (a Baranya-csatorna árkához hasonló) kisebb szerkezeti vonalakban futnak.

A Kelet-Mecsek szívében ered *Völgységi-patak*nak két fontos baloldali mellékága van: az *Izmény-Györei-vízfolyás* (14 km, 50 km²) és az *Alsóhidas-patak* (18,5 km, 79 km²). A jobb oldali, Mecsekről leáramló patakok általában rövidebbek, de vízben bőségesen teltek. Közülük a leghosszabb és legjelentékenyebb a Cigány-hegy (524 m) alatt ered *Öreg-patak* (Nádasdi-patak), amely Hidasnál torkollik a Völgységi-patakba. A vízhozam nagy részét adják a felszín alatti rés-, illetve karsztvizek.¹²⁸

A Baranya-csatorna legfontosabb mellékága a *Hábi-patak* (20 km, 133 km²), amely a pleisztocén üledékekből álló dombság vizeit gyűjti össze. Vízigényesen tör el a talajvíz, azonban a dombságról érkező vizek szinte elvesznek az általuk szállított hordalékban, amihez az intenzív lejtőleöblítés, valamint a lejtőmozgások során felhalmozódó agyagos-homokos üledékek is hozzáadódnak. A kis patakok lendületüket veszítve berkes, mocsaras vidékké, "sárrá" változtatják a völgytalpakot.¹²⁹ A patak két forrása van, a déli, Magyaregregy határában ered *Szalatnaki-patak*, és az északi, Lengyel felől jövő, kacsaringós utat bejáró ága. A *Baranya-csatorna*, ill. a Kapos legészakibb mellékága a *Méhész-patak*, amely a mágocsi löszplatótól északra, Mekényes felől folyik a Kapos és a Baranya-csatorna összefolyása felé. A patakoknak vélhetően csak a XX. század embere adott általános érvényű, „hivatalos” nevet. Korábban szakaszonként külön névvel illették, többnyire falvanként változó elnevezéssel.¹³⁰ Minél jelentősebb és hosszabb egy vízfolyás, annál nagyobb múltat tekint vissza a ma is használt megnevezés. A térség legnagyobb vize a 111 km hosszú *Kapos*, amelynek vízgyűjtő területe 3241 km². A Kapos vize forrásától számítva 3 km után már szennyvízbe hajlik. Ingoványos árterületeivel gátat vet a falvak határainak is.¹³¹

¹²⁸ Lovász – Székely 1972. 188–193.

¹²⁹ A sár kifejezés a XVIII. századi határperekben is előfordul, ekkoriban a neve a Bikali-víznek és az Izmény-györei-vízfolyásnak is (lásd a „Folyók, patakok, források” c. fejezetet). A lassan folyó, sok lebegtetett hordalékot szállító, „szűke” vizeknek gyakran adták ezt a nevet.

¹³⁰ Az Izmény-Györei vízfolyás neve az 1980-as években az alábbiak szerint változott: Kárászon *Belső-gát*nak vagy *Bódai-csörgének* hívták (az elpusztult Bolta v. Bóda falu után), de forrása környékén *Miklósigát*nak is nevezték; Vékényben *Pálfai-csörge* volt a neve, Hegyhátmarócon Malomárok (Mühlgraben) Szászváron *Tófi-árok*nak vagy *Malomárok*nak, Császtán és Tófnán *Malomárok*nak hívták. A *Szalatnaki-patakot* Magyaregregyén *Cikl di-csörgének*, Kárászon *Petr ci-csörgének*, Szalatnokon *Malomárok*nak, Ágon *Szaloknai-patak*nak, Alsómocsoládon *Szaloknai-árok*nak, Csikóstóttősen *Hábi-víz*nek nevezték. A Szaloknai-patak összetételben Szalatnák régi tájnyelvi megfelelője maradt fent, a *Hábi-víz* névalak pedig a török alatt elpusztult Háb falu emlékét őrzi. Cikl di és Petr ci is egy-egy régi, a középkorban még fennálló falu neve volt. Pesti 1982. 112., 159, 166.

¹³¹ Karay-Szabó 1926. 33.

5.6. Talajadottságok

Margittai László áttekintését alapul véve a Mecsek-vidék területét – a Kárpát-medencében elfoglalt helyzete alapján – mez ségi talajoknak kellene borítania. A felszín azonban – mint ahogy láttuk – a földtörténeti korok folyamán megemelkedett, s a zonális struktúrát módosítva erd talajok alakultak ki. A Mecsek-vidék területén az erd talajok félsziget szer en, mintegy 100 km-re nyomultak keletebbre.¹³² A talajképz k zet itt a lösz, a pannon üledékek csak a völgyek oldalában bukkannak el . A löszfelszíneken agyagbemosódásos barna erd talajok alakultak ki.¹³³ A Mecsek-vidék peremterületein, a 200 méternél alacsonyabb és kevésbé csapadékos területeken jó min ség mez ségi talajok vannak, de megjelenik a barna erd talaj és a mez ségi talaj közti átmenetet képvisel csernozjom barna erd talaj is. A terület alapvet jellemz je az er s tagoltság, ezért az erd talajok term képsége (aranykorona érték) községenként jelent sen változhat.

A legjobb min ség talajjal a Bonyhádi-medencében találkozhatunk, amit 40 m vastag lösz bélel ki.¹³⁴ A talajtérképek tanúsága szerint (12. KÉP)¹³⁵ a város környékét mészlepedékes csernozjom borítja, így hasonló adottságokat mutat a Mez földet és a Sió mellékét borító feketeföldekkel.¹³⁶ A Bonyhád környéki mészlepedékes csernozjomot nyugat felé csernozjom barna erd talaj váltja fel, amelynek humusztartalma kisebb az el bb említett talajféleségnél.¹³⁷ Ez a jó min ség talajtípus egy DDNy – ÉÉK irányú pásztában jelentkezik, nagyjából Izménytől Tevel irányában. A Völgységi-pataknak futó Ny-K irányú mellékpatakok (Alsóhidas-patakok) fels vízvidékén is ilyen jelleg a talaj egészen a lengyeli vízválasztóig.¹³⁸

A vízválasztótól nyugatra es terület csapadékosabb klímájú, és felszíne pleisztocén üledékekből áll, itt els sorban barna erd talajok dominálnak. A barna erd talajokat fként a 200 métert meghaladó dombháton, a földrajzi Völgység magasabbra emelt területein találjuk. Az agyagbemosódásos barna erd talaj Mágocs környékén ismételten átvált csernozjom barna erd talajba. Az itteni folt nagyjából 10X7 kilométeres kiterjedés . Ehhez délre, a Hábi-patak bal oldalán egy további, nagyjából 10 km²-es terület kapcsolódik. A

¹³² 84. p.

¹³³ Az agyagbemosódásos barna erd talaj jellemz je, hogy alacsonyabb Ph érték , és hiányzik a fels humuszszint. Ez utóbbi helyett kissé fakóbb, szerkezet nélküli réteget találunk. 200 méter tengerszint feletti magasság felett a vidéken alapvet en ezt találjuk. Margittai 86.

¹³⁴ Ádám – Marosi – Szilárd 1981. 119.

¹³⁵ MNA 1967. 34-35. p. Tematikus Talajtani Adatszerver (http://ilzer.rissac.hu/html_tta/), letöltés: 2012.03.12)

¹³⁶ A csernozjom humusztartalma 3,5-4,5% között van. Margittai 1963. 84-86.

¹³⁷ A csernozjom barna erd talajok humusztartalma 2-3% között van. Margittai 1963. 84-86.

¹³⁸ A térség településtörténetére nézve érdekes adat, hogy a minden kétséget kizáróan Árpád-kori települések el fordulása (nemzetség- ill. törzsnevekből képződött falvak) itt a legs rbb.

Széki-víz alsó folyása mentén (Vásárosdombó környéke) és a földrajzi Zselic északi peremén Ramann-féle barna erd talajokkal találkozunk.

A Kapos és a Széki-víz berkeit lápos réti talajok borítják, amelyek a Hábi-víz mellékén egészen Mágocsig, Alsómocsoládig felnyúlnak. A Völgységi-patak mellékét réti öntéstalajok borítják, amelyek a Széki-víz menti területekhez képest jobb vízelvezetésűek.

5.7. Növényzet

A Mecsek-vidék a természetes vegetációt tekintve az Illyricum flóratartomány Praeillyricum flóraidékéhez tartozik, azon belül pedig szinte teljes egészében a Sopianicum területén helyezkedik el. A területen több évezredes az emberi jelenlét, érintetlen „stájjal” vagy akár 2-300 éve bolygatatlan területtel nem találkozhatunk. A természetes (pontenciális) vegetáció főként az erdőszékek területére (Kelet-Mecsek, Vaszari-erdő) jellemző, de ezek sem mentesek a bolygatottságtól, mindenütt erdőmvelés folyik. A legújabb vizsgálatok szerint a Mecsek területét mindössze 51%-ban borítja természetes növényzet. A természetes vegetáció mellett elkülöníthetünk természetközeli- és kultúrvegetációt. Előbbi olyan társulásokat jelent, ahol természetes egyensúly uralkodik, ám egyed- és fajgazdagságuk csekélyebb, általában emberi tevékenység folytán csökkent a terület fajszáma. A kultúrvegetáció körébe az ember által ültetett növényféléseket soroljuk, szántók, gyümölcsösök, szőlőkertek növénykultúráit, ahol a természetes vegetációnak csak reliktumai maradtak fent. Mezsgyékben, mint tárgyak részén találjuk meg a honos fajokat. Különösen jellemző a fragmentáltság a Pannon-dombság területén. Itt a XX. század elején számos falu határában 5-10%-os volt az erdő aránya, ahol később az egyéb, természetes vagy természetközeli területek (gyepek, legelők) nagy részét is feltörték. A Bonyhád környékén egykor honos, Mezőföldre jellemző sztyeppi fajkészlet a dőlő utak mezsgyéiben, határhalmokon maradt fent.¹³⁹ A Pannon-dombság területének kis hányadán található természetes vegetáció, a déli, mecseki területeken ennél kedvezőbb a kép.

Fakezas Imre szerint az ember munkavégzése (növényzet-bolygatás, szelektív gyomlálás, fajtakiválasztás, nemesítés stb.) megakadályozza a kompetitív egyensúly létrejöttét, vagyis nem jöhet létre az az „eszményi” ökológiai állapot, amikor a vegetációt a természetre jellemző versengés alakítja. Az így létrejövő társulások nem nevezhetők természetesnek, azonban az így kialakult területek (elsősorban a kaszálók, legelők,

¹³⁹ Teleki 2009.

gyümölcsösök) igen fajgazdag és tájképi szempontból is kiemelkedő területek.¹⁴⁰ Egészében véve védendő értékeket hordoznak.

A potenciális vegetáció az itteni klímának és domborzati hatásoknak, talajadottságoknak megfelelő növényzettípusokat, társulásokat foglal magában. Ez utóbbi tekintetében megkülönböztethetünk klímazonális és extrazonális vegetációt. Az klímazonális a term helyi (földrajzi szélesség, éghajlati hatások, tengerszint feletti magasság) adottságoknak megfelelő növénytársulásokat jelent, az extrazonális pedig a helyi mikrofeltételek hatására ettől eltérő lokális módosulásokat jelenti, ill. az ennek hatására kialakult állományokat, növénytársulásokat. Minderről azért kell részletesen is írni, mert ebből jól látszik, hogy nem csak a klíma, a domborzat, a talajfeltételek vonatkozásában beszélhetünk „zónán kívüliségről”, a mozaikosság a „tájalkotó elemek” mindegyikére jellemző (legalábbis azokra, amelyekkel az ember kapcsolatba került).

A térség legelterjedtebb természetes erdő társulása a *gyertyános-tölgyes*. Leginkább az É-i, ÉNy-i domboldalt kedveli, de néhol a völgytalpakat, teteket is ez borítja. A gyertyános-tölgyesek klímazonális, mezofil erdő társulások. A domboldalt árnyékosabb, párásabb, a magasabb lejtőn – barna erdő talajon – helyettesítik a melegkedvelő tölgyeseket. Ezek az ember által legintenzívebben kezelt erdők. A két névadó faj mellett sok egyéb értékes fafaj (cser, ezüsthárs, madárcseresznye stb.) és cserje (mogyoró, som stb.) található benne. A második legelterjedtebb állományt a *cseres-tölgyesek* jelentik. Alacsonyabb hegytetők, délies lejtők gyakori társulástípusa gazdag cserjeszinttel, ritka növényfélésekkel.¹⁴¹ Aránylag nagy területet borít a mecseki bükkös társulás, ami voltaképpen a nyugati balkáni típusú, szubmontán jellegű extrazonális erdő típusnak felel meg. A mecseki bükkösök inkább csak a felsőbb régiókban alkotnak tiszta állományokat és nagyszámú szubmediterrán növényritkasággal rendelkeznek.¹⁴² A patakok menti *sásos-égerligetek* ökológiai folyosóként hatolnak fel a magasabban fekvő vidékekre. Napjainkra ezek az állományok igencsak megfogytak, hiszen területükön réteket alakítottak ki. Gyepszintjében tömegesen vannak jelen olyan fajok, amelyek a gyertyános-tölgyes és a bükk aljnövényzetére jellemzők. Koronaszintjére a mézgás éger, a magas kőris és a fűzfélék jellemzők. A Mecsek-vidék sziklakibúvásos északi hegyoldalain azonális *ezüsthársas törmeléklet*-erdők találhatók. Ilyen fordul elő pl. a Dobogó és a Somlyó oldalában. Az állandóan mozgó kettőtörmeléket többnyire a nagylevelű hárs és az ezüsthárs, valamint juhar, szil, kőris és somfajok viselik

¹⁴⁰ Fazekas 2005. 144.

¹⁴¹ Fazekas 2005. 151.

¹⁴² Fazekas 2005. 158.

el.¹⁴³ A Mecsek-vidék sajátos színfoltját alkotják a *szurdokerd* k. Ezek a mély völgyelésekben, V alakú mélyedések az éjszakai leh lések során összegyűjtik a lehelteket, nehezebb fajsúlyú levegőt. Talajuk vékony szelvényű, benne sok kő törmelékkel. Alkotója a gyertyán, a bükk és a kocsánytalan tölgy, amelyek a mozgókőzettörmelékektől hamar eldőlnek, csak a mozgásnak ellenálló fajok válnak állandóvá, pl. egyes juhar-, hárs- és szilfajok.¹⁴⁴ Az égerligetek kiirtása és az állandó kaszálás hatására a patakok menti területeken természetközelinek tekinthető *magaskórós társulások* alakultak ki. A gyertyános- és cseres tölgyes élőhelyeken a fák kivágásával *legelket, szántókat, kaszálókat* alakítottak ki, ezek már kultúrvegetációnak adnak otthont. Számos értékes növényfélése és állatfaj a gyümölcsösökben talált menedékre. A térség természetes vegetációja (a patak völgyektől a dombtetek és hegyek vonulatáig haladva) eképpen alakul: A patak völgyekben *sásos-égerligetek* helyezkednek el. A domboldalakon *cseres-tölgyesek* és *gyertyános-tölgyesek*, majd a gyertyán és bükk keverékéből álló *elegyes erdek*. A Mecsek legmagasabb vonulatait *bükkösök* fedik, mint ahogy az északnak és keletnek fordított dombhajlatokat is „extrazonális” bükkösök borítják. Az ismeretlen fajok mellett meg kell említeni a behurcolt és mára nagy területeket borító fafajokat, az akácot, a nyárat és a fenyőt. Ezek közül az akác a legjelentősebb, amit fűként az 1970-es években telepítettek, de a felhagyott szőlők és gyümölcsösök területén spontán módon is terjeszkedik.

¹⁴³ Fazekas 2005. 161.

¹⁴⁴ Fazekas 2005. 154.

6. Megtelepedés a Mecsek-vidéken: alkalmazkodás a földrajzi adottságokhoz

6.1. A földhasználat ciklikussága: erd irtás és term földfelhagyás, pusztásodás

A Mecsek-vidék természetföldrajzának áttekintése után fordítsuk most figyelmünket a térség táji karakterjegyeinek ismertetésére, pontosabban azokra a táji vonásokra, amelyek a benépesedéssel és az itt élők életével, munkájával, hétköznapi tevékenységével szorosabb kapcsolatban állnak. A táj birtokbavétele és használata a természeti alaptényezők közül az erdvel és az erdirtással, vagyis a nagyobb léptékű erdődinamikával mutat szorosabb kapcsolatokat, hiszen a Mecsek-vidék táji adottságai a lombhullató erdők kialakulásának kedveznek (13. KÉP). Az erdők térfoglalása megmásíthatatlan természeti adottság, ami végigkíséri a táj és a benne élők történetét.¹⁴⁵ Az erdőségek elretörése vagy fogyása olykor olyan rövid idő alatt következett be, hogy a „régik” és az „új” helyzet ellentéte archív anyagokból és recens elbeszélésekből, visszaemlékezések és élménytörténetek formájában is megismerhetők. Törvényszerű, hogy azok a földművelő csoportok, akik ezen a tájon tartósan berendezkedtek, szántóikat az erdőtől hódították el. Évenként ismétlődő munkát igényelt a gyomként feltörő szarvas, a gyepből, mezsgyéből elrenyomuló galagonya, szederinda és – újabban – az akác kigyomlálása, „kibökődése”. A tüskés bokrok a legelőn is terjeszkedtek, ezért a fás – és a tiszta – legelőket évente tisztítani, a bokrokat pedig gyéríteni, irtani kellett. Az évente ismétlődő, rutinszerű munkáknál sokkal nagyobb, összehangolt erőfeszítéseket kívánt (és kíván ma is) az új termőföldek kialakítása, vagyis az erdő, a bozót, a berek elhódítása, kiirtása és termővé tétele, amely a gépek megjelenése előtt rendszerint családok, de néha egész faluközösségek együttes munkáját vette igénybe. Az erdő és a bozót irtását manapság motoros fűrésszel felszerelt brigádok és szárazúzóval ellátott gépek, traktorok végzik, ma azonban inkább csak a gyepket, és a földek bokrosodó peremeit irtják (14. KÉP). A szántók bővítését mindenekelőtt az itt élő népesség számbeli növekedése tette szükségessé. Minél többen éltek a vidéken, annál jobban fogytak az erdők. Nagyobb történelmi léptékben szemlélve úgy tűnik, hogy az élénkebb határú falvak szántói inkább „tartalékföldek” lehettek, amelyek csak a békésebb, konszolidáltabb viszonyok között népesedtek be, akkor kezdték őket feltörni és benépesíteni, amikor az aljvidékeken már minden terület foglalt volt. Legkétszerezte tehát a Pannon-dombság vízválasztóin és az élénkebb domborzatú és erdősebb Mecsek-háton kezdhették meg az erdőirtást. A természeti viszonyok alapján biztosan állíthatjuk, hogy ha nem élnének emberek a Mecsek-vidéken, akkor a felszín ma is zárt,

¹⁴⁵ Az erdőtakaró elterjedésére és átalakítására vonatkozóan: Horváth 1962. 54.

lombhullató erd takaró borítaná, s ha magára hagynák, biztosan egyfajta serd alakulna ki. Nem véletlen alakulhatott ki a Kiss Z. Géza által lejegyzett mondás:

„Baranyai embörnek erd a subája”¹⁴⁶

A természeti adottságok csak a Bonyhádi-medencében (és attól északra) valamint Mágocs környékén térnek el ett l, ahol a talaj és az éghajlat is különbözik. A zárt, lombhullató erd ségek mellett itt természetes módon, kisebb-nagyobb nyílt gyepterületek is megjelenének, a növényzet minden valószínűség szerint ún. ligetes sztyeppi jelleg lenne (15. KÉP).¹⁴⁷

A tájhasználatot kutatva hajlamosak vagyunk azt az életteret alapul venni, és azon tájképi, topográfiai adottságokból kiindulni, ami ma a szemünk elé tárul. Gyakran meglep nek, s t a véletlen m vének tartjuk, ha erd k között, hegyek tetején, mocsarakban vagy más, ma marginálisnak tetsz területeken településre, emberi jelenlétre utaló régészeti leletek kerülnek el . Korábbi történeti korok és népek tájatalakító munkáiról nagyon kevés tudomásunk van, pedig sokszor a völgytalpak és a dombtet k formái is árulkodók lehetnek. Csak a régészek nem lep ndek meg az élet eme szokatlan nyomain, hiszen jóval nagyobb id léptékkal szemlélik a kultúrák elterjedését és azoknak a környezetre gyakorolt hatását. A sz kebb id metszet tájtörténeti kutatásban is nagyon fontos odafigyelni ezekre a nyomokra, mert olyan változások válhatnak láthatóvá, amelyek túlmutatnak egy-egy általunk adottnak vélt történeti korszak határán. Vagy a feltárt jelenségek éppen ezek révén illeszthet k be egy nagyobb folyamatba. Különösen érvényes mindez Észak-Baranya erd s tájára, ahol az utóbbi negyven évben nagymérték volt az erd sülés, aminek hatására elt ntek a középkori eredet irtásrétek és -szántók. A táj mozaikossága csökkent és mérsékl dött az emberi aktivitás is, amiken következtében a természet fokozódó ütemben veszi vissza a kaszálással, szántással összefüggésben kialakult erd lékeket, mozaikfoltokat. Az erd gazdálkodásból és a turizmusból származó bevételek miatt a Mecsek és a Hegyhát vidékén az erd területek további növekedése várható. Az így kialakuló „erd rezervátumban” a régi tájhasznosítási gyakorlatokról érdekes turisztikai táblák, tanösvények tájékoztatják a látogatókat, végképp

¹⁴⁶ Kiss Z. 1991. 30.

¹⁴⁷ Potenciális vegetáció térkép (készítette: Zólyomi Bálint): In Pécsi 1989. 89. A jelzett területek egyedisége sokkal jobban kiütözik a komplex tájtípusokat ábrázoló térképlapon (90.). A „Dunántúli növénytakarója” c. térkép (Kogutowicz 1930. A térképm alapja talajtani térkép volt.) a területeket eredend en fátlanak, pusztának jelöli, és ekképp mutatja be a Völgysegr l szóló leírásban (Kogutowicz 1930. 150.). Az erd ssztyeppi elterjedésér l: Molnár – Kun 2000. 12. A botanikai vizsgálatok által a Bonyhádi-medencében legújabbán meglett ún. sztyeppi „jelz fajok” erre engednek következtetni. Teleki 2009. 85–89.

történeti perspektívába helyezve a biodiverzitást (is) éltet erd élési, tájhasználati gyakorlatokat. A legújabb, MÉTA (Magyarország Él helyeinek Térképi Adatbázisa) felmérésen alapuló botanikai kutatások megállapították, hogy a Mecsek (kistáj) területén mindössze 51%-os a természetközelinek mondható vegetáció aránya, ami azt jelenti, hogy a mai növényzet 49%-a ruderalis gyomnövény-asszociációkból és rontott erd kb l áll, vagyis parlagok és legel k beerd sülésével vagy nem shonos fás vegetáció telepítésével keletkezett.¹⁴⁸ Bolygatatlan tájrészletr l, vagyis olyan területre l, ami erdészeti kezelés, vagy mez gazdasági m velés alatt ne állt volna, nincs tudomásunk.¹⁴⁹ Az általam ismert legrégebbi tájrészlet a Budafa (Mánfa) határában fekv ún. „*Dolai szállások*” területe, amely legalább 230 éve változatlan funkciójú és mikromorfológiájú kaszálórét.¹⁵⁰ A változatos kiterjedés , gyömölcsfákkal (f ként körte, szilva és alma) tarkított kaszálókat széles gyepek sávok választják el egymástól, a kaszálókon a 230 évvel ezel tt állt szállások helyei is jól beazonosíthatók.

Már több ezer évvel a magyarság megjelenése el tt is földm ves népek lakták ezt a vidéket, a mez gazdasági m velés feltehetően a dombtet kőn lehetett a legintenzívebb.¹⁵¹ Nem célunk a régészeti leletek és a régészeti kultúrák ismertetése, még vázlatosan sem kívánjuk ezt megtenni, mindössze néhány hegyháti (baranyai) példát szeretnénk bemutatni az agrárium „ siségével” kapcsolatosan. Bakóca határából bronzkori sarlók kerültek el , amelyek az ún. *Urnamezes kultúra* népéhez köthet k (i. e. 11-8. sz.). A kutatók azt feltételezik, hogy ekkor már nemcsak a sík- és dombvidékeket, hanem a hegyvidéki területeket is benépesítették, ott els sorban állattartásra szakosodott telephelyeket hoztak létre. Vasból készült sarlókat, rövidebb kaszákat talán az ún. *Hallstadti kultúra* népe készíthetett el szőr.¹⁵² A felszínen rendelkezésre állt a vas készítéséhez szükséges nyersanyag is, nem is akármilyen min ségben, ám jellegzetes vaskori bucakemencéket eddig nem találtak a régészek. A mez gazdaság a pannonokkal, a keltákkal és a *rómaiakkal* folytatódott, a különböző szántóföldi és kerti növények elterjesztését a római kori klímaoptimum is

¹⁴⁸ Ortmann-né Ajkai (et al.) 2010. 260; Horváth 1962. 45–46.

¹⁴⁹ Róth Gyula (1935) vélekedését idézi: Somogyi 2003. 84.

¹⁵⁰ A *Dolai szállások* 230 évvel ezel tti környezeti képét három kéziratos levéltári térkép segítségével lehet rekonstruálni: PKL Budafa kéziratos térképei (1781, 1797, n. a.) .

¹⁵¹ Tóth József bonyhádi tanár 2007-ben megjelent könyvében arra hívja fel a figyelmet, hogy a történeti id k folyamán a Völgyesség és a Hegyhát dombhátainak jelent s részét az itt él népek elegyengették, elszántották, a völgyekben halastavakat létesítettek, a völgyperemeket pedig meger sítették, „kiépítették” és földvárakat hoztak létre. A kötet számos értékes megfigyelést közöl, azonban a munka dönt részben a felszín mai képe (ill. az I. és a II. katonai felmérés) alapján fogalmaz meg állításokat, hiányoznak a tudományos érvelés logikájának megfelelő régészeti és természetföldrajzi bizonyítékok, a szerz f ként empirikus adatokat közöl. Tóth munkája az érdekes megfigyelések dacára, tudományos érvek hiányában nem adhat választ arra a kérdésre, hogy végs soron kik és mikor építették az „ si épített tájakat”. Tóth 2007.

¹⁵² Katona Gy r – Kárpáti – Tasnádiné Nagy 1985. 38, 48–50; Ecsedy – Maráz 1982. 61, 63.

el segíthette.¹⁵³ Mecsekjánosi határában egy patak menti kaszálón – a szerzők szóhasználatával élve – „luxusvillát” tártak fel a régészek, s a feltárás során, a leégett épületmaradványok közül munkaeszközök (vasfejsze, ekehúzó lánc) kerültek elő, akárcsak a vele egykorú Komló-körtvélyesi villa feltárásakor, ahol egy vaskapát, 4 sarlót, kolompot és kocsitengelyt leltek.¹⁵⁴ Kisvaszar és Magyaregregy között, egy ma erdővel szórónként, periférikus területen római kori sírok kerültek elő.¹⁵⁵ A halottakat minden jel szerint egy ott húzó út mellett helyezhették végleg nyugalomra.¹⁵⁶ A Kárászhoz tartozó Petróci-völgyben, az ismert középkori faluhely szomszédságában urnasíros temetkezés nyomaira bukkantak.¹⁵⁷ Az érintett területen ma legelő van, de a térképek, és a helyi lakosság visszaemlékezései szerint erdővel fedte egész a XIX. századig.

Az imént ismertetett lelőhelyek főként építkezések kapcsán váltak ismeretessé, változatos helyzetűből, előfordulásukból két dologra következtethetünk.

1. A földművelés életforma számára nem csak a ma használt területek lehettek értékesek, az itt élő ember mindenkori erőforrás szükséglete és táji munkamegosztásának szintje (falvak közötti csere, távolsági kereskedelem), szerveződése nagyban befolyásolta a használatba vont területek kiterjedését, a gazdálkodás területi súlypontjait és intenzitását.
2. A lelőhelyek mai szemmel nézve periférikusabb helyzete az emberi létezés kiterjedésének változására utalnak. A folyamat ingamozgásra hasonlít, az ember behatol az erdőzónába, ahol telepeket, falvakat létesít, ekkor az erdők zsugorodnak. Az irtásföldek megvelése azonban idővel meg szakad, az erdőbe hatoló ember különféle okok miatt felhagyja az amúgy is gyengébben termő, hamar kimerülő irtásföldjeit, a falvak és telephelyek elpusztulnak.

¹⁵³ Rác 2001. 53–54. Az egykori Völgységi járás területén végzett régészeti kutatásokra nézve irányadó, összegző áttekintés: Visy 2003.

¹⁵⁴ Fülep – Sz. Burger 1979. 274–279.; Sz. Burger 1967. Gábor 2005. 194, 196.

¹⁵⁵ BMMI Régészeti Osztály Régészeti Adattár, leltári szám: 360/79; Fülep – Sz. Burger 1979. 276. A lelőhely egy kígyófejes bronzkarperce és egy Krisztus-monogrammos pecsétgyűrű került a múzeumba.

¹⁵⁶ Az út a korabeli Vaszar és Mária településeket (vagy erődöket) kapcsolhatta össze. A rómaiaknál szokásban volt, hogy a városokból, falvakból kivezet utak mellé temetkeztek. Ezt az utat ma csak erdészek és vadászok használják, azonban az 1960-as években még fontos szerepe volt a falvak közötti közlekedésben. Vaszar felett (Mária-hoz hasonlóan) földvár vagy valamilyen erődítmény állhatott, melyet a Várhegy nevű hely morfológiája és a hozzá kapcsolódó történeti mondák valószínűsítenek. Régészeti kutatás itt nem történt.

¹⁵⁷ A Feketepetróciban 7 urnasírt és több réztárgyat találtak. A leletek nem kerültek be a múzeumba, az ásatást végző személy kiléte is ismeretlen. Kereszturi 1991. 1; Reuter 1961a 111. A régészeti topográfiában szereplő helyen hivatalos régészeti ásatás még nem történt. A szerző maga is talált itt, általa mészbetétetesnek vélt edénydarabkát (amelynek régészeti beazonosítása szintén nem történt meg).

A leletek szakszer , topografikus és egyúttal régészeti kultúrákhoz köthet kronologikus feldolgozását természetesen csak egy régész tudná elvégezni, e helyen csak jelezni szeretnénk a környezet-változással kapcsolatos elgondolásainkat, vagyis azt, hogy az erd ségek terjeszkedése, az erd határ változása, vagyis az erd dinamika az emberi tevékenység függvényében szemlélhet . Az erd zóna id leges meghódítása mindössze egy szelete a tájszervez , -alakító ember történetének, de nagy jelent sége van, összefügg a népességszám növekedésével is. Ez az ingamozgásra emlékeztet folyamat a régészeti topográfia segítségével és újabban (földhasználati) statisztikai adatok segítségével követhet nyomon. A szakaszos használatba vétel inkább „küls indítékokkal” magyarázható, els sorban a *nagyobb lépték gazdasági folyamatok, történelmi népmozgások, csaták, nagy környezeti változások, járványok* hatására változik a kép. Beard sődést és erd tlenedést hozó periódusok látszódnak, melyek nyilván a természet (f ként a klíma) változásaihoz is köthet k, mégis hangsúlyosabbnak t nnek a társadalmi, gazdasági természet indítékok.

Európai kitekintésben ugyanezt az összefüggést vázolta fel Hoffmann Tamás, aki megállapítja, hogy a kontinensen a *„szántógazdaság, csakúgy, mint m velt területe pulzált. Ebben az ingadozásban a motiváló tényez k között ösztönz hatású a klíma, a hatékonyabb munka és a jobban szervezett gazdálkodás.”*¹⁵⁸

László Gyula szerint Erdély településtörténetében a folyóvölgyekt l a magasabb területek irányában haladva vertikális jelleg különbségek, szabályszer ségek ismerhet k fel. Az ember által lakott településtér az újk kor idején igen kiterjedt volt, a rézkorban zsugorodni kezdett, majd egészen a magyarok megjelenéséig folyamatosan csökkent. A felhagyott élettér beard sődött. A bronzkori és vaskori népek régészeti hagyatéka is kisebb területen található meg, mint a magyaroké. László Gyula az általa felépített összefüggésrendszert, vagy módszert „régészeti településtörténetnek” nevezi, mely szerinte az elégtelen számú lel hely (a tanulmány 1943-ban jelent meg) miatt csak általános áttekintésre és a hozzávet leges elterjedési határok megállapítására alkalmas. Az újabb kutatások fényében következtetései nyilván korrekcióra szorulnak, az alapelv azonban igen figyelemreméltó, hiszen az emberi élettér változását az erd zóna függvényében követi nyomon. Úgy vélte *„az egymást váltó kultúrák halmazát ennek az állandóan változó küzdelemnek a dinamikája f zi egységbe”*.¹⁵⁹ Erd és településtér viszonyában nagy változást hozott a magyarok megjelenése, akik a honfoglaláskor lakható teljes településterületet kitöltötték, majd 300 év elteltével már a

¹⁵⁸ Hoffmann 1994. 79. A 4-5. század után Európa gazdaságában visszaesés következett be, majd csak a 12-15. század hoz jelent s el retörést, Európa népe ekkor hódítja meg a lakatlan övezeteket.

¹⁵⁹ László 1943. 3–4.

vaskorban meglév erd határig is el renyomultak. A szászok a XII. századi határokon túl fekv , jórészt gyéren lakott területeket kapták.¹⁶⁰ Erdély utolsó nagy kolonizációja pedig túlnyomórészt a lakatlan erd zóna benépesítését teljesítette ki. Ez az utolsó nagy települési hullám a vlach pásztornéphez, a – magyar tudományosság szerint a – Balkánról el renyomuló románság seihez kapcsolódik, akiknek történelmi, s egyúttal országteremt tette az volt, hogy a magyarlakta zóna, vagyis a bükk elterjedése fölött húzódó övezetet vette birtokba. Erre utal a román néprajzos Moldován Gergely is, akinek megfogalmazása szerint „a [románság a] *havastet r l indult le, hogy földm velést, ipart és kereskedelmet zözön (...) s országokban szervezkedjék*”.¹⁶¹

Michael Aston munkájában a neolitikumtól kezd d en mutatja be a brit táj változását. A változásokat a népesség, a tájhasználat, az agrotechnika, a klíma, a településhálózat függvényében értékeli, melynek végén a Brit-szigetekre jellemz tájtörténet korokat állapít meg. Megállapításai szerint a táj legf bb jellemz je a változékonyság (change) és az összetettség (complexity). A római periódus végén populáció csökkenést és „pusztásodást” feltételez és ugyanilyen, a tájban markánsan megfigyelhet hanyatlást: erd sődést, népességcsökkenést, falupusztulást („lost village”) mutat ki a XIV. században is.¹⁶² Aston az angol táj neolitikum óta tartó permanens változását egy hangyabolyhoz hasonlítja:

*„Ha az angol táj 6000 éves fejlődését egy gyorsított filmként nézheténk végig az bizonyára egy hangyabolyra hasonlítana, s a filmen nemcsak a munkájukat végz hangyák mozognának sebesen, de maga a hangyaboly is helyet változtatna.”*¹⁶³

A római id khöz képest sokkal több ismeretünk van a magyar középkorról, ami már írásos dokumentumok révén is eredményesen vizsgálható. Az els faluemlékek és az egyházszerkezet kiépülésével kapcsolatos ismereteink alapján biztosan állíthatjuk, hogy a 13-14. században már az egész hegyháti területre kiterjedt a magyar településtér, s t feltételezhet , hogy a faluhálózat a tatárjárás – valószínű sített – pusztítása után épp ebben az id szakban érte el legnagyobb kiterjedését, vagyis a népvándorlás korában erd ssé vált tájat ekkor vették újra birtokba.¹⁶⁴ A Nyugat-Zselic makkos erdeiben 1220 táján 300 háznéppel megtelepített „tót” kanászfalvokról van tudomásunk. A disznóóvó („guznoov”) falvak mellett

¹⁶⁰ László 1943. 21.

¹⁶¹ Moldován Gergelyt (A magyarországi románok, 1913. 39. l) idézi Fodor 1930. 121.

¹⁶² Aston 2002. 419–154. Az erd és a szántó határvonalára vonatkozóan lásd még: K. Roberts – Wrathmell 2000. 96–97; középkori erd irtásra vonatkozóan: Muir 2000. 22–35.

¹⁶³ Aston 2002. 12. Ford.: MG.

¹⁶⁴ A földesúri birtokokra és az egyházszerkezet kialakulására vonatkozó összefoglaló munkák: K. Németh 2011a; Tímár 1982b; 1982c.

mézsörrel adózó, újabb megülés faluhelyeket (Márcadó) is számon tart a történetírás.¹⁶⁵ A zselici példa alapján valószínűsíthetjük, hogy a Bakóca és Kisvaszar közötti erdőben, a kisebb patakok völgyében is hasonló kolonizáció mehetett végbe (16. KÉP). Kezdetben talán itt is disznóóvók jelentek meg először. Reuter szerint a magyarság a tatárjárás után hatolt be a lakatlan erdőterületekre.¹⁶⁶

A spontán és/vagy szervezett földesúri telepítések következtében a Mecsek-vidéken rendkívül sűrű településhálózat alakult ki, a táj adottságai rendkívül sokoldalú tájkielélést tettek lehetővé.¹⁶⁷ Elég egy futó pillantást vetni a falunevekre és látjuk, hogy mennyire sokféle lehet a séget kínált ez a szerencsés fekvésű vidék: Gyümölcsény, Sásd, Hajmás, Almás, Bikág, Bikal, Somág, Komló, Gerényes, Varjas. Más településnevek alapján az is látható, hogy a középkor embere miként élt a természet adta lehetőségekkel: Kapás, Nyerges, Tékes (telek – talán trágyázott föld jelentésű lehetett), Tézsla (ökrös fogatnál a pótrúd), Tarrós (talán a tarlóból)¹⁶⁸, Vaszar (vas salak vagy feketeszurok).¹⁶⁹ A természeti, természeti helyi sokféleség még több száz év elmúltával, az 1828-as országos összeírás idejében élénk, tájak közötti árucserét életet, alapja volt a falvak specializációjának, és a kistáji szakosodásnak.¹⁷⁰ Megjegyzésre érdemes, hogy a középkori faluhatárok a maiánál kisebbek voltak, egy átlagos késő-középkori falu – a mai faluhatárokon belül fellelhető pusztafalvak számából kiindulva – harmad vagy negyed akkora lehetett, mint egy mai falu határa.¹⁷¹ A hegység és a mező gazdasági termék találkozási pontja kedvezett az árucserének. Erre utalnak az itt elhelyezkedő vásáros helyek (Ny-K-i

¹⁶⁵ Kogutowicz 1930. 222; Kiss 1983.

¹⁶⁶ Reuter 1976. 127. Reuter szerint az egyházi birtokok határain belül számos, a „természetes tájra” jellemző falunév ismétlődik: Ág, Hódos, Köveskút, Nádff, Vidág, Szederjes stb., ami azt bizonyítja, hogy a magyarság a tájat a természet által hódította el.

¹⁶⁷ Ehhez kapcsolódóan lásd: Andrásfalvy 1977; 1978a; 1982b; 1996.

¹⁶⁸ Györffy szerint Árpád nagyfejedelem második legidősebb fiának, Tarhosnak a nevéből keletkezett, ám ezt a névösszezsengésen kívül semmi nem igazolja. A tarlót a vidéken ma is „taró”-nak, „tóró”-nak hívják. Györffy 1983. 118; BMFN I. 144.

¹⁶⁹ Tóbi 1826. 40. Kiss 1997. II. 743. Kisvaszar közelében, de még Magyareregry határában magas fémtartalmú magnetit-lel helyek vannak (Babics 1961. 137–140.). Bár nem tartozik szorosan ide mégis érdemes megemlíteni, hogy a lel helyek az ún. *Cikl di-völgyben* (Vasbányai-gödör) vannak, az itteni magnetit vastartalma a 75-80%-ot is eléri, s legömbölyített vagy szegletes alakú, fej nagyságú kövek formájában a napszintre könnyen hozzáférhető. Babics cikkében utalást találunk rá, hogy a mecseki magnetitot már a kelták is felhasználhatták, sőt Berks Péter 1813-as jelentésében azt valószínűsítette, hogy a híres szalacscai ókori fémfeldolgozó műhelyek épp a magyareregryi ércvagyont hasznosították. A vasat tartalmazó völgyben egy falu állt a középkorban, melyet az oklevelek Ceglédnek (csak két említése ismeretes: Timár 1997. 90.) neveztek, ami a nép ajkán *Cikl di*-ként maradt fent. A Vaszari-völgy egykori fémműveségére utalhat a völgyben fekvő, de Tékeshez tartozó *Vaskai-rét* elnevezés (vö. Vaskoh) is, továbbá a *Vas Mihály-hegy* alatt fekvő „*Vaszarikirák*” helynév. MOL Kataszteri térképek, S 78 042 (3. ill. 4. térképlap), 1864; továbbá: BMFN I. 149. – ez utóbbi a községre (Vaszar) is utalhat, mivel a határszélen fekszik. A mai Kisvaszartól K-re található egykori Bágyon falu helyén Reuter Camillo vassalakot és középkori edénydarabokat talált. BML Községtörténeti Kartotékok, Kisvaszar: JPM Régészeti Gy. 62.241. 1-5.

¹⁷⁰ A legteljesebben: Andrásfalvy 1976a; 1976b.

¹⁷¹ A helyi falvakra vonatkozóan különböző meglátások: Weidlein 1934. 613; Andrásfalvy 1982b 508.; országos vonatkozásban: Maksay 14971; Szabó 1971.

irányban: Vásárosdombó, Keddhely – Kéthely, Máré, Szász, Nagymányok, Bonyhád), amelyeket ha a térképen összekötünk, egy történeti vásárvonal rajzolódik ki az erdősebb tájak peremén, vagy más megnevezéssel élve a Mecsek hegyalján.¹⁷² Magyar névadás révén, keresztnevből, törzsnévből, nemzetségnévből képződött településnevek a Bonyhád-medencében és a Kaposhoz közelebb eső területeken figyelhetők meg (Apar, Bonyhád, Hant, Tevel, Vejke, Zomba ill. Jeny, Mágocs, Szekcső stb.), ezek kétségtelenül a honfoglalók legelső szállásterületei voltak, eleink a patakok mentén hatoltak egyre feljebb, innen hódíthatták meg a magasabban fekvő vidékeket.

A történeti szakirodalom szerint az országban – nyugat-európai tendenciákkal egyezően – még a törökidőket megelőzően falupusztulás és elnéptelenedés vette kezdetét. Szabó István szerint mintegy 2-3000 falut érintett a XIV-XV. században. Ennek az ún. „első pusztásodásnak” az oka, feltehetően az áruterelés fokozódása, a jobbágyság központi helyekre (mezvárosokba) való áramlása volt, de a többször visszatérő pestis is hozzájárulhatott a falvak kihalásához.¹⁷³ A tendenciával ellentétben a Mecsek-vidék aprófalvainak zömében a XVI. század végéig nem szűnt meg az élet, az első pusztásodás nem lehetett az alföldihez hasonló mértékű. Egyedül a Máré-várához tartozó váruradalom falvainak a későbbi története (továbbélése) bizonytalan, hiszen a defterek számos, a XV. században létező falut már nem írtak össze. Ezt leszámítva a Mecsek-vidék is inkább azon vidékekhez tartozhatott, ahol a nagyállattartás és a népesség mezvárosokba áramlása nem vett nagyobb lendületet, ezért a falvak nem néptelenedtek el.¹⁷⁴ Ez a táj inkább a Fonyódi járás egykori területéhez hasonlíthatott, amiről Müller Róbert régész megállapította, hogy a Szabó István által feltételezett ún. első pusztásodásnak nincs nyoma. Épp ellenkezőleg, a régészeti terepbejárások szerint Fonyód környékén a XVI. század elején volt a legrégebbi középkori településhálózat.¹⁷⁵ Ezt elfogadva és a Mecsek-vidéki – igaz nem számszerűsített –

¹⁷² Az említett vásáros helyek távolsága (zárójelben a vásártartás ideje) a XV. században – valószínűleg – használatos útvonalak alapján, templomtól templomig (vagy elpusztult templomig), Google Föld programmal mérve: Vásárosdombó (nem ismert) – Kéthely (kedd): 11,6 km (Vaszar irányában a Vaskapun át); Kéthely – Máré (vasárnap): 9,5 km (a BML inquisitiones iratokban szereplő „régi egregyi út” mentén), Máré – Szász (szombat): 8,44 km (a Völgységben); Szász – Nagymányok (ismeretlen nap): 7,5 km (Völgységben); Nagymányok – Bonyhád (péntek): 6,41 km (Völgységben). A középkorban az alábbi településeket említik oppidumként: Döbrököz, Máré, Nádasd (Mecseknádasd) Széplak (ma puszta). A vásárok idejére és helyére vonatkozó adatok: K. Németh 2008; 2011a. 289-290.

¹⁷³ A falupusztulás (első pusztásodás) középkori folyamatára vonatkozóan összefoglalóan: Maksay 1971. 78–90; Szabó 1971. 139–188. Az első falupusztásodás a nyugat-európai trendeknek megfelelően alakult. Az angol „lost village”, a német „wüstung” ugyanannak a történeti folyamatnak az eredménye. Az erdei élettér a középkori agrárforradalom után (13–14. században, korábban, mint nálunk) elnéptelenedik, pusztásodik, a népesség városokba költözik. Provence, Oxfordshire és számos más angol és francia tartományban a pestis is közrejátszott az elnéptelenedésben. DUBY 1978. 49–73. A pestis magyarországi hatását illetően: Szabó 1976. 176–180.

¹⁷⁴ A falupusztulás Szabó István (1971. 143-144.) szerint Erdélyben jóval mérsékeltebb volt.

¹⁷⁵ Müller 1973. 68; 1975. 41–42.

adatokkal összevetve feltételezhetjük, hogy a településhálózat a Mecsek-vidék területén is a török eltt lehetett a legsűrűbb és a legjobban kiépített. A Somogyot keresztülvető Petrus Ransanus humanista tudós (I. Mátyás kortársa) elragadtatással írt a „*falvakban b velked*” dél-dunántúli tájról.¹⁷⁶

A vidék életében meghatározó volt a török elnyomulása. A középkor folyamán kialakult településhálózat (legfőképpen a tizenötéves háború alatt) megroppant és hosszú évtizedek alatt a filiális központok köré csoportosuló (néhány faluból álló) település csoportokra és többé-kevésbé összefüggő reliktumterületekre töredezett. A török alatt tehát újabb falupusztulás, egy „második pusztásodás” vette kezdetét. A dolgozat szempontjából ez az újabb falupusztulás (pusztásodás) számít mérföldkőnek, mert hatása sokkal világosabban látszik. Az erdőségek és az elhagyott földeken felnövő bozótosok területe a török alatt folyamatosan nőtt, a népességszám drasztikusan csökkent.¹⁷⁷

A Vaszari-erdő mélyén fekvő *Ábel, Bágyon, Köszvényes, Kompoltfalva, Leányk* (vagy *Köf*), *Meszés, Malafalva* és más középkori települések a török alatt enyésztek el.¹⁷⁸ Jellemző, hogy a felsorolt helységeket ma sűrű erdő fedi, pontos helyüket a helynévkutató, erdész Reuter Camillo lokalizálta először, aki a falvokról egregyi, vaszari és kárászi névgyűjtésekor szerezhetett pontosabb ismereteket, feljegyzéseiből az is kitűnik, hogy egyik-másik telepnyomra erdészeti munkájával összefüggésben talált rá, például Bikág házhelyeit egy csemetékert létesítése közben forgatta ki a munkagép, Bágyon falut pedig egy útépitést megelőző erdőirtás során azonosította.¹⁷⁹

Az erdők kiterjedését és jelentőségét *újkori adatok* révén is vizsgálhatjuk. A Mecsek-vidék keleti szegélyén, Majos, Bonyhád, Tevel környékén – ahová a török után németeket telepítettek – meglehetősen sok a német nyelvből származó, irtásra utaló helynév (Waldäcker, Waldweingärten, Lang Waldjoch stb.).¹⁸⁰ A térség déli neveivel – elsősorban térképes vizsgálatok alapján – Weidlein János (Johann Weidlein) foglalkozott, hangsúlyozva, hogy jóval nagyobb az irtással nyert földek mennyisége, mint azt a kutatók korábban gondolták.¹⁸¹ Ennek mérlegelésekor nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a klímaváltozás miatt többször hidegebb periódus köszöntött a vidékre. A kis jégkorszakra jellemző hó és

¹⁷⁶ Petrus Ransanus somogyi útja során a következőket írja: „Ez a föld sűrű falvakban, melyet lakosok népesítenek be, a tó, amelyet Balatonnak neveznek, csodálatosan gazdag halakban...” Petrus Ransanus *Epitome rerum Hungaricarum* c. munkájának Somogyra vonatkozó fejezetei. In Kanyar 1967. 69.

¹⁷⁷ Az eltűnt településekre ill. Baranya és Tolna településhálózatának ritkulására vonatkozóan: Horváth J – Timár 1972.; Timár 1975.; 1997.

¹⁷⁸ Okleveles forrássanyaggal szolgál: Timár 1997.; Reuter 1970.; Szakály 1998.

¹⁷⁹ Reuter 1965. 233–234.

¹⁸⁰ Weidlein 1935. 676–677.; 1936.

¹⁸¹ Weidlein 1935.

csapadékos éghajlat nálunk a XVII. század elejétől a XVIII-XIX. század fordulójáig volt meghatározó.¹⁸² Talán ez is hatással lehetett a térség beerdülésére és ennek is köszönhető, hogy a tolnai Völgységbe – ami eredendően kevésbé erdős vidék – került svábság erdők helyén alakította ki szántóit, erdőirtással kezdte az „újvilág meghódítását.”

A XVIII. század elejétől a XX. század közepéig csökkent az erdők aránya, a település- és népességszám pedig emelkedett. A koraújkor végi és újkori kolonizáció révén az ember már ismét eljutott a Mecsek magasabb és zárt erdővel borított vidékéig, következésképpen a középkor folyamán használt vidékeket ismét birtokba vette. Az uradalmak „*colonia*”-kat, „*gyarmatokat*” vagyis telepeket hoztak létre, amelyek emberarcú tájjá változtatták azt a vidéket, amely korábban a társadalom számkivetettjeinek szolgált menedékhelyül, „*rablók*”, betyárok és „*vadak fészke*” volt.¹⁸³ Weidlein János 1935-ös úttörő tanulmányában megállapítja, hogy a tolnai Völgység területén az 1730-as évek óta nem ismerünk olyan esetet, hogy „*erdők nyomultak volna el re a szántóföldekre és, hogy erdő a szántó nevét kapta volna*”.¹⁸⁴ Következésképpen az erdők területe két évszázadon át fogyott. A fátlanság, pontosabban szólva a fátlanná válás a két világháború között volt a legsúlyosabb, a szántók aránya minden korábbi értéknél magasabb szinten állt (17. KÉP).

Az 1960-as évtized ismét fordulópontot hozott. Ekkor egy újabb erdőerdőségi szakasz vette kezdetét, ami napjainkban is tart. Ez az újabb erdőerdőségi hullám elsősorban a „*központi irányításban*” bekövetkezett változások és a mezőgazdaság szocialista átalakítása miatt vette kezdetét.¹⁸⁵ Az erdőerdősítés mellett az 1960-as évektől kezdődően hasonló jelenségek észlelhetők, mint ami a török alatti, „második pusztásodásra” voltak jellemzők, de az újabb pusztásodás inkább a XIV-XV. századi pusztásodással mutat hasonlóságokat, hiszen hatása nem olyan drámai, nem háborúk hatására alakult ki.

A dolgozat lényegében egy 250 éves ciklus vizsgálatát végzi. A török kor végétől a 1960-as évek elejéig terjedő „*intersilvestris*” vagyis két erdőerdőségi („*silvestris*”) közötti erdőcsökkenés korát, gazdasági és társadalmi berendezkedését, továbbá egy újabb, ötven évtizedes tartó erdőerdőségi periódust (1960-) vizsgál. Az időintervallumok részletesebb

¹⁸² Rácz 2001. 271.

¹⁸³ Pesty Frigyes helynévtárában (OSZK kéziratár, FM/1 3814/A) ezt olvassuk Kisbattyán irtványfalu alapításának a történetéről: „*Eszterházy László mint akkori Pécsi Püspök parancsolatjára az erdő kiirtatott és azért épített házakat 1785-ben, hogy tölgynek el a vidékről a rablók és innét származik a mai nevezett község Német Egregy 169 lélekkel, németek*”. A rablók, betyárok búvóhelyéről még: Kulcsár 1896. 220. Romantikus megfogalmazása: Baksay 1982. 466–467. A hosszúhetényi határban Óbánya, Kisújványa és Pusztabánya is a 18. században létesült (Lang 2008.). Mánfa erdeiben Vágotpusztát telepítették.

¹⁸⁴ Weidlein 1935. 678.

¹⁸⁵ A „központi irányítás” terminust néprajztudományi szakmunkákban használják, ezzel utalnak a parasztság életére ható különböző rendelkezésekre (világi és egyházi, helyi, megyei, országos) és törvényekre. Kisbányán 1994. 7–8.

tagolódásával és a tájkiélés, határhasználat változásával részletesen a tájtörténeti formációkról szóló fejezetekben foglalkozom.

6.2. Települések elhelyezkedése, falualaprajzok, kétbeltelkes településrend

Az előzőekben tárgyalt erdő-sődési fázisokon túl kulcsfontosságú kérdés a *telephelyválasztás*. Láthattuk, hogy a középkori aprófalvas faluhálózat lépésről lépésre terjeszkedett ki, az élet a patak völgyeken hatolt fel a hegység vízválasztójáig. A Mecsek-vidék optimális tengerszint feletti tartománya (elpusztult és a fennálló falvak helyzetéből kiindulva) 130 és 200-220 méter között volt.¹⁸⁶ Ennél a tartománynál magasabban a Máréhoz tartozó ún. *váruradalom* területén létesültek falvak, ahol a *hegyi irtványtelepek* 380 méterig is felhatoltak.¹⁸⁷ A középkori településhálózat fontos elemei voltak az ún. *piacos központok és mez városok*. A következőkben a települési viszonyok változását mutatjuk be, három konkrét kérdéskörre koncentrálnak. Bemutatjuk a tipikusnak tekinthető telephelyeket, a települések alaprajzi jellegzetességeit, valamint az ún. kétbeltelkes településrend (szálláskertesség) helyi formáját, a „mecseki szállásosság”-ot.

6.2.1. A középkori magyar falvak helyzete

A mai is létező faluhelyek közül a leggyakrabban folytonosan lakott telephely, a *vízmelléki magyar falu* (1) lehet, amely a jelentékenyebb vízfolyások (folyók, szélesebb völgy patakok) mellékén, teraszán épült fel (a), vagy kisebb hegyi és dombsági patakok partjára, a völgy talpára települt (b).

1. a. A Baranya-csatorna (Széki-víz) peremén fekszik a régi *Szoroszlószentmihály* (ma Oroszló), amely a „Pusztafalu” helynév tanúsága alapján a mai falutól néhány száz méterrel keletebbre, egy nyugatias lejtő alján feküdt (18. KÉP).¹⁸⁸ A mai falu a középkori faluhelytől nyugatabbra található, a dombok közül kifutó kis patakok (Ligeti-patak, Vargai-patak) völgykapujában talált új helyet. A faluhatár jellegzetessége még, hogy a Széki-víz kiszélesedése fölötté 20-30 méterrel magasabb, a völgygel megegyező irányú (É-D-i) dombháton magasodik, ami rendkívül jó rálátást biztosít a vízjárta részekre (19. KÉP). Ezen a dombháton

¹⁸⁶ Az eddigi vizsgálatok a faluhelyek lokalizálására vonatkoztak, a legfontosabb munkák: Csánki 1897, Weidlein 1934; 1936; 1937; Follajtár 1942; Reuter 1961b; 1965; 1970; Pesti 1982; Timár 1997; K. Németh 2011a. Kiss 1983.

¹⁸⁷ Máré-vára magánföldesúri vár volt, a váruradalomba a hozzá tartozó, a birtokosnak adózó falvak tartoztak. Kiterjedését és a hozzá tartozó falvak számát (és azok változását) nem határozták meg, de hozzávetőlegesen a Mecsekjánosi – Zobák – Püspökszentlászló – Kárász – Ág – Liget falvakkal határolt területen fekvő települések tartozhattak ide. A hegy- és dombvidéki irtványtelepek igen kicsik lehettek, a szűk patak völgyekben és a mecseki dombháton a házhelyek kialakítására is alig kínálkozhatott elegendő tér.

¹⁸⁸ BMFN I. 237; BMMI Régészeti Osztály, Oroszló 2325/2007.

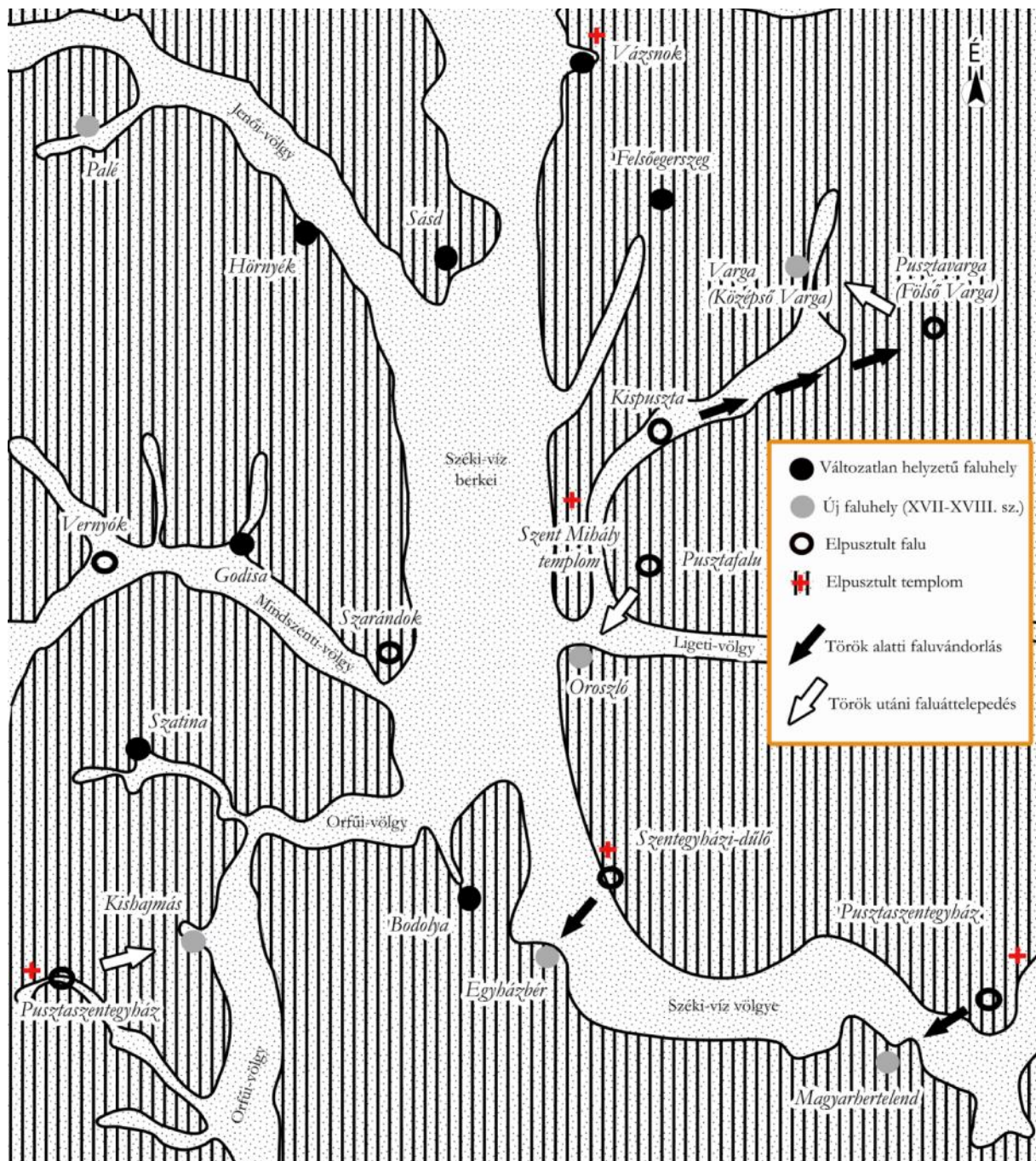
feküdt a három szomszédos falu, Varga, Egerszeg és Szoroszlószentmihály középkori temploma (20. KÉP).¹⁸⁹ Az egykori Szent Mihály plébániatemplom szentélye jelenleg temet kápolnaként funkcionál. A vízmelléki fekvésre jó példa a Széki-víz bal partján fekvő Kaposszekcs és vele szemben elhelyezkedő, jobb parti Csikóstöttös helyzete is. A régi katonai felvételeken és a Kóczián-féle Baranya térképen (21. KÉP) nagyszerűen látszódnak a lecsapolás előtti állapotok, utóbbin jól megfigyelhető, hogy Szekcs egy berkekbe benyúló földnyelvre, sarkantyúra települt (22. KÉP).

A Baranya-csatorna Sásd és Oroszló közti szakasza egyébiránt tárháza az ártér peremén létesült falvaknak, (7. ÁBRA) a falvak mai helyzete azonban nem a középkori települési viszonyokat tükrözi. Csak a *hörnyéki, felsőegerszegi, sásdi, vázsnoki* és talán a *bodolyai* (?) faluhely kontinuum (a lakosság csak Vázsnokon, Egerszegen és Hörnyéken élhette túl a törököt).¹⁹⁰ *Godisán* kicserélődött a népesség (németek jöttek), ám itt a régi falu az új falu közelében lehetett. *Szatina* is feltehetően újratelepült (a török idején magyarok jöttek) és Godisához hasonlóan a falu helyzete is kisebb eltolódást mutat. *Egyházbér, Oroszló, Kishajmás, Varga, Hertelend* a török alatt vagy a felszabadító harcok után helyet változtatott, a mai falu fekvése nem azonos a török előtti falu helyzetével. Az ábrán az is megfigyelhető, hogy Egyházbér és Hertelend a török alatt a főút mellett a Széki-víz túlsó partjára, a hegy alá húzódtak. *Szarándok* és *Vernyók* végleg elpusztult, *Palé* új telepítés lehet.¹⁹¹

¹⁸⁹ BMMI Régészeti Osztály (Régészeti Adattár), Oroszló 2325/2007, Kárpáti 1982. 87.

¹⁹⁰ *Sásd* például rác falu volt, a hagyomány szerint a magyarok a dombok tetején laktak a török alatt. A rácok elmenekülése után magyarok vették birtokba a régi faluhelyet. BMFN I.; Andrásfalvy 1982. 531.

¹⁹¹ Források: BMMI Régészeti Osztály Régészeti Adattára: 2331-2007 (Sásd); 2319-2007 (Mindszentgodisa); 2304-2007 (Kishajmás); BML IV. 1. f. 3. (inquisitiones): Varga község vándorlására vonatkozóan; PKL térképek: Egyházbér, ill. Magyarhertelend templomának fekvésére vonatkozóan. Irodalom: BMFN I.: régi faluhelyek fekvésére vonatkozóan; Katona György – Kárpáti – Tasnádiné Nagy 1985. 45–46; K. Németh 2011a. (adattár)

7. ÁBRA: Településhelyek stabilitása a Széki-víz völgyének Hertelend és Váznok közötti szakaszán

Szerkesztette és rajzolta: MG

1. b. Szintén a középkor hozadéka lehet a dombok és hegyek között futó patakok völgytalpára, vagy a völgytalp közelében létrehozott falu. A kisebb patakok völgyében a falvak nem minden esetben ereszkednek le a völgy talpára, el fordul, hogy a házakat egy csekély emelkedettség , a völgybe torkolló patak hordalékkúpján, vagy egy enyhén emelkedettség dombhajlaton találjuk.

A völgyalji helyzetre szép példa a Völgységi-patak melléke. Magyaregregy, Kárász,

Vékény, Szászvár, Császta, Máza, Váralja vagy a f patak völgyében települtek, vagy a Mecsekben kifolyó kis patakok hordalékkúpján találtak maguknak árvízmentes helyet. A domboldali, ám a völgytalpához közel fekvő településre jó példa a középkori Szék (Magyarszék) helyzete (23. KÉP). Gallina Zsolt régész kutatásai szerint a régi Szék a maival azonos helyen fekvő régi templomtól É-i, ÉNy-i irányban egy lapos helyen, kb. 200 méteres tszf. magasságban, 30 méterrel a Széki-víz rétsége felett feküdt.¹⁹² A vízhez kötött, völgyalji fekvésre a középkori Györgyi falu (24. KÉP) is jó példa. Ugyan sem a templom, sem a falu helyét nem állapította meg a régészeti kutatás, a térkép alapján mindkettőt a völgyaljban kereshetjük.¹⁹³ A templomtól nyíllövésnyi távolságban a szemközti domboldalon feküdt a györgyi obszerváns ferences kolostor.¹⁹⁴ A bemutatott példák arról győznek meg, hogy a középkorban létezhetett valamilyen stratégia a víz kezelésére, elvezetésére vonatkozóan. Elképzelhetjük, hogy a völgyi vizeket tavakba gyűjtötték össze, amelyek (ha voltak ilyenek) a maival kisebb vízfelülettel rendelkezhettek, s talán már akkor csatornákat, árkokat ástak, hogy a fölösleges vizet ezekbe vezessék. Ennek részleteit a középkori okleveles anyag áttekintésével lehetne megismerni.¹⁹⁵ Annyi bizonyos, hogy megfelelő vízkezelési módok híján a falvak nem ereszkedtek volna ilyen közel a völgytalpához, a völgyek nem lehettek posványos, berkes, használhatatlan területek. Ellenkezőleg, valószínűsíthetjük, hogy életmódja – részben – éppen ezen területek használatán alapult. Feltételezhetjük ugyanis, hogy a középkori eredetű magyar falvakat egészen lent a völgyaljakon találjuk.

2. A középkorban a *tet könn, magasabb dombháton* is voltak falvak, nagy valószínűséggel ilyen volt *Cél, Hajmás, Hillye, Mágocs, Tesla, Vargány*, illetve talán *Varjas* (?) és *Kapás* (?) község, amelyek teresebb, kiterjedtebb dombhátra vagy -tetőre épültek.¹⁹⁶ A felsorolt faluhelyek Mágocs kivételével a török után nem éltek újra, csak a helynevek és régészeti terepbejárások révén valószínűsíthetjük helyüket. Az egykor tetőre elhelyezkedő *Tesla* helyén 1806-ban 120-130 és 200-300 éves (!) erdőparcellák álltak.¹⁹⁷

¹⁹² BMMI Régészeti Osztály (Régészeti Adattár), 2032-2004. sz. terepbejárási napló 2000-2001, Magyarszék-templom, ásatási dokumentáció 2002.

¹⁹³ Györgyi után a Mész-patak völgytalpán a régi Mékényessel találkozunk. A falu régi templomának fekvését nem lokalizálták, csak egy történeti forrásból („...mekényesi Rétek végében egy Puszta Templomhoz közel egy Iharfa alatt...” Josephus Cziko vallomása BML IV. 1. f. 3. 124 (1745) értesülünk róla. A falu fekvését igazolhatja, hogy ennek közelségében Árpád-kori sírokat találtak. Kiss 1983. 280.

¹⁹⁴ Tóth 2002.

¹⁹⁵ K. Németh András tájékoztatása szerint egyáltalán nem rendelkezünk a területre vonatkozó középkori okleveles anyaggal, csakis a párhuzamok segítségével képzelhetjük el a középkori vízhasznosítás rendszerét.

¹⁹⁶ A középkori falvak elhelyezkedésére vonatkozóan felhasznált forrás: Kiss 1983. 12–13. Továbbá a BMFN helynévanyaga. Kapás helyzetének lokalizálását a BML IV. 1. f. 3. VII. 198; 227; 237. sz. iratai is segítették.

¹⁹⁷ Weidlein 1935. 670. A falu nem szerepel a török defterekben, mindvégig puszta volt.

3. A Mecsekben a középkorban létesült hegyi irtványtelepek mind elpusztultak (Ábel, Bakóca, Fonyászó, Hodács, Köszvényes, Leányk , Mánafa, Nyárágy, Nyíres, Rakcsa stb.), ma egyel sem találkozzunk, helyük megállapítása az erdők miatt igen nehéz. Lokalizálásukat az egregyi helynévanyag alapján végezte el Reuter Camillo, bár a szakszer régészeti ásatások még váratnak magukra.¹⁹⁸ A középkori *víz melletti* és a *tet re települt* falu népessége túlnyomórészt magyar lehetett, a helynévanyag alapján talán kisebb avar (?), besenyő (?) és szláv maradványokkal azonban számolni lehet, bár módszeres levéltári és régészeti források híján erről sem mondhatunk semmi biztosat, csak szórvány adatokkal rendelkezünk.¹⁹⁹

4. A török alatt a völgyaljok elmocsarasodtak, a tavak, gátak és malomárkok, kaszálók helyét berkek foglalták el. Az erdő södés a völgyek aljától, a völgyhajlatokból és a platók szélén kialakult erdő szegélyből indulhatott el. Mivel jelenleg is erdő södési szakaszban vagyunk, az utóbbi nyolc évben alkalmam volt megfigyelni az erdő södés menetét, az erdő kiterjedésének sajátosságait. Egy felhagyott völgyben legel szőr az alsóbb fekvésű termőföldek és a rétek degradálódnak, válnak nehezen átjárható, használhatatlan (25. KÉP) területté. A felhagyott domboldalon (legel k, szántók) mindig a völgyaljhoz közelebbi helyeken verődik fel el szőr a bozót (26. KÉP). A bozót a tetők felé araszolva halad egyre feljebb, évről évre magasabban húzódik a cserjés, bozótos terület határvonala (27. KÉP). A bozót megjelenését el segíti, ha a domboldalon hajlat, mélyedés van, mivel ezek tápanyagban gazdagabb és nedvesebb helyek itt gyorsabb a cserjék megjelenése és növekedése (28. KÉP). A cserjék legvégül a dombok tetején zárnak össze (29. KÉP). A növényzet számára az utolsó lépést a tetők peremén, szélén elhelyezkedő ún. „magasmegye”, „magaspart” átlépése jelenti (30. KÉP; 31. KÉP).

Ennek a valószínűleg minden korban fennálló beerdő sülési folyamatnak tudható be, hogy a török alatt megjelenő vlachok (rácok) új helyeken települtek meg. A XVI-XVII. század folyamán, főként a *dombok tetején, ill. a dombok oldalán* alakították ki telepeiket, amelyek közül egy sem érte meg korunkat, sőt már a XVIII. század során elpusztultak. E korban a főként állattartással foglalkozó és katonáskodó vlachok/rácok szívesebben szálltak meg a hegytetőn, ahol nyíltabb élettér kínálkozott és ahonnan a tájat jobban szemmel tarthatták, de a

¹⁹⁸ Az irtásfalvakra vonatkozóan: Reuter 1965; 1970, 1983; Timár 1997; A Nyugat-Mecsekben fekvő Bános község 260 méter tszf. magasságban fekszik. Ez a faluhely azonban újabb megüledés lehet, hiszen Bános mára elpusztult, középkori eredetű temploma a völgyben fekszik. PKL Bános térképe. Az egykori települések közül figyelemre méltó Nyárágy, melynek emléke a szájhagyományban a legélénkebben maradt fent. A történeti mondák szerint Egregy (és talán a völgy) lakói a török alatt Nyárágyra menekültek. Emlékét a mai napig őrzi a közismert Vörösfenyő turistaház mellett álló Nyárágyi-gunyó.

¹⁹⁹ Kárpáti 1982. 79; Szokolay 1929. 74. Reuter (1961b. 347.) a vezetéknevek alapján a szlávok továbbélését feltételezi a Vaszari-erdő irtásfalvaiban.

szántón vagy néhány éves parlagon a házépítés is könnyebben mehetett.²⁰⁰ A Küls - Somogyban fekvő Szokol (Nagyszokoly) egykori rác lakói azt állították egy tanúvallatáson, hogy azért nem szállnak a régi magyar falu helyére, mert az merész csalit és nádas.²⁰¹ A rác falvak szinte kivétel nélkül a tisztább, egykor mezei nek használt (szántott) területeken, vagy azok peremén létesültek. Ilyen volt a rácok lakta *Ráchajmás, Bikal, Mekényes, Györgyi, Hillye, Mocsolád, Nyerges*, a régi *Maróc*, a régi *Köblény*. A rácok sohasem a régi magyar falvak helyén építkeztek, de a magyar falvak elhagyott templomát valószínűleg használatba vették.²⁰² Az egyik kárászi tanú így emlékezett vissza a kurucok hadjárata során, 1704-ben elpusztult Bikal és Nagyhajmás elhelyezkedésére: „*se mostani Bikal se pedig mostani Hajmás ahol van [korábban] nem voltak*”.²⁰³ Bikalról például úgy emlékeznek meg, hogy a rácok a mai faluhellyel „*által ellenében lévő hegy oldalában laktak*”, a falu 3-4 házból állt. A nagyhajmási rácok a vármegyei adóztatás miatt a faluhatáruk szélére költöztek, közel a mai Bikalhoz. A faluhely „*két dombnak oldalaiban*,” feküdt és 5-8 házból állt, házaik ágasfás tet szerkezetű veremházak voltak. Vélhetően a rác Györgyi is a magyar falu felett helyezkedett el.²⁰⁴ A csernyédi rácok házai is minden bizonnyal a dombtetőn vagy a domb oldalában voltak. Az említett helyeken biztosan veremházakban laktak a lakók, mert a források vagy a szelement tartó ágasról vagy a házgödrökről említést tesznek.²⁰⁵ A rácok falvai a XVII. század végi térképeken és metszeteken megjelenő „szlavóniai típusú” házakhoz lehetnek hasonlatosak, míg a magyar falvak föld fölött épült, felmenő falu házakból álló települések lehetettek – olykor kertelt – templommal. (32. KÉP; 33. KÉP.; 34. KÉP).²⁰⁶

²⁰⁰ A Bikalra érkező horvát telepesek Pap László kárászi paraszt szántóján szálltak meg, ott kezdték felépíteni az „új Bikalt”. BML IV. 1. f. 3. VIII. 238. (1752). Az esetet nem tekinthetjük általánosnak, mindössze ez az egy adat utal arra, hogy a faluhelyet könnyebb volt a tiszta mezei létrehozni. Müller Róbert (1971. 86–87.) szerint a török korban a Göcsej területén feljebb húzódtak a települések, míg a völgyek elmocsarasodtak, a szerkesztésben éghajlati okokra vezet vissza.

²⁰¹ Kammerer 2002. 290. „*És ez a pusztá, amin a mostani [1733] Szokol falu vagyon építve, az [ti. a rácok – MG] falujuk mellett volt, de mind egy határ alatt k birták és használták, és különbözőést a határookban nem tartottak. És a régi Szokolnak falu helére azért nem épített a rácóság, mert az akkor benne volt, gidres-gödrös, egyenetlen vala, később pedig azon heleket az nagy termékenységéért rétnek, lennek, káposztának és más egyéb veteménynek tartották.*” Az adatra K. Németh András volt szíves figyelmemet felhívni.

²⁰² Máté 2009. 271–273. Erre utalnak Wicker Erika alföldi kutatásai is: Wicker 2004; Lovács – Molnár – Pálfi – Pósa – Wicker 2012.

²⁰³ Borsos Tamás, Kárász (90 é.) BML IV. 1. f. 3. VIII. 238.

²⁰⁴ Klimó György 1756-os egyházlátogatásában az alábbiak szerepelnek: „*A völgy felé leereszkedve egy korábban létesített halastó nyomait lehetett megfigyelni. A mellett közvetlenül a Szt. Barbara templom nagy romjai vannak – ahogy a perjel mondta. Itt, a szemben lévő domb hajlatában lehetett a rácok faluja.*” Tóth 2002. 136.

²⁰⁵ MOL Esterházy Rep. 92. mf. 17570 (Vukovics Czvíjo vallomása, Alsónána, 56 é.); BML IV. 1. f. 3. VIII. 238.

²⁰⁶ Ugyanaz a házforma jelenik meg az Esterházy uradalom Tüske pusztájának határtérképén és Edward Brown szlavóniai leírásában. Nem sok formai különbség lehetett a *pásztorhajlék*, a „*méhész kunyhó*” és a *korabeli veremház*, „*zemunyica*” között, csak méretükben, kivitelükben, igényességükben különbözhetnek egymástól. Veremház a Pécs környéki bosnyákoknál: Šarošac 1991.

A telephelyek új típusát képviselték a német (1712-től) és az új magyar (1686 után, ill. 1704-től) községek, amelyek részben a dombtetőn, de sokkal inkább a dombok oldalában épültek fel, a rác falvakkal nagyjából egy magasságban, de sok helyen egy „szinttel” a rác falvak alatt. A helyváltásnak több oka lehetett. Valószínűleg az új telepesek sem tudtak egészen a völgytalpig lehatolni, akadályozta őket ebben a völgyi vizek szabályozatlansága, viszont a dombtetőre sem szívesen építkeztek, mert ott az egyre terjedő szántóktól vették volna el a helyet. Az új falvak az 1720-as évektől már kimért telkekre épültek, helyzetüket nem a spontán telephelyfoglalás szempontjai befolyásolták. A domboldalak több szempontból is elnyősek voltak, ott nem veszítettek értékes területeket, közelebb voltak az életadó folyó- és forrásvízhez, az állatokat könnyebben itathatták, valamint a szél és a vihar sem okozott akkora károkat az akkor még zsúppal (vagy zsindelel) fedett épületekben.²⁰⁷ Az új telepes falvak zömében délies oldalakon létesültek, ami a benapozottság szempontjából igen kedvező volt. Kogutowicz monográfiájában a tipikus sváb falu domboldalon, a lejtő alsó harmadában jelenik meg, déli kitettségekben. Ideáltípusát Izményről (35. KÉP) mintázta a geográfus.²⁰⁸

6.2.2. Domborzati adottságok és történeti események hatása a települések fennmaradására

A *Hábi-víz völgyében* felfelé haladva megismerhetjük a középkori magyar falvak típusait, a vízmelléki magyar falut és a tetőn létesített faluhelyeket, de szemügyre vehetjük a rácok és a németek valamint a telepes magyar falvak helyzetét is (8. ÁBRA).²⁰⁹ A Hábi-víz torkolatában *Csikóstötös* és *Kaposszekcső* fekszik, ezek a török alatt is lakott falvak maradtak. A Széki-víz berkeiben azonban egy falu nyomtalanul elenyészett, a beszédes nevű, torkolatra utaló *Szádfalva* emlékét csak a török defterek tartották fent (Tarrósti követlen említik, pontos helye nem ismeretes). A völgyben felfelé, a kárászai vízváltó irányában haladva az alábbi falvak következtek: *Csajántelek*, *Háb*, *Olaszfalu* (e fölött *Varjas* és *Mágocs*), *Ravaszklik*. Itt a völgy elágazott és keletre egy újabb ágban *Mocsolád* feküdt, majd ezen túl völgyalji helyzetben *Bikal*, *Egyházaskozár* (több *Kozár* is volt), *Köveskút*, *Szárász*, *Lengyel*, amelyek szintén a török-kor martalékai lettek. Köveskút és Lengyel között *Tésla* feküdt, Kozártól délre egy domboldalon *Maróc* feküdt. A Szalatnaki ágon tovább haladva Ravaszklik után *Almás*, majd *Kéthely* következett. Ez utóbbi fölött, egy kis csermely völgyében *Bakóca* feküdt. Kéthely után a fő völgy ismét elágazott. A keleti oldalágban az újratelepített

²⁰⁷ Pesti 1982. 110. A maróci néphagyomány szerint a németek azért költöztek le a dombtetőről a falu jelenlegi helyére, mert lent nem fűj annyira a szél és a víz is közelebb van.

²⁰⁸ Kogutowicz 1930. 131.

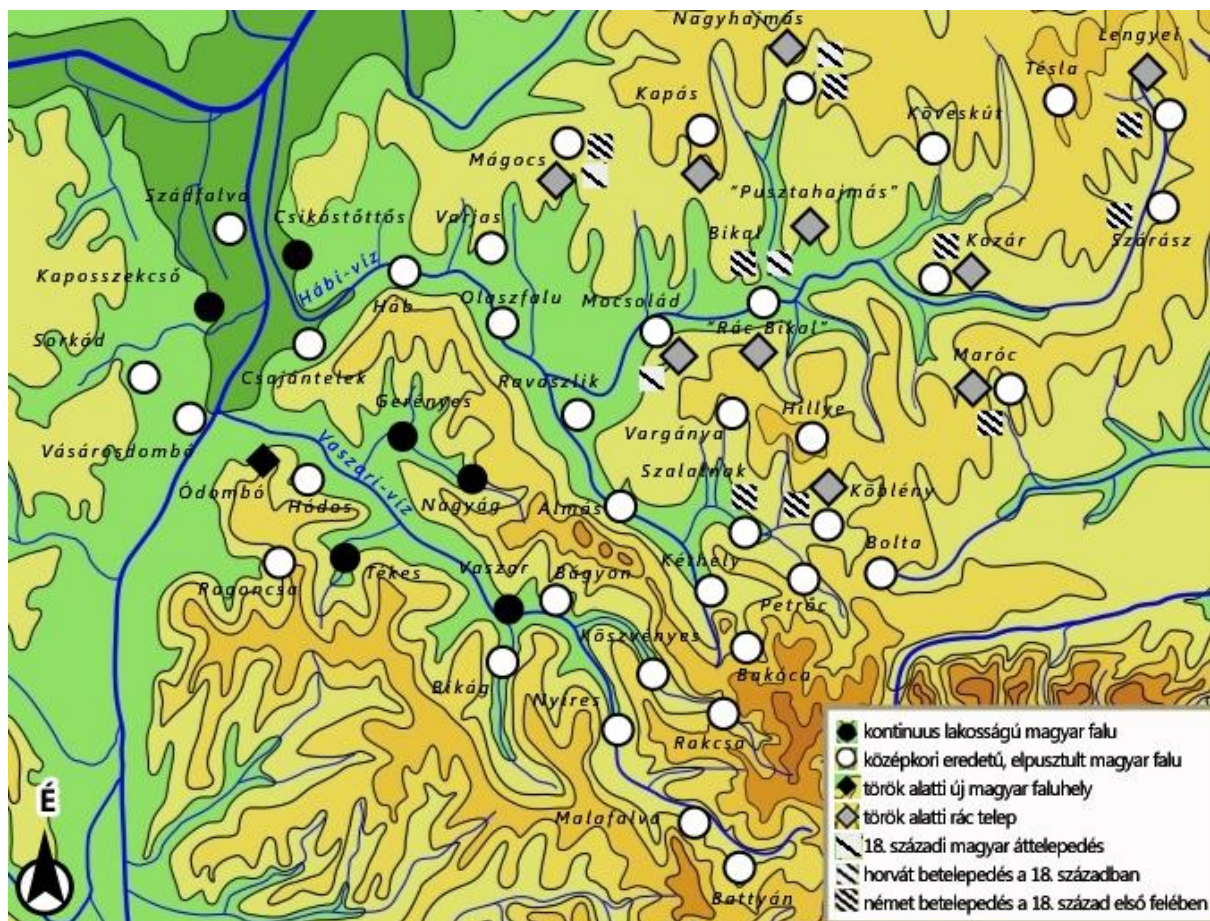
²⁰⁹ Az áttekintés alapját a defterjegyzékek képezik. Káldy-Nagy 1960.

Szalatnak és *Köblény* fekszik, majd a mai Szalatnakot elhagyva, egész a vízvásztó aljában *Petr c* falu bújt meg, ahol a török előtt a járás szolgabírója lakott.²¹⁰ Petr cön túl, az Izmény-Györei-vízfolyás völgyében Bolta feküdt. A bemutatott vízgyjtnek egyt l egyig minden települése elpusztult a török alatt, a középkori szintnél feljebb a rácok létesítettek új faluhelyeket (Köblény, Mágocs, Mocsolád, Bikal, Hajmás, Maróc). A térképre a rácok jelenlétére utaló helynevek kerültek fel (Ráctemplom, Rácfalu, Ráctemet névalakok), valamint a határperekb l kikövetkeztethet („Rác Bikal”, „Pusztahajmás”) faluhelyek. A német faluhelyek most is léteznek. A völgy falvainak vesztét a kedvez közlekedés-földrajzi helyzet és a térség gazdagsága (Mágocson és Györgyin kolostor volt) okozhatta. Egy adat arról tanúskodik, hogy „régén” (a török előtt) a völgyben (Izmény-Györei-vízfolyás völgye) „a söt szokták szállítani a Dunától Kanizsáig”.²¹¹ Ez az áruforgalom, távolsági kereskedelem szempontjából igen nagy jelent séggel ruházza fel a völgyet, s talán válasz arra is, hogy miért nincs itt egy magyar falu sem a török ki zése után. A patak völgy teljes egészében elpusztult, az itt fekv falvak határát más környékbeli települések lakói élték.²¹²

²¹⁰ A Kéthelyt l és Petr ct l délre fekv , a vízgyjt höz tartozó aprófalvak (Ábel, Cikl d, Lipóca) a defterekben és a dikajegyzékekben nem maradtak fent, elképzelhet , hogy a XV. század végén elnéptelenedtek

²¹¹ Borsy 2001. 50–51. A térség középkori úthálózatáról szóló írások nem említik, hogy itt jelent sebb út futott volna. Lásd: Glaser 1932; Szakály 1973.

²¹² Az Izmény-Györei-vízfolyás völgyében haladva a kárászi völgyf után a Szalatnaki-patak völgyébe érünk. A két völgy közlekedési szempontból igen alkalmas a kelet-nyugati távolsági útvonalak létesítésére, a Dombóvár-Bátaszék vasútvonal is éppen itt épült meg, annak ellenére, hogy Dombóvártól Mányokig egyetlen falut (Szalatnak kivételével) sem érintett közvetlenül, az állomásokig több km-t kell megtenni.

8. ÁBRA: Megtelepülési hullámok (magyar, rác, horvát, német) a Vaszari-víz és a Hábi-víz völgyében a XVIII. század közepéig

Szerkesztette és rajzolta: MG

A bemutatott területnek bizonyos szempontból ellenpárja a szomszédos (majdnem párhuzamos) *Vaszari-völgy*, ahol a középkori struktúra alapvonásai sokkal jobban megmaradtak. A Vaszari-víz torkolatánál Vásárosdombó fekszik. A középkori falu a Széki-víz baloldali teraszán feküdt. A török alatt népe elfutott és felhúzódott a szemben fekvő hegy oldalába, vélhetően a falu akkori szőlőhegyére (ez ma *Ódombó*). A lakhely áthelyezése ellenére a templom a régi helyén maradt és csodával határos módon nem pusztult el.²¹³ A falu népe a török kiűzését követően mintegy száz évvel később, a XVIII. század végén települt vissza az ősi szentegyház mellé, a Széki-víz síkjára (*Újdombó*).²¹⁴ A faluhelyt északnyugati irányban, de még a Széki-víz bal partján *Sorkád* faluról maradt fent helyneves említés, de történeti utalások is bizonyítják a falu fennállását. A Vaszari-patak vizén felfelé eljutva *Csajántelek* majd *Hódos* pusztafalu nyomával találkozunk. Utóbbi lakóiról élénk kisnemesi

²¹³ Merényi 1939. 40; K. Németh 2011a. 174.

²¹⁴ Újdombó, Újváros, Templomköre név használatos. Újdombót az 1780-as években az anyakönyvekben is említik. Nagyobb mérvű áttelepedés a 20. században volt.

hagyomány maradt fent, s él a mai napig.²¹⁵ A faluhely talán a tékesi „Pusztaház” vagy a vásárosdombói „Hódos” d l ben, egy hegyek közti kis katlanban lehetett. Nem sokkal a hódosi faluhely után a gerényesi völgy következik, amely a vaszari f völgyb l északra nyílik. E mellékágban a völgy kicsinysége (kb. 7 km²) ellenére két falu rejt zik, itt találjuk *Gerényest* és *Ágat* (korábban *Nagyág*).²¹⁶ E „rejtekvölgy” teljes „épségben” rzi a török el tti településstruktúrát, s t a két faluhelyen a törököt követ , XVIII-XX. századi települési hullámok is végigkövethet k.²¹⁷ A f völgyben, vagyis a Vaszari-víz mellékén tovább haladva egy délre nyíló völgyben *Tékes* falu következik, amely szintén kontinuus község. A határában (és *Tarrós* határában) fekv , török alatt elpusztult *Ragoncsára* (v. *Ogoncsra*) már csak történeti mondák, valamint a Hegyhát-szerte elterjedt *Ragoncsa* családnév emlékeztet.²¹⁸ A völgy ma is fennálló, hajdan nagy presztízs faluja *Kisvaszar*. Környékén több elpusztult középkori faluhely található. Déli irányban *Bikág* feküdt, lakói között az 1400-as években ott találjuk a *Seb k* és a *Bódog* családot, akik kés bb Vaszari f nemzetségei lettek, legalábbis a XIX. századig ezek a falu leggyakoribb magyar családnevei.²¹⁹ Magyaregregy felé es völgyszakaszban *Bágyon*, *Köszvényes* és *Rakcsa* feküdt. Lakóikat az els török összeírások idején még megadóztatták, azonban a török alatt elenyésztek. A f völgyben tovább haladva *Nyíres*, *Malafalva* és *Battyán* is elpusztultak, noha – mai szemmel nézve – jóval védettebb helyen feküdtek.

A falupusztulás tehát a Vaszari-völgyben is felismerhet , de a régi struktúra sokkal jobban kitapintható, a pusztafalvak népe egy-egy községbe futott össze, a völgy sem a rác jövevények, sem a korai német telepítések számára nem kínált elegend életteret, új falvak és német lakta új falurészek csak 1778-tól alakultak, azonban ekkor is telek nélküli zselléreket telepítettek. A vaszari Várhegyr l nyugat felé tekintve a középkori faluhálózat és -s r ség jellegzetes jegyei tárulnak elénk (36. KÉP).²²⁰

²¹⁵ Máté 2010. 207–208. A faluhely a vásárosdombói „Hódos”, vagy a tékesi „Hódos” ill. „Kis-Hódos” határrészben lehetett (BMFN I. 147; 186). E három terület egymással sorosan összefügg. A faluhely alatti szántók és rétek a gerényesi határhoz tartoznak a mai napig.

²¹⁶ A két falu történeti faluhatára ennél nagyobb volt, csak a faluhelyek zsúfolódtak össze a kis völgyben (1910-ben összesen 1298 lakos élt itt). Gerényeshez déli és északi irányban, Nagyághoz keleti irányban tartoztak még határrészek.

²¹⁷ Err l kés bb részletesen szólunk.

²¹⁸ Máté 2010. 196.

²¹⁹ A XVIII. századi vármegyei adóösszeírásokban a falu egyik nemzetsége a *Gatya* (máshol *Gattyá*) nevet viseli. Elképzelhet , hogy ez ugyanaz a család, amelyik *Bikágon* még „*Gólya*” néven t nik elénk a XV. századból. Reuter 1965. 234. BML Ö. 6.a (1719); 11 (1721).

²²⁰

6.2.3. Falualaprajzok

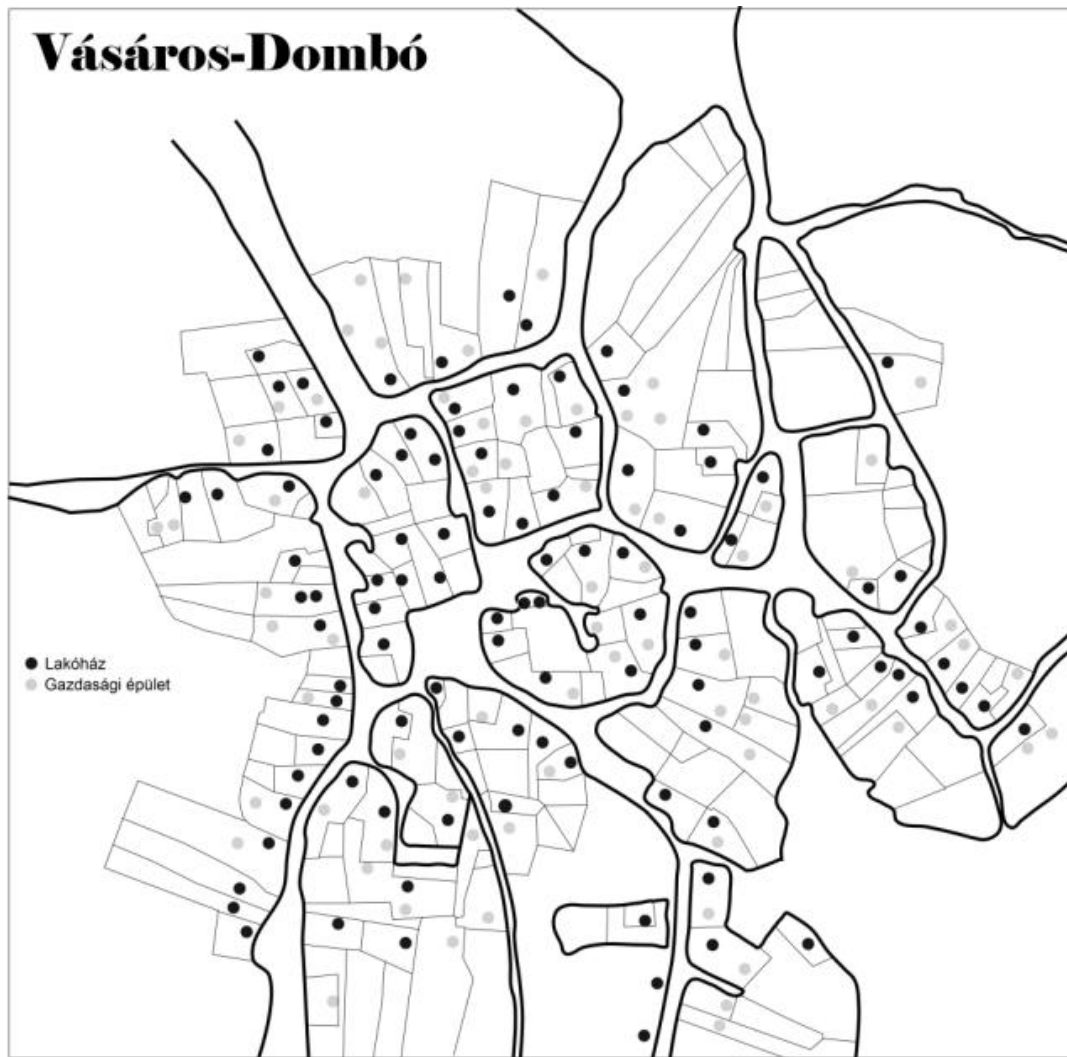
A falualaprajzok közül a legfontosabb a *szalagtelkes útifalu*. Ez az alaprajz a konszolidált, rendezett belpolitikai és gazdasági viszonyok idején terjedt el a XIII-XIV. században, a történészek a telekrendszer velejárójának tartják. Sajnos a régészet mindeddig nem segített annak tisztázásában, hogy ez az alaprajz vidékünkön mennyire lehetett meghatározó, vagy, hogy az ún. „szalagtelkes falu” pontosan milyen kiosztású, telek- és házsors is volt.²²¹ Ismerünk néhány kontinuus falut, amelynek alaprajza gyaníthatóan a középkorig vezethet vissza, ám nem minden esetben tudjuk, hogy az újkori mérnöki munkák mennyiben érintették a ma kétségtelenül utcás, szalagtelkesnek látszó falvakat.

1. Kapossekcs alaprajzáról feltételezhetjük, hogy a török előtti *útifalu* (két sor szalagtelekkel rendelkező) jelleget örökölte meg. Legalábbis a falu északi házsora soros elrendezésre utal. Az itt látható telkek a Széki-víz berkeibe nyúló földnyelv hátán vannak, úgy, hogy az út a földnyelv gerincvonalán fut végig. Ez az alaprajz a sárközi Ete mező város alaprajzára emlékeztet, amelyet az elmúlt években ásatás útján ismertek meg.²²²

2. Halmaz alaprajzú falura kevés példa van. A ma látható halmazos falurészek minden valószínűség szerint a török alatt jöttek létre. Halmazfalunak látszik Varga, Felsőegerszeg, Ódombó, és talán Kisvejkét is ide sorolhatjuk. Mind a négy faluról tudjuk, hogy helyet változtatott a török alatt, vagyis a lakosság egyszeri, nagyobb áttelepedés folytán került a faluhelyre. A halmazos jegyekre a legszebb példa Ódombó belterülete (9. ÁBRA).

²²¹ K. Németh András szerint a középkorban Tolna megyében (ahová akkor ez a vidék is tartozott) az utcás falvak voltak többségben. K. Németh 2011a. 231. A Mecsek-vidék területén eddig nem tártak fel egyetlen középkori faluhelyet sem.

²²² Ete belterülete a szekcsóihoz hasonló földnyelven helyezkedett el, a földnyelv a Bába és a Sárvíz vizéhez vezetett, ahonnan rév (vagy töltésút) vitt a Sárközben fekvő Decsre. Miklós-Vizi 2001. 264–265.

9. ÁBRA: Ódombó (Vásárosdombó része) belterülete 1891-ben

Vásárosdombó kataszteri térképe alapján (MOL S 78 044 jelzet térképm , 9-es szelvény) szerkesztette és rajzolta: MG.

3. A legtöbb kontinuus magyar falu alaprajza nem tekinthet halmaz jelleg nek, de szabályos, szalagtelkes településnek sem. Belterületük a XIX. század el tt rendezetlen képet mutatott, azonban a teljes tervszer tlenség, vagy szabálytalanság sem igaz rájuk. E községekre a „rendezetlen belterület ” kifejezést használjuk, mivel a telektömbök, telkek és udvarok bizonyos rend szerint települtek, egy utcához, egy patakhoz vagy egy központi objektumhoz (templom, harangláb, kút, patak) igazodnak. A falvak központja általában kuszább elrendezés és kisebb, tömörebb telkek jellemzik, azonban egy úthoz, vagy patakhoz igazodnak, és jellemz , hogy az utcavonalhoz a kés bbi német falurész telkei is idomultak. Az 1770-es években ilyen belterülettel rendelkezett többek között: Pölöske (37. KÉP), Szék, Mánfa, Budafa (38. KÉP), Komló, Egyházbér. Ez az alaprajz minden bizonnyal nem a középkori állapotot tükrözi, hanem a török alatt felbomlott telekrend hatására alakult ki. A

falvak népességszáma csökkent, a telkek közti belterületi határok a nagycsaládi településrend megerősödése (a leszármazók nem költöztek el más telekre, hanem a meglévő házhely osztódhatott, vagy bővíthetett a mellette lévővel) miatt összetöredeztek, az egykori faluterület nagycsaládok szerint elkülönül házcsoportokra bomlott, a falu egykori kontúrjai azonban nem mosódtak el teljesen.²²³ A „*rendezetlen mecseki, hegyháti falu*” alaprajzi sajátosságainak kialakulása tehát az életkörülmények, az életmód és ezzel együtt az adóztatási rend megváltozásával lehet összefüggésben. A régi Komló belterületén Andrásfalvy Bertalan szerint „*a házak, udvarok, a telekhatárok, a hostelok sem voltak szabályosan, nagyjából téglalap alakúra kimerve, ez is az egykori szabadfoglalás, szétöröklés és osztzkodás jeleit mutatja.*”²²⁴ A később letelepült német lakosok telkei azonban szervesen hozzáilleszkedtek a magyar tömbtelkekhez. A komlóihoz hasonló helyzet lehetett Pölöskén is, ahol jól látszik a falu központi része (haranglábbal) és az ahhoz igazodó jobbágytelkek (37. KÉP). Kisvaszaron is hasonló lehetett a helyzet, itt is a templom körüli tér lehetett a falu magterülete (a falu belsőségét a XIX. században rendezték). Rendetlen belterület község képét mutatja Kárász és Magyaregregy központi része is.

Kárász beltelkei (39. KÉP) a Szent Erzsébet plébániatemplomhoz (illetve a körülötte lévő négyzet alakú térhez) igazodtak. Kárászon a falu gyarapodásával a Völgységi-patak (É) irányában, új telkek keletkeztek, feltehetően az úrbéri rendezés (1767) után. A régi, templom körüli falurészen egy portán több lakóház is állt, itt a telkek lefutását a hordalékkúp lejtési viszonyai határozták meg. Középkori telekosztásra, telekrendre utalhat a négyzet alakú tér megléte.²²⁵ Magyaregregy településmagja (40. KÉP) ennél is kuszább elrendezést mutat. Az első kataszteri térképen (1865) a falu gerincét egy É-D irányú utca alkotja, amihez két oldalról szalagtelkek kapcsolódnak. A falu központja harangláb, amely körül egy kis tér formálódott. A tértől kis utcácskák vezettek a domboldalra, melynek déli és északi oldalain apró, szabálytalan, kisméretű beltelkek sorakoztak. Ez a falurész minden bizonnyal a török alatt alakulhatott ki. A Kárásznál és Magyaregregynél látottak napjainkra sem változtak, korábban hasonló lehetett a többi völgyégi falu alaprajza is (Vékény, Császa, Máza, Váralja), ám ott az idők során jelentősebb mérnöki beavatkozás történt, alaprajzukat mérnökiileg rendezték, mivel ezeknek ma szabályos, a patak völgyhöz igazodó hossz tengelyük van.

²²³ Rúzsás (1964. 45–46.) szerint a telekrendszer kialakítása a török utáni Baranyában csak az 1750-es években kezdődött. A Kélcz-féle összeírás szerint a Dombóvár környéki falvak 1692-ben nem voltak „sessiókra osztva” Székely Sándorné Zsíros 1983. 14.

²²⁴ Andrásfalvy 1978b. 501–502.

²²⁵ A templom körül 1850-ig temető volt, amelyet kerítés övezett. A falu egykori házai a templomra néztek.

4. A németekkel újratelepített községek mindegyike szabályos beltereket kapott, szalagtelkes kiosztással. Az egykori Völgységi járás területén egy-két magyarokkal újratelepült községet leszámítva szalagtelkes belteret kapott az uralkodó. A szabályos, eleve rendezett belterülettel létesített település egyik legszebb példája Kisbattyán. Miután az elzárásokban megismerhettük a szomszédos Magyaregregy alaprajzi sajátosságait láthatjuk, hogy ez az alaprajz nem sokban hasonlít rá. Mérnökiileg kimért telkek, udvarok vannak és mindössze egyetlen utcából áll (41. KÉP). A község egy meredek domboldalba települt, a falu alja és teteje között negyven méter szintkülönbség van. Ugyanilyen élénk különbség mutatkozik Kovácsszénája (Kovaczéna) és Tekerés (42. KÉP) kontúrja között. A telkek elrendezése azonban egyik esetben sem etnikus sajátosságot takar, a szabályos alaprajz ezen a vidéken a XVIII. században született meg. Kétféle módon keletkezhetett. Vagy a XVIII. században eleve új település létesült, vagy az uradalom által kezdeményezett ún. „rendbeszedés” következtében (mint a völgységi falvaknál láthattuk) átalakították a régi alaprajzot. Az etnikus jelleg mondhatni másodlagos, hiszen olyan települések is utcás soros elrendezéssel rendelkeztek, ahol egyáltalán nem vagy csak kevés német élt (Császa, Máza).

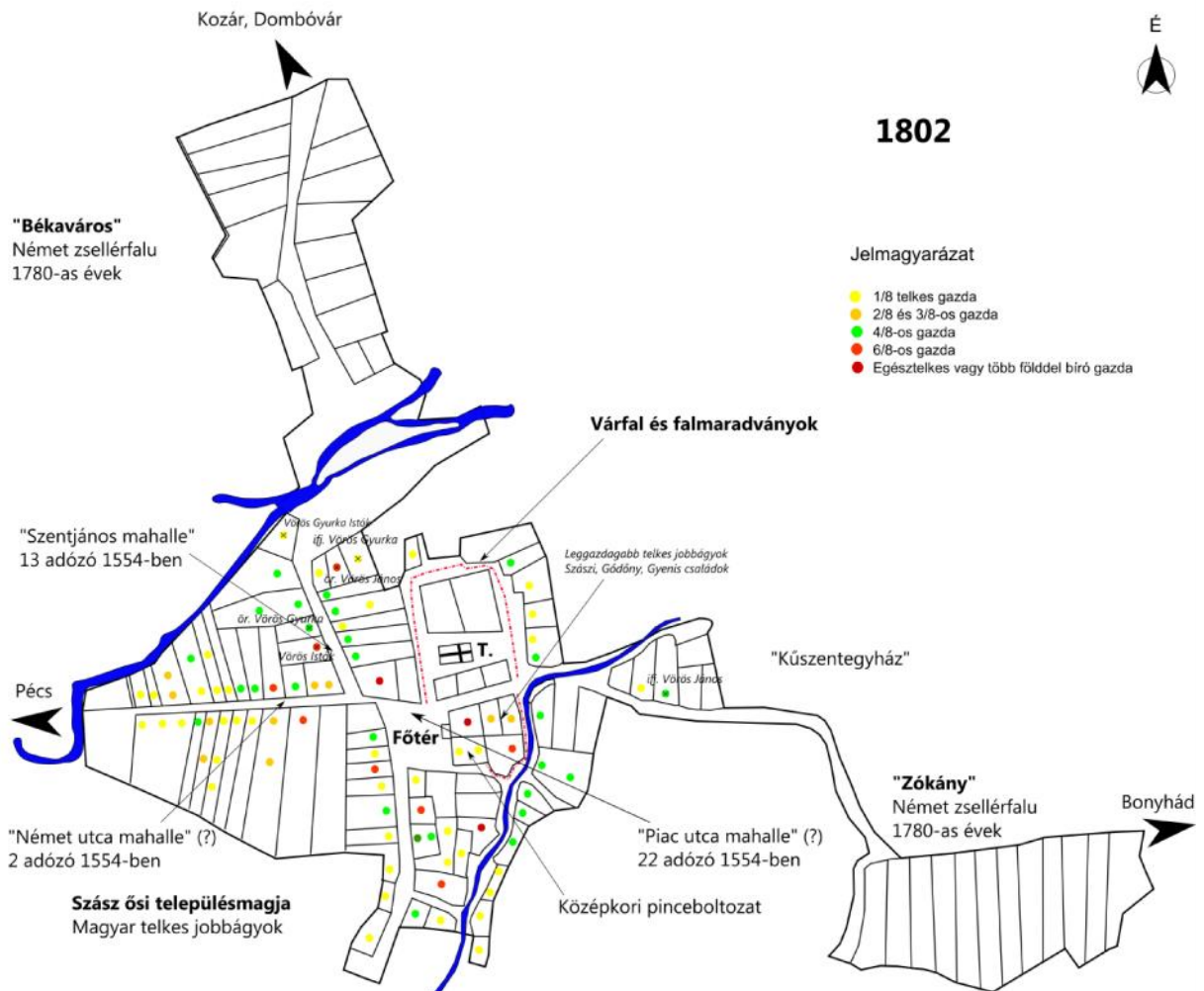
5. Értékes megfigyelésekre ad módot Szászvár belterületének vizsgálata. A mezőváros a Bányai-csörge (Piócás-árok) és a Völgységi-patak torkolatánál alakult ki, egy mocsaras rétség peremén (43. KÉP). Sajnos Szászvárról egyetlen feudális kori térkép maradt csak fent (1802), de az alaprajzi sajátosságok ezen is jól megfigyelhetők (10. ÁBRA). Látható a település közepén elhelyezkedő négyzet alakú fő tér, amely a XX. század közepéig piactérként funkcionált. A piactér mellett a plébániatemplom (eredetileg vártemplom lehetett) és a belső vár található (44. KÉP). A piactér egyik lakóházának telkén középkori eredetű pince van (ma is használják).²²⁶ A fő tér keleti házainak déli telekhatárán középkori eredetű falszakaszok vannak, amelyek minden bizonnyal a régi Szász egykori külvárosának falai lehettek. A török alatti defterek három városrészt különítettek el: *Szentjános mahalle*, *Német utca mahalle* és *Piac utca mahalle*.²²⁷ A falu Kozár felé vezető utcáját az 1950-es évekig Szent János utcának nevezték, ma Arany János nevét viseli, itt Várszegi Alajos szerint régebben egy Szent János tiszteletére szentelt kápolna is volt. Szász esetében a településszerkezet elemeinek kontinuitása mellett népességi folytonosságról is beszélhetünk, egyes családok a török óta megszakítás nélkül laknak itt.²²⁸ Az elsorolt jellegzetességek alapján biztosan állíthatjuk, hogy Szászvár 1802-ben is a régi mezővárosi (értsd török elzárások) alaprajzi sajátosságokat

²²⁶ BMMI Régészeti Adattár, Szászvár 1186-83. sz. jelentés.

²²⁷ Káldy-Nagy 1960. 148; Várszegi 1991. 137-138.

²²⁸ Máté 2009. 199.

tükörzte, vagyis a település szerkezete nagyrészt meg rizte a középkori jellegzetességeket. Bizonyos azonban, hogy egyes városrészei elpusztulhattak, hiszen a mez város régi plébániatemploma a mai falutól keletre, a „K szentegyház”-nak hívott d l ben állt.

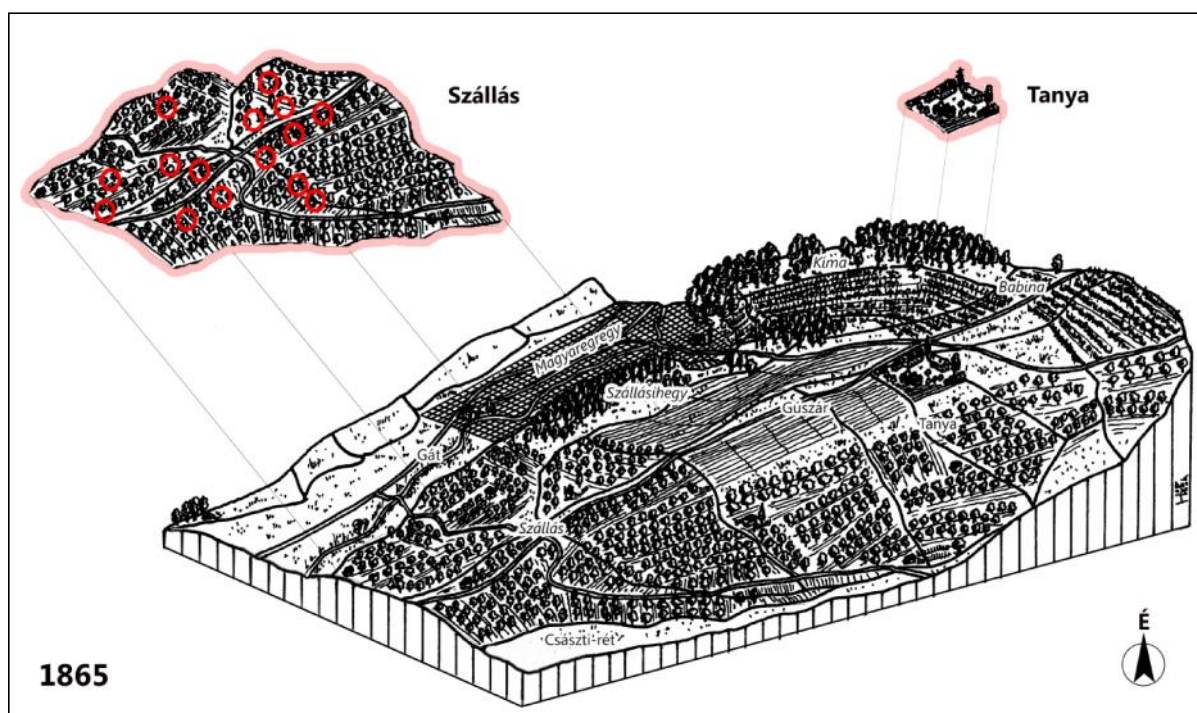

10. ÁBRA: Szász helyrajza 1802-ben és a középkori településszerkezet mai emlékei

6.2.4. Szálláskertes településrend

A XVIII-XIV. században a Mecsek-vidék magyar falvainak többsége ún. *osztott település* volt, vagyis a lakóépületek és a gazdasági épületek külön, de egymáshoz közel es falurészben helyezkedtek el. A település központjában a lakóházak álltak, azoktól nem messze, az ún. *szállásokon* pedig a kezes- és igásjóságot tartották. A falu tehát funkcionálisan 2 övezetre tagolódott. A „mecseki szállások” általában a falu belterületéhez közel csoportosultak, egy-egy településnek 2-3 szálláskertes határrésze is lehetett, de volt ahol

az istállók szórtabban, lazább rendben a dombokon, domboldalakon ültek.²²⁹ Leggyakrabban gyümölcsfákkal szegélyezett üde kaszálóréteken, szőlők fejében vagy lábujában álltak. Magyarországon két csoportban a Felső-szállások és a Vókány nevű határrészen állt a legtöbb. Pölöskén a Biki szállás, a Nagyág és a Hegy szállás nevű határrészen; Budafán a Hintafa, a Dolai és a „Cserkokosi” szálláson; Vékényben az Alsó- és Felső puszta és a Puszta szállás határrészen (45. KÉP). Az itt bemutatott tömbszelvényen a *magyaregryi* „Szállás” nevű határrész látható. A terület egy enyhén délnyugatnak fordított domboldalon helyezkedik el, igen közel a faluhoz. Ettől a határrésztől feljebb, a „Tanya” nevű domboldal látható. Ez a név már egy újabb gazdaságszervezési gyakorlatról tanúskodik, a tanyán ugyanis az istálló mellett lakóház is állt, ahol az itt birtokló Deák család a mezőgazdasági munkák idején kint tartózkodhatott (11. ÁBRA).²³⁰

11. ÁBRA: Az egryi Szállás szálláskertjei (piros körrel jelölve) és a Tanya nevű határrész

Tusrajz: Hervanek József, szerkesztés és utómunkák: MG

²²⁹ A szakirodalomban, elsősorban Füzes (1956) nyomán, „mecseki szállásosság”-nak hívják a szállásosság ezen típusát. A dolgozatban nem akartam eltérni ettől a fogalomhasználatától, noha számos szállásos település nem a földrajzi Mecsek, hanem a Baranyai-Hegyhát, a Völgység és a Zselic területén fekszik.

²³⁰ A szállás és a tanya együttes jelenlétét mutatja a bükkői Szarvaskő példája is. Lásd: „Szarvaskő települése” c. néprajzi film. Készítette: K. Kovács László, 1951, szakértő: Igaz Mária. In Krámos Zsolt – Szabó Gyula – Tari János (szerk.): Keszi Kovács Mozgóképek, DVD. Megjelent Keszi Kovács László néprajzkutató születésének 100.évfordulójára. Magyar Néprajzi Társaság, Néprajzi Múzeum, Európai Folklór Intézet.

A dél-dunántúli falvak szállásosságáról már a XIX. században hírt adtak, de az első néprajzi feldolgozások csak a XX. század közepén születtek.²³¹ Azóta a tudomány igen fontos segédanyagokkal gyarapodott. A legfontosabb forrás a BMFN és a TMFN községsoros földrajzi név adattára valamint a digitalizált formában is hozzáférhető kéziratos és kataszteri községtérképek. E disszertációnak nem célja a mecseki szállások teljeskörű vizsgálata, most csak néhány, a szállásosság jellegzetességére, *településtörténeti* (1), *nemzetiségi* (2), *gazdálkodásbeli* (3) és *XX. századi néprajzi* (4) összefüggéseire vonatkozóan tennék összegző megállapításokat.

1. A Mecsek-vidékhez vett 89 faluból 46 biztosan szállásos volt, 7 bizonytalan 36 pedig biztosan nem volt kétbaltelkes.²³² A *szállás* kifejezés olyan települések névanyagában is fennmaradt, ahol a XVII. század végén kipusztult a magyarság, vagy ahol a magyar lakók nagyon csekély számban érték meg a XVIII. századot. Ilyen a később szinte teljesen németté vált, Tolna megyei *Mucsi*, *Lengyel* és *Hant*, de a baranyai *Barátúr* is.²³³ Nincs nyoma szállásnak azokban a német falvakban, amelyek lakatlan puszták megszállása során keletkeztek, és nem találunk szállásra utaló helynevet és gazdálkodásbeli emlékanyagot a rácok által elhagyott, a XVIII. század elején magyarokkal benépesült falvak pl. *Alsómocsolád*, *Mágocs* vagy *Nagyhajmás* határában sem. A szállásosság a Kapos melléki (Nyugat-Tolna), XVIII. században újraneépesült magyar falvakra sem jellemző.

2. A török időkben az itt élő rácok (és a dél-baranyai sokácok) is használtak szállásokat. *Stajics Farkas döbröközi hadnagy* szállása *Vics* és *Sidf* pusztákat elválasztó határ közelében állott.²³⁴ A TMFN szerint a XIX. századig rác népesség *Szálka* (ill. Alsónána és Bátaszék) is szálláskertes volt.²³⁵ Dombóvár – ahol a török alatt túlnyomórészt rác katonák laktak – is az lehetett, mivel a Kélcz-féle összeírásban a szomszédos prédiomot *Szállásnak*

²³¹ Hofer 1955; Füzes 1956

²³² Az áttekintéshez a BMFN és a TMFN községsoros helyneveit, a katonai felmérések, a levéltári községtérképek anyagát és empirikus ismereteket használtam fel. Azt a falut tekintettem szálláskertes határrendszernek, ahol a helynévtár szerint szállás vagy szállás elemet tartalmazó helynév volt. A nevekhez tartozó leírás alapján, továbbá a rendelkezésre álló térképek segítségével pontosan ki lehetett mutatni a jelenség térbeli elterjedését. A Mecsek-vidék nyugati részén (a földrajzi Zselic területén) bizonytalanabbak az adatok.

²³³ TMFN 1981; PKL Barátúr térképe

²³⁴ MOL Esterházy Rep 92. Ad Fasc: C. no. 116. mf 17657. Stanko Radojko vallomása, Somberek, 75 é. (1737). Fasc. 9. N. 340/ b.

²³⁵ Szállásra utalhat a Kárász északi határrészében fekvő „*Szavosai-gödör*”, a vékényi „*Szalósa*”, a szászi „*Szalósa*” d l név. Ez utóbbi szomszédságában több rác eredetű név is felbukkan (pl. *Dalina*). A helynevek közel esnek az egykori rác falvakhoz (Alsómocsolád, Köblény, Maróc).

nevezték.²³⁶ A szállás meglétén kívül jelenleg semmit nem tudunk megállapítani a rác települések szállásosságának ismérveiről.

3. A szállás kifejezés mellett a térképeken más, állattartással összefüggő névanyag is megjelenik. Kárász határában a falutól mintegy 3 km távolságban az „Akók” helynévvel találkozunk, Vékényben szintén az „Akók”, Kisbesztercén a „Gulyás akója” Szászváron az „Ól-völgy” helynév található. Ezek rendelkezésére nem maradt fent emléktárgy, ám mivel mind XIX. század közepi forrásokból valók valószínű, hogy a XVIII. századnál később nem keletkeztek. Ezek a helynevekben fennmaradt építménynevek a gulya, a nyáj és a disznósereg, vagyis a nagy egyedszámú, elkülönített, ridegen tartott állatok enyhelyeire vonatkozhattak.²³⁷

4. A szállások a XX. századra fokozatosan eltűntek. Előbb a távolabb fekvő szálláscsoportokat hagyták el, majd a falvak közelében fekvő szálláshelyeket is lebontották, átalakították. A mai évek többnyire erre, vagyis a faluhoz legközelebb eső szállásokra emlékeznek. Kárászon például az 1930-as években a faluhoz közel eső szállások helyén végezték a gépi cséplést. Az 1905-ben született Kereszturi József így emlékszik vissza a telkük mögött egykor állt szállásokra:

„Akkoriban [1860-as évek] nem a lakóháznál voltak az állatok istállói, szálláshelyei és a gabonaszériük sem, hanem kint a határban. Kinek hol volt az ilyen célra alkalmas földje. A mai Ibolya utca végig ilyen szálláshely volt. Még emlékszem, hogy gyerekkoromban még állt 3 ilyen sárfalú zsuptet és istálló, ahol játszani szoktunk.”²³⁸

A szállások emléke és a név használata az erdősebb határú községekben, Kárászon, Magyaregregyén, Budafán maradt fent legtávolabb. Az istállózó állattartás és a fuvarozás gazdasági haszna miatt itt tovább megmaradt a szálláskertes falvakra jellemző gyümölcsös és kaszálógyűrű is, a szállásépületeket azonban felváltotta az udvarokon felépített istállópajta. Zengvárkonyban nemcsak a falu övező gyümölcsös gyűrűje, de a gesztenyésekben álló szállások is megmaradtak, ott a kinti istállókat a 1930-as évektől modernizálták, ezért ma a mecseki szálláskertesség képe itt él legélénkebben.

²³⁶ Székely Sándorné Zsíros 1983. 14.

²³⁷ A kettőségről Füzes Endre (1956. 88, 95) is írt, aki szerint a kelet-mecsekaljai falvak a falutól távolabbi határrészekben az ökröket és a tinókat szilaj módon, míg a falvakhoz közel az igás- és tejelő jószágokat szállásokon, kezes módon tartották. Hofer Tamás (1955. 132, 137.) szerint a XVIII. században a Zselicben is ugyanez volt a jellemző.

²³⁸ Kereszturi 1991. 5.

Ismereteinket összegezve elmondhatjuk, hogy a szállás kifejezés egyaránt megtalálható a magyar és a délszláv településeken, azonban a XVIII. században, beköltözések folytán (értsd más országrészekből ideköltözött lakók) létrejött telepes falvak (sem a magyar, sem a német falvak) már nem szállásosak. Véleményem szerint Bárh János (Hoffmann Tamást idézve) tévesen vonta le azt a következtetést, hogy „a török utáni újranevesedés és újratelepülés során az Alföldön a Dél, és Kelet-Dunántúlon gombamódra szaporodtak a szálláskertes települések”. Éppen ellenkezőleg, a „szállás elvnek” az új települési gyakorlatban már nem volt nagy szerepe, legkésőbb a XVIII. század eleji, spontán migráció során létrejött falvaknál számolhatunk szálláskertességgel.

A hazai településnéprajz rengeteget foglalkozott a megosztottság jelenségével, s megállapította, hogy a kétbellekesség egy „elemi gondolat” eredménye, amely Európa számos pontján, a Baltikumtól Németorszáig megfigyelhető. „Bárhhol és bármikor kialakulhatott, ha a gazdálkodás és a vagyonbiztonság érdekei úgy kívánták.”²³⁹ A szálláskertes települések hazai elterjedésének határát Györffy István rajzolta meg először, az általa felvázolt határvonal nagyjából egyezik a török tartós magyarországi berendezkedésének határvonalával.²⁴⁰ Györffy az alföldi kertes városok tömör beépítés és állattartó funkciójú szálláskertjei alapján határozta meg a szállásosság elterjedését. Ma a szálláskert fogalmát jóval tágabban értelmezzük, mint ahogy Györffy István tette.²⁴¹ Ezért a Györffy-féle határvonalat a tudomány meghaladottnak tartja. Mégis úgy vélem, hogy ez a határ egy lényegileg más kétbellekességet körvonalaz, mint a tudomány mai állása szerint elfogadott elterjedtségi kép. A mecseki szállásosság az alföldi típusú, Györffy által leírt megosztottsághoz hasonló. Ennek ismérvei a következők:

1. A szálláskert fő épülete itt is, akárcsak az Alföldön, az istálló (ól) volt.
2. Maga a szállás kifejezés nem ideiglenesen felvert tanyát, hanem állandóképp, hosszú évtizedekig (vagy századokig) használt épületet és határrészt jelöl.
3. A szálláskertek halmazos, de inkább „rendezetlen belterülethez” kapcsolódnak.

Meglehet, hogy a „mecseki” és az „alföldi” típusú szállásosság alakjai, formai jegyek alapján és talán funkcionális értelemben hasonlít az időközben „feltárt” nyugati csőrökertes (ahol a fő épület a gabonátároló csőr vagy pajta), vagy a városi majorkertes (ahol a városi

²³⁹ Bárh 1996. 60.

²⁴⁰ Bükk-Mátra-Cserhát hegység gerince – Vác, Pilis-Vértes, Balaton, Tolna, Baranya, Dráva vonaláig, Nyíregyházától Debrecenig és az Érmellékig. Bárh 1996. 67.

²⁴¹ Barabás Jenő, Filep Antal, Hofer Tamás, Hoffmann Tamás, Tálasi István és más kutatók munkássága nyomán a belterületi megosztottság számos példáját tárta fel a tudomány, főként csőrökertes és városi majorkertes altípusokat.

konyháknak szükséges élelmiszert termeljük) elrendezéshez, de úgy vélem genezisében mégis más jelleg , más igény hozta létre, amire az is utal, hogy a török által elfoglalt területeken találjuk a hazai szálláskertes települések elsöpr többségét.

A Mecsek-vidék példája alapján úgy t nük, hogy a berendezkedés lényege az állatok oltalmazásának igényéb l (az ellenségt l való félelemb l) ered, ami miatt ugyanis az állatállományt – a Mecsek-vidéken – kis patak völgyekbe, gödrökbe, völgyf kbe menekítették.²⁴² Kialakulását az tette lehet vé, hogy török alatt a vidéken (és a hódoltsági területeken) a szabadfoglalásos vagy az újraosztásos földközösség lett az uralkodó agrárszervezeti forma, a telekrend pedig megsz nt. Véleményem szerint „az alföldi” és a „mecseki” kétfeltekesség a balkáni kadarkakultúra elterjedéséhez hasonlóan *a török kor öröksége lehet, egy kötetlenebb, mozgékonyabb és kevésbé intenzív határhasználat eredményeként fogható fel.*²⁴³ Minderr l Hofer Tamás zselici és baranyai kutatásai is árulkodnak.²⁴⁴ Tálasi István az osztott települést „arche-típus”-nak nevezte, vagyis egy elemi településformának tartotta. A török alatt voltaképpen számos más területen figyelhetünk meg „másodlagos primitívtséget”, a gazdálkodás rendjében, a telekrendben, az önellátásban, extenzív határhasználatban egyaránt.

Nem zárhatjuk ki annak a lehet ségét sem, hogy a török alatt egy korábbi, valamilyen szinten még él gyakorlat terjedt újra el. Gallina Zsolt régész magyarszéki terepbejárásai során olyan középkori szállásnyomot talált, ahol Árpád-kori el zmények is megfigyelhet k.²⁴⁵ Ez a felderített (feltételezett) szálláshely a falu ún. *Fels -szállások* nev határrészének szegélyterületén fekszik. A *Fels -szállások* a XIX. század közepén még használták, ma nyílt szántóterület és legel .

6.3. A közlekedési pályák vizsgálata: helyi elnevezések, kialakulás, formakincs

A táj egykori és mai szervez désére és a települések (és közösségek) közti kapcsolatokra vonatkozóan fontos tanulságokkal szolgál a helyi közlekedési pályák (vagyis a falun belüli és falvakat összeköt utak) vizsgálata. Ebben a fejezetben az utak helyi

²⁴² Gerényesen a második világháború alatt „a fiatal legények, meg az öregek a Hódosi gödörbe vitték az állatokat”. Ott rizték ket hónapokig. Ács Imre közlése, Komló, 68 é. (2010). A második világháború idején Kárászon is a pincékben és a f úttól távolabb es völgyekben rejtegették az állatokat. Vagyis nyilvánvaló, hogy az állatok a török id kben is az eldugott völgyekben voltak a legjobb helyen.

²⁴³ Kadarkakultúra elterjedésére vonatkozóan: Andrásfalvy 2002.

²⁴⁴ Hofer 1955.

²⁴⁵ BMMI Régészeti Osztály (Régészeti Adattár) 2032/2004.

elnevezéseit, formakincsüket és a felhagyott útszakaszokat – mint a táj reliktum elemeit – vizsgáljuk meg.²⁴⁶

Baranyában a falvak között húzódó országutakat *deréknek*, *derékútnak* hívták. Derék kötötte össze Kárászt és Vékényt, derékút haladt az Oroszló és Hertelend között a völgyben, de a hosszúhetényiek is *derékon* jártak a pécsváradi vásárra. A kifejezés igen régi, már a XVIII. századi határperekben is gyakran el fordul.²⁴⁷ A *derékokat* (országutakat) és az egyéb „*jártas utakat*” leggyakrabban a céltelepülés alapján különböztették meg egymástól, vagyis aszerint nevezték el ahová az úton leggyakrabban közlekedtek. A feudális kori úthálózatot a szekéren és gyalog közlekedő parasztság alakította ki. Igyekeztek a legrövidebb és legcsekélyebb emelkedéssel járó irányvonalat megtalálni, ezért minden szomszédos faluba külön út vezetett. Az út kiválasztásánál a munkavégzés helye és a parasztemberek tapasztalata döntött. A változékony időjárás miatt nagy szükség volt erre a tapasztalatra. Es zékek után ritkán használták a völgyalji utakat, hiszen a völgytalp tovább volt nedves, sáros. Hosszabb távolságok megtételekor általában a dombháton közlekedtek, ott vezettek a parasztság „távolsági útjai”. Ennek megfelelően, ha valaki Magyarereggyről Csikóstötösre szeretett volna eljutni a Mecsektől megszakítás nélkül húzódó dombháton választotta. A Szászvárból Szalatnákra igyekezők sem mentek végig a Völgységen, hanem az Öreghegy tetején futó ún. „Jártas úton” haladva „*végighosszat*” szekereztek, így gyorsabban értek Szalatnákra.²⁴⁸ Szép példája a hegyháton futó utak fennmaradásának a Pécs – Kaposvár-i út Magyarországon és Oroszló között, továbbá Oroszló és Sásd között húzódó nyomvonala.²⁴⁹ Ez utóbbi nem a tetején halad, hanem a dombok szoknyáján, de mindkettő a Széki-víz egykori berkes, vízjárta árterülete miatt kényesült magasabbra.²⁵⁰ A hegyháton futó egykori szekérutak nagy része még ma is használatban van, nyáron kényelmes és rövid járást biztosítanak (kivéve, ha azt a faszállító járművek használhatatlanná nem teszik), a mecseki, zselici turistautak is részben ezeken vezetnek, sokszor régi kocsitak nyomvonalait, horgosait használva. A célirány mellett gyakran a használat vagy az út minősége alapján nevezték el az utakat, vagyis beszédhelyzetükhöz igazították az út elnevezését, akár ugyanarra az útra több nevet is

²⁴⁶ Az úthálózat változásával az utolsó tájtörténeti formáció ismertetésekor is foglalkozom.

²⁴⁷ A kifejezést egész Baranyában ismerték, a tájszótárakban baranyai tájszóként szerepel. Baksay 1895. 87; Czuczor–Fogarasi I. 1862. 1207; Kulcsár 1896. 226; Tóbi 1826 44; helyneves el fordulások lásd: BMFN I. Derékra vonatkozó történeti adat Györgyi és Mekényes pusztafalvak közti határrésze I: „*és éppen föl vetett dombóváról, Szexárd felé men derék út mellett közel lév egy cserfa*”. Milics Mekenyessy (60 éves) vallomása. MOL Esterházy Rep. 92. (1730).

²⁴⁸ Pál 'Olajos' József, Szászvár, 90 éves (2011).

²⁴⁹ A Godisától Komlóig tartó vasúti szárnyvonalat nem vitték fel a dombhátra, hanem úgy fektették le, hogy az a völgyben fekvő falvakat is összekapcsolja.

²⁵⁰ A Magyarországon és Oroszló közötti szakasz inkább a falvak közti közlekedésben tölthetett be fontosabb szerepet, hiszen a régi „derék” a Széki-víz völgyoldalában haladt.

használtak, a BMFN-ben szereplő leggyakoribb elnevezések a következők: miseút, vásáros út, köves út.²⁵¹

A szekérrel járt utakat többnyire *szekérút*, *kocsiút* névvel illették. A gyakrabban használt utakat *jártas útnak* is hívták, ezt a kifejezést a Völgységben az idősabb és a középgeneráció ma is érti, használja. A kifejezés a történeti iratokból is bőségesen adathozható. Az elhagyott utakat *régi útnak*, *puszta útnak* mondták. Ez utóbbi manapság már kevésbé használatos (a levéltári források határjárásaiban sűrűbben fordul elő), hiszen az utak felhagyása csak az 1950-es éveket követően lett gyakori, a puszta kifejezés elpusztult, tönkrement jelentését ekkorra már inkább csak az idősabb generáció értette és használta. A kárászi határban fekvő *Pusztahorgos* feltehetően egy régen felhagyott löszmélyút volt, talán a XVIII. század elején használták utoljára.

A bemélyült talajba és kőzetbe vágódott útszakaszokat *horgos*, *horhos*, *hóró* néven hívják, a kifejezést ma is széles körben használják. A horgosok a dombhátakra, dombtetkekre vezetnek. A horol kifejezés jelentése („*talajfelszín fellazítása, felborzolása*”)²⁵² jól mutatja a horgosok keletkezését. A löszmélyutak ugyanis a lejtsáncra leereszkednek, illetve felkapaszkodó vasabroncsos szekerek nyomán mélyültek ki.²⁵³ A talajkopás különösen akkor nagy, ha a kereket láncsal megkötik, ilyenkor a bekötött kerék vasa végighorolja, végigborzolja a horgos talpát. A kocsik fékezésére általában láncsal használtak, de az ék alakú, a kerék abroncsa alá illeszthető ún. csúsztató is használatban volt. Abaliget környékén az ún. „vitorlás kocsifék” is ismeretes, amely inkább a köves és meredek oldalakon tett jó szolgálatot, ezzel a felszínkopása sem volt olyan intenzív.²⁵⁴ A baranyai Völgység falvai ügyeltek az utak állapotára, búzahordás előtt minden évben útjavítást végeztek, amely során az utakon kimélyült gödröket kapával, ekével eligazították, elegyengették.

Egyes horgosokat akár több száz éve használnak, egyik-másik mára a 10-15 méteres bevágódást is elérte (46. KÉP; 47. KÉP; 48. KÉP; 49. KÉP). A löszmélyutak és -szakadékok mélyülését siettetik a laza, porózus felszíni kőzet (lösz, márga) kis állékonysága. Amennyiben a kocsit már túl mélyre befészelték, esetleg egy-egy zivatar után túl sokat kell az alját

²⁵¹ A szatimariak a *Mise út*on jártak a mindszenti templomba, a godisai és a sásdi vásárra pedig a *Vásárosok útján* mentek. BMFN I. 232. A *Kövesuton* vagy *Oroszlai uton* Oroszlóra közlekedtek de az állatokat is erre hajtották a legelőre, ezért *Csapásként* is élt az útirány neve. BMFN I. 233.

²⁵² A kifejezés töve (*hor-*) Takács Lajos kimerítő értelmezése szerint a finnugor kori hangutánzó szó lehet, amelyből a *horol*, *horzol*, *horhol* alakok származnak. A szerző szerint a horolókapa használata is utal a szó jelentésére, ugyanis a horolás során a földet nem metszették (mint a kapálásnál) el hanem a felszín közelében „felborzolták”. A horolást a horolók nevezik, vékony köpés és széles pengéjű szerszámmal végezték (és végzik ma is). Takács 1980. 240.

²⁵³ A horgosok kialakulására és a dombutak, horgosok használatára vonatkozóan: Máté 2006.

²⁵⁴ Szabó Pál 1945.

egyengetni, javítani az útszakaszt felhagyják és a szekérrel (manapság terepjáróval, traktorral) új helyet járnak ki. A mélyre vágódott horgosok néha nevükben is hordozzák földrajzi sajátosságukat (*Sötét-horhos, Világos-horhos, Nagyhorgos, Szurdok*).²⁵⁵ Feltehetően a kárászi „Ördög s-gödör” is egy egykori d l út felszakadása nyomán keletkezett. A löszszurdokok egyik különleges elnevezése a *Vaskapu* név. Vizsgálataim szerint a vaskapu név – bár sokan sokfélet feltételeznek róla – a Mecsekháton (és máshol is) olyan helyeken fordul elő, ahol löszmélyút van. A legmarkánsabb példa a Vaszarról Kéthelyre vezető szekérút elnevezése. A szekérút itt igen meredeken tör fel a dombhátra, ezért a vaszari és a szalatnaki oldalon mély löszszurdok alakult ki. A szalatnaki (kéthelyi) oldalon az út két ágra vált szét, melynek emlékét az ún. Kis-Vaskapu és Nagy-Vaskapu helynevezés őrzi. A mélyedés mindkét helyen jól látható (50. KÉP). A XVIII. századi határjárásokban „*Vaskapu horgossa*” néven emlegetik az itt futó, Szalatnakra tartó utat.²⁵⁶

Amennyiben felhagynak egy horgost, az néhány éven belül használhatatlanná válik, talpát felbarázdálja a zivatarok idején lezúduló víz. Több száz év elteltével már szinte lehetetlen megállapítani keletkezésének okát, csak az egykori falvak elhelyezkedéséből és az utak futásából következtethetünk régi szerepére. Az egykori úthálózat elemei jól felismerhetők Kárász északi határrészében, ahol több, azonos irányú löszszakadék követi egymást. Ezek a löszszakadékok minden bizonnyal a török elhagyott Köblény, Bolta és Himesd falvakhoz vezető utak voltak, amelyek mára rendkívül mély vízmosásokká fejlődtek. Ezen az északra d l völgyoldalon a XVIII. században még négy Köblény irányába tartó „*régi útról*” tesznek említést (51. kép).²⁵⁷ A d l utak ennél pontosabb kormeghatározására nyílt lehetőség egy 1756-os kéziratos határtérkép segítségével. A térkép Kercseligetet, Jágónakot és Pulát ábrázolja. A térképkészítők Kercseliget és Jenő között két utat tüntetett fel (52. kép). A terület terepbejárását követően megállapítható, hogy a régi útnak több horgosa is lehetett, ugyanis K.

²⁵⁵ BMFN I. Vékény: 127; Ág: 130;

²⁵⁶ Horgossal összefüggésbe hozható Vaskapu kifejezést az alábbi községekben találtam: Abaliget (és Orf), Ág (Vaszar és Szalatnak), Oroszló (és Varga), Liget, Korpád, K. vágószőlős, Cserkút, de a többi tolnai és baranyai falut is áttekintettem, összesen 25-26 Vaskapu helynevet lehet biztosan horgossal összekötni. Több vaskaput egykori védelmi erődítmények környékén találunk, de itt is inkább az odavezető út mélyültségét, bevágódását fejezhettem ki. A szakirodalomban nem eldöntött, hogy a kifejezés vajon az *avaskapu*, vagyis 'erdőkapu' névből vezethető le, vagy a török *demirkapi* magyar tükörfordítása. Az *avaskapu* névtanilag logikus származtatás, de kizárt, hogy az összes helyen erdőbe vezet, erdőt elzáró út lett volna. A török szóból való származtatást azért vethetjük el, mert már a törököt megelőzően is volt ilyen nevű falu a Dél-Dunántúlon. A Gerde határában fekvő Vaskapu és a Geresdi-dombság Vaskapuja, amit a török időkben *Dömörkapu* néven, vagyis a magyar alak tükörfordításával írtak össze. A balkáni névadási bizonyítékok szerint a törökök is ugyanazt értették dömörkapu alatt, mint mi magyarok (lásd a Vardar-völgy Demir-kapuja völgyoszorását Macedoniában, a török Demirkapihegységet). Meglátásom szerint a vaskapu inkább szoros-kapu ('szurdokvölgy, vagy mély horgos, amiben út fut') jelentésű lehetett, de nem feltétlen volt köze a gyeperdőhöz, határvédelemhez (bár ez nem kizárt). A Vaskapu jelentésével kapcsolatban lásd még: Miklós 2007. 15–16.

²⁵⁷ BML. Peren kívüli iratok 3. III. 74. sz., Fordította és feldolgozta: Borsy 2001. 50.

Németh András régész kollégával egymáshoz közel két horgost is sikerült beazonosítanunk (53. kép), egymástól kb. 200 méter távolságra.²⁵⁸ A horgosokat a jelzett id ponttól valószínűleg már nem használták. Az északabbi mélyút felső szakaszán (a mélyút fejénél) ma 8 méter széles és 11 méter mély a löszszakadék.

Az utat kísérő löszrepedéseken, kapillárisokon át az állandó lineáris erózió hatására a beszivárgás is megnövekedhet, s a talaj alatti löszrétegben pedig mélyen kilúgzódik a kalcium tartalmát biztosító mészkő. Ebből kifolyólag a dőlő utak pásztlójában gyakori a kalcium hirtelen, földomlászerű tömegmozgása. Az elmúlt években a vezeték újságok többször hírt adtak ilyen pusztító hatású útfelszakadásokról.²⁵⁹ Ádám László morfológiai vizsgálataiban megállapította, hogy a Tolnai-dombság területén a löszszakadékok túlnyomó része a dőlő utak felszakadása révén keletkezett.²⁶⁰

A vasúti pályát ma már csak *vasútnak* mondják az általános, régebben a *vaspályát* is használták. A gyalogosan járt utakat *ösvénynek*, *gyalog útnak* nevezik. Az állatok útját *csapásnak*, *váltónak* mondják. Az állatok által járt csapások iránya sem gyakran változik, csak akkor, ha a legelőre járó marha vagy az erdei vadak útját egy-egy tárgyjal (kerítés, útkorlát) keresztezik. Az erdőbe *erdei utak*, *kocsiutak* futottak, az erdőkezelési kívánalmaknak megfelelően, az erdőhatárokon vágott néhány méteres pásztlókat *nyiladéknak*, *léniának* nevezték. Ezeket olykor gyalogútnak is használták. A gyalogutak és az erdei utak igen ritkán szerepelnek a történeti térképeken. Ezeknek inkább a jelenkori változás-vizsgálata lehet eredményesebb. Egy-egy gyalogút vagy csapás azért szinte minden falutérképen fellelhető és a helynevekben rögzültek. Mocsoládon például nevezetes volt a „*Pila út*”, Szászvár 1802-es térképén a Mecsek hegyeibe vezető „*Sánta gyalog útja*” név érdemel figyelmet.²⁶¹

Mágoics XVIII. század végi uradalmi térképén hét Mágocsról induló utat tüntetett fel a térképkészítő (54. KÉP).²⁶² Ny-nak a szomszéd Csikószőlős felé (*via ex Tócsa*) vezetett út. Ny-

²⁵⁸ A tájtörténeti szakirodalom szerint az „si utak” jellemzője, hogy a térszín emelkedésekor több elágazásra szakadnak, vagyis több nyomvonalat járnak ki, amelyeket változtatva használnak. Muir 2000. 95.

²⁵⁹ Somogybabodról egy 2010.06.27-iki helyszíni riport számol be egy 10 méter mély és 500 méter hosszú löszszakadék keletkezéséről (Index 2010.), amely egy 2011.01.17-iki beszámoló szerint fél év alatt tovább mélyült (Index 2011.). A szenzációhajhász média által *somogyi Grand Kanyon*nak nevezett szakadék egy dőlő út felszakadása során keletkezett. Tab környékén egy szántóföldön nyílt meg a föld, de itt nem a dőlő út mentén, hanem a csupasz felszínre, évek óta ritka távolságú növényvel vetett szántóföldön indult meg az ároképítés. (Index 2011b)

²⁶⁰ Ádám 1969. 145. A völgyek oldalában látható mély szurdokokról egy vadász beszélget társam saját tapasztalatai alapján azt állította, hogy mind felhagyott horgosok lehetnek (Füzi Gyula, Kárász, 2011.), vagyis van példánk arra, hogy a jelenség okát a természetben járó, nagy tereptapasztalattal rendelkező helyi emberek is hasonlóképp látják.

²⁶¹ „Kotri Pila” névéről rabló útja: Kulcsár 1896. 226 (BMFN I. 105.); BML BIU 806. 1802 (Szász).

²⁶² A térkép a pálosok mágoicsi dominiumát ábrázolja, rajta Mágocs és Nagyhajmás községekkel. BML XV. 3. e. Baranya megye térképeinek gyűjteménye, Uradalmi térképek. Pécsváradi Közalapítványi Kerület. Mágocs. (datálás nélkül, XVIII. század legvége)

DNy irányában a szintén pálosokhoz (majd a Pécsváradi Közalapítványhoz) tartozó Baranyajen felé (*via ex Jen*), amely Töttöst l mintegy 15 km-re fekszik. Délre két út vezetett ki a faluból. Egyiknek a célirányát nem tüntették fel, a másik viszont pécsi út néven szerepel (*via 5Eclesiensis*). A nevesítetlen déli út valószínűleg az egykori Olaszfalu (*Vulgo Olaszfalu dicti*) és Varjas területén haladt el, egy völgyben, ahol a XVIII-XVIII. században több vízimalom is állt.²⁶³ A Mágocsról kelet felé tartó utat szintén nem nevesítették, bár iránya alapján biztosak lehetünk benne, hogy Bikalra vezetett. A Mágocsról ÉK-i irányba tartó országút Nagyhajmásnak vitt, amit nem a mágocsi, hanem a hajmási határban jelölnek (*via ex Mágots* névvel). A falu északra tartó útja a középkori Györgyi területén elágazott. ÉNy felé Dombóvárra, ÉK felé pedig Döbröközre lehetett eljutni. A régi Döbröközi út (*via ad D br g cz*) Györgyin és az egykori ferences rendi kolostor földjén keresztül tartott a Kapos völgyének. A térképen mindkét objektum szerepel (*Rudera Templi, Rudera Antiqui Monasterii*). Nagyhajmásan két keleti irányultságú út szerepel a térképen, a délkeletinél nincs név (ez lehetett a bikali és ráckozári út), a keleti a Sárvíz révhelyéhez, Harcra tartott (*via Harczensis*), az egykori *Anyavára* felé, ami a Pálos rend felosztásáig szintén Pálos birtok volt.

Ennek a régi útsziszternek a különleges vonása, hogy az utak min sége nagyjából azonos volt lehetett, de semmi esetre sem voltak olyan nagy min ségi különbségek, mint ami manapság egy aszfalttal borított és egy murvás d l út között fennáll. A különbségek inkább az id járás viszonytáságaiból adódhattak. Bár 1845-ben hírt kapunk a baranyai f útvonalak meger sítésér l, alapján véve bizonyos, a XIX. század közepéig nehézkes lehetett az áthaladás. A katonai leírások elmarasztalóan, a lelkes baranyai tudósok pedig inkább kedvez en szólnak a megye útjairól, a szárazföldi közlekedési lehet ségekr l.²⁶⁴ Ebben a korban tehát a hegyhátiak hasonló m szaki állapotú utakon közelíthették meg a szomszédos falvakat, vagyis nem alakult ki els -, másod-, harmadrend utak hierarchikus rendszere. A piacra jutási lehet ségeket az határozta meg, hogy egy-egy falu milyen messze volt a folyóvízt l, a korban a szállítás vízi úton ment a leggyorsabban.

A Mecsek-vidék úthálózatának sajátosságait a mély völgyben fekv Kisvaszar példáján érthetjük meg. A faluból a szomszéd települések irányában két völgyi (Vásárosdombó és Tékes felé; Kisbattyán felé), továbbá hat dombháton futó út vezetett (Ág, Szalatnak, Magyarereggy, Liget, Jánosi, Mocsolád). Komló és Mecsekjánosi irányában a *Csúszóhegyen* át vezetett az út. Ligetre és Mecsekpölöskére a *Pap-hegyi* hátutat és a hozzá

²⁶³ BML BIU 511. (1862). Ez az út ma a Mocsoládról Mágocsra tartó m út.

²⁶⁴ T. Mérey 2007; Hölbling 1845. 116-117; Strázsay 1823. 55-59; Bayer 1822. 34-35.

felvezet horgost használtak. Magyaregregy és Márévára felé az *Egregyi-utat* használták, ami elkerülte a völgyben fekvő Köszvényes-pusztát és a dombon át közelítette meg a falut. Szalatnak (és a középkori Kéthely) irányában az ún. Vaskapun keresztül szekereztek. Mocsoládra egy másik utat, a rendkívül mély temetői horgost használták. A szomszédos Nagyágra (Ág) pedig az ún. Szurdikon át közlekedtek. A patak völgyben Tékesre, Gerényesre és Vásárosdombóra juthattak el. E látszólag szerencsétlen helyen fekvő „gidres-gödrös” határu falu a XX. századig a Dél-Dunántúl egyik ismert fazekas és kályhás központja volt, „gölöncserei” Bács megyéig is eljártak, árusításukról Bujanits János vaszari céhmester 1855-ben az alábbiakat vallotta:

„[a fazekas] vándornép eladó edényével járt minden falut. [...] Edényünkkel mi a faluzást már emberemlékezetén túl haladó idővel fogva szakadatlanul minden akadály nélkül gyakorolhatjuk [...] a vásárok a hegyhátán igen ritkák, otthon pedig edényünket, ha csak egy kemencével égetnénk is, talán egész év lefolyta alatt sem lennénk képesek eladogatni.”²⁶⁵

A helyi kézműves ipar létrejöttét és megerősödését nem a közlekedési lehetőségek határozták meg, hanem a nyersanyag közelsége és a rendelkezésre álló szaktudás.

6.4. A táj felszínformái

A felszín sajátosságai itt minden határbeli tevékenységet meghatároznak, behatárolják a közlekedési lehetőségeit és az egyes növénykultúrák tájban elfoglalt helyét. A domborzati adottságok érzékeltetése végett hosszasan idézhetnénk szépíróinkat, akik mindenekelőtt a térség zártságát, völgyes jellegét hangsúlyozták. *Baksay Sándor*, *Dénes Gizella*, *Gárdonyi Géza* és *Sásdi Sándor* könyveiben a Mecsekhát a „rejtekvölgyek” és „rejtekfalvak” világaként jelenik meg. A Völgység szó hallatán *Vörösmarty Mihály* sorai juthatnak eszünkbe, aki a Széplak c. versében a szelíd, hullámos dombsorok látványát rímekbe szedte. A Mecsekhát tája és az ott élő emberek iránti elfogódottság az érzékeny tollú *Dénes Gizella* munkáiban ragadható meg leginkább.²⁶⁶ A különleges tájkép az ideérkező turistákat, látogatókat is megragadja. Egyik kedves kollégám „közepénél felcsípett zsebkezdő” hasonlította a

²⁶⁵ BML Községtörténeti karterek, Kisvaszar: Mf. XII. B. 1855/9757.

²⁶⁶ Dénes Gizella így ír a Mecsekjános és Magyaregregy közötti tájról egyik ismert regényében: „Kisebb, nagyobb hegyek, különállók, kereketejűek és csúcsosak, kettészelték és simák, sziklásak és erdősek szaladtak a tekintetek elé, végtelen láncolatokként. A hegyek között mély, sötét árnyékú völgyek, a hegyoldalakból kifelé, hol kanyargó, hol elvesz és aztán újra el tűnedező országutak. Kisebb-nagyobb dombokkal, melyeken egymás mellett futó, keskeny sárgás földtáblák pihentek, apró, jóillatú, szeretettel és gondval megvelt kis szőlőkkel megszagatva. Olyan volt az egész földdarab, mint egy hatalmas emberi öl: jószággal, szelídséggel s tengernyi bájjal felruházva.” Dénes 1934. 107.

Márévár környéki tájat, utalva arra, hogy dombok, gödrök, völgyek és háta kapó kiismerhetetlenségben követik egymást. A „messzir l jött ember” általában ilyennek látja ezt a vidéket.

A következőkben nem az antropogén geomorfológiában bevett formális fiziognómiai vagy fejlődéstörténeti elv mentén mutatom be a táj elemeit, hanem a földfelszínre vonatkozó ismeretek belső szempontú (émikus) csoportosítását alkalmazva. Ehhez hasonló elvet alkalmazott Borsos Balázs (é. n.) a Bodrogsík felszínformáit vizsgáló számítógépes elemzésében, Rab János etnogeobotanikai kutatásában, Molnár Zsolt a hortobágyi pásztorok növényzetismeretét feldolgozó írásában és hasonló elven mutatta be a környezet mikromorfológiáját Andrásfalvy Bertalan is az ártéri gazdálkodást leíró monográfiájában.²⁶⁷

A táj felszínformáinak ismeretét nem könnyű áttekinteni, mivel ezt eddig a tudomány nem foglalta össze, az elzettekben bemutatott munkák inkább a mvelési ágakat és a földfelszínborítottságot vizsgálták. A térszínforma elnevezések történeti forrásokból, helynévtárakból, tájszótárakból és a helyiekkel folytatott beszélgetésekből ismerhetők meg. Ezekből állítható össze egy olyan szójegyzék, névkorpusz, ami alapján közvetett módon megismerhetők a földfelszín, a domborzat különböző téregységeinek a múltbeli ismerete. A névkorpuszban kétféle névadást különböztethetünk meg: a *régiségben* (archív forrásokban, térképeken) *fellelhető*, *mára kiveszett* elnevezéseket, és a *ma is használt* térszínforma-nevek csoportját. Az áttekintésben e két forrásból származó neveket nem választom szét, viszont a nevek eredetére és használatára mindig utalok. Az áttekintésben megismerhetők a terminológia eltérő földrajz bevett közszókészletétől. Részben máshol nem használatos szavakat tartalmaz, részben pedig a mindennapokból is jól ismert szavak eltérő jelentését (vagy árnyalatát) adja.²⁶⁸

Az elnevezések áttekinthetősége végett a neveket négy csoportra osztjuk. A térszínnek alakja alapján elkülöníthetünk *pozitív*, *negatív*, *lejtős* és nagyjából *vízszintes* tereket. A felsorolás a teljesség igénye nélkül készült, csak a legfontosabb, leggyakrabban előforduló

²⁶⁷ Andrásfalvy 1975; Borsos é. n.; Molnár 2011; Rab 1993

²⁶⁸ A közszavakkal kapcsolatos irányadó elméleti munkák: Balogh 1997; BMFN I. 16–21; Borsos é. n.; Maác 1955; Markó 1970; Pesti 1987; 2008; Az áttekintéshez felhasználtam: BMFN I. 37–350 (Hegyháti járás); Pesti 2008; Reuter 1961a; 1961b; Pesty Frigyes kéziratosa helynévgyűjteménye. Baranya megye. OSZK kéziratár, FM/1 3814/A; BML BIU, BMK, BIK térképei. A kifejezésekkel kapcsolatosan Kárászton és Vékényben saját gyűjtéseket is végeztem, beszélgetéseim során figyeltem a közszavak használatának gyakoriságát és a helynevekben szereplő közszavak ismertségét, magyarozatát. Félig strukturált beszélgetések (amelyek a helynévismeret változásához kapcsolódtak, lásd a 12. fejezetet) száma 20–22. Kifejezetten a köznevek ismeretére és értelmére irányuló kötött (strukturált) beszélgetéseket (2 db) is végeztem. Az áttekintés fentként a baranyai Völgyesség területére szorítkozik. Az olvasás megkönnyítése végett jelen időben íródott, annak ellenére, hogy a kifejezéseket már jobbra csak az idősebb generáció és a természetben gyakran járók (vadászok, turisták, mezőrők stb.) használják.

kifejezéseket gy jtöttem össze. A gy jtött anyag jórészt a déli, magyarok által folytonosan lakott területekre vonatkozik, itt a névfejl désben az Árpád-kortól, s t a magyarok el tt itt élt szláv csoportoktól kezdve folytonosság mutatható ki. A Mecsekt l északra elterül terület az ún. É-baranyai nyelvjárás csoportba tartozik, amely nyugatról a dél-somogyi csoporttal határos.²⁶⁹ Az északi térségben (Mágocs és Bonyhád környékén) itt-ott fellelhet névkövületek, szóreliktumok mutatják, hogy a közszavak egy része a török el tt más területeken is elterjedt volt, s t a közszavak használata bizonyos szinten az ide került svábokra is jellemz volt.²⁷⁰ A szavakat Pesti János Alsómocsoládi tájszótárának szómin sítési jelrendszerét alapul véve az alábbi csoportokba soroltam:²⁷¹

- † = használatból elt nt, kiveszett, kihalt tájszó, kifejezés (archaizmus)
- = kiszorult, kiháló szó, kifejezés (archaizmus)
- = használatban lév , közismert kifejezés
- = új, korlátozott mértékben használatos, többnyire terjed szó (neologizmus)

A szavak ismertségére zárójelben utalok. Pesti tájszótárával ellentétben egy „standardizált” szóformánál csak egy tájnyelvi alakot közlök (ezt sem mindenhol).

6.4.1. A tér és a birtoklás kifejezése

A lokalitás pontszer kifejezésére (a térnek az a része, ahol valami, valaki van, tartózkodik) a Mecsek-vidék magyarajkú népessége a 20. században leggyakrabban a *hely* (hel) kifejezést használta.²⁷² A *hely* a földrajzi nevekben gyakran birtoklást fejez ki: *Ráchel* (a Rác család sz l je – Kárász), *Paphel* (a pap pincéje és sz l je – Kárász). A parasztok udvarát, telkét is gyakran *helnek* mondják, de *portának*, *házhelynek*, s t az archivális forrásokban *örökségnek* (†) is hívták.²⁷³ A határban fekv földterületek megnevezésére a *föld*, *terület*, *birtok* (urasági) elnevezést használták, de leggyakrabban a m velési ágnak megfelelő közszót (sz l , parrag, feneres, szilvás) társítottak hozzá. Ez olykor a helynevekben is rögzült pl. *Kovácsok parragja* (Kovács család parlagja – Kárász), *Végszilvás* (Végh család szilvása – Kárász). A térrel összefügg „*teres*” (†) melléknevet a nagyság, kiterjedtség érzékeltetésére

²⁶⁹ Borsos – Magyar 2011. 14–15.

²⁷⁰ Kárászi gy jtésem szerint például a 'hóli' szó a svábok ajkán a horgost jelentette. Német közszavak gy jtésével ugyanakkor nem foglalkoztam.

²⁷¹ Pesti 2008. 18. Az öt jel közül hármát használtam, egyet () pedig magam tettem hozzá.

²⁷² vö: Pesti 2008. 160.

²⁷³ Egy kárászi úriszéki folyamodvány szerint az „örökség” porta, házhely jelentésben élt. „...*kisded korában, mint 5. Esztend s lévén inkább az anyjával el menetelre kötelezte magát, mint sem fent említet Papp István bátyánál maradt volna az örökségen*”. BML IV. 1. c. 3. Úriszéki ügyek, Pap János folyamodványa, 1787. Ligeti példa: Hofer 1955. 145.

használták. A dombok, hegyek tetején lév szántók pl. *terések* a völgyalji kaszálókhoz viszonyítva. A *téke* (†) szóelem gyakorisága alapján felmerülhet, hogy a kifejezés valamikor közszó lehetett. Talán telket értettek alatta (*Látostéke, Dömötörtéke* – Magyaregregy; *Tékes* falu).

6.4.2. Pozitív formák

Pozitív térszínformáknak igen sok elnevezése van, f ként a kiemelkedés nagyságától, alakjától és futásirányától függ, hogy mikor melyiket használják. Leggyakoribb a *hegy* (és a *hát*). A *hegy* () alapvet közszó, amely a földrajzi nevekben is rögzült, sok esetben tulajdonnévt l elválaszthatatlan elemet alkot (pl. *Andráshegy, Öreghegy* – Kárász). A Mecsek-vidéken minden domborulat, amely környezetéb l kiemelkedik hegynek tekinthet . Magyaregregyen a faluhoz legközelebb es , kúp alakú, körbejárható hegyet pusztán *Högy*-nek nevezték el, tetejét *Högytet* -nek hívják (55. KÉP). A *hegy* () kifejezést általánosan használják, de a szó nem mindig rögzül a földrajzi nevekben. Birtoklást ritkán fejeznek ki vele, ez alól kivételt jelent, ha a hegyen sz l k vagy irtásföldek vannak (*Andráshegy* – itt a kárászi Nagy András lakott). Gyakoribb azonban, hogy a terület irtás után kisebb térszínformára utaló köznevet kap, vagy az irtást végz személy (tulajdonos) és a m velési ág szóösszetételéb l alakul a név (*Dora irtás* – Máza; *Némajancsi kaszálója* – Kárász; *Makacslukács orma* – Magyaregregy). El fordul, hogy egy-egy mecseki hegyen csak néhány apróbb parcellának, területrésznek van – legtöbbször a tulajdonossal kapcsolatos – külön neve, amelyet a felhagyása után hamar elfelejtenek. Ilyen a kárászi ún. *Kovácsok parragja*, amelyet a Pertus-hegy egyik nyúlványán kialakított kaszálók voltak (56. KÉP; 57. KÉP).²⁷⁴ A *hát* vagy *hegyhát* () a hegyt l annyiban különbözik, hogy hosszú gerinccel, vagy széles tet vonulattal rendelkezik (58. KÉP). Minden olyan térszín *hát*, aminek a domborulatán, gerincvonalán nagyobb magasságkülönbség leküzdése nélkül végig lehet sétálni. Leggyakrabban talán a *hegyhát* kifejezést használják, de a *dombhát* () is használatos. A szomszédos falvak közötti legrövidebb járás általában hegyhátakon esett, a szántóföldek is *hegyhátakon, tet* kön voltak. Szatinától Szászvárig, Magyegregyt l Mekényesig követhet e közszó elterjedése, ez tehát nemcsak a déli területeken gyakori.

A keskeny hegyhát neve *gerinc* () és talán a *kecskehát* (†) kifejezés is ennek a változata lehet (59. KÉP). Nem biztos, hogy a *kecskehát* közszó volt, de felt n , hogy olyan helyeken fordulnak el , amelyek morfológiája hasonló (keskeny, hosszú, dombvonulatokat

²⁷⁴ A 2004-ben Kárászon egyedül Kovács 'Budafai' József ismerte, minden bizonnyal az sei használták.

összekötő gerinc, amin út fut).²⁷⁵

A hegy kifejezésnél talán még gyakrabban fordul el az *orom* () szó. Legtöbbször a földet birtokló nevéhez, vagyis tulajdonnévhez ragad *-orma* („*urma*”) formában. Ormokkal az erdőben és a szántókon is találkozhatunk, sőt a szántott területeken talán ez a leggyakoribb közszó, a hegy helyett használják. A kárászi Mihók családról a *Miókurma* (Mihók orma), Szászváron a *Sándurma* (Sándor orma), Egregyén a *Várurma*, *Margitferencorom* stb., de a név gyakorta utal különböző természeti adottságokra, például a növényzetre (*Cserösurom* – Magyaregregy), vagy a föld színére (*Feketeurom* – Kárász) (60. KÉP).

Mivel az *urom* vagy *orom* kifejezés a hegynél általában kisebb térszínforma többnyire ott fordul el, ahol a tájat intenzívebben használják, ahol jellemzőbb az emberi jelenlét.²⁷⁶ A régiségben (határpercek tanúvallomásaiban) gyakran el fordul az *orrozat* (†) kifejezés, ami az orommal egyenértékű, Orfó nevében is ez rögzülhetett.

A *k* () kifejezés a kiálló sziklákra, kőzetekre vonatkozik. Ilyen pl. a magyaregregyi *Lánk* (Leánykő) és a *Barnak* (Barnak) vagy egy újabban elnevezett forma, a kárászi *Oroszlánk*, amelyet néhány ott játszó gyermek nevezett el az 1990-es években és ezt azóta is használják (61. KÉP). Reuter Camillo több ízben rámutatott arra, hogy a múltban a köves domboldalakat *k mál*-nak hívták.²⁷⁷ A régi magyar nyelvben a *mál* szó (†) domboldalt jelentett. A *Kíma* földrajzi név tehát a *k mál* származékának tekinthető.²⁷⁸ A messziről is jól látható kiemelkedésekre a *csúcs* () kifejezést használják, kisebb kiemelkedésre pedig a *púp* () szót.²⁷⁹ A pozitív formák közé sorolhatjuk a *nyereg* () szót is, bár ez inkább két hegy közötti lealacsonyodást jelent, például a mázai *Ördögnyerge*, ez rögzült pl. a Somlyó és a Dobogó hegyeket átkötő gerinc elnevezésében.

²⁷⁵ A magyaregregyi Kecskéhatat az egregyi és a kárászi bányászok használták, ezen jártak Egregyéről a szászvári bányába. Az útba eső vízműsásokat, völgyfeketét – talán a közlekedést megkönnyítendő – több ponton feltöltötték.

²⁷⁶ A szászvári Ól-völgy (ma Bánya-völgy) völgyfőjében hajdanán irtásföldek voltak, mellette pásztorszállások vagy itatóhelyek állhattak. Erre utal, hogy a benne folyó víz neve Gém-vize, a forrás feletti hegy – vagyis a völgyfő – neve pedig Gémorma. Körülöttük a térkép nem jelöl több helyet.

²⁷⁷ Reuter 1961a 113; 1961b 368.

²⁷⁸ A *k +mál* összetétel maradhatott fent a vaszari Komály-hegy nevében. E kifejezésre nem tért ki részletesen a BMFN, ezért a szó névfejtését röviden közöljük. A Komály-hegy tetejét Várhegynek hívják. Itt a vaszari és környékbeli történeti mondák szerint régen „barátok kolostora” állt (Pesty). A régészeti szakirodalomban nincs említés helyi leletekről, azonban a hegytetőn a Google Föld márciusi holdfélfelvételeit böngészve igen érdekes, szabályosnak tűnő alakzatok mutatkoznak. Figyelemreméltó dolog az is, hogy a ma tökéletesen lapos tetejű Várhegyről nagyszerű látást kapunk (a máshonnan teljességgel láthatatlan, dombok közt megbújó) Méréváróra. A régi névalak – a vidéken gyakori szófejlést alapul véve – tehát erősítheti azt a népi feltételezést (eredetmondát), hogy itt egykor vár (?) állt, erődített hely állt. A történeti mondák valóságértékéről: Máté 2010a; Torma 1975; 1978

²⁷⁹ Pesti 2008. 338.

6.4.3. Negatív formák

A negatív formák elnevezései között a *völgy* () a leggyakoribb. Ennek jelentése megegyezik a szó köznyelvi értelmével. Jelent ségér l már korábban szóltunk. A völgyek fels szakaszát *f* -nek (†) (archivális forrásokban *fejezet*-nek is, †) nevezhették, ami mára kikopott a használatból, egykori fontosságára utal, hogy a településnév-adásban is szerepet kapott (Orf , Tóf).²⁸⁰ Kisebb völgyet, mélyedést jelöl az *ág* () és a *gödörág* () közszó (62. KÉP). A Mecsek-vidék területén rengeteg olyan helynév él, amely az *ág* vagy a *gödörág* elemet tartalmazza. Pesti János szerint Mocsolád és Nyárág (+) falu nevében is az *ág* földrajzi közszó él tovább, de a példákhoz sorolhatjuk még a Szág, Bikág, Nagyág, Somág, Vidák stb. falvakat vagy pusztafalvakat is.²⁸¹ Az *ág* térszíni forma valamikori jelent ségét egy távoli párhuzammal lehet a legjobban szemléltetni. Közismert, hogy Székelyföld keleti részének (Gyergyó és Csík vármegye, Gyimes) településrendjét nagymértékben befolyásolták a nagy hegláncok között húzódó patak völgyek és hegyközi medencék. A kisebb hegyvidéki, hegyközi élettereket a magyarok ott *-pataka és -loka* néven nevezik, általában falvaikat is a lokokban, patakokban létesítették. Az *ág* kifejezés helynévi el fordulása olyan nagy, hogy a magyarság megtelepülésében meghatározó szerepe lehetett. A Mecsek-vidéken a XII-XV. század folyamán az ágak tölthettek be a lokokhoz és a patakokhoz hasonló településföldrajzi szerepet. Az ágak nyújtották a falvak számára a legel nyösebb megtelepedési feltételeket.

A völgygel egyforma súlyú a *gödör* () kifejezés, ami a völgy szinonimája is egyben. A gödör névalak a helynevekben vagy olyan völgyeket jelöl, amelynek meredek, hirtelen lejt domboldalai vannak, vagy leszakadó, vízmosta fallal rendelkező mélyedéseket. A kárászi *Ördögösgödre* (vagy *Ördöggödre*) például egy olyan mély vízmosás, hogy a helyiek szójárása szerint, „*aki beleesik az az Ördögé lesz*” (63. KÉP).²⁸² Alsómocsolád határában öt jelent sebb gödör van: *Talicskás-gödör*, *Figura-kuti-gödör*, *Pohár-gödör*, *Róka-gödör*, *Agyag-gödör*.

A minden oldalról körbezárt, vagy egy oldalról nyitott, tál alakú mélyedéseket *katlannak*, *katlanynak* () nevezik (64. KÉP). Negatív formának tekinthetjük a *lapokat* is, ezek inkább a dombtet kön helyezkednek el, azonban vagy egy felszíni horpadás miatt, vagy az agyagos altalaj miatt megtartják a vizet, nedvességet. A szekérutak talajba vagy k zetbe mélyült részét *horgos*, *horhos*, *hóró* () néven hívják. A szurdok név is el fordul, részben a bemélyült d l utakat nevezik így. A hirtelen leszakadó, meredek részeket *szakadásnak*,

²⁸⁰ Hertelend: *Tóf* (PKL térkép); Egerszeg: *Gödörf* .

²⁸¹ Az *ág* kifejezés etimológiájával kapcsolatban (Egregy): Pesti 2007. Az ággal kapcsolatos földrajzi nevek száma szinte áttekinthetetlenül nagy.

²⁸² Sarkadi Ferenc Géza, Kárász, 76 é. (2004).

szakadéknak () nevezik. Használják még a *mélyedés* () szót is.²⁸³ A negatív formák nagy része a vízhálózattal kapcsolatos elnevezésekkel áll szoros kapcsolatban.

6.4.4. Lejt s formák

A lejt k megnevezésére a leggyakrabban talán az *oldal* () kifejezést használják, vagy az „oldalasságot”, lejtést kifejező szóösszetételeket, mint például: *hegyoldal*, *domboldal*, *völgyoldal*, *partoldal*. Az *oldal* szó a völgyeségi dialektusban *ódó*-nak hangzik (Hidegódó, Krajcáródó) (65. KÉP). A másik gyakran használt szó a *part* (). Ennek melléknévi formája a *partos*, ami meredek, hirtelen emelkedő völgyoldalt jelent. „*Kimegy a parton*” annyit jelent, hogy valaki felkaptat egy meredek partoldalon (66. KÉP). Az *oldal* közszó általában nagyobb egységekre vonatkozik, és van, hogy határozatlan kiterjedésű határrészeket jelöl pl. „*Köbli oldal*” értsd a Köblény felé eső határrészek összefoglaló elnevezése. Máskor pontosabb jelentést ad: „*Hidegódó*”, azaz hűvös, meredek határrész, olyan völgyoldal ahová nem süt a nap, vagy „*Rákódó*”, vagyis a Rák család háza feletti nagy oldal. A *part* szó inkább a minőséget (meredekséget), az *oldal* pedig inkább a kiterjedést, nagyságot érzékelteti. A két kifejezés régóta használatban lehet, a tanúvallomásokban is gyakran szerepel.

A középkori eredetű névanyagban nagyon gyakori a korábban említett *mál* (†) közszó. Ez csakúgy, mint az előzőek *domboldal* jelentésben él. A szakirodalom szerint főként a délies lejtőket nevezték így.²⁸⁴ Ennek ellentmond, hogy több, teljesen északias fekvésű határrészt is így neveznek (*Hársma*, *Cserma*, *Rozsomány*, *Korsoma*, *Kíma*, *Rétma*, *Rigoma*).²⁸⁵ A *mál* már a török elvett jelentését veszthette, hiszen a szó a *'mány'*, *'mán'* és *'ma'* formákban rövidült. Az egész Mecsekben gyakori névről van szó. Szászvár egykori szőlő hegyének délre néző oldalát *Melegmán*nak (Melegmál) hívják, ugyanazon hegyvonulat északias domboldalát pedig *Rétmán*nak (Rétmál), mivel az a Vízvölgy rétségeire néz (67. KÉP).²⁸⁶

A hirtelen emelkedő részeket *kaptatónak* () nevezik, a szelídebb, kevésbé meredek lejtőket, „*ahol még szépen, menetelesen, tehát ahol még lehetett járni, s t még földet is lehetett m. velni*” *menetelesnek* () mondják.²⁸⁷

6.4.5. Megközelítő leg vízszintes formák

A legfontosabb vízszintes területekre utaló elnevezés a *tet* (). A *hát*, *hátas* ()

²⁸³ Pesti 2008. 278.

²⁸⁴ Reuter 1961a 109.

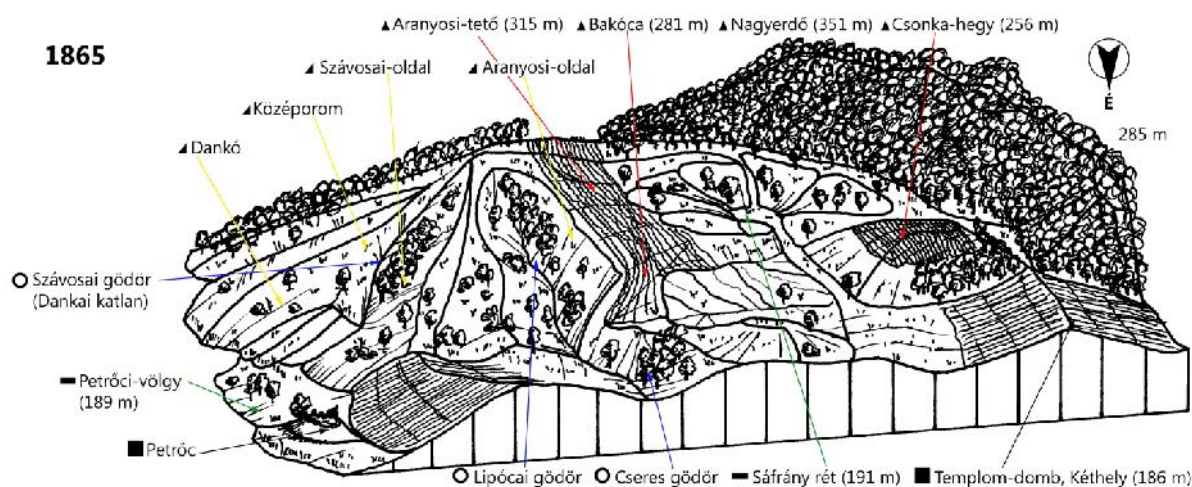
²⁸⁵ Az említett példák Hosszúhetény, Kárász, Magyaregregy és Szászvár községekben találhatók.

²⁸⁶ Várszegi Alajos (1991. 14–141.) – tévesen – a malom rövidülésének tartja. Bátaszék (Szék) egyik szőlő hegyét El málnak hívták a középkorban (Sümei 1997. 386, 422.).

²⁸⁷ Füzi Gyula, Kárász, 55. é. (2013).

elnevezést is sokszor vízszintesre utal. A sík határrészek, parcellák elnevezésére vonatkozik az *egyenes* () szó is. Ezek sokszor igen kis kiterjedésű területek, de a határbeli munkák (szántás, fahordás stb.) szempontjából igen fontosak, mivel az egyenetlen, partos, oldalas tájon az „*Igyenös heleken*” tudták a *szűrüket* (szér) és a *depókat* (farakodókat) kialakítani. Erre utal pl. a kárászi *Igyenöscseres* vagy a mocsoládi *Igyenös* kifejezés.²⁸⁸ A kiterjedtebb, sík területek megnevezésére a *teres* () szót is használták. A sík területek másik gyakori szava a *lapos*²⁸⁹ (lápá, lapis) (). Ezek a részek az egyeneshez hasonlítanak, de talán annyi különbség mégis van, hogy a lapokat, lápákat gyakrabban üli meg a víz. A szászvári *Lápá-földek* nevű hely irtás eredetű szántó és sz l (68. KÉP).

A mellékelt 12. ÁBRÁN jól megfigyelhetők a bemutatott térszíni formák. Az itt látható tájrészlet egy török alatt elpusztult vidéket ábrázol, amit túlnyomórészt az egregyi és a kárászi parasztok használtak. A régi faluhelyekre utaló tájelemek mellett *katlanok*, *oldalak*, *tet k*, *gödrök*, *ormok* figyelhetők meg. Az ormokon és tetőkön szántók, a katlanokban pásztorszállások és rétek voltak. Az ábra az elkülönözés (1865) előtti felszínborítottságot mutatja.

12. ÁBRA: Felszínformák és helyi elnevezéseik egy török alatt pusztásodott tájrészleten, a mai Kárász, Magyaregregy és Szalatnak határában.

Tusrajz: Hervanek József, szerkesztés és utómunkák: MG

6.5. Folyók, patakok, források

A Mecsek-vidéket északról a *Kapos* (a középkorban *Kapus*) választja el a Külső-Somogytól. A folyó a 18. század végéig a természetes medrében kanyargott, széles völgyét fűz, nyár, éger, nád, gyékény borította. Az Esterházy uradalom térképein „*bozót*”-nak jegyzik

²⁸⁸ Az *Igyenöscseres* Mezei Ferenc (Kárász, 76 é. 2004) szerint a szabályosan, egyenes törzzsel álló, magról vetett erdőre a neve, Reuter (1961a) a hegytető egyenességéért.

²⁸⁹ Pesti 2008. 234. Reuter 1961b 370; „Lapos = k” BML BIU 806. 1802 (Szász).

az árteret, de más forrásokban *berkek*ként tüntetik fel ugyanazokat a részeket.²⁹⁰ Egyed Antal vármegye leírása szép, tömör magyarsággal fejezi ki a Kapos árterének XIX. század eleji, a „*rendbeszedést*” megelőző állapotát: „*A Kapos dombóvárnál érvén Vármegyénket posványos és bozótos ágyán Simontornyánál hempelyeg a Sárvízbe.*”²⁹¹ A bozót kifejezés hűen mutatja a „lusta Kapos” árterének jellegzetességeit. A Kapos, a Széki-víz és a Völgységi-patak a Dunához vagy a Drávához viszonyítva szélsőségesebb vízjárású. Vízfolyásuk dombsági jellegű, a hóolvadás nem okoz tartós vízelárasztást az árterén. Inkább a hirtelen jött csapadék, és a néhány napig tartó áztatás okozza a zékek kialakulását – általában gyors lefolyású – árvizeket. Az árterben jól megél a tartós elárasztást nehezen viselő, a ritkább és rövid ideig tartó nagyvizeket átvészelő fás vegetáció.²⁹² Szembeötlő, hogy amíg az Alföldi árteri vegetáció hagyományos neve „*rét*”, itt a völgytalpakot borító növényzetet „*bozót*”-nak és „*berék*”-nek mondják. A rét itt inkább az ember által kialakított völgyalji kaszálókra, szénafüvet termelő helyekre vonatkozik.

„*Mögösmerni a kanászt ékes járásáról,
zött-f zött bocskoráról, tarisznyszerűjáról
Hű cs ki, disznó a berökből, csak a füle látszik.
Kanászbújtár bokor mellett mönyecskével játszik.*”²⁹³

A vizek kanalizálása, rendbeszedése előtt a berkekben főleg pásztorok legeltettek, ennek emlékére a folklóralkotások és a nép emlékezete napjainkig megőrizte. A berkek, bozótok irtásával és kaszálásával dús füvet, jó minőségű réteket nyertek.²⁹⁴ A szabályozatlan Kapos ingoványos, vizenyes berkein csak hídon vagy réven lehetett átjutni. Az Esterházy uradalomnak a Kaposon Dombóváron és Kaposváron, a Széki-vízen pedig Sásdnál voltak vármjai. A Völgységi-patak (a középkori neve talán Mérges volt)²⁹⁵ a Kapos vízhozamával nem vetekedhet, de völgye Bonyhád tájékán már igen széles. Ezen a vízfolyáson nem

²⁹⁰ A Kapos névérederetére vonatkozóan: Kiss 1997. I. 683. Esterházy térképtár: „ki-szárított Kapos Bozótjának és abban javallott Határ – huzamotjainak”, 1835, jelzet: S 016 No. 0103

²⁹¹ Egyed 1828. 56.

²⁹² 2010 májusa és júniusa rendkívül erős időjárást hozott. A Bama (Baranya Művelődési portál) június 3-iki cikke szerint Magyareregnyen csak májusban 313 mm csapadék hullott. A Széki-víz, a Völgységi-patak és mellékvízeik május 15-18 között (184 mm hullott) és június 21-22-én is kiléptek medrükből. A Baranya-csatorna és a Kapos mellékén a múlt tárgyak torlaszhatása miatt hónapokig állt a víz. A térségre jellemző villámárvizekkel kapcsolatban: Czígány et al. 2010.

²⁹³ Zselic-Hegyhat szerte ismert dal, ereszkedő kvintváltó pentaton dallammal énekeltek, ugrós táncot jártak rá. Gyűjtés: Andrásfalvy Bertalan, Vargyas Lajos, 1962. Szentkatalin.

<http://www.nepzeneipeldatar.hu/bongesztes/index.php?pid=1661>

²⁹⁴ Berki disznótartásra vonatkozó adatok: MOL UC 29:47 Döbrököz összeírása, 1693; Takáts 1986.

²⁹⁵ A Völgységi-patak régi elnevezésével kapcsolatos névtani vitát lásd: Solymár 1984a; 1984b; Reuter 1984.; Máté 2008.

használtak réveket. A patak ugyanis elég keskeny és Bonyhád tájáig inkább felső szakasz jellegű, ezért a forgalmasabb helyeken az átkelést hidakkal oldották meg, a kisebb jelentőségű utak pedig híd nélkül vezettek át rajta. Az egyik legnevezetesebb híd az ún. „Királyhídja”, amely a Pécs-budai országút fontos átkelése, s egyben a megyehatár is volt, minden feudális kori térképen jelöli.²⁹⁶

A Mecsek-vidék vizei az olykor szélsőséges vízhozamok ellenére az év nagy részében békésen folydogálnak s inkább elfogódottsággal mintsem panaszosan beszélnek róluk a helybeliek. Itt a víz rendszertelenül „fenyegetett”, nem pusztított el egész falvakat (bár egy-egy házat, falurészt és a lekaszált szénát olykor el-el ragadta) mint az alföldi folyók mellékén.²⁹⁷ A nagyszabású vízszabályozások a XIX. század elején kezdődtek, legelőször a Kapost szabályozták, majd ugyanennek a századnak a derekán a Völgységi-patakot, a Széki-víz középső és alsó szakaszait, s végül a Hábi-vizet is ásott mederbe terelték. A dombsági tájon lecsapoló társulások is működtek, a vizek elvezetését kultúrmérnöki hivatalok felügyelték.²⁹⁸ A legkevesebb átalakítást a völgyek felső szakaszán hajtott végre az ember. A kis patakok felső vízvidéke egészen az 1970-es évekig szinte érintetlen volt. Egy országos meliorációs program keretében a termelőszövetkezetek és az állami gazdaságok csatornákkal és vízelvezető rendszerekkel (alagcsövezés) szántókká alakították a réteket. Kevés helyen maradt csak fent szabályozatlan, természetes patakmeder, az égerrel, fűzrel, szürkenyárral szegélyezett „természetközeli” kaszálók ma több helyen helyi védettséget élveznek (69. KÉP). A rendszer fenntartása nem volt gazdaságos, a vízelvezető tárgyak eliszapolódtak. Az árkokat elhanyagolták (70. KÉP), a nagy anyagi befektetéssel feltört rétek, sgyepeken egy részét 40 év alatt ismét visszavette a természet (Egyházaskozár, Bikal, Kárász, Vékény, Szászvár területén).²⁹⁹

A téveszesítés után a völgyek hasznosításának másik módja a halastavak létesítése volt. A több évszázados munkával létrehozott, berkeketől elhódított kaszálókon ekkor alakítják ki a terület nagy tórendszerait: a *bikali*, *egyházaskozári*, *mocsoládi tóvidéket*, a *szalatnaki tavakat*, a *mágocsi*, *békatói tavakat*. A tolnai Völgység területén *Felső nána*, *Apar*, *Tabód vidékén* létesítettek nagy vízfelületű tavakat. Az új tóvidéket az 1950-es évektől kezdődően, az integrált termelőszövetkezetek és az állami gazdaságok készítették, a korábbi rétségek helyén (71. KÉP).

A mecsekháti és Kapos melléki tájnyelvben a nagyobb vízfolyások elnevezése *gát*

²⁹⁶ Az egykori híd helye a mai 6-os főút közelében található.

²⁹⁷ Jankó János feljegyzései a kárászi historia domusban, Széchényi Ferenc-féle conscriptio 1785.

²⁹⁸ Dóka 1983.

²⁹⁹ Bányai Ferenc, Szászvár, 56 é. (2004), Ládás József, Egyházaskozár, 58 é. (2008).

(), amelyek az át nem léphet vizeket jelentik (vö. Reuter), a kisebb vizek neve *csörge* (a levéltári forrásokban néhol *csörg*) ().³⁰⁰ (72. KÉP; 73. KÉP) Természetesen a *patak* () földrajzi közszót is ismerik és használják, manapság egyre gyakrabban. Ismerik az *ér* () szót, de használata nem jellemző, a *csermely* () közszó pedig tipikusan iskolában tanult közszó. Emellett gyakran használják a patak szinonim jelentésben a *víz* () vagy a birtokosraggal ellátott *vize* (*Gém-vize*) kifejezést is. A névtörténeti kutatások kimutatták, hogy régebben a *séd* (†) víznév is ismeretes volt. Elképzelhető, hogy a Völgység neve is ezzel függ össze.³⁰¹

A gát és a csörge az egész Dél-Dunántúlon elterjedt kifejezés, nyomukat a Zselicen át a Göcsejig, s a nyugati határszélig követhetjük.³⁰² E két meghatározó földrajzi közszó értelme – a patakkel ellentétben – könnyen megfejtethető. A *csörge* minden bizonnyal hangutánzó szó. Kárászon úgy tartják, hogy a falu közepén végigfolyó (ma Csörge-patak, régen Fürdői-csörge, Bányai-csörge, Sörösi-csörge) patak onnan kapta a nevét, hogy vize „Épp, hogy csak csörög, csörgedezik.”³⁰³ A név helyi magyarázatában benne van a patak játékos futása és szerény vízhozama is. A *gát* szót általában a nagyobb vizekre értik, azoknak a vizeknek a neve, ahol palló vagy híd nélkül nehézkes az átjutás. A csörge is lehet gát, ha a medre egy adott ponton kiszélesedik vagy kimélyül, s ott nehezebb az átkelés. A két szót tehát felváltva használhatják akár egyazon patakszakaszon is, ám a falvakban általában él egyfajta névhasználati gyakorlat arról, hogy melyik vízfolyás a csörge és melyik a gát. A két kifejezés az állandó vizekre vonatkozik. A nem állandó, általában es zésekkor megjelenő csörgék, vízfolyások neve *vadvíz* () (74. KÉP). A vadvizek általában ugyanazon a helyen jelennek meg, a felszínre hulló csapadék mennyisége és térbeli eloszlása határozza meg, hogy melyik mikor fakad fel. Az emberek hozzászoktak a vadvizek felfakadásához, s bizonyos pontokon árkokat, sáncokat ástak nekik (a gyakorlat mára már nem él).³⁰⁴ A baranyai Völgység területén *vadvízároknak*, *vadároknak* () is hívták a falvakon végigfutó Völgységi-patak medrét (másik nevén *Nagygát*).³⁰⁵ E szabályozatlanságot sugalló vízrajzi közszó ellentéte a malomárok vagy malomgát, amiben a malmok erővize futott, s amelyet a Nagygát elrekesztésével telítettek meg kellő mértékben és időben. A gátak közti terület a *két gát köze* (), *gátköz* () vagy *sziget* ().

³⁰⁰ Reuter 1961a 118; 1961b. 365. „Vernyóki-csörg” Vernyók pusztá perében (1751): MOL Esterházy Rep 92. mf. 17568. „Csörge hidja” MOL Esterházy térképek S016 No 1087.

³⁰¹ Máté 2008; Pesti 1987; Reuter 1964;

³⁰² lásd: SMFN

³⁰³ Harka István, Kárász, 2004 (78. é.).

³⁰⁴ Máté 2011. 35–36.

³⁰⁵ A Völgységi-patak szót régebben nem használták, a hivatalos táj- és víznévadás során alkották. A helyi szóhasználatban ma is általában *Gát* vagy *Nagygát* néven él.

Az ember által csinált vízelvezet neve *árok* () vagy *csatorna* () idegen eredet , de megmagyarosodott szóval élve *kanális* (). Az árok, csatorna, kanális név használatával leginkább ott találkozunk, ahol az ember a vizek számára új medret ásott. Pl. Baranyacsatorna, Hábi-csatorna. A malmok számára er vizet juttató medrek, vagyis malomárkok bár mesterségesek, ásottak, mégsem egyenesek, hanem cikcakkos, girbe-gurba vonalvezetés ek és hosszú lefutásúak.³⁰⁶ A *vízfolyás* () inkább m szónak tekinthet (pl. Izmény-Györei-vízfolyás). A Széki-víz mellékér l és Gerényesr l van adatunk a *kót* (†) kifejezésre, amelynek pontos jelentését nem ismerjük, talán a kotú kifejezéssel állhat kapcsolatban, de az sem kizárt, hogy német eredet (kot - 'sár', kotik - 'sáros', a szó ürüléket is jelent) A *sánc* () kifejezés kisebb vízfolyást és/vagy annak árkat jelöli.³⁰⁷

A vízfakadások, források elnevezése is igen változatos. Leggyakrabban a *kút* (kút) () kifejezést használják, de ismerik és használják a *fórás* (forrás) () szót is. Az id sebb generáció nyelvében a két szó összevont változatával a *fóráskuttal* (forráskút) () is találkozhatunk. A források általában a partoldalak alján vagy gödrökben törnek fel, a forrásvizet nemcsak a mez n dolgozó parasztek itták, állataik itatásra is ezt használták. A felfakadásnál a forrást kimélyítették, kikapálták, hogy a korszót belemeríthessék, de a kutak mellet itatóvályú is volt, ahová gravitációs úton (fakéreg, kivájt fatörzs, bádog stb.) juttatták el a vizet.³⁰⁸ Gémet errefele ritkán használtak. A kút neve gyakran a gödör nevéb l ered (*Kanistási-kút* stb.) vagy fordítva, a völgy vagy gödör neve származik a forrás nevéb l (Hidegkúti-gödör). Az eddigieken kívül a *csorgó* () kifejezés is ismeretes. A csorgóknál általában egy csövön keresztül csurog, csorog a víz. Csorgó rendszer forrás kevés volt, többnyire a mecseki turisták által „foglalt” források ilyenek, a parasztek inkább kutakból nyerték a vizeket. A helyi szóhasználatban a *lobogó* (†) is forrást jelenthetett.³⁰⁹

Az állóvizek közül természetesen a *tó* () kívánkozik els helyre, ami területünkön is a nagyobb felület állóvizet jelenti. Kisebb vízállásokat *kátyó*-nak, *katyalónak* (†) nevezték. A kifejezésnek f ként a történeti anyagban fordul el . A kátyók ideiglenes vízállások vagy az állatok által a mocsaras, berkes területen kifötört itatók, dagonyázó helyek voltak. A kenderáztatást rendszerint *mocsilákban* () végezték, a vidéken a XX. század elején is így hívták a kenderáztató gödröket. Mivel a ruházat és a legtöbb szövETFéleség alapanyagát a XIX.

³⁰⁶ Mivel a malomárkok medre kis esés volt feltehetően a nagyobb mederhosszal érték el azt, hogy az rléshez hosszan kitartó, megfelelő mennyiség vizet tudjanak tárolni benne.

³⁰⁷ Pesti 2008.

³⁰⁸ Lehetséges, hogy a kifejezés használatának nem földrajzi okai vannak.

³⁰⁹ BMFN I. Vékény; Maác 1955.

századig a kender adta, általában minden családnak volt saját kenderáztatója (mocsilája), lehet leg közel kenderföldjeikhez.

Rendkívül sokféle elnevezés él a vízjárta határrészekre vonatkozóan. A völgyek alját nemcsak a Kapos mellékén, hanem a keskenyebb völgyekben is *berek* () borította. A berkek egészen a Mecsek el teréig felhatoltak, egészen a dombsági (Ny-K-i) vízválasztóig. A berkek nem feltétlen alkotnak összefüggő ökológiai folyosót (barriert), egy-egy elzárt, csekélyebb esés völgyfenéken is kialakulhattak (75. KÉP). A berkekben természetesen a patakok mellékén kaszálók lettek, ám a vizesebb, sásosabb foltjaikat később is így nevezték. A *kanistás* () kifejezés a vizes, mély fekvésű határrészekre vonatkozik, hasonlóképp vizes részeket jelölnek a *csamak* (*csatak*), *kula*, *licspocs*, *limbus*, *pocséta*, *posvány*, *tatyak*, *torgyok* (mind) közszavak vagy ezekből kialakult melléknevek. Sok közülük földrajzi név részeként él napjainkban is.³¹⁰ Reuter szerint a *császti* () is vizes területre utal.³¹¹ A történeti forrásokban több helyen *sárnak* (†) nevezik a vidék kisebb vízhozamú patakjait, amely tükörfordítással a szerb névanyagban is megtalálható (*Feketesár – Czerno Kalilo, Sárr hid; Sáros Hidgya vize*).³¹² A sárral kapcsolatos földrajzi neveket ma már nem találjuk a térség névanyagában, valószínűleg azért, mert a vizek mellékét intenzívebb használatba vették, néhol kanalizálták.

6.6. Malmok és dombsági tavak jelentése

A vízkezelés és a víztárolás szempontjából „vízválasztónak” tekintik a török hódoltság időszeit. A török előtt sok halastó létezhetett a pannoni dombság területén, számukról, kiterjedésükről okleveles forrásfeltárás után lehetne hitelesen beszélni. Klimó György 1756-os mágocsi egyházlátogatása során „egy korábban létesített halastó nyomait lehetett megfigyelni”, melyről azt feltételezték, hogy az egykori Györgyi ferences kolostor halastava lehetett volt.³¹³ A győrei legelő feltörésekor hálónehézékek kerültek elő, bár a kurta tárgyleírás miatt nem tudjuk, hogy a béka formájú nehézékek melyik korszakból származnak.³¹⁴ K. Németh András Kisszékely határából két középkori tó nyomát mutatta

³¹⁰ Pesti 2008; kanistás: Reuter 1961a 112; 1961b 367.

³¹¹ Magyaregregy Császti, Császti rét, Császti mez és csörge Reuter 1961b 360-361.

³¹² „Sáros Hídja vize”, „Sárr hid” említése = Izmény-Győrei-vízfolyás (BML IV. 1. f. 3. III. 76. 1743); Czerno Kalilo = a mai Izmény-Győrei-vízfolyás (BML IV. 1. f. 3. XXII. 656. 1765.); Kalilo = a mai Szalatnaki-patak Alsómocsoládnál (BML IV. 1. f. 3. VI. 123. 1745.). A Szalatnaki-patak felső folyásánál ma is létezik a Feketesár illetve a Fekete-berek kifejezés. BMFN I. 135. Érdekes, hogy a földrajzi név Mágocs határában, a Mész-patak völgyében is megvan.

³¹³ Tóth 2002. 136.

³¹⁴ Tóth 2007.

ki.³¹⁵ A középkori halastavak meglétét a természeti adottságok és a táji párhuzamok is er sítik. A patak völgyek itt többnyire kis esések, s a völgyek aránylag széles völgyfenékekkel rendelkeznek. Felszínük sok helyen focipálya simaságú, gyakran áll meg rajtuk a víz.³¹⁶ A Völgység és a Mecsekhat dombvidékéhez hasonló morfológiájú tájakon már több kutató tárt fel halastavakat, tórendszereket. Tonk Sándor és Roska Márton a Mezőségen, Filep Antal a Bakonyalján és Sárospatak határában mutatott ki középkori és újkori eredetű tóvidékeket.³¹⁷

A török hódoltság alatt fennálló halastavak, malomtavak kisebbek lehettek, mint a maiak, s az is valószínű, hogy az egykori középkori halastavak feltöltődtek és gátjuk tönkrement. A tó feltöltődése azonban nem jelentette a vízfelület teljes eltűnését, inkább csak annak csökkenését, és a víz eutrofizálódását hozta magával. A Pécsi Püspökség és a szomszédos Petrovsky valamint Esterházy uradalom határán folytatott határbejárásokból több, talán a középkorból fennmaradt vízmederre, tóra derül fény. Az egykori Kéthely alatt a *Fekete Berek* területén, ahol összefüggő tófelülettel nem, csak a berekben lévő kátyókról tesznek említést (76. KÉP; 76. KÉP). Ábel egykori határában feküdt az ún. „Ábeli tó”.³¹⁸ Kárász és Szalatnak között a határ a „Szalatnai-tó” mellett volt, Kárász és Köblény között pedig az ún. „Bükkösi-tó” területén (77. KÉP). Nem sokkal felette vagy azzal egy vonalban az ún. *Miklósigát* (rácúl *Mikotya gatyá*) neve maradt fent, ami vagy a csörge gátja, vagy a víz régi neve volt.³¹⁹

A tavak mellett a török időkben malmok is ködtek. A mágocsi („olaszfai *diverticulumban*”) malmot rácok használták, tulajdonosa egy *Jovan Trivunovics* nevű mágocsi rác ember volt. Az Enyedi-malmot is rácok használták a török alatt. *Kujadin* nevű molnárját 1704-ben a „*kurucok vágják le.*”³²⁰ A kápási malmot *Poznán* birtokolta.

A szakirodalom kétféle dombsági malomtípust különböztet meg. Az egyik a patak völgy egészének vagy részének elgátolásán alapul, amit *gátas malom*nak hívnak.³²¹ A másik az él víz egy részét fogja el, úgy, hogy a medret egy töltés segítségével elrekeszti és a

³¹⁵ K. Németh 2012.

³¹⁶ A térségben a falusi focipályák leggyakrabban a sima, völgyalji réteken, kaszálókon létesültek.

³¹⁷ Filep 2009. 76–90; Tonk 2000; Roska 1939.

³¹⁸ Ábel a vaszari erdőben fekvő középkori faluhely, amely a törökidőszak elején elpusztulhatott. Reuter (1961b. 356.) szerint a magyaregryei Bélorma helynév őrzi meg az emlékét. Timár (1997. 37.) úgy gondolta, hogy Köszvényes közelében, a mai Kisvaszar területén keresendő. A XVIII. századi határjárás alapján némileg pontosítható a faluhely fekvése, az Ábeli tó minden bizonnyal az egryei Sáfrány-rétől folyó patakocska és a Lipócai-csörge összefolyása körül lehetett, esetleg egy kicsivel beljebb. Mindez alátámaszthatja Reuter feltételezését, hiszen Sáfrány-rét a Bélormától északra fekszik, a Bélormáról lefolyó vizet nevezhették a XVIII. században Ábeli-csörgének (vagy patakknak) és a rajta lévő tavat Ábeli-tónak.

³¹⁹ A Bükkösi-tó helyén ma is sással, náddal borított tocsogós, vizenyős terület van. Reuter (1961a. 108.) időről időre adatok szerint „*a víz bősége itt olyan nagy volt, hogy halásztak benne.*”

³²⁰ BML V. 123. 1745.

³²¹ Lambrecht é. n. 36-39.

vizet malomcsatornába vezet. Ez a *rekesztéses vagy csatornás* malom. Itt az elterelt vízmennyiség folyik a malomkerékre, amit a hosszú malomárokban gyűjtenek össze. A szakirodalom szerint a gátas malmok esetében alul- és felülcsapott változatok is vannak, míg a *rekesztéses* vagy *csatornás* malomnál felülcsapott kerék jellemző.

Bizonyos, hogy az árkos malomtípus már a török alatt vagy az előtt is elterjedt lehetett.³²² 1756-ban az Almási-völgyben fekvő „*roaszliki* [ravaszliki] *régi malomnak száraz árkát*” („*antiquus alveus*”, „*száraz árok*”) emlegetik a tanúk, ezt az árkot egy 1789-es kézirat határtérkép is határpontként ábrázolja. Több kiváló malomábrázolás maradt fent a Zselic területén. A legszebb egy gátas malmot, az említett *Enyéd-malmot* mutatja. Az elpusztult Enyéd falu határában (ma Kercseliget) fekvő épületet egy 1759-es kézirat térképrészlet jeleníti meg, amin a *malomház*, a *kerék*, a *malomvályú* és a malomhoz tartozó *gát és tó* is jól kivehető (78. KÉP; 79. KÉP). A malomhely felett egy régi pusztamalom, a „*kalán malom*” látható. Az Enyéd-malom a rajz alapján alulcsapott lehetett. Tovább növeli a malomhely jelentőségét, hogy tulajdonosát és a malom birtoklásának történetét is ismerjük. Szép illusztrációnk van a szomszédos Gödreszentmárton – feltehetően – árkos malmáról, valamint a régi *olaszfai* (Olaszfalu, Mágocs határában) gátas malomról is (80. KÉP). A XVIII. században több alulcsapó malom volt a Széki-vízen és a Kaposon.³²³

Nem tudjuk milyen típusú malom lehetett a tékesi „*potyogó*” és a kápási (Mágocs) „*forgó*” malom, de annyi bizonyos, hogy a régebbi technikákat, szerkezeti megoldásokat egészen a XIX. század végéig használták.³²⁴ Erre bizonyíték a kárászi Sörösi-csörgére telepített kis malom (Peske-malom majd Imhóf-malom), amit „*taposómalomnak*” is hívták. A hagyomány szerint, ha a vize elapadt „*taposták*” a kereket, ezért *taposómalomnak* is hívták (81. KÉP).³²⁵

A patak csekély és szeszélyes vízhozamára utal az a kárászi anekdota is, miszerint:

„*Azt mesélte mindig öregapám, hogy olyan kicsike ... olyan gyöngye vize volt, hogy amikor a kacsákat leengedték a vízre akkor megállt a kerék, mert elfogták a vizet... ezt csak olyan poénnak mondták.*”³²⁶

³²² 1329-ben Jánosiban (Mecsekjánosi) egy birtokosztályban két malom szerepel, ahol említik a malom árkát és gátját (K. falvi 2006. 98.). Köszönöm K. Németh Andrásnak, hogy az adatra felhívta a figyelmemet.

³²³ Merényi 1905. 324. (326. (Szekcsy))

³²⁴ Tékes: „*Potyogó fölülcsapó egykerék malom*” (Merényi 1905. 329.); Mágocs: „*forgó malom*” BML IV. 1. f. 3. VIII. 238. (1752). Nagy György vallomása.

³²⁵ Reuter 1961a 128. „*De víz nem volt (mindig) elég. Az emberek lépkedtek a keréken; taposó malom volt az régen.*” Kereszturi József, 61. é. (1966, gy. Andrásfalvy Bertalan)

³²⁶ Mezei Ottó, Kárász 48. é. (2004).

„...ilyen köves darálómalom volt, de én arra már nem emlékszem, de azt hiszem talán még az apám sem emlékezett rá, hanem azok is úgy hallották.”³²⁷

A falu egykori molnárja Mezei Ferenc szerint az ún. Peske malom csak a helyiek számára rölt és csak a házi szükségleteket látta el, ott egy-egy zsák vagy véka búzánál többet ritkán rölték.³²⁸ Ilyen kis kapacitású örl köves malom lehetett a csikóstöttösi „Kotyogó-malom” is, amir l a következ rigmus maradt fent:

„Egy csöpp kevés, kett s sok / Három meg már nagyon sok.”³²⁹

A török alatt a falvakban és jobbágyokban sz kölköd vidéken talán egyszer bb volt gátas malmokat készíteni, ott ahol kevés lakó maradt biztosan nem jelentett nagy terméskiesést a rétek, berkek elárasztása. Ekkor még jóval kevesebb szántót m veltek, s az állattartással kapcsolatos történeti utalások tömegéb l kiindulva talán a táplálkozásban is kisebb jelent sége volt a gabonaféléknek. A malmok száma a XVIII-XIX. század folyamán egyenletesen emelkedett. E korban már szinte minden arra alkalmas helyen malmot létesítettek. Els sorban a malomárkos megoldást alkalmazták és egyre gyakoribbá vált, hogy egy malomárokra több malmot telepítettek. A malomárkok és a gátak (értsd patakok) között többnyire rétek húzódtak. A két árkot *zúgók*, *zuhogók* kötötték össze, ezeken eresztették le a malomárkok többletvizét, ennek f ként áradáskor látták nagy hasznát. A malomárkok fejénél, ahol az árok a f medert l elágazott a völgyeségi molnárok *rekesztést* készítettek. A rekesztést általában két sorban, f zvezz b l fonták, közé földet döngöltek, ezzel gyakorlatilag elgátolták, teljes szélességben elrekesztették az eredeti patakmedret (*vadvízárkot*). A malomárok elejénél egy kis zsilipet is készítettek, amivel szabályozni tudták a malomárokba érkező víz mennyiségét. Árvizek idején a víz a *rekesztések* tetején átfolyt, áthömpölygött, mögötte a meder kimélyült, kiszélesedett. Itt rendkívül mély, több méteres víz volt, amit nemcsak a kacsák és más víziszárnyasok kedveltek, de a gyermekek is ide jártak fürdeni és halászni. A malomárkok készítése a XVIII. század végét l egyre inkább mérnöki feladatnak számított. A gátas rendszerrel ellentétben, ahol a víz visszaduzzasztásával mocsaras-berkes terület alakult ki, a malomárkos rendszerrel inkább lecsapolták a völgytalpakat, segítették a

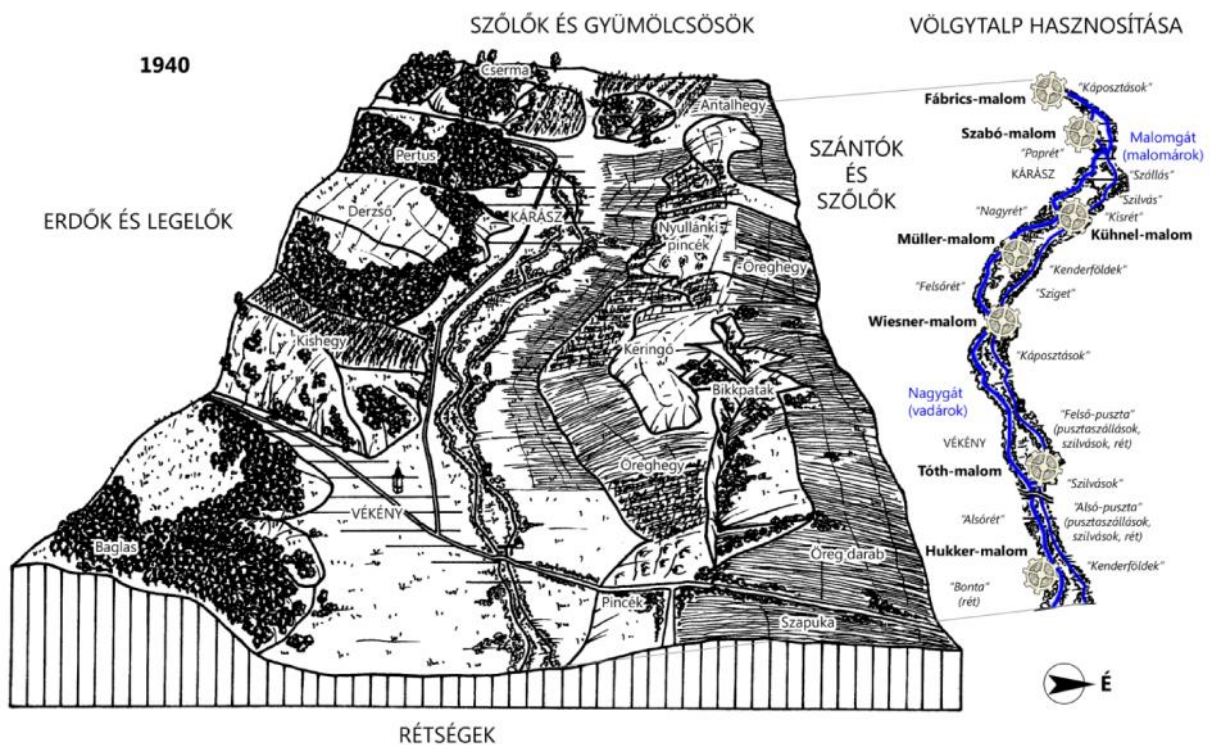
³²⁷ Mezei Ferenc, Kárász, 76 é. (2004).

³²⁸ „...lehet, hogy az lehetett a faluban az egyetlen malom, réges-régen, mert, hogy aztán az se lehet, nem is tudta az öreg [nagyapja] se, hogy hogyan volt telepítve, vagy hogy volt-e valami gátrendszer ott.” Mezei Ottó, Kárász 48 é (2004).

³²⁹ Pesti 1982. I. 53.

víz mielőbbi lefolyását. Az árkos rendszer malmokat egészen az 1950-es évekig, az államosításig használtak. A XIX. század végétől kezdve a malmokat modernizálták, s az esetleg még fennálló gátas rendszer malmok, valamint a kisebb kapacitású darálómalmok, „taposómalmok” végleg megszűntek. Az élelmesebb molnárok hengerekkel és gázmotoros meghajtással látták el „üzemüket”.³³⁰ A mellékelt ábrán (13. ÁBRA) a Völgységi-patak völgye látható Kárász és Vékény községgel. Az 1940-es éveket ábrázoló tömbszelvényen hét malom látható.

A malmok tehát a tájhasználat kulcsfontosságú elemei voltak. Évszázadokon át ezekben dolgozták fel a gabonát, és a malomárkok révén a völgyaljak vízelvezetését is megoldották, egyfajta helyi vízkezelési rendszer jött létre. A malmokban nemcsak gabonát röltek, hanem deszkát metszettek, és a gyapjút is itt készítették ki (kallómalom), bár ennek vidékünkön az utóbbi háromszáz évben nem volt nagy jelentősége. A rétek szélén mindenhol gyümölcsfák álltak, a gyümölcsösök alját kaszálták, így a vízi energia hasznosítása a paraszti gyümölcsészettel és a takarmánykészítéssel is összekapcsolódott.

13. ÁBRA: A Völgység határhasználatja és a völgytalp hasznosítása 1940-ben
Tusrajz: Hervanek József. Szerkesztés és utómunkák: MG

³³⁰ A malomtechnika átalakulásával kapcsolatban: Dóka 1991.

6.7. M velési ágak térbeli rendje, természetes vegetáció, kultúrvegetáció

Míg a természetes növényzet alapvetően a tájföldrajzi tényezők függvénye, addig a kultúrnövényzet kiterjedése, térbeli elrendeződése, mintázata az ember szándékainak megfelelően koronként változik.³³¹ A népesség e két keretrendszeren belül használja ki környezetét, nemcsak a természet, hanem az általános birtokviszonyok is feltételeket szabnak. A parasztság számára tévesztésig meghatározó keretet jelentett a faluhatár, és az uradalmi területen határa. A mecsek-vidéki parasztság a nyomásos gazdálkodás idejében (XVIII-XIX. század) például csak a lakhelyének megfelelő faluban használt szántót, ugyanakkor szőlőt máshol is birtokolhatott és állatai is átjárhattak a szomszéd (ugyanazon földesúr által bírt) falu határába. A parasztember ezzel együtt a teljes faluhatár felett rendelkezett. Úgy történt, hogy a földhasználatban a XIX. század végéig nagy erősszelekció érvényesült, az egyes m velési ágak optimális helyét a teljes faluhatárban kiválasztották meg.

A növényzet térbeli rendjére vonatkozóan a felszínformák tárgyalásakor már bemutatott forrásokra támaszkodtunk. Az áttekintés a területi korlátok miatt eltekint a gyűjtött anyag adattár jellegű közreadásától.³³² A baranyai Völgyesség területén a különféle m velési ágak elhelyezkedésére az alábbi jellegzetességek vonatkoznak (az áttekintés az 1860-as évek állapotát veszi alapul):

- Az *erdők* leginkább az északnak és nyugatnak fordított területeken, továbbá a meredek „partokon”, oldalakon hagyták feladni.
- A *szántók* a tetőkön, a dombháton és a csekélyebb meredekségű oldalakon voltak.
- A *legel*ek fekvése nagy változatosságot mutat. A tilos és a faizási erdők kivételével minden erdő legelő volt. Az 1860-as évektől általában a maradvány földeket, vagyis a lejtősebb, a rosszabbul termő, a parlagon hagyott területeket legeltették. Kisebb legelőket kísérték az utak, legelőre tartó csapásokat. Legelő volt a szállások környékén is.
- Szőlőt főként délnek és nyugatnak néző területekre telepítettek, így kapták a legtöbb

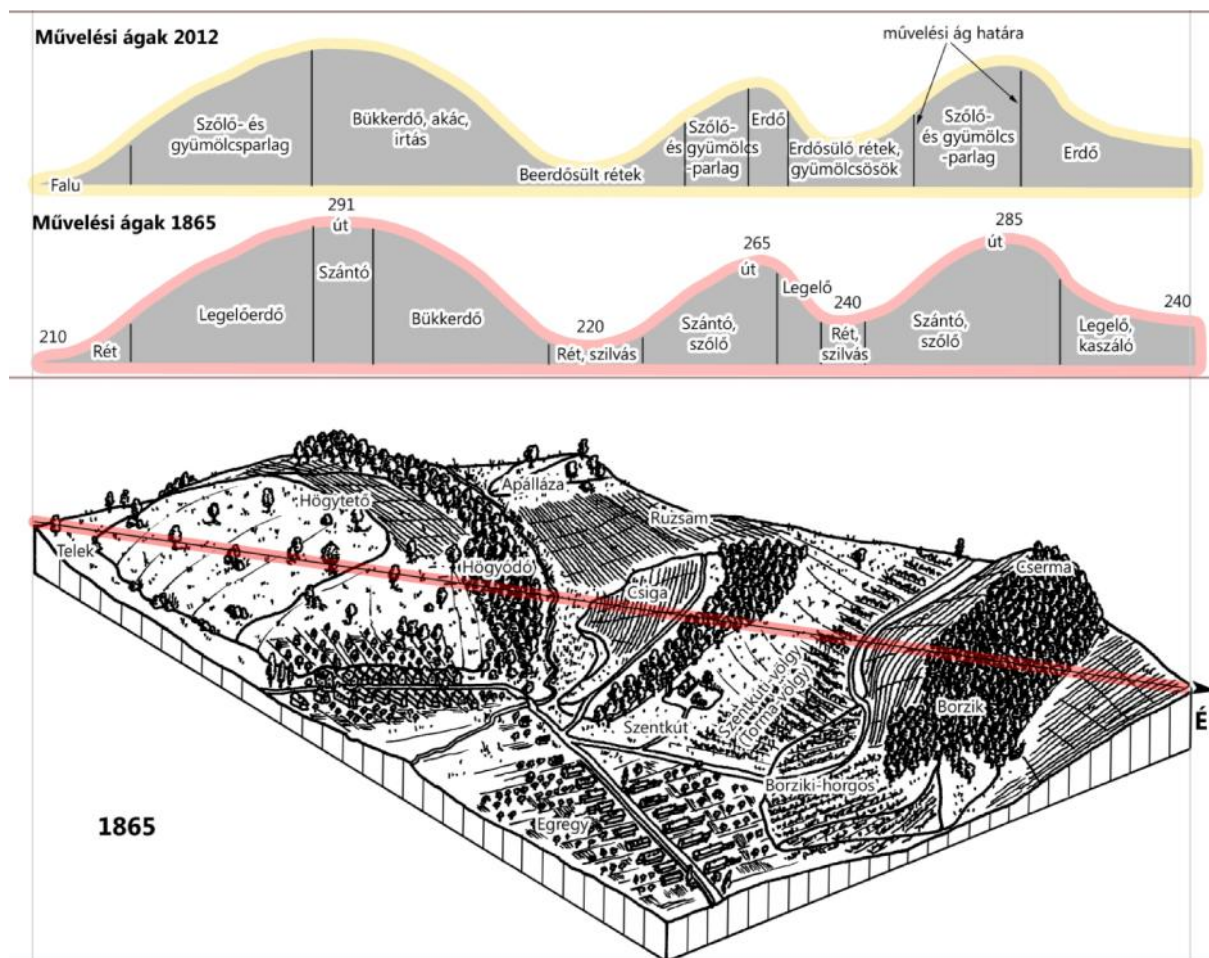
³³¹ Kultúrnövényzet körébe az alábbi m velési ágakat soroljuk: szántó, gyümölcsös, szőlő, kert, legelő (és erdei legelő). A természetes növényzet körébe azokat a területeket soroljuk, ahol az éghajlati adottságoknak megfelelő növényzettípus az uralkodó. Mivel a potenciális növényzet a vizsgált terület nagy részén az erdő, ezért ide a különböző erdőféleségeket soroljuk. Egyre nagyobb a felhagyott területek aránya, ahol özönlnövények, tájidegen fajok jelennek meg. Az elhagyott gyümölcsösök, kaszálók, „romlott vegetációjú”, beerdősült területek.

³³² Az áttekintés elméleti háttérét etnogeobotanikai, növényzettörténeti tanulmányok alkotják. Az etnogeobotanika minden történeti vagy jelenkori népi megfigyelés, adat vagy ismeret feldolgozását végzi, amely egy vizsgált terület növénytakarójára vonatkozik. Fontos különbséget tenni az etnobotanika, a geobotanika és az etnogeobotanika között. A geobotanika a növénytakaró tudományos vizsgálatával foglalkozik, míg az etnobotanika a tudományosan azonosított növényfajok népi ismeretét vizsgálja. Rab 1993. 223–224. A dolgozat csupán általános áttekintést nyújt a növénytakaró térbeli jellegzetességeiről, teljes körű, tudományosan is megalapozott etnogeobotanikai vizsgálatokat nem végeztem.

napsugárzást.

- A rétek szinte kizárólag a patakok mellékén, völgyaljakban feküdtek, azonban néhány kaszáló az erdők közötti tetőkön is előfordult.
- A kerti földek a patakok mellékén voltak, közel a falvakhoz, kukoricát és krumplit a távolabbi, gabonafélék számára előnytelen helyeken is termesztettek.
- A gyümölcsösök elszórtan helyezkedtek el, szántók, erdők között, a szállások mellett és összefüggőbb galériaerdőket képezve a patakok mellékén.

Az említett mvelési ágak elrendezését jól megfigyelhetjük (14. ÁBRA) a változatos domborzatú Magyaregregy határában. A tömbszelvény a falutól nyugatra fekvő területeket ábrázolja. 1865-ben az erdők kizárólag északi, északnyugati kitettségekben láthatók. A legelők déli, délkeleti, északi és keleti exponáltságú oldalakon voltak. Szántókat a dombhátakon, továbbá az enyhébb lefutású délkeleti lejtőkön alakítottak ki. A szőlők délnek néztek. Gyümölcsfák a szőlők környékén és a völgytalpakon álltak. E szelvényen a rétek kizárólag a patakok mellett láthatók. Napjainkban ez a tájrészlet teljesen más képet mutat, nagy részét erdő borítja. A mai erdők nagy része gyümölcsösök és szántók cserjésedése, beerdősülése révén keletkezett. A szőlők és gyümölcsösök kiterjedése a korábbi részarány töredékére esett vissza. A szántók jelentősen visszaszorultak, mivel a földek itt kis kiterjedésűek és nehezen gépesíthetők.

14. ÁBRA: Egy magyaregryei határrészlet többszvénye és É-D irányú keresztmetszete az 1865-ben és 2012-ben uralkodó felszínborítottsággal

Tusrajz: Hervanek József. Szerkesztés és utómunkák: MG

6.7.1. Erdők

A természetes vegetációt az ember a több ezer év óta tartó munka és szelekció révén átalakította. Az erdőségek közül talán a bükkösök foglalkoztak meg a legnagyobb mértékben. A helynevek és a történeti források azt mutatják, hogy a bükk nemcsak a mecseki – zselici területeken, de a földrajzi Völgyországban és a Hegyhát területén is jóval nagyobb területen fordult elő, ez uralta az északra néző – ezért magasabb – dombhajlatokat. A gyakori hőmérsékleti inverzió és az északi hajlatok csekély benapozottsága miatt sok helyen emeletfelcserélés látható, a bükk a völgytalpak közelében fordul elő, míg a tetőn cseres, tölgy, hárs van.³³³ A XVIII. századi határpercekben számtalan helyen (Köblény, Kárász, Alsómocsolád, Egyházaskozár stb.) határjelként említik az öreg, levágott ágú vagy jelölt törzsű bükköket. Szinte mindenezen a területen folyó patak északra néző, meredek oldalán

³³³ A Gyergyói-medencében tapasztalható inverzió hatására az erdő típusokban emeletfelcserélés és következett be. Lásd: Rab 1993. 229. A Tubes-Misina tömb északi hegyoldalán az extrazonális jellegzetes növényföldrajzi jegyei figyelhetők meg. Lehmann 1995.

van adatunk a bükk egykori el fordulására (Szalatnaki-patak, Bikali-víz, Izmény-györei-vízfolyás, Méhész-árok). Visszaszorulása a dendrokronológiai vizsgálatok szerint a klímaváltozással is összefügghet.³³⁴

Reuter Camillo szerint a vidéken (f ként a Zselic területén) egykoron a *feny* is elterjedt volt.³³⁵ Nézeteit több történeti adattal támasztotta alá. Az itteni tájnyelvben a *feny* neve régen *lucsi* volt, a kifejezést az id sebb hegyháti lakók ma is ismerik. A *feny* a *borókát* jelentette. Mind a *feny* mind pedig a *lucsi* helynevekben is el fordul.³³⁶ A komlói Huszárhegyi-erd 1872-ben (az erd gazdálkodás megindítása el tt) erdei *feny* csoportokkal elegyes bükkerd volt.³³⁷ A helynevekben ritkán fordul el a *tölgy* (*kocsánytalan tölgy*), annak ellenére, hogy a bükk mellett ez számított a legértékesebb makkos fafélének. A névanyag alapján az erd alkotó fafajok közül gyakoribbnak t nik a *cser* és a *gyertyán*. A *gyertyán* a h vösebb, párásabb területeken honos, a bükkhöz hasonlóan északi és nyugati kitételtségben érzi magát otthon. A *cser* pedig inkább a szárazabb klímát kedveli, tet kön, délies, keleties oldalakon tenyészik. E két faj ma is igen gyakori, az állományok túlnyomó részét ezek alkotják. A patak menti területeken eredend en *éger* és *f z* ligetek voltak, helynévként f ként az *éger* gyakori. Néhol még ma is láthatunk patak menti *égeres* ligeteket (82. KÉP). Azonban az *égeres* és *nyáros* területek kiterjedése jelent sen visszaszorult, helyükön többnyire kaszálókat alakítottak ki, ahol hagyásfaként több famatuzsálem is megélte a XX. századot (83. KÉP). A *berek* a vizeny s területeken feln tt vegetációt jelentette, ahol f ként a *f z* és az *éger* az uralkodó. Nagy gazdasági haszna volt a *hárssnak* (szerszámfa, méz, gyógynövény) ezért rendkívül sok a hárssal kapcsolatos magyar helynév, de honfoglalás el tti szláv és délszláv nevek sokasága is a fafaj megbecsültségét és gyakoriságát támasztja alá (*Hársma*, *Hársas*, *Lipik*, *Lipse*, *Liponya*). *Nyáros* erd kkel manapság csak telepítések nyomán találkozunk. *Nyír* sem igen van, noha a helynevek és a történeti források szerint korábban ez is honos volt, f ként az újonnan „felver dött” erd részletekben jelent meg.³³⁸

³³⁴Szabados 2009. A bükk éghajlati érzékenységét egyik erd járó beszélget társam is meger sítette, aki szerint az öreg bükk legel erd k ritkítása az erd ben jelent s páravesztést okoz, megfigyelte, hogy az erdei mikroklíma megváltozásakor (erd ritkítása, fakitermelés) a bükkök törzse szinte leperzsel dik.

³³⁵Reuter 1962. A régészeti és xylotomiai vizsgálatok szerint a római korban a cirbolyafeny is shonos lehetett a Mecsekben (Stieber 1976).

³³⁶Tapasztalataim alapján Kárászon a *feny* magról is felújul, kétségtelen azonban, hogy a terület nem ideális számára, hiszen a rivális fafélések hamar túlnövik, kiszorítják, így a *feny* csemeték elpusztulnak.

³³⁷Kiss (Z.) 1978. 208.

³³⁸BMFN 63. (Mágocs-Hosszúszó); 140. (Köblény); 254. (Bodolyabér); Kapás (ma Mágocs része) határát a „...annak el tte nyíres fölverte volt...” BML IV. 1. f. 3. VIII. 238. Vókó Mihály vallomása, Györe, 65 é. (1752). Az idézet a Rákóczi-szabadságharc alatti id szakra utal. A történeti adat fényében nem érthetünk egyet Reuter Camillóval (1961b. 375.), aki szerint a *nyír* a környéken teljesen idegen, nem találja meg életfeltételeit szerinte a kifejezés pusztán a nedves, vizeny s térszínre utal.

Az utóbbi időkben nagy területeken terjedtek el nem szonhos fafajok. Az *akác* a nagy vízhatású területek kivételével mindenhol jelen van, de főként a domboldalakon, a felhagyott gyümölcsösökben terjedt el, néhol tudatos erdő-sítés, telepítés folytán nyert teret. A tájidegen *nyárosok* (nemesnyár, kanadai nyár) telepítése a vidéken nem annyira jellemző, inkább az utak és tavak mellékén találunk belőlük egy-egy nagy példányt vagy fasort. A bokrok közül a *som*, a *mogyoró* és a *bodza* helynévi elfordulása jellemző, részben fájuk, részben termésük és viráguk miatt igen fontos haszonnövények.

Változatos elnevezés él az *erdők sűrűségére, átjárhatóságára és életkorára* vonatkozóan. A legtöbb érdekességet a déli, kontinuos falvak határában találjuk, itt ugyanis olyan elnevezések is fennmaradtak, amelyek mára már kikoptak a névhasználatból, értelmüket veszítették. A *Tamásgyakra* helynévben a *gyakorerd* (†) neve maradt fent, utalva a sűrű, bokros, tisztítatlan erdőre.³³⁹ A gyakorhoz hasonló, bokros, cserjékkel bennt, nehezen járható területet jelöl a *sűrű* (s r) (*Virág-sűrű, Liponyai-sűrű*) () kifejezés. Hasonló jelentésben él a *csalít* () és a *rezula* () is.

„Jaj, de s r az ómási rezula,
Rigac Jancsi abba vagyon elbujva.
Keresi t két vármögye zsandárgya,
De sokáig nem akattak nyomára.”³⁴⁰

Újabb kifejezésként használatos a *dzsumbuj* () és a *dzsindzsa* (). Ezeket főleg az áthatolhatatlan, kökénybokrokkal, akáccal, galagonyával, szederindával bennt részekre használják, ahol még télen sem igen lehet átjutni (84. KÉP). Több térképen olvashatunk *s erdnek* (†) nevezett helyekről. Az erdő-ségek néhol valóban „siek” lehettek, az 1800-as évek derekáig ugyanis nem voltak üzemtervezve és nem álltak szakszerű erdőgazdálkodás alatt. A komlói erdőt egy 1872-ben bejáró erdősz, „a régi időkben fennmaradt *serdnek*” mondta, a történeti forrás a hagyományos erdei legeltetés, mint fő haszonvételi forrás mellett kiterjedt irtásokról is tudósít.³⁴¹ Az említett komlói adat mellett Kisbeszterce határában és a Vaszari-erdőben is volt ilyen erdő elnevezés. *Lécösnek* (léces) () a nyúlánk, egyenes törzsű, kar-, vagy csuklóstagságú fákból álló fiatal állományokat nevezték, amiben „szépen el lehetett oldalmazgatni”. *Rudas erdő* () a lécsőnél ritkább, erősebb és magasabb fákból állt, „ilyenekben l

³³⁹ Takács 1991. 106.

³⁴⁰ A Hegyhát szerte ismert népballadát Pesti János jegyezte le. Pesti 1999. 129. Az idézett ballada és a betyártörténetek szerint Rigac Jancsi búvóhelye az almási sűrűben vagy rezulában volt.

³⁴¹ Kiss 1978. 208.

vágták a kocsirudakat.”³⁴² A zárt, kevés aljnövényzet , id sebb erd t *lábás* () erd nek hívják. A levéltári forrásokban a nagy erd t *öreg erd* nek (†) is nevezték, de gyakrabban használták a makkos erd kifejezést, utalva az erd legnagyobb gazdasági hasznára.

Már Reuter Camillo is felhívta a figyelmet arra, hogy nagy változások álltak be a természetes növényzet ismeretében és a helyi nevek használatában: „Az iskolázás, és a községek határában évszázada folyó rendszeres erd gazdálkodás elterjesztette az erdészetnél használt botanikai magyar neveket, amelyek azonban – tudom meglepetést kelt írásom – nyelvújítás során elterjesztett, igen sokszor hibás, félreértett magyarítású szavak...”³⁴³

6.7.2. Szántók, kapásnövények

Az erd k leginkább az északra néz határrészekén és a meredekebb völgyhajlatokban maradtak fent, minden más terület megfelelt valamilyen kultúrnövény számára. Az ember legel ször a tet n lév erd ket vághatta le. Itt tudott legkönnyebben szántókat kialakítani, itt a klíma is kiegyenlítettébb.³⁴⁴ Az újraosztásos földközösségre utal a *nyilas* elnevezés határrész. A nyilas osztás már a XVIII. században megsz nhetett, mivel ekkor már túlnyomó részt nyomásokban m velték a földet. A takarmánynövények elterjedésére utal a *fenyeres*, *fener* helynév elterjedése. A felhagyott területeket *parlagnak* („pórag”) hívták. A helyi népnyelvben a learatott gabonaföldeket pedig *tarlónak* mondták.

Az *irtás* kifejezéssel nagyon gyakran találkozunk, szinte minden falu határában van ilyen elnevezés helynév. Egyik-másik név alapján gyakran az irtás módját is felismerhetjük pl. a *Kereng* , *Aszaló* típusú helynevekben, melyek a fák körbemetszésére, elszáraztatására utalnak. A *kerék* kifejezést sokáig a *kerek* melléknévvel hozták kapcsolatba, ma már inkább az erd régi (középkori) magyar megfelelő jének tartják.³⁴⁵ A név azonban vélhetően mégsem az erd re, hanem az erd b l irtott területekre vonatkozhatott, hiszen a név rendkívül gyakori és sohasem nagy határrészeket, hanem kisebb területeket jelöl (Kerékrét, Kerékgyöp, Kerékbokor, Kerekbükk stb).³⁴⁶

Az erd ben feltört földeken *kölest* vagy *kukoricát* vetettek. A XVIII. századtól kezdve egyre inkább a kukorica vált meghatározóvá. Nagyg határában fekszik a „Kukurjás Bik” nev d l ami utal egyfel l a kukoricával vetett földre, másfel l pedig a terület irtvány

³⁴² A lécsös és a rudas erd : Füzi Gyula, Kárász, 55 é. 2013.

³⁴³ Reuter 1962. 285.

³⁴⁴ A Zselic vonatkozásában ugyanilyen térbeli rendr l számol be Karay Szabó Pál is. Lásd: Karay Szabó 1926. 14–15.

³⁴⁵ Horváth 1995.

³⁴⁶ Az elnevezés talán a keringetés, kerítés 'irtás'-t jelöl kifejezéssel függ össze, ami a fa hancs részének bemetszését, roncsolását jelentette. A megkerített fa néhány éven belül teljesen kiszáradt. A kifejezés utalhat az eredeti vegetációra és az irtással nyert földre is.

eredetére. Másik pionír növény a *krumpli*, amit a kalászosok számára alkalmatlan területekre vetettek. Gödrök és vízmosások partját, vagyis a „partosabb helyeket” is bevetették krumplival, a szegények sokszor ingyen vagy felesben kapták a gödrök partját, másra alkalmatlan helyeket a jobb módú gazdáktól. A *kendert*, a *lent* és a *káposztát* jó talajú, vízközeli helyekre vetették. A kapásnövényeknek helyet adó területeket a XVIII. században kerítették, kerttel látták el, hogy az állatok ne tiporják le a vetést. Budafa régi térképén jól látható, hogy régebben a szántóföldeket is kertelték (kerítéssel látták el), ezt a megoldást fként az erdők között létesített és „de facto” magántulajdonként örökíthető irtványoknál alkalmazták (85. KÉP).³⁴⁷

6.7.3. Rétek, kaszálók

A szénafüvet termelő rétek többsége a völgytalpakon és a völgyek alján volt. A kaszáló csak a vetésforgó használatával (az ugarlegel megszüntével) és a takarmánynövények szántóföldi elterjedésével kerülhetett fel a dombhátakra, domboldalakra. A rétek f hozamát és minőségét tekintve nagy különbségek voltak. A legjobb rétek kétszeri kaszálást tettek lehetővé, de ezen a vidéken sarjú nem mindig, vagy kevesebbet termelt, ezért általában csak egyszer kaszáltak. A vízjárta területeken savanyúfüvek nntek, itt *sásos*, *csádés* volt a széna, amit legfeljebb csak a lovak ettek meg, a marhák nem. A rétek használata elválaszthatatlan a gyümölcsstermesztéstől. Az udvarokban, házak mögött gyümölcsfák álltak, gyümölcsükön keresztül beülték körbe a belterületet. Kijebb már ritkultak a fák, de a házakhoz közel roppant sűrűn, erdőszélen álltak, fként a patakok partját szegélyezték. A gyümölcsösök alját is kaszálták. A takarmánykészítés és szénacsinálás jelentősége csak a XIX. században erősödött meg, s ezzel párhuzamosan csökkent a lombtakarmány fontossága.

6.7.4. Gyümölcsösök, szőlők

A benapozottság a délnek, délnyugatnak néző domboldalokon a legkedvezőbb. Ennek a törvényszerűségnek megfelelően a szőlőskerteket még ma is főleg a déli oldalakon (az egykori málokon) találjuk. A keleties kitérítésben ritkábban van szőlő, északi exponáltságú szőlőskertre pedig csak egy-két példánk van. Az egyházaskozári *Kaltenberg* vagy a magyaregregyi *Citromkert* elnevezése jól kifejezi az északra dőlő szőlők kedvezőtlen fekvését. A baranyai Völgyesség falvainak szőlőhegyei eredetileg a Mecsek enyhén északnak lejtő hátain voltak, olyan területen, ahol ma erdő van. A háromnyomásos gazdálkodás

³⁴⁷ A jobbágyság irtás eredetéről szántóinak örökíthető ségéről: Hofer 1955. 150–151.

idejében a sz l hegyeket elkülönítették és palánkkal kerítették be, vagy árkolták, hogy a tarlószabadulás után a szántóföldeket és az ugart járó marha, juh ne tegyen benne kárt (86. KÉP).³⁴⁸ Kárászon a *Derzs* n, Vékényben a *Kishegyen* és a *Baglason*, Szászváron a *Langán*, a *Kantárhegyen*, a *Melegmán* és a *Rétmán*, Mázán a *Csersz l* n voltak a sz l k. A XVIII-XIX. század fordulóján a sz l k közelebb kerültek a falvakhoz, s a Völgységi-patak bal partjára, a délnek néző domboldalakra kerültek át. Szászon ekkor plántálták az ún. „Mezei sz l k”. Ez az elnevezés arra utal, hogy a nyomáskényszer alatt lévő földek mellett, vagyis a mezei területre ültették. A terület klímája sokkal kedvezőbb, mint a völgyeké. Egy novemberi sétám alkalmával az egregyi Babinában társalgásba elegyedtem egy szőlőjéti gondozó gazdával, aki a következőkkel zárta le a beszélgetést:

„mindjárt indulok én is, mert itt 4 óra és süt a nap, de a faluban már sötét van, be kell gyújtani a kazánba”.

Kárászon a Vida család a falu két hegye közötti mély völgyben (Fürdői-völgy) lakott, ahol a benapozottság mértéke a völgy zártsága miatt jóval kedvezőlenebb. Gaálné Vida Mária visszaemlékezése szerint udvarukon a gyümölcsfák két héttel később értek be, mint a falu naposabb részein lévő k.

A legváltozatosabb helyneves említések a gyümölcsfélékre vonatkoznak. Leggyakoribb a szilvás, a körtvélyes és az almás név, de ismerünk meggyel és dióval kapcsolatos helyneveket is. A gyümölcsfákra utaló helynevek gyakran szántóterületek. Ez utalhat arra, hogy az irtás során értékes fákra letek, amelyeket meghagytak, s a szántót ez után nevezték el, ilyen lehetett a kisbesztercei „*Sajtós óma*”, a köblényi „*Almafa szántó*”, a Szatinai „*Tökalma*” és a Vásárosdombói „*Diás*” d l . A völgyaljakat összefüggő gyümölcsösök borították, különösen a patakok felső folyásánál, ahol az általaj kavicsos és a patak bevágódása mélyebb. Ezeken a réteken nem áll meg sokáig a víz. A Mecsek törzséhez közelebb fekvő falvak híres gyümölcsstermesztő falvak voltak. „Gyümölcsös Budafa” és „Gyümölcsös Egrögy” is a sokféle körtének, almának, szilvának köszönheti hírnevét. A Mecsek-vidék déli falvaiban a szilvás kifejezés (pl. Orfán, Szászon, Kárászon, Budafán, Egregyen) gyümölcsöskertet jelentett, ahol ugyan szilvából volt a legtöbb, azonban más

³⁴⁸ Árkolt sz l hegyet mutat az alábbi térképrészlet: MOL Esterházy térképek S016 No 1096. A képen az alábbi latin felirat olvasható: Fossatum Promontory, Promontorium Szakaliense seu Vinea Szakalienses. (A sz l hegy árka, szakályi sz l hegy avagy szakályi sz l k). A XVIII. század közepén a kaposzsekcsi sz l hegyet árokkal és palánkkal kerítették (MOL Esterházy levéltár Rep. 35. O 327-337; BML IV. 1. f. 3. XXIII. 738, 739, 740, 741, 743.), és a szalatnakiak is palánkokkal óvták sz l iket a legelő jószágától (BML IV. 1. f. 3. XXIII.743.).

gyümölcsfajták is megtalálhatók voltak.³⁴⁹ Többnyire a réti szállások is szilvásokban álltak (87. KÉP).³⁵⁰

A gyümölcsfák a szántók és d l utak mellett, a parcellák közötti mezsgyében és a sz l hegyek tetején és lábán is voltak. A völgytalpakat kedvel szilva, körte és alma mellett a partoldalakon gyakori volt a meggy és a mindenhol honos dió is. A legjelent sebb, legsokoldalúbban hasznosítható növény a szilva volt. Pálinkát, aszalványt, lekvárt készítettek bel le. Gyümölcsösök nemcsak a falu körül fordultak el , hanem az erd k között is. Az erdei gyümölcsösök szigetként ékel dtek a makkoserd k közé, többségük az 1860-as elkülönözéskor az uradalmi tagba esett, használatuk megsz nt. Az egregyi *Kakasszilvása*, a *Lukószilvás*, a *Gyürei-tanya* környéke, a kárászi *Végszilvás*, a mázai *Liliomszilvás* a falutól távolabb es szilvás-, gyümölcsöskertek voltak (88. KÉP). A gyümölcsnek a XVIII-XIX. században az állattartásban is óriási haszna volt. Számtalan utalás találunk rá, hogy a makk mellett ez volt az erd n tartott állatok, f ként a disznó legfontosabb tápláléka.

6.7.5. Legel k

Nagyon kevés helyen maradt fent a legel kifejezés. Maga a szó kései kialakulási lehet, vagyis ebben az értelmében, formájában kés n terjedt el. A XIX. század el tt nem voltak külön legeltetés céljából elkülönített területek, a jószág mindenhol legelhetett, ahol nem szántók, sz l k, rétek és kerti földek voltak. A tarló- illetve rétszabadulás után azonban a sz l k kivételével ezeken is szabad volt a legeltetés. A legel k nagy részét tehát nem a nyílt gyepék, hanem az erd k adták. A szállások közelében gyakori az *élés*, *marhaélés*, *él erd* helynév, ami a szállásokon tartott jószág nyári legel jének a megnevezése volt (89. KÉP; 90. KÉP; 91. KÉP).

A legel kifejezés kialakulásának kései voltára a latinból származó, de megmagyarosodott *páskom* szó is utal, ami azonban a Mecsek-vidéken ritkán fordul el . A legel közszó nagyon kevés esetben vált helynévvé, még a földrajzi nevek második elemeként is ritka. Az állatok a *Lipsére*, *Bükkbe*, *Dankóra* stb. jártak, ahol természetesen mindent felettek, amit elértek: fák és bokrok zsenge hajtásait, friss leveleit, és a fák alatt, erd k között n tt füvet. A fátlan legel k megnevezésére a „gyöp” vagy „pázsit” nevet használhatták, ezek azonban kis kiterjedés helyek voltak. A gyöp f ként az istállón vagy szálláson tartott kezes-

³⁴⁹ A szilvások, gyümölcsösök hasznáról: Andrásfalvy 1972. 173.

³⁵⁰ Fóris László: *Paraszti gazdálkodás ismeretanyaga, szókincse Magyaregryen*. BMMI Néprajzi Osztály. 6-75. F. 14; Várszegi 1991. 138. Andrásfalvy 1972. 143.

jószág legel je volt, közel az istállókhoz vagy a faluhoz.³⁵¹ A legel szó csak a XIX. században jöhetett divatba, amikor az erdő- és legel elkülönülések után a volt úrbéresek és az uradalom birtokait elkülönítették. Az erdei legel k nagy részéből a parasztokat kitiltották, a falunak jóval kevesebb erdei legel je maradt, mint amit korábban használt. Megváltozott a tartásmód is, ennek következtében terjedt el a nyílt gyepterület (nagyobb f hozamot adó) legel , a legel k feltörése miatt több helyen igen visszaszorult a legeltetés.

6.8. Talajismeret, földmvelés hatása a talajra, földmvelési rendszerek, régi földhasználati módok nyomai

A térségre a talajok sokfélesége jellemző. A barna erdő talaj termképességét meghatározza, hogy a talajréteg milyen vastag, milyen a vízelvezető képessége és milyen a fekvése. Természetesen mindez összefügg a térség domborzatával és vízrajzi viszonyaival. A hegyháti barna erdő talaj nehéz mvelet , hideg, kötött talaj. „Van egy igen széles intervallum, ami alatt tisztességesen mvelhet . Ha nagyon vizes, akkor agyagos, akkor kifénylik, akkor kenni lehet. Ha megszárad, akkor nem lehet elmvelni, mert akkor olyan kemény, mint a beton.”³⁵²

Mivel a falvak nem egyformán részesedtek a természet javaiból, a szántóföldek minősége és nagysága is jelentősen eltér. Magyaregregy és Kárász a Hegyhát legrosszabban termő faluhatárával bír, Vékényben – bár ugyanaz a talaj van – a tetőkön könnyebben megy a földmvelés. A szomszéd Szászvár község szántói még alacsonyabban vannak, itt a földmvelés lényegesen jobb mvelet . Ezekkel a különbségekkel nem csak az egykori parasztok voltak tisztában, de a földek aranykorona értékében is meglátszik, a földminőséget rögzítő történeti források is hűven tükrözik.

A terület nagy részén ún. *sárgaföld* van, Bükkösdtől Egyházaskozárig ez a barna erdő talaj általános neve. Minden bizonnyal azért, mert a löszön képződött barna erdő talaj sok agyagot tartalmaz, ezért kedvezőtlen a mvelése is, hiszen kevés csapadéktól is megduzzad, elkenedik, csapadék híján pedig keménnyé szilárdul. A földben kevés tápanyag van. A földek rossz terméreméjéről keserű szólások maradtak fent. A kárászi földről úgy tartják, hogy „még a döglött kutya se rohad el benne”. Budafán is hasonló vélekedés él: „vacak, agyagos, csepelős földek voltak erre felé”.³⁵³ A legjobban a *feketeföld* termett. Ez azonban igen kevés

³⁵¹ Takáts Gyula (2011) gyűjtése szerint a somogyi kanászok megkülönböztették az erdei legeltető és a gyöplegeltető. Gyöplegnek azt nevezték, amit sohasem mvelnek, a gyöplegben pedig a fa csak emitt-amott áll. Horváth Pili György 75 éves kanász elbeszélése.

³⁵² Bányai Ferenc, agronómus, Szászvár, 56. é. (2004)

³⁵³ Galló Zoltán, gazdálkodó és bányász, Budafa 79. é. (2011)

volt a tájon, csak a patakok mellékén, öntéstalajon alakultak ki jobban termő, több humuszt tartalmazó talajok. Ezek azonban a hordalék és a víz hatására váltak termékennyé, nem tévesztendő össze a valódi csernozjom talajokkal. A színük sem feltétlenül volt fekete, inkább a sárgaföldnél sötétebb árnyalatú. A sárgaföld mellett elterjedt még a *fehérföld* kifejezés is. Egyházaskozáron a fehérföld a sárgaföldben lévő kisebb-nagyobb kiterjedésű fehér foltokat jelenti. Kraft János geológus szóbeli közlése szerint ezek a foltok a talajtakaró elvékonyodása folytán keletkeznek, ahol az anyakzet (lösz, márga stb.) a felszín közelébe kerül. Kárászon a pincéket a fehérföldbe vájták. A falu régi szőlője a Mecsek tetején fekvő „*Likpince oldal*”-ban és az ún. „*Fehérföld des pincé*”-ben voltak. Ezek állékonyabb, kevésbé omló, forrástalan partoldalak voltak. A legrosszabb mevet az ún. *csepeles* (csepelős, csepelyes) föld volt. Színe inkább vöröses. Jobban termett, mint a sárgaföld, azonban szántani nehezen lehetett, mivel összetapadt, a hantok nem morzsolódtak szét (92. KÉP). A földfajták mellett használták még a *homokos föld* (homokkal kevert), *csigásföld* (csigák mészvázával kevert), *hortföld* (víz által összehordott), *fenyőföld* (könnyű szerkezetű) kifejezéseket is, amelyek szintén a termőföld tulajdonságára, szerkezetére mutatnak rá.³⁵⁴

A földek tulajdonsága a névadásban is érvényesült. Érdekes módon a negatív adottságokra gyakrabban utalnak. A szatnai Keserőföld egyik névmagyarázata a szántás nehézségével kapcsolatos, a szászvári Nyihogón pedig a vizenyős talajon termesztés miatt a kaszálás nehezen, „nyihogva”.³⁵⁵ A szántóföldek között húzódozó parcellahatár neve *megye*. A megyét (vagy mezsgyét) megyekövekkel, megyekarókkal jelölték. A megyekövek egy vonalban barázdát (kisebb árkot) szántottak, minden évben innen indult a szántás, helye jól látható volt. A megye futását, irányát sokszor a föld szélén álló fákhöz viszonyították. A családok pontosan tudták, hogy kinek hol van földbirtoka és azt is, hogy hol fut a megye.³⁵⁶ Erdészésben gyakran halmokat emeltek. A TSZ szervezés után Magyaregregyén új halmokat hánytak, amelyeket a régivel 5-6 méterrel beljebb, a szántóföldek rovására helyezték el.

³⁵⁴ Főris László: *Paraszti gazdálkodás ismeretanyaga, szókinca Magyaregregyén*. BMMI Néprajzi Osztály. 6-75. F. 14

³⁵⁵ BMFN 232; 169.

³⁵⁶ Halálkozás esetén, vagy ha a család férfi tagjai távol kerültek (pl. háborúkor) az élelmesebb gazdák megpróbálták elszántani a megyét, vagy arrább helyezni a megyeköveket. Jankó János plébános négy évvel Kárászra kerülése után (1841) jött rá, hogy rétszomszédja megkárosította: „*kis l: hogy említett rossz szomszédom többet mint három öl szélest az egész rét hosszában elfoglalt: mely tetemes darabot tüstént, szomszédomnak minden kunyorálása, és menteget dése ellen vissza foglaltam, s hosszában minden fel l határköveket beásattam. – Ezen rétlópás, s elfoglalás, már több mint 20 évek el tt történt, s átláthatni a gondatlanság mennyi kárára volt mind el dönnök, mind pedig nekem is!*” *Historia domus, Kárász*. Sásdi Sándor Aratástól hóhullásig c. regényének egyik központi cselekménye épp egy megyeelszántás miatti „elégítél”. Sásdi é. n. 129-131.

A parcellák között hagyott szélesebb sáv, ahol bokrok, fák n ttek a *gyep* nevet viseli. A gyep ben értékes gyümölcsfák (körte, alma, meggy, cseresznye, szilva) álltak, gyakran innen vittek oltógallyat a faluba vagy a szállások köré ültetett gyümölcsfákhoz.

Uradalmak között határköveket, határhalmokat ástak, olykor árkot húztak (93. KÉP; 93. KÉP). Ugyanazon uradalomhoz tartozó falvak határait sokáig nem különítették el egymástól, pl. a baranyai Völgység falvai között csak az 1860-as birtokrendezést l vannak határkövek (94. KÉP). Szalatnak és Magyaregregy között másfél méter mély határárok húzódik, az árok kiszögelléseinél határköveket ástak le. Hatalmas határhalmot találunk Apar, Mányok és Majos hármashatárán a szántóföldön (95. KÉP).³⁵⁷

A sz l kben *vágókat* alakítottak ki, ezekre a terasszer , keskeny földcsíkokra ültették a sz l t. A vágók a terasznál keskenyebbek voltak. A kordonos sz l m velés elterjedésével n tt meg a teraszok szélessége. A vágók és a teraszok nyoma hosszú-hosszú id elteltével, még a beerd södött domboldalakon is jól kivehet (96. KÉP). A pásztáknál is hosszabb élet az ún. *magasmegye*, amely általában a dombtet k és a tet k peremén jött létre (97. KÉP; 98. KÉP), de ott is megtalálható, ahol különböz m velési ágak összeérnek pl. sz l és szántó, sz l és rét, rét és szántó stb. A magasmegye olykor a másfél méter magasságot is elérheti.

A szántóföldet *darab*-nak, *tag*-nak vagy *hel*-nek mondták. Táblát csak a TSZ szervezése után mondhattak, ott, ahol a tagosítást véghezvitték.³⁵⁸

³⁵⁷ A halom Teleki Balázs botanikus PhD hallgató szerint számos sztyeppi faj menedékhelye, relikturna, körülötte ugyanis mindenütt szántóföldek vannak.

³⁵⁸ Fóris László: *Paraszti gazdálkodás ismeretanyaga, szókincse Magyaregregyen*. BMMI Néprajzi Osztály. 6-75. F. 14

7. Els formáció: puszta, heide, frontier (1680-1711)

7.1. Dél-Dunántúl a török alatt

Buda elfoglalása után két évvel a török seregek a Dél-Dunántúlt is elfoglalták. Az 1543-as és az 1544-es hadjáratok során birtokukba került Pécs városa és a Mecsek-vidék védelmét ellátó kisebb földesúri várak (Máré vára, Dombó, Dáró, Döbrököz, Szász, Nádasd, Anya vára).³⁵⁹ A sok szerencsétlen esemény mellett mindössze egyetlen magyar sikert hozó ütközettről van tudomásunk, amit Werb czy vitézei vívtak a kozári mezőn, a mai Egyházaskozár határában.³⁶⁰ Werb czy Szász várától tartott csapataival Döbröközre, amikor összetalálkozott a vidéken portyázó Kászim seregével. 90 töröknek fejét vették és 220 magyar rabot szabadítottak ki. Az 1542-ben történt csatának Tinódi Lantos Sebestyén verses éneke állított örök emléket.³⁶¹

A vidék sorsa a földesúri várak eleste után döntően elvégleg. A mohácsi csatavesztés nem volt közvetlen hatással a térség életére, falvai és városai nem pusztultak el, a lakosság nem szóródott szét.³⁶² Sőt, a régészeti kutatások szerint Máré várának reneszánsz stílusú átépítése is erre a rövid periódusra, a mohácsi csata és Buda elfoglalása közti időszakra datálható. Bakics Pál, a vár ura ekkor építtette a vár déli részén húzódó palotát, melyet a művészettörténészek az itt megletelt faragott kőelemek elemzése alapján az ekkoriban már köd „pécsi műhely” reneszánsz ízlésével, díszítésmódjával hoztak kapcsolatba.³⁶³

A térség török alatti sorsát tekintve két periódust különíthetünk el. Szakály Ferenc, Hegyi Klára, Dávid Géza és Káldy-Nagy Gyula kutatásai szerint a 15 éves háborúig tartó időszakban a vidék nem pusztult el, sőt inkább a népességnövekedés, mint a népességfogyás volt a jellemző.³⁶⁴ A török közigazgatás ekkor még jól végezte munkáját, a meghódított területet politikailag és gazdaságilag is integrálta, bizonyos mértékig konszolidálta. Sem a töröknek sem a magyarnak nem állt érdekében az adózók apasztása, a csaták idején azonban a „felégetett föld stratégiája” érvényesült, vagyis a szemben álló felek egymás ellátási övezetét kölcsönösen pusztították. Az adózókról a XVI. századból rendszeresen vezetett dzsizje és tahrir defterek maradtak fent. A 17. században azonban lankadt az oszmán birodalom precizitása, a falvakat főként az adóbeszedésben jobban érdekelt katonabirtokosok birtokolták

³⁵⁹ 1543: Pécs, Siklós, Szászvár, Pécsvárad, Anyavár, Székesfehérvár. 1544: Simontornya, Tamási, Ozora, Koppány, Döbrököz, Dombóvár. Vass 1982. 145.

³⁶⁰ A magyar védők nem adták fel Anyavárát, végül 1543-ban ostrommal foglalta el Kászim mohácsi bég. A vár a vizsgált területtel keletre, a Sió és a Sárvíz mocsaraiban feküdt. Szakály 1969. 26.

³⁶¹ Werb czi Imrehnek Kászon hadával kozári mezőn viadalja. Közli: K. Balog 1978. 116–119.

³⁶² Holub 1960. 152.

³⁶³ G. Sándor 1980; 1984. 48.

³⁶⁴ Összefoglalóan: Dávid 1981; 2005; Hegyi 1982, 1995; Káldy-Nagy 1960; 1970; Szakály 1981; 1997

és a defterek is elmaradtak.³⁶⁵ Mindez Hegyi Klára szerint a hadsereg ellátásának elégtelenségét és az igazgatási hiányosságokat is jelzi, végső soron a világbirodalom gyengülését, „öregedését” mutatja. A kondomínium (kettős uralom) hatására a Balaton és a Dráva között sajátos, magyar és oszmán jegyeket ötvöző politikai-gazdasági rendszer alakult ki. Szakály Ferenc úgy vélekedett, hogy a török birodalomban sehol máshol nem mutatható ki ilyen „keverék”, az idegen jogszokásokat (ti. a magyar) és fennhatóságot is elismerő rendszer. Szakály a török birodalom és a Magyar Királyság közti ütköző zónát hódoltság peremvidéknek nevezte. A lakosság itt rosszabb feltételek között volt kénytelen élni az életét, mint máshol, hiszen állandó seregjárások és a kettős adóztatás miatt soha senki nem volt biztonságban. Ez a „hibrid” rendszer és az erős magyar befolyás ugyanakkor azt is eredményezte, hogy az országrész lakói nem váltak törökké, népességük nem cserélődött ki teljesen, a magyarok nem tértek át az iszlámra. A magyar jog, a nyugati keresztény egyházak és a világi földbirtokosság mindvégig a korona részének tartotta az elfoglalt területeket.³⁶⁶ A XVII. századi adólajstromok, birtokösszeírások azonban már a török korszak egyre súlyosabbá váló problémáit mutatják. A lakosság hullámokban menekült, megfogyott, javaiban pusztult. A pusztulás a tizenöt éves háború (1593–160), az 1663-64-es háborúk, a Bécs elleni török (1683) Kara Musztafa seregeinek nyomán, továbbá Buda visszafoglalásának évében (1686) tetőzött.

7.2. A pusztásodás általános ismérvei, a Dél-Dunántúl pusztásodása

A török hódoltság alatt a táj arculata jelentősen átalakult. A falvak száma csökkent, a termő földek jelentős része visszavadult, beerdőződött, a megmaradt falvak határában pedig az extenzívebb határhasználati formák terjedtek el. A tájon átutazók számára siralmasnak tűnt a feltárulkozó látvány, különösen azoknak, akik tudták, hogy milyen volt Baranya és Tolna a török elűzése előtt.

„Te jó Isten, írja konstatinápolyi útja során [Verancsics Antal pécsi megyéspüspök - 1553-1557], milyen szomorú képet nyújtott az egykor jó és termékeny határ látása. Megmivelletlen minden. Bozót

³⁶⁵ Hegyi 2005; Timár 1982a; Timár eredeti forrása: BML Conscriptio et aestimatio Bonorum et Pagorum Provisoratus Q. Ecclesiensis 1695, 1696. (Ö 2–3)

³⁶⁶Tóth 1998. 262.; Varga 2010. 153. Thúri Pál, a tolnai iskola egykori rektora, a töröknek alávetett országrész négy fokozatát, fázisát mutatja be egy barátjának írt levelében (leveleit nyomtatásban 1612-ben közzétették). Az első a negyedikig nem a függés erőssége és a török hatalma. „Itt mint egy képen megtekintheted, hogy Magyarországnak minden városa milyen állapotban forog. Az ismert jelek ezek: az első fokozat, ahol egy török sem tartózkodik, a második, ahol csak tiszt (officialis) van, a harmadik, ahol bíróm ködik, a negyedik, ahol a fiúkat tizedelik.” A negyedik fokozat a Dráván túl jellemző, Thúri szerint ott teljes a török berendezkedés. A Mecsek-vidék valahol a harmadik és a második fokozat között lehetett. Thúri hangot ad félelmének is, hogy Erdély elfoglalása után egész Magyarországra a Dráván túlra jellemző állapotra jut. Kathona 1974. 69.

lepte el a sz l ket és szántókat. Milyen ritkán látni rajtuk földm vest. Milyen ritka a jószág és milyen nagy a pusztaság. Harminc falut kell összeszámlálni, hogy annyi lakost találjunk, amennyit valamikor egyetlen egyben volt – mondja rá hajóskapitányunk.”³⁶⁷

Káldy-Nagy Gyula szerint a térség bekebelezése után a törökök konszolidálni akarták a területet és igyekeztek az adónemeket és az adóztatási gyakorlatot a régivel harmonizálni. A vidék a török alatt a pécsi szandzsákba, azon belül a szászi náhijébe tartozott. A szászi náhije határait vélhetően egy régi adminisztratív, közigazgatási egységnek megfelelően alakították ki, hiszen a régi és az új „járás” központja nagyjából egy helyre esett.³⁶⁸ Pécs eleste után Baranya és Tolna nemessége Szigetvárra menekült, nemesi vármegyei szervezetük (Sziget elestéig) ott működött, majd megszűnt. A két magyar kézen maradt faluból álló „csonka” Somogy Zalával közösen tartotta közgyűléseit, egészen 1596-ig, amíg egy dekrétummal meg nem szüntették.³⁶⁹ A pécsi egyházmegye missziós területté vált, amelyet a XVII. században a bosnyák ferencesek és magyar jezsuiták pasztoráltak, a térségben egyre nagyobb befolyása lett a zágrábi püspökségnek és a boszniai katolikus egyháznak.³⁷⁰ Mohács után a pécsi püspöki titulus névleges tisztséget jelentett csupán, Caraffa Károly bécsi nuncius az alábbiakat írta az egyházmegyéről:

„...nem csak püspöke nincs jelen, de papja sincs az egyházmegyének, népének jelentékeny része pedig elpusztult vagy szétszóródott.”³⁷¹

Noha a magyar katolikus egyház a XVII. században már ismét papokat küldött, és adóztatta is a vidéket, a magyar egyház hódoltsági pozíciói olyan rosszak voltak, hogy nemcsak a déli területeken nem volt a bosnyák befolyás, de a hódolt Buda katolikusainak hovatartozása is illetékességi vitákat váltott ki.³⁷² A Mecsek-vidéken élő katolikus lakosságról licenciátus papok, azaz engedéllyel tevékenykedtek, de fel nem szentelt, világi emberek gondoskodtak, és tartották meg a népet régi vallásukban. A vidék hitéletében fontos lehetett a hosszúhetényi jezsuita misszió. Luther színre lépése után nem sokkal később kiépült a református egyház, ami a katolikus egyháznál zavartalanabban működött. Területünkön a

³⁶⁷ Fricsey 1991a. 77. Az eredeti iratot Verancsics Chroniconjából közli: Koller Josephus – Historia Episcopatus Quinqueeclesiensis V. köt. 341. l.

³⁶⁸ Erre enged következtetni, hogy *Pötr czy János* a régi (magyar) járás szolgabírója a Szásztól 7 km-re fekvő Petróc nevű faluban lakott.

³⁶⁹ Kanyar 1967. 30.; Vass 1982. 153.

³⁷⁰ Molnár 2003.

³⁷¹ Taksonyi 1972.

³⁷² Tóth 1998. 252.

Máza – Izmény – Apar vonaltól keletre a magyarok körében ez lett az uralkodó vallás. Pécs környékén a lakosság unitárius lett. A vlachok megjelenésével együtt megjelent a görög keleti (ortodox) egyház is, elretörésüket jelzi, hogy Grábócon 1587-ben kolostort alapítottak és egyes források szerint a térségben egyházmegyét is szerveztek.³⁷³

A fel-fel lángoló csaták, a végváriak megtorló vagy rablási céllal véghezvitt akciói és az adószedek nyomásának hatására a vidék egy része szinte teljesen elpusztult, kevés középkori emlék vészelt túl az oszmán uralom időszakát (pl. a mánfai templom, a mecseknádasdi templom, az apari templom szentélye). Több épület napjainkban is csonka, romos (Máriaszéplak, Eszter, Ódány) állapotban van. A romtemplomok közül nem egy híres búcsújáráhellyé vált, különösen a beköltözött svábság körében volt nagy tisztelete a puszta templomoknak.³⁷⁴ Több forrás is megemlékezik arról, hogy a török után jött német, horvát és magyar telepések a régi, sokszor romokban heverő keresztény templomokat és a körülöttük lévő temetőket használták.³⁷⁵ A barokk reorganizáció idején azonban a legtöbb középkori eredetű templomromot elhordták, anyagukat új épületek felépítéséhez használták, az épen maradtakat pedig többnyire átépítették.³⁷⁶ A templomhely régiségét azonban az átépítés ellenére is meg lehet állapítani, maradtak ugyanis árulkodó jegyek. Ilyen például a szokványostól eltérő hajó-torony tömegarány és/vagy a keletnek tájolt szentély (Abaliget, Felsőmindszent, Kárász, Kisvaszar, Magyarszék, Vásárosdombó stb.). K. Németh András középkori Tolna megye templomos helyeiről szóló könyve megállapítja, hogy „a kiemelkedő jövedelmű egyházak koncentrációja alapján a megye egyik legnagyobb népsűrűségű és gazdaságilag legfejlettebb része a Völgység volt (ezt egyébként a piachálózat és az aleshperesi központok itteni sűrűsége is mutatja)”.³⁷⁷ A török elűrt berendezkedésről, a faluhálózatról, a falvak és a táj képéről nagyon kevés történeti forrás áll rendelkezésre, a földesúri levéltárak nagy része megsemmisült. Tolna megye fennmaradt középkori oklevelei egyetlen könyvben is elférnek, az eddig feltárt régészeti leletek pedig nem nyújtanak elegendő információt.³⁷⁸

„Jó Magyarországon sokszor volt nagy ínség,
Az terekek miatt pusztaság, nagy éhség”³⁷⁹

³⁷³ Dankó 1993; Dujmov 117, 119.

³⁷⁴ Bálint 1976.

³⁷⁵ Gyuro Goják (40 éves) vallja: „mivel akkoron bikaliaknak temploma nem lévén Mágocsra jártak és oda is a régi templomhoz temetkeztek”. BML IV. 1. f. 3. VIII. 224. (1751).

³⁷⁶ K. Németh 2011b.

³⁷⁷ K. Németh 2011a. 231.

³⁷⁸ Szakály 1998.

³⁷⁹ *Verbczi Imre*nek Kászson hadával kozári mezőn viadalja, 1543. Közli: K. Balog 1978. 116–119.

A török alatt bekövetkezett változásokat a történeti, településtörténeti szakirodalom leggyakrabban a *pusztásodás* kifejezéssel írja le.³⁸⁰ A történeti szakkifejezés értelme a pusztul (romlik, elnéptelenedik) igéből vezethető le.³⁸¹ Ebből alakult ki az elpusztult földet, területet jelentő *puszta* név, aminek a latin nyelvű megfelelője a XVII. századi források szerint a *locus deserta*, *locus desolatus* volt.³⁸² Milleker Rezső igen tömör megfogalmazása szerint „Nekünk [magyaroknak] a puszta olyan helyet jelent, ahol nincs semmi, de ahol volt valami, tehát elpusztult valami”.³⁸³ Az elpusztult falvak határa „*praedium*” alakban szerepel a forrásokban.³⁸⁴ A *puszta* név elsősorban elpusztult helyre utal, ami lehet ház, porta, mező, velt határrész, falu vagy ezeknél nagyobb kiterjedésű térség, járás, táj. Kárászon és a mecsekháti tájnyelvben a mai napig él a *puszta* név pusztultságot kifejező értelme. Ezt olyan területre vagy épületre (házra, malomra stb.) értik, amit már nem használnak vagy ahol már nem laknak, éppen ezért állapota rohamosan romlik.³⁸⁵ A *puszta* kifejezésnek ugyanakkor számos származtatott jelentése (konnotációja) van. A fogalom a romantika korában jelentésbővüléssel ment keresztül és a XVIII-XIX. században a magyar puszta egyfajta „szimbolikus tájjá” vált.³⁸⁶ A szó hallatán ma elsősorban a sík, alföldi területek jutnak eszünkbe, azonban a *pusztásodás* történeti folyamata a Dunántúltól és Erdélyt is érintette.³⁸⁷ A puszta egy sajátos növényzettípust is jelöl. A botanikusok *pusztai növényzet* alatt az Alföld természetes gyepeit, sztyepp jellegű társulásait értik.³⁸⁸ A XVII-XVIII. századi német források a puszta küllemét leginkább a „*heide*” kifejezéssel írták le, ami a „pusztaságon” kívül egy sajátos növénytársulást is jelent, leginkább talán bozótnak fordíthatjuk. A német szó jobban visszaadja a török alatti puszták környezeti képét, hiszen a felhagyott területek többségén bozóttal van tele. A XVIII. századtól a földesurak gyakran az elpusztult falvak határában állították fel allódiumaikat, ezért a puszta a földesúri major szinonimájává is vált.

A két világháború között látott napvilágot a „*frontier*” kifejezés vagy hipotézis. A kifejezést *Turner* használta először Észak-Amerika nyugat felé tolódó határvidékének jellemzésére. A kifejezéssel az állandó mozgásban lévő nyugati határsáv jellegzetes kultúráját

³⁸⁰ Makkai 1987. 1444–1447.

³⁸¹ Szakály 1997. 151–163.

³⁸² Holub 1960. 153.

³⁸³ Milleker 1939. 414.

³⁸⁴ A latin *deserta* népesedési szempontból nem feltétlen jelent pusztát, az adót – különféle okoknál fogva – nem fizető községeket is ezen a néven írták össze. Dávid 2005. 39.

³⁸⁵ Kárászon a *puszta*, *pusztaság* 'leromlott állapotú', 'tönkrement' jelentésben is él. Szeli Györgyné 76 éves, 2006. Rák József 54 éves, 2006. A faluban Pusztán néven élt a Harka család elhagyott szállása a temető feletti domboldalon, a hozzá vezető horgost Pusztahorgosnak is nevezték. Ma már ezt a nevet csak nagyon kevesen ismerik. BMFN, Vékény – Pusztán, Kárász: Pusztahorgos.

³⁸⁶ Albert 1997; Sinkó 1989.

³⁸⁷ A puszta kifejezés jelentéseivel kapcsolatban iránymutató: Bárány 1996. 31–37.

³⁸⁸ Lőszpusztagyep, szikespusztaréti, ürmös szikes puszta növénytársulások.

írta le, ami alászállott civilizációs színvonallal, a szilaj állattartás segítségével, rossz közbiztonsággal stb. jellemzett. E peremlét két különböző kultúra határán, ütköző területén alakult ki. Turner szerint azonban nemcsak Amerikában találunk ilyen, a „fehér ember” által meghódított területek többségén ilyen kultúra jellemezte a pionír közösségeket (Dél-Afrika, Szibéria stb.). A magyar Alföld jó ismerje A. N. J. Den Hollander átvette ezt a kifejezést és a török uralom alatt pusztásodott, később tanyásodásnak indult területeket egyfajta „*megrekedt frontier*”-nek tekintette, ahol a peremlétre jellemző tünetjegyek nem tntek el, hanem „megrekedtek”, öröklődtek és még a XX. században is érzékelhetők voltak bizonyos szociális problémák formájában és a táj alapstruktúrájában.³⁸⁹ Andrásfalvy Bertalan a Dél-Dunántúl vonatkozásában is helytállóan találta a kifejezés használatát. Orf környéki vizsgálatai során arra a megállapításra jutott, hogy a frontier tünetjegyek minden ide került csoportra érvényesek voltak. Az óhazában az árutermelést magas szinten a németek is primitívebb gazdálkodást folytattak idekerülésük után.³⁹⁰

A térségben lakók számára a legnagyobb problémát a török korban fennálló adóztatási rendszer jelentette. Az itt élők a magyar és a török földesúr számára is fizettek adót. A török földesúr nem hátráltatta a magyar részre való adózást, sőt olykor segítette azt, nehogy a térséget szemmel tartó palotai, tihanyi, veszprémi hajdúk bosszút álljanak „szófogadatlanságuk” miatt.

„A secundum úgy jutt eszébe a Fatensnak, hogy török idejében üdvözült Amadé Ádám Úr e nagha beszprémi katonákkal azon faluk közül valamelyiket /:még akkor épek lévén azon faluk:/ el raboltatta volt szófogadatlanságukért....”³⁹¹

A falvak adóját a falu követei szolgáltatták be, a kialakított összeget ismét vitték fel a királyi országrészben lakó földesurakhoz, hajdúk és törökök kíséretében. A kettős adóztatás rendszere még szövevényesebb volt, ha a birtokos nem a saját embereit küldte a birtokok felügyeletére, hanem másra ruházta át az adószedés jogát. Nagymányok török alatti népességének gazdasági hanyatlását és a falu – ideiglenes – elnéptelenedését épp az ilyen, „hármasszedésből” adódó birtokvita és a katonák vegzálása okozta.³⁹²

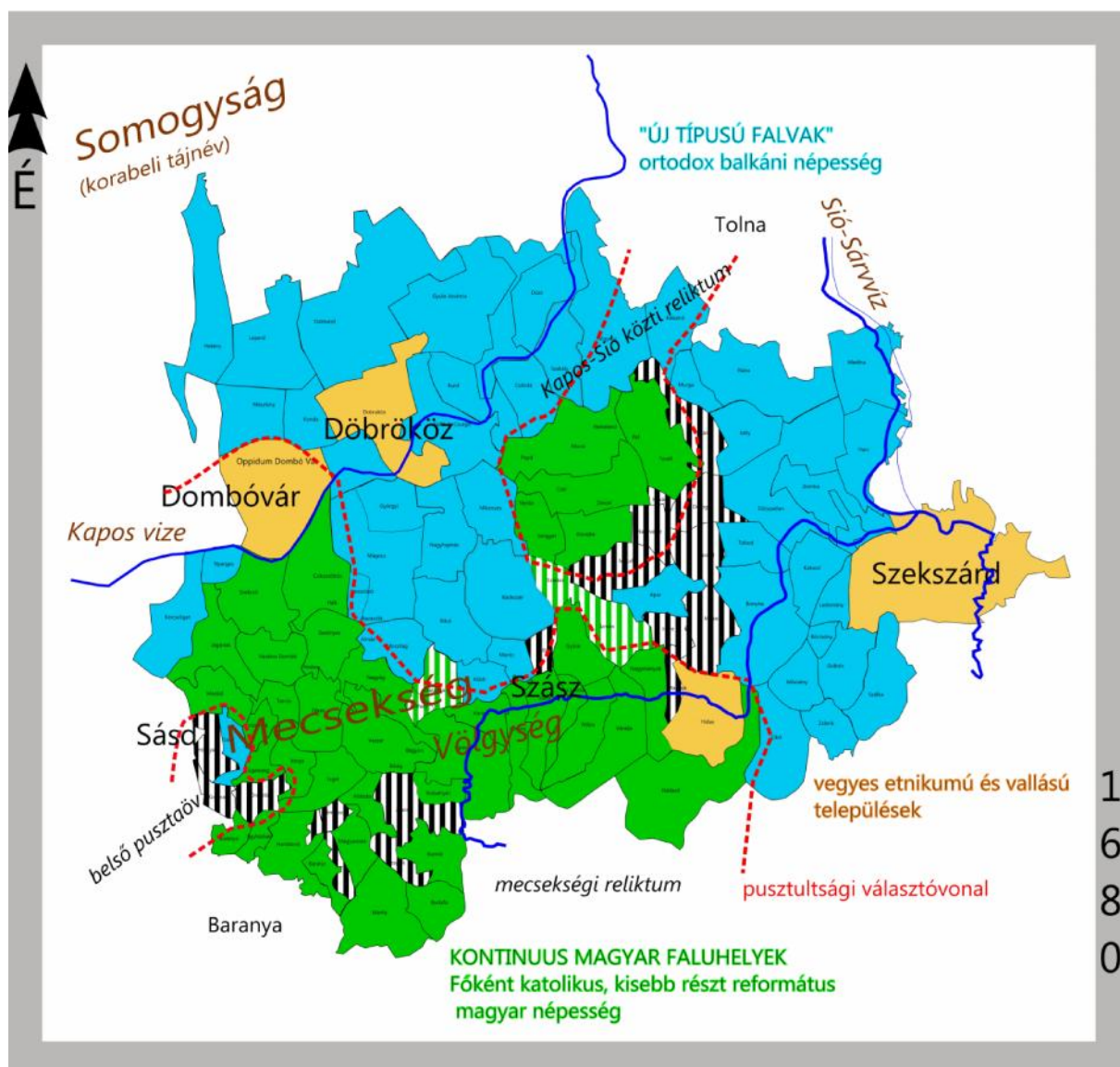
³⁸⁹ Az elméletre legutóbb Karácsonyi Dávid értekezett (Karácsonyi 2008).

³⁹⁰ Andrásfalvy 1982a. 188. A német telepesek kezdetben igényüket, szükségleteiket minimálisra csökkentették, primitív önellátásra rendezkedtek be.

³⁹¹ Székelyi István (64 éves, Gyula) tanúvallomása. MOL Esterházy Rep. 35. P 108. No 4. (1722) Mikrofilm: 14459

³⁹² Mányoki eset: Blandl 1935. 15–24. Kettős adóztatás hatása: Hegedűs 1979. 25. Szakály 1981.

7.3. A felszabadító háborúk hatása, a pusztavidék kiterjedése és összeszorulása

15. ÁBRA: A Mecsek-vidék feltételezett nyelvi és települési képe a török hódoltság végén, az 1886-os közigazgatási határok figyelembe vételével³⁹³
Rajzolta és szerkesztette: MG

A Mecsek-vidék területe a nyelvi és települési viszonyok alapján, 1680 táján két részre osztható (15. ÁBRA). A legfőbb választóvonal a Szalatnaki-patak (Bikal-árok) és a Völgységi-patak futása. A „pusztultsági határvonalaktól” délre magyar községeket találunk. Tőlészakra elpusztult falvakat, amelyek határát főként a török alatt felköltözött rácok éltek. Pontosan nem tudjuk, hogy a pusztavidék területén, tehát az „új típusú falvak” vidékén hány

³⁹³ Forrás: Timár 1982a; Holub 1974; BML Ö 2–3. 1696, BML IV. 1. f. 3. törvényszéki nyomozások – inquisitiones; TMÖL Kéthelyi család birtokperai, Perczel család iratai, MOL Esterházy határperek. A pontos etnikai viszonyok megállapítása nem lehetséges, mert nincs egy, a jelzett térség egészéről szóló, ugyanabban az időszakra készült összeírás, ezért az ábrát hipotézisnek tekintem, ami újabb források elkerülése esetén korrekcióra szorulhat.

állandó rác település lehetett és, hogy ezek meddig álltak fent. Mindaddig csak egyetlen falu, Békató lakóiról rendelkezünk ismeretekkel, de ennek is csak a temet jét tárták fel a régészek.³⁹⁴ A rácok által bírt településtér azonban a faluhelyek lokalizálása nélkül is megrajzolható, hiszen arról maradtak fent iratok, hogy a pusztákon laktak-e, kik éltek határát és, hogy az ott élők kinek és mennyit adóznak.³⁹⁵ Ezek alapján tudjuk megállapítani, hogy a falut rácok vagy magyarok lakták. A Mecsek északi oldal terében egy másik magyar relikviumterülettel is számolhatunk. Mucsit, Závodot, Tevelt és Lengyelt (és talán Kisvejkét) a török uralom végéig magyarok lakták.³⁹⁶ Több ehhez hasonló, néhány faluból álló sziget maradt fent a Tolnai-Hegyhát élénkebb domborzatú – éppen ezért nagyobb biztonságot nyújtó – területén (Diósberény és Gyöngyös környéke, Nagyszékely és környéke). A pusztavidék állandó változásban volt, legnagyobb kiterjedését a felszabadító harcok alatt érte el. Nem csak a török alatti és utáni adóösszeírások és a kamarai javak összeírása tájékoztat a népesség térbeli eloszlásáról, de a hadinaplók és az adószedek jelentései is segítenek a helyzet rekonstrukciójában.

„Ahogy már nagyságodnak írtam, Ngod jószágai még Buda vitelekor mind elpusztultak, most sem lakik senki sem rajtuk. Amit Tzokolyi [Szokolyi] Miklós mondott Ngodnak, hogy Lengyelben emberek laktának nem igazán mondhatta, mert csak ketten vagy hárman laktak ott nyavalások Botka Ferentz Uram földjén Závodikkal, azok is Botka Urnak adóznak, a többi elszéledt, ki Metsek alá, ki más hová, ahol meg maradhattak az sok németh járás miatt, s adózás miatt [...] Metsek alatt az kik vannak azoknak Pécsi Tisztartó parantsol, akik pedig Botka Uram földjén, azoknak itt való fölsége tisztartója. ... Ezzel Kívánom Isten tartsa és éltesse Ngodat Szerencsésen. Ngodnak. Simontorna 1694 Február 5. Alázatos szolgája Hidvégi Rác Miklós mp.”³⁹⁷

„A följobb megírt faluságok csak úgy vannak, mint az ágon ül madarak, minden nyomorúság rajtuk, országútjában lévén, mindenütt éjjel s nappal sok szálló német, katona, hajdu és mindenféle ember most pedig a Német Milicia teljességgel mindenét lenyálta.”³⁹⁸

A következő táblázat (1. TÁBLÁZAT) segítségével mintegy 30 év sorsfordító történéseit követhetjük nyomon. A második sorban szereplő eseményeket a XVIII. századi birtokperekben tanúságtételre hívott, a tájat jól ismerő „fatensek” (tanúk) említik. A periratok bizonyos kérdéspontjainál a tanúk elmondják, hogy milyen okból kifolyólag jártak a szóban forgó (vita tárgyát képező) területen, ezzel hitelesítik az általuk elmondottakat. A „hitelesítéskor”

³⁹⁴ Éry 1982; Gaál 1982.

³⁹⁵ pl. Dávid 1982; Hegedűs 1979.

³⁹⁶ TMÖL Ö. 261. 1696; Ö. 262. 1703.

³⁹⁷ MOL Esterházy Rep. 35. P 108. No. 13.

³⁹⁸ Tóth Andrásné Polónyi 1966. 239; Székely Sándorné Zsirus 1983. 15.

passzusok nyelve nem formalizált, sokszor terjengős leírást adnak a tanúk életéről, hányattatott sorsukról, és utalnak a háborúk hatására vagy a táj képeire stb. Tanúvallomásaikból egyfajta lokálisan megélt történelem állítható össze, hiszen a f bb fordulópontok állandóan visszatér és szinte minden tanú (vagy tanúk bizonyos köre) által megemléltett események.

Év	A tanúk által megnevezett korszakok és fordulópontok	Az esemény közismert megnevezése	Hatása a Mecsek-vidék népének életére
-1686	<i>Török világ</i> <i>Török idejében</i> <i>Mid n török birodalma alatt volt ezen tartomány</i> <i>Pogány török birodalma alatt</i>	A török magyarországi uralma	Hullámokban történő falupusztulás; népességfogyás; vlacok/rácok megjelenése; a református, az ortodox, és a muszlim vallás megjelenése
1683	<i>Bécsi obsidio</i>	Bécs török ostroma	Török seregek átvonulása; falupusztulás; menekülés
1686	<i>Buda bevétele</i> <i>Buda megvétele</i>	Buda visszafoglalása	Török és keresztény seregek átvonulása; falupusztulás járvány („mirigy halál”); beszállásolás; forspont
1686-1689	<i>Török pogányság ki zése</i> <i>Kereszténység gy zelme</i> <i>Németjárás</i> <i>Sziget vár ostroma</i>	Török ki zése a Dél-Dunántúlról	
1703-1711	<i>Kuruc világ</i> <i>Rákóczi villonghó</i> <i>Rákóczi háborúja</i> <i>Boldogtalan kuruc háború</i> <i>Rákóczi zenebona</i>	Rákóczi-szabadságharc	Rácok Dráván túlra menekülése (vagy helyben bujdosása); rácok legyilkolása; rác falvak elpusztulása; magyar lakosok kurucnak állnak; magyarok legyilkolása; magyar falvak felégetése és az állatállomány elhajtása; járvány
1704	<i>Mid n a kurucok a Dunán átkeltek</i> <i>Kuruc támadás</i> <i>Mid n Tiszán által gyütt volna a kurucz</i>	A kuruc seregek elfoglalják a Dunántúlt	
1705	<i>Rácjárás</i> <i>Kuruczot a rácság elkergetvén</i> <i>Rátság ezen tartományt pusztította</i>	Rácok ellentámadása	
1711-	<i>A Rákóczi zenebona vége</i> <i>A Kurucz háborúságok vége</i> <i>Kuruc világ megcsendesedvén</i> <i>A tájakra békeesség szállt</i>	A Rákóczi-szabadságharc vége	Rácok visszatelepedése; nyugat-magyarországi magyar telepesek beköltözése; németek betelepődése; konszolidáció

1. TÁBLÁZAT: *Haditevékenységek és seregjárások kronológiája a BML, MOL és TML peres irataiban szereplő korabeli tanúk visszaemlékezései alapján*

A tanúk gyakran utalnak egy-egy település elhagyásának okára és folyamatára. A „*pusztán hagyás*” során a település lakói valamilyen külső ok miatt elhagyják lakhelyüket és más faluba vagy városba költöznek át, de az otthagytott faluhelyre – ha tehetik – visszajárnak, rétjeiket, szántóikat továbbra is művelik, erdeikben vadásznak, egy szóval „*élik*” vagy „*bírják*” annak területét. A pusztafalu tehát olyan település, amelyet lakói végleg elhagytak.

Bécs ostroma és Buda visszavétele között eltelt években (1683–1686) leggyakrabban a „*forspontozás*”, a „*hajtogatás*” és a „*mirigy halál*” miatt hagyták pusztán a falvakat. Ezek voltak a legelviselhetetlenebb csapások. A *forspont* a katonai elfogat biztosítása volt, ami azért volt igen nagy teher, mert állat és szekér nélkül nem lehetett szántani, fuvarozni és munkaerőt is lekötött. A „*hajtogatás*” egy olyan gyűjtőszó, ami általában erre szakot, erre szakos cselekményeket jelent, fosztogatást, rekvirálást, erre szakos adóbeszedést. A visszaemlékezésekben elemi erővel tör fel a „*húzó-vonyó*” katonák „*nyúzása*”, féltelensége. A félelmetes „*mirigy halál*” (pestis) a háborúk velejárója volt, főként – a többi problémához hasonlóan – az országutak mellett élőköt érintette leginkább. A török kiűzése után nagy terhet jelentett a *kvártélyozás* vagyis a katonai beszállásolás rendszere.³⁹⁹

A Mecsek-vidék népessége egyre fogyott, „*szakadozott*”, „*elhalt*”. A megmaradt népesség elköltözik, „*átteszi lakását*”, „*odaszáll*”, „*áttransferálja*” magát az új településhelyre, ahonnan a régiket is felügyelheti. A falupusztásodásra már a török megjelenésétől kezdődően vannak adataink. Az 1541-es dikajegyzékben igen nyomorúságos képet festenek a Mecsek-vidék falvai, főként a gazdagabb és az utak közelében fekvő helyek.⁴⁰⁰

Az oszlakos magyarság pusztulásáról Szárász története fest tragikus képet, amit egyúttal a török alatti falupusztulás példaértékű esetének tarthatunk. A falu történetét Szárász, Tésla és Lengyel falu hovatartozásáért folyó határperben is ismerhetjük meg. Az 1680-as években csak Szárászt lakták, de a magyarok mindhárom említett falu határát használták. Kétségtelen, hogy az ebben az időben Szárászon élt lakosok egy része tézslai és lengyeli

³⁹⁹ Erre világít rá a következő esemény. Egy – valószínűleg – Nagyágon tevel császári katona („*császár kvártélyos katonája*”) lovának beszakadt a lába miközben a nagyági Páll Mihállyal (aki „*postául vezet*”) a Szalatnaki-patak szalmából rakott töltésén igyekeztek Mocsoládra. A katona fenyegetni kezdte a mocsoládiakat: „*ki vont karddal fenyegetett [fenyegette] a császár katonája és kergette ket azonnal, hogy megcsinálják mondott töltést jó paltatos híddal, amint is megijedvén kemény fenyegetésére a katonának ki mentek a vargaiak, s mocsoládi árendátorok, és megcsinálták...*” Kiss Mihály vallomása (52 éves), MOL Esterházy levéltár Rep 92. Fasc: 10. No 389. 17568. mf. (1757). Úgy látszik egy fegyveres katona ekkoriban sok mindent megtehetett. Holub József szerint „a parasztok nyakán ülő német katonák mindenükből kifosztották őket, kivették a kezükből az utolsó falatot is.” Holub 1960. 163.

⁴⁰⁰ A dikajegyzékben felpredált falunak tüntetik fel Egyházaskozárt, Györgyit, Hábot és Alsómocsoládot. Timár 1982b. 143–144.

származású volt, máskülönben nem k éltek volna a két másik falu határát.⁴⁰¹ A falu lakosai Bécs bevétele idején nagy megpróbáltatásoknak voltak kitéve. Mivel Szárász az „*öreg ország útjában*” volt, ezért a lakosság a védettebb helyzet , majdnem a völgyf ben fekv lengyeli határba tette át lakhelyét. Miközben Lengyelben laktak továbbra is használták, „éltek” a szárászi faluhelyet és a faluhatárt. Az egyik tanúvallomás – a m faj és a lejegyzés némiképp standardizált jellege ellenére is – 300 év távlatából is megindító módon meséli el Szárász faluhely fekvését, a generációról generációra szálló „kollektív emlékezet” segítségével.

„Hallotta fatens édesapjától Végh Gergelyt l mid n szárászi pusztán kaszált volna a faluhelynél, hogy ott fek nnik [feküdnék] a tanú apjának az apja s anyja, és hogy az el tt Lengyelben laktak volna szárászi puszta is hozzá tartozandó volt, örökös ura pediglen nevezett Szárásznak s Lengyelnek Téslának volt M. Baro Amade Familia.”⁴⁰²

A kollektív emlékezet másik, jogi és plébániatörténeti szempontból is érdekes megnyilvánulása a temet használatát beszéli el:

„...a lakosok transferálván magukat [miután Lengyelbe átköltöztek] akkor is mindenkor Lengyelihez [Lengyelhez] Szárászt és Téslát bírták békességesen és Lengyeliéb l [Lengyelr l] Szárászi Szent Egyházhoz török idejében is temetkeztek, holott a' török más határra holt testet vinni büntetés nélkül nem engedte, de mivel szárászi, lengyeli, és téslai pusztákat különb határok nints 's nem is volt, [...] azért Lengyelib l Szárászra temetkezést nékiek soha nem ellenzette a török.”⁴⁰³

A Tésláról, Lengyelr l és Szárászról származó lakók Lengyelre költöztek, majd Lengyelt is pusztán hagyták és Kiszvejkére telepedtek át, ahová már nyugat-dunántúli magyarok is érkeztek. Mások Szászra és Vékénybe, Hantra „szakadoztak”, menekültek, feltehetően már korábban oda házasodott vagy oda menekült rokonaikhoz. A mecsekalji, hegyaljai falvak, és különösen a Völgységi-patak mellékén lévő hat kontinuos falu egy 20-30 faluból álló táj „szakadozó”, felmorzsolódó népességét fogadta be a török idején. Ezt a hat völgyeségi falut *Tálasi István* fogalmával élve kis reliktumnak tekinthetjük.⁴⁰⁴ Ugyanilyen kis reliktumnak tekinthető az egykor vásárosdombói plébánia, ill. az ahhoz tartozó községek. Szárászt igen későn, csak az 1750-es évek végén telepítette be újra a pécsi püspökség. Határa

⁴⁰¹Több szárászi lakos visel olyan vezetéknevet, amely az 1560-as években még Lengyelben fordul elő. 1560-ban Lengyel bírója a Wég (Végh) vezetéknevet viselte volt.

⁴⁰² Végh Gergely, 50 éves, Vék [Kiszvejke], 1746. MOL Esterhazy Rep. 35. P 108. No 5. (136-142. p.)

⁴⁰³ Vercse Gergely, 46 éves, Szász [Szászvár], 1746. MOL Esterhazy Rep. 35. P 108. No 5. (136-142. p.)

⁴⁰⁴ A „kis reliktum” olyan, néhány faluból álló településcsoport, ahol egy nagyobb táj (de nem nagytáj) szétvert és szétszéledt lakossága a helyben maradók mellé tömörülhetett, és ahol paraszti életét tovább élhette. A „nagy reliktum” általában az alföldi nagy mező városokra vonatkozik, ahová több vármegyéni területre l költöztek menekültek. Tálasi 1970. 10.; 1980. 225.

ekkor már kisebb volt, mint az egykoron „régi hatalmas templommal” bíró Szárásznak lehetett, innen-onnan lefaragtak, elbirtokoltak belé a korábban újraterelített községek.⁴⁰⁵ A régi szárászi faluhely ma nem Szárászhoz, hanem Kisvejkéhez tartozik, ahhoz a községhez, ahová a régi szárászi lakosok legnagyobb számban költöztek. A faluhely területe ma Kisvejke egyetlen olyan határrésze, ami a Lengyel – Majos vízválasztótól nyugatra fekszik. Mindez még ma is utal egy viharos kor népességvándorlásának következményeire.⁴⁰⁶ A vejkeiek nemcsak ezt a területet használták, hanem korábbi plébániaközpontjuk, Závod földjét is. Egyed Antal szerint, amikor Závodot 1718-ban németek szállták meg „*még akkoron Kiss Vejkei magyarok használták földjeiket téli vetésnek.*”⁴⁰⁷ Ezek a más falu határából „kiszakított”, vagy „si jogon” használt földdarabok mutatják a kisvejkei népesség származását.

7.4. Vlachok/rácok a pusztavidéken

A harcok hatására elpusztult vidék nem maradt sokáig lakatlan. Az első déli csatavesztéseket követően és Szlavónia prédálása után a vidékre kezdetben még magyarok érkeztek. Erre utalnak a defterekben szereplő Tót, Pozsegai, Valkó családnevek.⁴⁰⁸ 1581-ben már balkáni jövevények szerepeltek az összeírásokban, akik 26 somogyi faluból szolgáltattak adót.⁴⁰⁹ Első csoportjaik a törökök tudatos telepítési akciói folytán kerültek ide. Számuk a Balkán birtokbavételével és a hegyi pásztorok életterének átalakulásával (összeszűkülésével) folyamatosan nőtt. A garnizonokba zsákmányért harcoló ún. *martalócok* költöztek. A beköltözött, felfélt pásztor életmódot folytató csoportokat a török és horvát források *vlachok*nak, *iflák*oknak a német és magyar források hol *rác*nak hol *oláhnak* hívják.⁴¹⁰ A vlachok alapvetően állattartással foglalkoztak, ez volt életmódjuk, családszervezetük alapja. Kötetlenebb és mozgékonyabb életet éltek, mint a magyar földművelő jobbágycsaládok. A déli népességáramlás bizonyíthatóan „rác” szakasza az 1580-as évekre tehető, amit a grábóci ortodox kolostor megalapítása (1587) datál.

⁴⁰⁵ [WOSINSKY] 1882. 615. A rövid tudósítás szerzőség és cím nélküli. Valószínűleg az ott ásatást vezető Wosinsky a szerző (K. Németh 2011a. 152.).

⁴⁰⁶ Hasonló történet a török alatt elpusztult Hódos esetében, amelynek földje a gerényesiek tulajdonába került. Máté 2010.

⁴⁰⁷ Cserna – Kaczián 1986. 247.

⁴⁰⁸ Máté 2010.

⁴⁰⁹ A koppányi szandzsák iflák falvainak adójegyzéke alapján. Hegedűs 1979. 8.

⁴¹⁰ „...a vlachok tényleges katonai szolgálatra kötelezett, privilegizált parasztok (felfélt pásztorok), akik a katonáskodás mellett rendkívül kedvező átalányadóval tudták leköteleységüket az állam iránt; szervezetükben oszmán és saját elvek, hagyományok és intézmények keveredtek” Hegedűs 2001. 1269. Somogyi 1962. 154–156. A kifejezés értelmével kapcsolatban: Çoban 2006. 175–178; Dávid 1982; Máté 2010.

„... a mieink közül sok keresztény menekült erre a magyar földre, a török nyomulása el l. Letelepdedtek, templomot, házakat építettek maguknak. Eljutottak Gy rig („Janoka varosi”), megtelepedtek a Koppány mezején, a Kapos mentén, s t magában Kaposvárot is. S e helyeken szívesen tartózkodtak. Közülük számosan fölkeresték az óhazabeli rokonokat, benniüket is a dalmáciai Dragovi kolostorban. Elmondták, hogy a magyar földön minden élelemb l b ven terem. Dalmáciában pedig éhínség uralkodott. Hogy táplálhassuk magunkat, eljöttünk magyar földre, mármint én, a méltatlan Pajsije, Jevstatije, Stefan, Gerasim, Dionisije.”⁴¹¹

A régészeti ásatások alapján valószínűsíthetjük, hogy az ortodoxokon kívül muszlim közösségek is érkeztek. A vlachok az Alföldön is számos telepet létesítettek, amit újabban régészeti ásatásokkal is igazoltak.⁴¹² Az újonnan alapított, török által támogatott iflák/vlach/oláh falvak a Kapos mellékén és Küls -Somogy védtelenebb tájain létesültek el szőr. A magyar nemesség és a végvári katonaság nem nézte jó szemmel az új telepek létrehozását. Prédáló és megfélemlít akcióik rendre elérték ket. A legjobban dokumentált vlach telep az említett Dombóvár melletti *Békató*, amit 120 éven keresztül balkáni származású, feltehetően Crnagora, Albánia vagy ÉNy-Görögország hegyvidékéről származó nem román eredet vlachok laktak.⁴¹³ A vlachok településterülete folyton n tt, a pusztuló magyar falvak helyén mindenhol k jelentek meg. Északon a Balatonig, Perkátáig, keleten a Duna vonaláig terjedt a dunántúli vlach/rác településtér. Letelepedésük nem volt problémamentes, több forrás a magyarok és a rácok közötti összet zéseket vetíti elénk, ami els sorban a törökhöz f z d szerviensi viszonyukból és a pásztor – földm ves foglalkozások évezredes életmódbeli ellentétéből fakadt.⁴¹⁴ Bár a történeti irodalom gyakran fest negatív képet a rácokról és kóborló, vad pásztorokként állítják be ket, Szakály Ferenc elgondolását alapul véve célszerű külön választani a magyarnak adózó és nem adózó vlach közösségeket.⁴¹⁵ Elbbiek a korabeli status quot elfogadva teljesítették a kötelességeiket, utóbbiak ellenséggé váltak. A konfliktus azonban a török uralom megsz nését követ en új mederbe terel dött, politikai, igazgatási-rendészeti okokból eszkalálódott. A magyar igazgatás nem tudott mit kezdeni a török után itt maradt (s t Csernojevics pátriárka vezetésével újabb népesség hullámmal feltöltött) garnizonokban él , a császár kegyét is élvez er s rác

⁴¹¹ *Részlet a grábóci ortodox kolostor évkönyvéből (letopis)*. Szilágyi 1999a. 14.

⁴¹² Összefoglalóan: Wicker 2004.

⁴¹³ Éry 1982. 248.

⁴¹⁴ Szakály 1981. 181.; 1983. 83.; Dávid 1982. 68.; K. Balog 1978. 155. Az ortodoxia, a szerbség és a török birodalom kapcsolatáról: Hadrovics 1991. 66. A szerbség magyarországi államjogi „idegenségéről”: Gavrilovi 1991. 97. K. Balog 1978. 155; Andrásfalvy 1976. 38–71. Az erdélyi román (vlach) pásztorokról szóló els írásos dokumentumok (XIII. század) is a földm ves csoportokkal (magyar, szász) való konfliktusokról tájékoztatnak. Véleményem szerint ezek sem els sorban etnikai jelleg konfliktusok, hanem két eltér életforma konfrontációját mutatják.

⁴¹⁵ Néhány példa a negatív sztereotípiákra: Kisasszony 1976; Szita 1996. 53.

félkatonai csoportokkal, akik a vármegyét l és az új földesuraktól függetlennek tartották magukat. Tanulságos, ahogy a döbröközi rácok kapitánya Hídvégi Rácz Miklósnak, Amadé Ádám lengyeli ispánjának felelt, amikor két pusztát (Zsidf és Szverzigátja) legeltetéséért kérd re vonták: „*császáré a föld*”.⁴¹⁶ A falvakban, háttértelepüléseken él rácság igyekezett kibújni az adózás alól.⁴¹⁷ A *nagyhajmási szerbek* például azért hagyták el faluhelyüket és költöztek a bikali határszélre (saját határukon belül), mert az még a „fiscus” (kamara) tulajdona volt, de már Baranyában feküdt, ahol adóval nem terhelte ket a vármegye.⁴¹⁸ A *nyergesi rácok* is csak addig éltek falujukban, amíg Nyerges „...a török világ elmúlása után méltóságos palatinus által adózásra nem huzzatatott.”⁴¹⁹ A környez véghelyek rségei, a vármegye emberei és a nemesség katonái – megelégetve a rácság hatalmaskodását és öntörvény viselkedését – a török elleni portyákat idézve felprédálták Döbröközt. Az esemény Kammerer Ern cikksorozata nyomán a magyar-rác szembenállás egyik emblematikus példájává vált.⁴²⁰ A levéltárakban rzött határperekb l ugyanakkor az együttélés másik arca ismerhet meg. A pusztavidék peremén magyarok és rácok együtt éltek a tájat. Közösen rzik állataikat, a magyarok a szerbek malmába jártak, a szerbek a magyarok tekn it és hordóit vásárolták. A magyar és rác „közemberek” baráti viszonyban éltek egymás szomszédságában, a maróci rácok földet ajándékoznak a szásziaknak, s van rá példa, hogy egyik barátjaként emlékszik vissza a másokra. E kett sséggel jellemezhet a két nép XVII-XVIII. századi együttélése.

7.5. Magyar faluhelyek és rejtékfalvak a török id kben

A magyarság az említett f „pusztásodási határvonal”-tól délre nem hagyta el falvait, miként Baranya más védettebb területein sem vándorolt el.⁴²¹ A fennmaradt faluhelyek közül nem mindegyikben volt templom. S t, a magyarlakta vidékeken az volt az általános, hogy 2-3 falu használt közösen egy templomot, ez vélhetően a középkori filiális rendszer továbbélésének tekinthet .⁴²² A legtöbb faluhoz tartozhatott egy menedékhely, vagy rejtékfal, ahová a lakosság a vészterhes id k alatt bemenekülhetett. *Kaposszekcs* példája ragyogóan mutatja az ekkor kialakult rend lényegét:

⁴¹⁶ MOL Esterházy Rep. 35. P 108. No. 13.

⁴¹⁷ Várady 1991. 16. p. Tolna vármegye 1699-es közgy lésén – egy királyi utasítással kapcsolatban – kinyilvánítják, hogy a rácok „inkább szökésre mint állandó letelepedésre hajlanak.”

⁴¹⁸ BML IV. 1. f. 3. III. 226. (1751).

⁴¹⁹ Jurissa Relics vallomása (55 éves). MOL Esterházy Rep. 92. Fasc. 11: No. 415 (1747).

⁴²⁰ Kammerer 1908-09.

⁴²¹ Bezerédy 1977; Kopasz 1976; Timár 1989.

⁴²² Máté 2009.

„*Deutralis* [a szóban forgó] *Szekcs* [Kaposszekcs] *nev helységet régi öregekt l is Dombóváron és Döbröközben laktában, melynek megszállítása idejér l soha sem hallotta, hogy valaki csak emlékezett volna is, kinek egyéb pusztulását a tanú nem tudja, hanem amint már följebb is meg vagy on írva, mid n Szigeth-várát és Kanisát a török lakta, akkori id ben Szekcs i lakosok olykor olykor, ideig s óráig az ellenség félelme miatt kintelenítettek [kénytelenek voltak] helységüket elhagyni és magukat az els punctumban [kérd pontban] nevezett szigetben és abban lév sáncban venni. De akkor is a helységet, vagyis falut elpusztulni nem hagyták, mert a szigetb l is azoknak vigyázására és mezeiknek munkájára ki jártak és mihelyest egy kevéssé az ellenség eltávozott ismét a faluban vissza vették lakásukat. Ezekb l nyilván kitetszik, hogy Szekcs nev deutralis hely soha oly pusztulásra nem jutott, hogy újra építeni és szállítani kellett volna.*”⁴²³

A kaposszekcs iek által használt Sziget-vár az egykori berkek közepén helyezkedett el, a kiemelkedés ma is jól látható (99. KÉP). A rejtékfalvokról és a falvak menekülésér l szóló történeti mondák egyáltalán nem alap nélküliek. *Vásárosdombó* helyváltoztatása annyira „jól sikerült”, hogy a falu elmenekült lakói a XVIII. század végéig fent laknak az Öreghegyen (Ódombón), ahová a török alatt menekültek, s amit a Széki-víz mocsaras-berkes ágya választ el a régi faluhelyt l. Err l egy történeti monda is fennmaradt.⁴²⁴ Kárászon a mecseki Derzs - hegyre menekültek a lakók, egyes helyi történetek szerint a tet n Derzsi vagy Derzs falu feküdt, ahonnan a régiak „beszármaztak” Kárászra.⁴²⁵ A régi komlóiak és a magyaregregyiek körében is élnek ehhez hasonló történetek, az egregyiek például Ráványra és Nyárágyra húzódtak a török idejében.⁴²⁶

7.6. A török világ vége, határper Tolna és Baranya között

1686 szén a néhány hétig tartó felszabadító harcok során a Dél-Dunántúl ismét keresztény kézre került. Az élet azonban csak lassan tért vissza a régi megszokott kerékvágásba. A misszionáriusok jelentései alapján a lakosság még évekkel a csaták után is az erd kben lakik, az slakosok csak lassan merészkedtek el rejtékheleikr l.⁴²⁷ Az 1687-es kincstári összeírás a vidék nagy részét pusztán hagyott területként írja össze, s a mohácsi kerület lakóiról (ahová a „nadasdi kerület” is tartozott) megjegyzi:

⁴²³ BML IV. 1. f. 3. VI. 144. Joannes Novákovics (görögkeleti, kb. 90 éves, hidasi paraszt) vallomása, aki a szekcs i „pápista” (azaz katolikus, magyar) gazdától hallotta a sziget történetét.

⁴²⁴ BMFN I. 1982. 126.

⁴²⁵ Andrásfalvy Bertalan gy jtése, 1966.; Kovács 'Budafai' József (84 éves, 2010)

⁴²⁶ Fux Éva, 94 éves (2008). A történeti mondák forrásértékével kapcsolatban: Máté 2010a

⁴²⁷ E tekintetben igen tanulságosak Murin András jezsuita szerzetes megfigyelései, aki a Rákóczi-szabadságharc alatt került a vidékre. Molnár 2007.

„a gyülekez táborok miatt emberek és alattvalók nélkül vannak, akik a különböző szigeteken, hegyek között és az erdőkben lappanganak”⁴²⁸

A pécsi egyházmegye első török utáni püspöke Radonay Mátyás 1691-ben írja a kamarának a következőket: „Az ariánusoktól megtisztítottam a népem, naponta tanítottam, a barlangokból, hegyekből hívtam el a remegő népet, a falvakat megtöltöttem velük, munkára lelkesítettem, dolgozni tanítottam őket.”⁴²⁹ Radonay szerepe valóban fontos lehetett, hiszen a tanúvallomásokban szereplő tanúk között is akad, aki azért tér vissza Kecskemétre I. Kárászra, mert „esvén értésére az Attyjának, hogy boldog emlékezet Radonay Mátyás Pécsi Püspök jószágait megszállítani kívánna” (a család a török alatt Budafáról menekült Kecskemétre).⁴³⁰ Az első adóösszeírásokat 1695-ben és 1696-ban tartották, ekkor már számos jobbágyközösséget vettek lajstromba. Tolna és Baranya vármegyék közgyűlései csak a század végén kezdték meg ismét megkérdezni a községeiket.⁴³¹ A birtokviszonyok konszolidálódását megelőzően nagy horderejű vita, birtokper pattant ki a két szomszédos megye, Baranya és Tolna között.⁴³² A per a Mázától Oroszlóig eső területeket érintette. Kulcsfontosságú volt ez a vármegyék szempontjából hiszen a vármegyékre leosztott hadiadót a falvaknak kellett teljesíteni. Ez a Mázától Kárászon át Vásárosdombó irányába húzódó terület a török alatt kevésbé pusztult el, mint Tolna más részei, ezért mindkét megyének érdeke volt a vidék megtartása vagy megszerzése. A pert Baranya nyerte, bár a rendelkezésre álló források szerint a per még 1720-ban sem ért véget. A két megye közti határper arra is rámutat, hogy az újjáépítés első szakaszában a reorganizáció főként a világi és egyházi igazgatás makrostruktúráit, felsőbb szintjeit érintette.

7.7. A Rákóczi-szabadságharc hatása

A Rákóczi-szabadságharc alatt a terület etnikai képe átalakult. A főpusztultsági határvonaltól délre eső területek nem néptelenedtek el, azonban a szerbek többsége 1704-ben a Dráván túlra menekült. Erről a határperekhez idézett vallomástevők is beszélnek. Többen azt vallják, hogy nem hagyták el a vidéket, hanem egyik helyről a másikra menekültek „ide s tova tévelegtek”. A rácok által elhagyott nyugati településeket már a szabadságharc idején megszállták – az első sorban – Somogyból érkező magyarok.

⁴²⁸ Nagy 1979. 21.

⁴²⁹ Taksonyi 1973. 139.

⁴³⁰ Dallos Mihály vallomása (89 éves). BML IV. 1. f. 3. VIII. 224. (1751).

⁴³¹ Béli 1988; Várady 1991.

⁴³² Holub 1960; 1974.

A rác faluhelyek pusztulására nézve példaérték lehet a „régii Bikal”, ami a mostani faluhelyt l délre fekv domb oldalában (az „új falvaknak” megfelel rendben) feküdt. Ez a „régii Bikal” vagyis a mostani falu fekvésével nem egyez faluhely a háborúk idején háromszor pusztult el. A vele szemközti dombon fekv és szintén rác népesség Nagyhajmás porig égett a kurucok dunántúli hadjárata nyomán, csak égett föld és „*elpusztult házaiknak fönt álló ágassai*” maradtak . Az ott élt rácok Szlavóniába, és a Dráván túlra menekültek. Több helyen hallunk a kurucoktól megfélemlített vagy meggyilkolt emberekr l. Mitrét, az eny di rác molnárt a kurucok „*vágták le*”. Egyik vezérük Zana György volt, aki nagyon jól ismerte a vidéket, hiszen a török id kben veszprémi katonaként hódoltatta az itteni falvakat. Több esetben találni konkrét utalást az elmenekül rácokat befogadó falvakra, városokra: *Eszék*, „*Pástopél*”, „*Martinc*”, „*Vrrsadin*” helységek szerepelnek menedékhelyként. Elképzelhet , hogy a vidékr l elmenekül k (vagy seik) valamikor innen származtak. A szabadságharc természetesen nemcsak a rácságra nézve volt sorsfordító, hanem az itteni magyarokat is er teljesen érintette. A lakosság egy része a Dunántúlra tör kuruc seregekhez állt. Egyik vallomástev arról vall, hogy Rákóczi idejében maga is „*kuruc volt*”.⁴³³ A Pécsét megtámadó seregr l is feljegyezték, hogy sok dunántúli paraszt csatlakozott hozzájuk.⁴³⁴ A török ellenes harcokban résztvev és Rákóczi kurucait támogató magyarokra a Mecsekhat több pontjáról van utalás. Az adatok meger sítik, hogy nemcsak a „kálvinisták” hanem a „páapisták” is részt vettek a szerbek és az osztrákok elleni harcban, hiszen a török idejében „*kalauz*”-ként és *hajdú*ként vettek részt a rajtaütésekben, ütközetekben.⁴³⁵ Horváth Ferenc Károlyi Sándorhoz írt levelében arról számolt be arról, hogy a vidék népe a Mecsek alá húzódva várta a kurucok megérkezését.⁴³⁶ *Dankó Imre* szerint a dél-dunántúli hajdúság olyan harci magatartásmódot képviselt a magyar hadtörténetben, amely a délszláv parasztság katonaparaszti mentalitásához és harcmodorához állt közel.⁴³⁷ A lakóhelyükön kitartó magyarok, úgy t nik, nem csak életmódjukban, de harcmodorban is alkalmazkodtak a

⁴³³ „*Fatens kúruc világban a többi között maga is kurucz volt*” Fodor János mosdósi jobbágy vallomása (63 éves). BML IV. 1. f. 3. VIII. 215. 1.

⁴³⁴ Köpeczi – R. Várkonyi 1973. 463.

⁴³⁵ Kovács János „*mid n a németek ezen országot törökt l visszafoglalták volna, voléntér [önkéntes] katonaságra ny telenségben [n tlenségre] atta magát*”. Kovács István Sziget felszabadításakor [1689] „*keze ujjait veszette*”. Péter János apja ott van „*mid n Szigeth várából a törököt ki verték*”. Mindhárom (!) említett személy kaposszekcsi volt. BML IV.1. f. 3. XXVII. 4. 1 (1753); MOL Esterházy Rep. 35. O 327-337. (1767). Az egregyi Papp Máté a „*régii török id kben is kereszténység részére hajdú volt*”. Csordás István vallomása (52 éves), Vékény. BML IV. 1. f. 3. VII. 206. (1749). A vargai származású Pet János és öccse a „*török ellen való katonaságra adta magát*” Pet Ignác vallomása (55 éves), Gyümölcsény. BML IV. 1. f. 3. 215. (1750).

⁴³⁶ „*Az Mecsekben csuportossan vagyon a' szegény földnépe, ki várja a' segítségét.*” Bánkúti 1977. 89.

⁴³⁷ Andrásfalvy 1974. 97; Dankó 1959; Zimányi 1960.

megváltozott feltételekhez, a török kor előtt még demilitarizáltnak tartott magyar lakosság mentalitása jócskán megváltozott.⁴³⁸

A kuruc hadjárat miatti bosszú nem sokáig várattott magára. A szlavón határ rtelepek rácai szisztematikusan végigdúlták a Dél-Dunántúl falvait, a források szerint fként a Sásd környéki településeken volt nagy a pusztulás, de ekkor néptelenedett el a török kor alatt mindvégig lakott Györe is, amit csak 1726-ban népesítettek újra.⁴³⁹

7.8. A dél-dunántúli pusztta a török ki zése után

A török alatt a táj képe jelent sen változott, legf képpen a magyaroktól elhagyatott puszttavidék képe alakult át. Érzékletesen jellemzi a változásokat az egyik sásdi tanú XVIII. század elejére vonatkozó visszaemlékezése, aki szerint:

„ahol most s r berkek, és erd k buikáltatnak, akkoron szép tiszta réthség és mez k sétáltattak”⁴⁴⁰ (1746)

Polónyi Nóra szerint *„a Dunántúl hajdan virágzó kultúrtájai a pusztulás legmélyebb szintjére süllyedtek ... az újonnan felburjánzó vad növényzet, a bozót t ntette el az emberi kéz, az emberi munka egykori összes alkotását, néhol még ezek nyomait is.”* Ezt az álláspontot minden rendelkezésre álló történeti forrás alátámasztja. Ilyennek festik le a korabeli utazók, követek, misszionárius papok, a határpercek tanúvallomásai, de a XVIII. század közepi térképek is sok mindent mutatnak még a török alatti pusztásodás hatásából. A pusztákon és a hegyek, vizek oltalmában lév el nem pusztult tájakon a legfontosabb változás a határhasználat rendszerének átalakulása volt. A korábban már alkalmazott kétnyomásos ugartartó gazdálkodás helyett a parlagoló irtásos gazdálkodás lett a meghatározó. A dombóvári uradalom 2 mez várost, 11 falut és 12 pusztát felölel , 1692-es összeírásában azt jegyzik, hogy nincsenek sessiok (jobbágytelkek), *„minden ember szánt és kaszál valamennyit akar, és ott az holl akarja, mert elégséges földje és Rétye vagyon.”⁴⁴¹*

Az egykor lakott falvakból elmenekül lakosság üres telkeket és szántó-parlagokat hagyott maga után. A csapadékosabb területek hamarabb cserjésedtek, majd gyümölcsfa ligetekkel, pusztta-rétekkel tagolt erd vé záródtak össze, amelyekr l visszaemlékezéseikben

⁴³⁸ Szakály 1993b

⁴³⁹ A rácok pusztítására vonatkozóan pontos adatokat szolgáltat: Andrásfalvy 1974; Nagy 1986; Szita 1976.

⁴⁴⁰ Balog János, Varga (80 éves) MOL Esterházy Rep. 92. Mf. 17566. (1746).

⁴⁴¹ Sz ke Sándorné Zsiros 1983. 19–20. A parlagolásra, irtásgazdálkodásra és a földközösség visszatérésére vonatkozóan: Hofer 1955; Wellmann 1977; 1979; 1980; 1989; Tagányi 1949. 29-30.

tanúskodnak a „tájéket járó” slakosok.⁴⁴² Békésebb időkben eke alá fogták a parlagon hagyott mezőket, kaszálták rétjeiket, de a pusztalmokat is újra felépítették. Csak a legjobb termékek szántókat hasznosították, részben az egykori faluhelyek közelében fekvőket, ahol valaha a kapás kultúráknak helyet adó területeket lehettek. Szántók a magasabb, platóhelyzet területeken és a dombháton voltak, ahol a fátlanság állapota a legtovább fent maradt. Itt vezettek a közlekedési utak is.

A legfontosabb gazdasági ág a disznótartás volt. Az erdőnek legnagyobb haszna a makkoltatásból származott. Makk termésekor távoli tájak gazdái is árendáltak pusztát, azaz laktatlanul hagyott faluhatárokat. A táj javai különösen a török kiűzése után lettek keresettek. Az erdőben rendkívül sok gyümölcsfa volt.⁴⁴³ A jó kereskedelmi lehetőségekről észéki, teveli és ráckozári szerb kereskedők tevékenysége tájékoztat.⁴⁴⁴ A határélés jellemző formája volt a vadászat is, a kötetlen határhasználatot jelzi, hogy bárki szabadon vadászhatott. A parasztek vadfogó vermeket és puskákat is használtak.⁴⁴⁵ Leggyakrabban vaddisznóra, szarvasra mentek. Az elhagyott falvak határáról gyakran jegyzik fel az összeírók: „a vadak bírják.”

Összefoglalóan elmondható, hogy a térségben a fejlettebb, munkaintenzívebb, a korábbi berendezkedésben gyökerező, magyarok által képviselt igazgatási, munkaszervezeti és gazdálkodási struktúrák, valamint a balkánias elemek egymás mellett éltek, sokszor összekeveredtek. A többféle hatás a jogterén is érvényesült. Török-oszmán jegyek megmutatkoztak például a temetkezés rendjében, a holt tetem más határba való elvitelének tiltásakor, de szokatlan volt az is, hogy a határhalmok aljára „égett bort” ástak el.⁴⁴⁶ A kukorica korai megjelenése, a kadarkakultúra, a balkáni disznófajták elterjedése a gazdálkodás terén, az edények, tálak virágos ornamentikája pedig a kézművesség terén jeleníti meg a kultúrák egymásra tett hatását. A dél-dunántúli frontier nem „rekedt meg” a fejlődésben, elsősorban az itt élő expanzív parasztközösségek (főként a németek és a

⁴⁴² A vallomástevők gyakran élnek ezzel a kifejezéssel.

⁴⁴³ Winkler Mihály szakadati plébános feljegyzései szerint az öreg diósberényi magyar emberek nagy hasznot húztak a pusztákból, mivel ott híztak marháik és disznáik. „Mindenfajta gyümölcsfa állt itt; ezeknek a maguk idejében akkora tömeg gyümölcük volt, hogy ágaik a nagy teher miatt földig lógtak. A disznóknak azután nem is kellett fölneézni a gyümölcsre, hanem úgy szedték le az ágakról...” Winkler latin munkájából idéz Galambos 1989. 201.

⁴⁴⁴ *Todor* nevű rác kereskedő a Rákóczi-szabadságharc után Tevelen lakik Petar Knezevics (Görtsöny, földm. ves, schismaticus, ann. cir. 75.) vallomása. BML IV. f. 1. 3. XXII. 655. 1765; Mitar Mikolinics (Somberek, földm. ves, schismaticus, ann. cir. 53.) a bikali erdőn *Kuszmán Mati* észéki kereskedő sertéseit rizte. BML IV. 1. f. 3. VIII. 224. 1751. Milics Szava (Ráckozár, földm. ves, schismaticus, ann. cir. 56.) visszaemlékezése szerint *Vuk Proderip* a Rákóczi-szabadságharc után Mágocson lakott és sertésekkel kereskedett. BML IV. f. 1. 3. XXII. VIII. 238. 1752.

⁴⁴⁵ Hofer 1957; Mészáros – Tóth 1987. 109.

⁴⁴⁶ Részletesebben kifejtése a birtokperekkel kapcsolatos résznél következik!

magyarok) jóvoltából. Az alföldi pásztorokhoz hasonló „reliktum közösségek” azonban itt is akadtak. A XIX-XX. századi hegyháti és zselici pásztor- és betyárvilág ebben a háromszáz évvel ezelőtti társadalmi-gazdasági helyzetben gyökerezett.

A török alatt minden bizonnyal a családszervezet is megváltozott. A balkáni közösségekről tudjuk, hogy zadrugákban, azaz nagycsaládi szervezetben éltek, ahol egy-egy családban (házban) 20-30 személy is élhetett. Elképzelhetjük, hogy a vidék magyarságának családszerkezete is a török alatti viszonyokkal függ össze, a bizonytalan létfeltételek és az állattartás elsődlegessége jobban összefogta, tömörítette a családokat. Megkockáztathatjuk a kijelentést: a hegyháti magyar nagycsalád kialakulása (megerősödése) a török következménye volt.

8. Második formáció: A dél-dunántúli nagybirtok megszületése (1711-1768)

8.1. Régi és új birtokosok, birtokpercek

Az országrész visszafoglalását követően az udvar fegyverrel (*ius belli*) és vérral szerzett földnek tekintette a birtokába került területeket. A felszabadított vármegyék javaiból azok részesedhettek, akik a török ellenes háborút segítették (katonáskodás, pénzkölcsönzés, hadi szállítás stb.), vagy birtokaikat a török uralma idején szereztek és azt hitelt érdemlően igazolni is tudták. A birtokba iktatást vagy az adományozást igazoló okleveleket az Újszerzeményi Bizottságnál (*Neoquistica Commissio*) kellett felmutatni, de ezen felül ki kellett fizetni a birtokok felszabadításáért járó – és voltaképpen a háború költségeit fedező – fegyverváltásot (*ius armorum*), vagy, ahogy arról a *Viczay család* levelezéséből értesülünk: „*török juss*”-ot is.⁴⁴⁷ A fegyverváltás a birtok értékének 1/10-e volt.⁴⁴⁸ A király „új adományként”, „*nova donatio*”-ként is adományozott falvakat. I. Lipót birtokadományaival felfelé ként a katolikus egyház reorganizációját segítette. Így kapta vissza birtokait 1700-ban a „*pécsmegyei papság*” is.⁴⁴⁹

A török hódítás okozta zavaros viszonyoknak és az udvar birtokpolitikájának köszönhetően a dél-dunántúli megyék nemesi társadalma teljesen átalakult. Túlsúlyba került a nagybirtokosi réteg. Az országban egyedülálló módon a baranyai falvak 94%-a nagybirtokosok kezére került.⁴⁵⁰ A Dél-Dunántúlról szinte teljesen eltűntek a török eltt jellemző kurialisták, akik mindössze néhány faluban tudták visszaszerezni nemességüket és birtokaikat.⁴⁵¹ Tolna megyében a középbirtokosság némileg több földdel rendelkezett, de a nagybirtok itt is túlsúlyban volt. Az ismert középkori nemesek közül (a török eltt a térség nagy része Tolnához tartozott) egy sem tudta megtartani vagy visszaszerezni javait. A legtöbb magyar nemesi familia kihalt (Amadé, Bodó, Héderváry, Werbőczy, Nekcsey, Nagy stb.), birtokaik nem ágon öröklődtek tovább (Viczay, Botka, Bosnyák stb.), majd a XVIII. század elején örököseik is túladtak rajtuk, s többnyire újonnan jött birtokosok (Esterházy, Monaszerly, Petrovszky, Schilson, Styrum Lymburg, Zinzendorf stb.) kezére kerültek.⁴⁵²

A Mecsek-vidéken a legnagyobb dominiummal a herceg *Galántai Esterházy család* rendelkezett. A 13 helységből 1 és 12 pusztából álló dombóvári birtoktestét 1692-ben szerezte

⁴⁴⁷ Viczai Ádám levele Viczai Erzsébethez, 1713. MOL Esterházy Rep. 35. P 108. No 41.

⁴⁴⁸ A török utáni birtokszerzéshez kapcsolódóan: Ódor 1992. 65.

⁴⁴⁹ Radonay püspök kezdeményezésére 1703-ban teljesen más tartalommal megismételték az adományozást. Borsy 2003. 191.

⁴⁵⁰ Rúzsás 1964. 14.

⁴⁵¹ Ódor 1989. 33–34; 1992. 70–71.

⁴⁵² A térség birtokosi szerkezetére vonatkozóan: Bán 1990; Holub 1974. 12-18; Ódor 1992; 1993; Szakály 1974; Timár 1982b; Vass 1982.

meg vásárlás útján, amit aztán Döbrököz és pusztáinak megvásárlásával tovább b vített.⁴⁵³ A telepítésben élen járt *Mercy Claudius Florimundus* tábornok, a Bánság kormányzója, aki 1722-ben 33 tolnai községet vásárolt *Zinzendorf gróftól* és *Székelyi Istvántól*.⁴⁵⁴ Két legnagyobb uradalma az apari és a h gyészi volt. A gróf – nem egyenesági – örökösei a birtokokat az *Apponyiaknak* adták el 1773-ban. A *pécsi klérus* a térség meghatározó birtokosa volt, összesen 70 faluval rendelkezett, ebb l a Mecsek-vidékre 12 falu esett. Legnagyobb egybefügg jóság a nádasdi uradalom volt. Az egyházmegye javainak intézményi felosztását illet en hosszan elhúzódó viták folytak a *püspökség*, a *káptalan*, a *szeminárium* és a *székesegyház* között. Csak sokadszori nekifutásra, 1736-ban sikerült a birtokrendezés, de a puszták körüli viták 1754-ig elhúzódtak.⁴⁵⁵ A nagyobb birtokok közé néhány faluból álló középnemesi és egyházi birtokok ékel dtek. A *Petrovszky* uradalomnak 1741-ben 4 (összesen 10), a *Pálosoknak* 3 ½, a *Traun* családnak 3 (kés bb Batthyány birtok lett), a *Lengyel* családnak 2, a *Sztankovánszky*-nak 1 települése volt a vidékünkön.⁴⁵⁶ A bonyhádi uradalmat a *Perczel* és a *Kliegl családok* birtokolták, akik jóságukat 1743-ban Schilson bárótól és Kun Ferenc t l vásárolták.⁴⁵⁷

A birtokok magánkézbe adása sokáig elhúzódott, s ha a megadományozott birtokosok – különösen a Völgységi járásban – túladtak birtokaikon a reorganizáció még vontatottabb volt. 1730-ig ezért többnyire a községek hovatartozása miatt keletkeztek birtokpercek, vagyis annak eldöntése volt a cél, hogy melyik uradalomhoz hány helység tartozzon.

A XVIII. század elején még kevés paraszt élt a tájon, föld is b ségesen állt rendelkezésre. A (hegyhát)maróci rácoknak még fölöslegük is akadt. Mivel nekik „*elegend földjük volt*” és a „*vékényi emberekkel jó szomszédok lévén*” a vékényi magyaroknak 1726 körül földet és rétet (!) adtak irtani.⁴⁵⁸ Ugyanazon a határszakaszon, ahol a földajándékozás megtörtént 15 évvel kés bb már egymást érték az irtás eredet kukoricaföldek és rétek. E hely közelében a vékényiek eke alá fogták a Tóf t l elválasztó határgyep t, a tóf i svábok pedig egy régi pusztautat szántottak fel, de ez utóbbiak a határjelként szolgáló *lucsifákat* (feny fákat) is kivágták és helyükön szántót alakítottak ki.

Ahogy a pusztákon megindult az élet, úgy vált egyre sz kösebbé a faluhatár. Az újratelepített községek lakói ekkor szembesültek igazán birtokaik el nyös vagy el nytelen

⁴⁵³ A dombóvári birtoktest kiterjedésére vonatkozóan mérvadó: Sz ke Sándorné Zsíros 1983; Merényi 1905.

⁴⁵⁴ Szita 1996. 14; Weidlein 1937. 26–28.

⁴⁵² Borsy 2003. 198.

⁴⁵⁶ Ódor 1992.

⁴⁵⁷ Solymár 1990. 295.

⁴⁵⁸ Nagy György (67 éves), Gerényes és Relics Inrissa vallomása, (49 éves), Rácgöröcsöny. BML IV. 1. f. 3. III. 76. (1743)

fekvésével. A településhatár adottságaitól, domborzatától és mikroklímájától függött, hogy a lakók miben szenvedtek hiányt. A klérus javainak 1733-as összeírásában több községnél olvasni, hogy szántójuk elégséges, de rétekben hiányt szenvednek, vagy fordítva rét van elég és szántó kevés.⁴⁵⁹ A föld a XVIII. század folyamán egyre nagyobb értékűvé vált, miként a rajta legel jószágokra is egyre jobban odafigyeltek.⁴⁶⁰ Az egyik öreg ligeti jobbágy így okította fiatal komlói kanászát, Bocza Andrását:

„mint hogy mostani világban az emberek igen kapnak a jószágon, azért gyere édes fiam, megmutatom merre vagyon Ligetnek a határja, hogy kárt ne valljak a jószágomban.”⁴⁶¹

Egy másik perirat egészen különleges példával emlékezik vissza arra az időszakra, amikor a falvak között a föld hovatartozása és a határok futása végett egyetértés volt:

„...legény koromban eleget pásztorkodván noha váznoki ... el ttem lév sereget [ti. disznósereget] akkori boldogabb üd ben bántás nélkül legeltettem s' makkoltattam hasonlót cselekedvén Vargaiak s' Egerszegiek Váznoki s' más szomszéd Erd kben s' Mez kben, mindazon által a' határok, és annak jelei f n tartattak minden helységbeliektül (...) A mi több emlékezem olyan szokásról is, az haborúságos id ben akkoron mikor még misés papunk nem volt, hanem csak licenciátusunk Váznokon, hogy mind Egerszegiek mind Vargaiak Váznokiak Tarrósiak Sásdiak Mez diek H rnyékiek Húsvéth tájban határjaikat ének szóval megjárván úgy gyűttek azután Váznoki Templomban melyben nékiek annak utánna a' Licenciátus énekölt és praedicált, és soha szomszéd helység szomszédjaira nem neheztelt vagy vetélkedet a' végre hogy határát voltánál továbbra terjesztenék.”⁴⁶²

A határokat többféle jellel jelölték. Gyakori volt a határhalom vagy „hányott halom”. A török világban gyakori volt a facsonkolás és a fa kérgének bemetszése, jellel való megjelölése. A határhoz szerteágazó szokásrendszer és hiedelemvilág kapcsolódott, amelyről Takács Lajos monográfiájában részletesen olvashatunk.⁴⁶³ A török alatt tilos volt holt testet más faluhatárba vinni. Az idegeneket a mezsgyére, két falu határára temették el. A határhalmok alá égett bort vagy pénzt ástak el. Területünkön is szokásban volt a faluhatár

⁴⁵⁹ Fricsey 1979; PPL 23/1733.

⁴⁶⁰ A földhasználat-változás és a benépesülés közti összefüggésről nagyszerű áttekintést ad Andrásfalvy Bertalan (1976. 1–8.)

⁴⁶¹ Bocza András vallomása (48 éves), Komló. BML IV. 1. f. 3. VIII. 215. 1. (1750)

⁴⁶² Sóss András vallomása (73 éves), Váznok. BML IV. 1. f. 3. XXI. 648. (1764)

⁴⁶³ Takács 1987.

húsvéti megkerülése, amelyre az előbb idézett példán kívül a ligetiekkel kapcsolatban is van adatunk.⁴⁶⁴

A határokat és határjeleket éberen őrizték. A határt járó gazdák, pásztorok, kanászok odafigyeltek, hogy a szomszédok ne lépjenek túl a határokat. A tetten érést általában egy-egy uradalmi ispán és fegyveres kísérettel hajtották végre. Sorozatos határvillongások, „háborgatások” idején akár napokig is lesték, hogy mikor hajtanak át lovaikkal, ökreikkel vagy disznóikkal a szomszéd uradalom jobbágyai. Bár a tanúságtevők többsége „természetesen” azt állította, hogy a határokat mindig tiszteletben tartotta, mégis gyakran áthajtották a szomszédos falu (vagy földesúr) birtokára és az erdeket, réteket „bitangban usuálták”. Mindezekről indirekt módon, egy-egy elejtett mondatból értesülünk, de mindennél beszédesebb a határperek kirobbanásának ténye és a perek nagy száma.

Tetten érés esetén elhajtották a vétkes cselekedetükről mit sem sejtő disznókat, néha még a marhákat is. Amennyiben a pásztor is horogra akadt, elvették öregszerjét, szordolmányát, fejszóját, baltáját, szortarisznyáját, kucsmáját, bicskáját, egyszóval mindent, ami nála volt, hogy a „loppal legeltetés”-ért elégtételt vegyenek és a cselekményről tárgyi bizonyítékuk legyen. Elfordult, hogy a kocsit is elfogták, és a lovakat hetekig hajszolták a munkában, és a végén fáradtan, kifacsartan adták vissza gazdájának. Akadt olyan eset is, hogy a legeltető „verést vagy áristomot” szenvedett, illetve kalodába zárták, tömlöcbe került.⁴⁶⁵ A döbrököziek kárvallásairól jegyzéket készített az Esterházy uradalom, amely a nagyhajmási és a mágocsi lakosok által okozott károkat írta össze. Csak ezen a határszakaszon (ahol az Esterházy és a Pálos birtokok határosak voltak) 1764-ben 8, 1765-ben 5 jogtalan esetet sérelmeztek a döbrököziek.⁴⁶⁶

A legtöbb vitás eset a termékeny határu falvak, Mágocs, Nagyhajmás, Ráckozár környékén volt. Az is számított, hogy ki volt a falu földesura, hiszen a nagyobb tekintélyű birtokosnak az emberei is bátrabbak voltak. Mikor a herceg Esterházy család gerényesi jobbágyai az erdő pásztorok, vagy „jágerek” vezetésével rátörtek a peres földön legeltető mocsoládiakra, az alábbi módon szidalmazták őket:

⁴⁶⁴ *Idegenek határmezsgyébe temetése, égett bor és pénz áása: TMÖL Apponyi család iratai, Hant határpere 1720. „...mind vargaiak, mind ligetiek azon metalis jelek és helyek szerint maguk határait békességesen bírták, s t azt is tudja, és szemével is látta, hogy ligetiek akkorbéli üdvösséges szokásuk szerint húsvét első jeles napján énekszóval kimenvén ductusnak kilenczedik Punctumában föltett vaszari úton által menő határos útra és azon úton mint valóságos maguk határán az melyeket megkerülvén egészen Ductusnak tizenkettődik Punctumában megírt halomig Processioval elmentek és úgy onnan Székre mise halgatásra eltértek.” Kovács Tamás (48 éves) vallomása, Mágocs. BML IV. 1. f. 3. VIII. 215. 1. (1750)*

⁴⁶⁵ A zálogolásról: Takács 1985; A foglalásokról: Takács 1976b.

⁴⁶⁶ MOL Esterházy Rep. 92. 17567 mf.

„Reánk rohanásokkor Gerényesiek attával, teremtettével káromkodtak és sok motskos szókkal illettek. Az Urunkat Kukuritzás Kolompéros Földes Urnak tsufolták.”⁴⁶⁷

„... hogy Földes Urunk Kurumpéros [Kolompéros, vagyis krumplis] Ur volna, ki az Herczegeknek szolgálja se lehetne, tsufolódva, attával és teremtettével és sok más motskos szókkal reánk ütöttek...”⁴⁶⁸

A térségbe került új földesurak mentalitását Solymár Imre *frontier magatartásnak* nevezte, aminek jellemzője a gátlástalan szerzési vágy és a mohóság. 1743-ban a bonyhádi uradalmat Perczel József szerezte meg, aki Solymár szerint minden alantas eszközt bevetett az uradalom határainak kibővítésére érdekében. Bonyhád, Cikó, Csöcske és Majos határait a szomszéd birtokosok kárára bővítette, azt hangoztatván, hogy „*aki a nádiban üll, olyan sípot csinál, a millent akar*”. Perczel ekkor a vármegye viceispánja volt, a megyében nagy befolyással rendelkezett („a nádiban ült”), mindegyre ilyen formán utaltak egy tanú: „... az hatalma meg volt, e mellett az cselekedet, a mit akart.”⁴⁶⁹

A XVIII. század folyamán szinte nincs község, ami ne állna perben a szomszédos uradalmak egyik-másik falujával. A Hegyháti járás és a Völgységi járás határpereinek a zöme az 1760-as évekig lezárult, az utolsó határperek az 1780-as évtizedben keletkeztek, de ezek inkább kisebb határrészek hovatartozását vitatták. Ekkor már egy más természetű probléma a földesurak túlzott robotoltatása a jobbágyokat korlátozó, kizáró határhasználati gyakorlata volt a leggyakoribb panasz.

8.2. Az új birtokosok gazdasági tevékenysége – az adóztató uradalom

A földesurak gazdálkodása a XVIII. század közepén a nyugati országrész uradalmihoz viszonyítva jelentősen lemaradásban volt. Gazdálkodásuk az 1740-es évek végén is a XVII. századot idézte vissza. Bevételeikben ekkor kezdett el fontosabbá válni a census és a földesúri haszonvételek.⁴⁷⁰ A kor követendő mintája a robotterhek növelésén alapuló majorsági gazdálkodás, és az ártermelés fokozása volt, azonban az allodiális gazdálkodás a XVIII. század végén elrendült csak fel. A korlátozott forgalmi helyzet miatt a birtokosok nem igen tudtak mit kezdeni a területükkel. A legjobban értékesíthető árucikk a fa, a mész és a szén és az üveg volt, de ezt sem maga a földesúr értékesítette, hanem parasztok állították el, a földesúrnak előre kialkudott pénzösszeget fizettek. A másik fontos termény ekkor a dohány

⁴⁶⁷ Sován László vallomása (20 éves), Mocsolád. BML IV. 1. f. 3. XXV. 852. (1781)

⁴⁶⁸ Kis Sován János vallomása (23 éves), Mocsolád. BML IV. 1. f. 3. XXV. 852. (1781)

⁴⁶⁹ Solymár 1990. 296. Hasonló mentalitású földesúrnak tekintik Kliegl Ignác is. „Kliegl Ignác elleni panasz” c. irat. In TMÖL Kammerer hagyaték, 14. sz. doboz

⁴⁷⁰ Rúzsás 1964. 5–6, 41.

volt, amit Magyarországon először Tolna megyében kezdtek termeszteni, bérelt uradalmi földön. Először rácok, majd magyarok, végül pedig a németek álltak rá a termesztésére, s vált a legfontosabb, jól értékesíthető termelvényükké.⁴⁷¹

Az 1730-as évekig a munkáskéz volt a táj legértékesebb erőforrása, ennek megfelelően a jobbágyokra nehezedő földesúri terhek is kisebbek voltak. *Tóth Andrásné Polónyi Nóra* és *Rúzsás Lajos* kutatásai szerint a század elején még jóval kedvezőbb volt a parasztok helyzete. A törzsökös magyar népesség örökös jobbágy volt. A jövevények (vagy a régóta itt élők, de a puszták megszállásába bekapcsolódó magyarok) szabad menetelű jobbágyok lettek, akik kedvezőbb adózási helyzetben voltak, mint az örökös jobbágyok. A vármegyék ugyanakkor tiltották a megyék közti áttelepedést (transzmigrációt). Tolna vármegye 1726-ban tiltotta meg a vármegyébe való el- és más vármegyéből való beköltözést.⁴⁷² Ekkor más megyék is korlátozni próbálták a megyéből való népességkiáramlást, a vándorlást transzmigrációs összeírások mutatják.

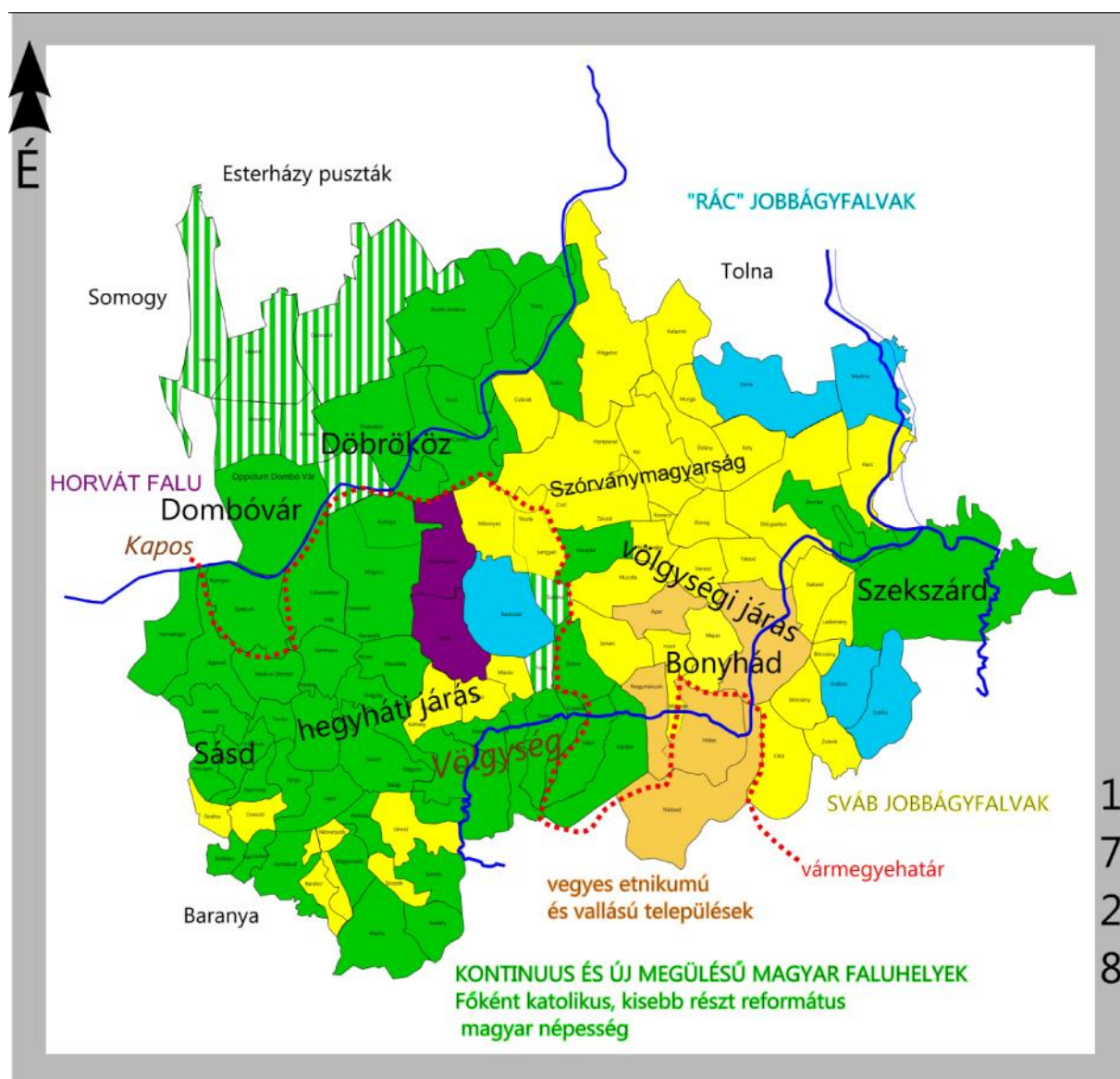
Rúzsás Lajos szerint ebben az időszakban az „adóztató” uradalom továbbélése figyelhető meg, amikor is a cél a birtoktestek adóképeségének a növelése volt. A század közepétől az úrbéreseket egyre növekvő mértékben robotoltatták, ami igen nagy elégedetlenséget váltott ki körükben. Baranya és Tolna megyében a XVIII. században nagy mértékben nőtt a robotteher. Ennek mértékét a Mária Terézia féle úrbéri rendelet szabályozta, azonban később jött a pátenst, vérbe fojtott jobbágylázasok, „zenebonák” vezettek a viszony rendezéséhez. Az első jobbágyfelkelés a Batthyány uradalom jobbágjai között tört ki, de 1766-ban az Esterházyak ozorai birtokán is parasztfelkelés bontakozott ki.⁴⁷³

⁴⁷¹ A dohánykonjunktúra hatásáról: Andrásfalvy 1972. 137; 1976a. 6; Takács 1954.

⁴⁷² K. Balog 1978. 260.

⁴⁷³ Hadnagy 1956.

8.3. A térség nemzetiségi összetétele

16. ÁBRA: A Mecsek-vidék nyelvi és települési képe az 1728-as adóösszeírások (TML, BML) alapján, az 1886-os közigazgatási határok figyelembe vételével

Szerkesztette és rajzolta: MG

Az előző fejezetben már áttekintettük azokat a körülményeket (háborúkat, inségeket, járványokat stb.), amelyek hatására a térség népessége, etnikai összetétele megváltozott. Mindaddig a magyar és a vlach/rác települések elhelyezkedéséről, és a pusztavidék terjeszkedéséről majd összeszorulásáról volt szó. A pusztavidéken a galántani Esterházy család szerzett el ször birtokokat, éppen ezért lépésről lépésre volt a többi birtokossal szemben. Birtokaikra többnyire Somogy érintésével érkeztek az új telepések, akiknek elsődleges származási helye Vas, Zala, Sopron, Veszprém, Győr vármegye volt. A felszabadulás utáni zavaros közállapotokat és a tisztázatlan birtokviszonyokat kihasználva a nyugat-

magyarországi jobbágyok a termékeny Kapos völgyig hatoltak el re, meghódították Kelet-Somogy és Nyugat-Tolna területét. A Rákóczi kori harcok elültével a konszolidáltabb körülmények között lehetőség nyílt az irányított, toborzás általi falutelepítésre.

Az új birtokosok közül elsőként Döry László kezdett irányított telepítésbe. Tolna megyei birtokaira, Biberach, Baden és Breisgau környékéről származó németeket hozatott. Az első csoport 1712-ben érkezett meg, végállomásuk Tevel volt.⁴⁷⁴ A legnagyobb telepítőt gróf Mercy Florimundus tábornok volt, aki apári és a hűgyészi uradalom területére irányította a Bánátba igyekvő telepeseket, és a Bánátba került telepések közül is sokat rávett, hogy Tolnába költözzenek. A legintenzívebb betelepülés 1718 és 1728 közé tehető. Többen kedvezőbb feltételeket ígérve csábították át a német telepeseket. Weidlein szerint Jany apát Mercy jobbágyait kakasdi és beláci birtokaira hívta.⁴⁷⁵ A Rákóczi-szabadságharc utáni két évtizedben rendkívül nagy volt a fluktuáció. Telepések jöttek mentek. A szabad évek letelte után tovább álltak, vagy a vármegye biztosait rávették, hogy új jövevényként írják őket össze. A nagy népességmozgás során még szlovákok is kerültek a területre.⁴⁷⁶

A térség néprajzi alapstruktúrája 1733-34 környékére alakult ki, ekkorra a többi népelem (horvát, magyar, rác) el-, át- és összeköltöztetése is végbement. Az 1728-as állapotokat mutató térképen jól látszik, hogy a németek első hulláma az egykori szerb falvakat érintette (16. ÁBRA). Az ábrán az is megfigyelhető, hogy kevés volt a vegyes lakosságú település.⁴⁷⁷ Az ilyen helyeken külön írták össze a magyar a rác és a német lakta részeket. 1732-ben Hidason (Possessio Hidas) külön írták össze Némethidast (ibidem Germani), Ráchidast (ibidem Racziani) és Magyarhidast (ibidem Hungari), mindegyik falurésznek külön bírója volt.⁴⁷⁸ Az összeírásokból úgy tűnik, hogy az egyes etnikumokat tudatosan különítették el egymástól. A nemzetiségi „szegregációra” jó példa Apar és Hant. Az oszlakos rác és magyar családokat (a kontinuous apári templom mellett) Hantra költöztette az uradalom, Aparra pedig németeket hozatott.⁴⁷⁹ Bonyhád lakossága is megosztott volt. A magyar és a német jobbágyok külön utcában laktak, külön templommal, bíróval, földesuruk is más volt.⁴⁸⁰

Mindezekből az látszik, hogy az uradalmak célja valószínűleg a felekezeti és etnikailag homogén közösségek kialakítása lehetett. Ennek bizonyosságáért leggyakrabban

⁴⁷⁴ Weidlein 1937. 18–21.

⁴⁷⁵ Weidlein 1937. 21.

⁴⁷⁶ Andrásfalvy 1978b; 1978c; 1982a; a szlovák betelepüléssel kapcsolatban: Máté 2010c; Szita 1996.

⁴⁷⁷ Weidlein 1937. 33.

⁴⁷⁸ A németeknél és a rácoknál nagybíró és kisbíró is volt. BML IV. 6. c. Ö. 22. 1732.

⁴⁷⁹ Az 1719-es és az 1728-as vármegyei összeírás szerint Apart rácok és magyarok laktak. 1752-ben itt már csak németek éltek, Hanton pedig kilenc magyar jobbágycsaládot írtak össze, német nevet csak a tehénpásztor és a bíró viselt. Az apári rácoknak 1752-ben már nyomuk sem volt. TMÖL Ö. 275 (1719); 290 (1728); 305 (1752).

⁴⁸⁰ Solymár 1991. 295–296.

Mercy gróf telepítési politikáját hozzák fel példaként, aki egy szájhagyományban fennmaradt történet szerint egy kisdorogi (vagy zombai) paraszt tanácsára sem a felekezeteket sem a nyelvet nem keverte egy falun belül.⁴⁸¹ Nemcsak gondolkodhatott így. Kezdetben ugyanilyen népmozgásokat láthatunk a Petrovszky birtokokon, és a káptalan birtokán is. A barátúri magyarokat például Magyarhertelendre telepítette át az uradalom, helyükre németeket hozatott.

Az els német telepéseknek nem sok fogalmuk lehetett arról, hogy milyen körülmények közé kerülnek. A toborzócédulák sokat ígértek, csak saját b rükön keresztül tapasztalhatták meg a valós helyzetet, a dél-magyarországi életkörülményeket. Sokan csalódtak, sérelmezték a be nem váltott ígéretek, majd visszaköltöztek. A Mercy uradalom több telepítési szerződésében is rögzítette, hogy a falut a „*németek szokása szerint*” kell felépíteni.⁴⁸² Ez alapján joggal gondolhatjuk, hogy a sváb falvakra jellemző, ám nem etnikus háttér alaprajz már a megtelepedéskor kialakult. A németek kimért telkekre és házhelyekre települtek, a leggyakoribb az egyutcás, szalagtelkes falu volt. Belterületüket később sem kellett „*rendbeszedni*”. A német telepések kezdetben az óhaza építészeti tradícióit követték. Több faluban a mai napig fennmaradt az ún. „*fachwerk*” vagy fakazettás szerkezetű ház.⁴⁸³ Az egykorú leírások szerint az els telepések körében még nyoma se volt a híres sváb szorgalomnak, amelyet egyetlen XIX. századi megyeismertetés sem hagy említés nélkül.⁴⁸⁴ A kortárs leírásokban a számkivetettekre és a könnyű életet keresőkre is ráismerünk, akik Ausztrália, Amerika és más távoli tájak kolonizálásához hasonlóan Magyarországon is felbukkantak. Bél Mátyás így ír erről:

„De mivel ez az egyébként munkás nép a földműveléssel járó munka nélkül akart élni ezeken boldog helyeken, addig nem kezdett munkához, amíg, mindazt amit akár pénzben, akár ingóságokban magával hozott, tünysággal és dorbézolással el nem tékozolta. E szertelenség miatt történt, hogy roppant sok család tönkrement, és a nagy szegénységtől szorongatva visszatérni kényszerültek övéikhez. Meggyőződtek ugyanis arról, hogy olyan földre jöttek, amely a tétlenkedésnek semmi gyönyörrel nem szolgál. Másokat, akik a mi éghajlatunkat elviselni nem bírták, valamiféle ragályos betegség vitte el. Voltak azonban olyanok is, akik gondos igyekezettel fogtak munkájukhoz és nemcsak jól haladtak,

⁴⁸¹ Szita 1996. 91; „... állítatik azon anekdota, hogy a telepítő grófnak [Mercy] azon intézett kérdésére, hogy mimódon lehetne legrövidebb idő alatt telepíteni egy hamar gyarapuló községet? Egy öreg NDoroghi [nagydorogi] ember azon javaslatot adta, hogy egy helyre tisztán és ugyanazon vallásúkat kell szállítani. Nevezett telepítő községeiben csere által telyesíté is ezt...” Kölesd község Pesty Frigyes helynévtárában. In Gaál – K hegyi 1975. 326.

⁴⁸² Mészáros 1996. 220.

⁴⁸³ L. Imre – Lantos 1989.

⁴⁸⁴ Szilágyi 1983. 46; Solymár 1992.

hanem meg is gyarapodtak a mezei munkában. Sok gazdag községet alapítottak a németek szokása szerint és munkájukat a leggondosabban végezték.”⁴⁸⁵

A falvak kialakítása nem volt egyszer feladat, hiszen a leendő falu helyét csalt, erdő, berek foglalta el. Egy szalatkai monda szerint a jelenlegi falu helyén egy berkes, mocsaras terület volt. Az idekerült frank telepesek csak úgy tudtak udvarokat és házhelyeket készíteni, hogy lefaragták, elhordták a dombok alját és azzal a patak menti berkes területet feltöltötték.⁴⁸⁶ Feltűnik, hogy a sváb települések máshol sem a réten vagy a völgytalpon létesültek, hanem attól kicsivel feljebb, a lejtők alján vagy a dombok oldalában. A mucsfai svábok egy erdősen rengetegben ütötték fel tanyájukat. A kivágott fák ágait felhalmozták és felgyújtották, hogy a házépítéskor útjukba ne legyen.⁴⁸⁷ A táj átalakítása rögtön megindult. Házakat és templomot építettek, szőlőhegyet kerteltek, szántókat irtottak, réteket tisztítottak. A sokat nélkülöző pionírok után a második és harmadik generációnak már jobban ment a sorsa. Erről szól egy széles körben ismert német versike:

*„Erste Generation: Tod,
Zweite Generation: Not,
Dritte Generation: Brot”⁴⁸⁸*

Az első német betelepítések még túlnyomórészt az óhazából történtek, míg XVIII. század közepi és végi német migrációkba már megtelepedett falvak lakói is bekapcsolódtak. Korábban letelepedett németek kirajzásával került a svábság Mágocsra, Ráckozárra, Szárászra, Győrére, Mázára stb.

A korszak legnagyobb „vesztesei” a rácok voltak, hiszen korábbi településterületük töredékére szorultak vissza.⁴⁸⁹ Észak-Baranyában Ráckozáron (Egyházaskozár) és Ráchidason (Hidas) és kisebb számban Nagyhajmáson, Tolna megye Völgységi járásában pedig Medinán, Grábócon, Szálkán, Aparon telepítették le őket. A tájékon született rácok egy

⁴⁸⁵ Bél [1728] 1979. 339-340.

⁴⁸⁶ „Itt Szalatkán is mocsár volt. Itt ahol ez a ház hátrajön [mutat az alsó szomszéd házára] itt mocsár volt. (...) Na mikor ezek bejöttek [ti. szalatkai svábok], mikor Mária Terézia [sic!] ezeket betelepítette ezek idejöttek. Na és akkor ezek kérlek szépen mindjárt neki álltak építkezni, minden, és akkor errefele kaptak házat meg földet. (...) ez az oldal [ti. partoldal] és a másik oldal egészen ideig bejött [mutat a házuk végének vonaláig]. És akkor be lett építve, akkor ez el lett ásva és elhordták ugye a népek és a helyére építettek ide. Meg a tulsó oldalra is.” Szedlák Tóbiás, Szalatkán, 86 éves (2010). Hasonló környezeti állapotokról számol be Hatos Gusztáv, idézi: Radics 1989. 8.

⁴⁸⁷ Szita 1996. 115.

⁴⁸⁸ Magyarul: Az első nemzedék sorsa: halál, a második nemzedék sorsa: ínség, a harmadik nemzedék sorsa: kenyér. Pintz 1989. 23.

⁴⁸⁹ Ebben az időszakban már minden forrás így emlegeti az ortodox hit szerbeket.

része Dél-Baranyában és a Duna mellékén telepedett le. Liptód, Lánycsók, Dunaszekcs és Rácgörcsöny, Rácmecske (stb.) lakói között számosan viseltek a szül helyre utaló vezetéknevet (Hajmásacz, Kozarac, Döbrökesinac stb.).⁴⁹⁰ A Rákóczi-szabadságharc után visszatelepül szerbség jó néhány települést már megszállva talált. Nem volt visszaút a Küls - Somogy, a Kapos mente és a Zselic vidékére, mivel a birtokokat eladományozta a kamara és id közben magyarok telepedtek meg rajtuk. Az elhagyott falvakra és pusztákra visszaszálló szerbeket úgy t nik csak a Szekszárdi és a Bátai apátnak valamint Monaszterly Jánosnak, a rácok alvajdájának birtokán látták szívesen. A szakirodalomban nem tisztázott, hogy pontosan mi volt az oka a rácok ilyen nagymérv térvesztésének. Az Esterházyak dombóvári uradalmában csak Ráckozárt szállták meg. Szerz désük 1718-ból való. Kozár birtokbavételére a szerbek „új megszállásként” emlékeztek, noha korábban is rácok éltek ott. Az újratelepült Kozár népessége a – Rákóczi harcok alatt elfutott – környez rác falvak népéb l származott. A faluhely tehát nem kontinuum, viszont az ott él családoknak a letelepedést megelőz en is a tágabb környék volt az otthona. A Völgységhez és a Dombó vidékhez hasonlóan Kozár is bizonyos értelemben „reliktumnak” tekinthet , de annak egy sajátos formája, mivel a Rákóczi korabeli faluhely elpusztult.

A rácok 1728-ban még több faluban éltek, mint a XVIII. század közepén. Rácok laktak Sióagárdon, Hegyhátmarócon, Kétyen, Fels nánán, kisebb részt Bikalon, Nagyhajmásan. Igen tanulságos Nagyhajmás és Bikal esete, ahová a szerbek mellé 1720-ban horvátok érkeztek. A megteleped horvátok eleinte „sátorokban” laktak, és a mágocsi templomhoz temetkeztek. 1721-ben még élt néhány rác család Nagyhajmásan, de néhány év alatt felépült mindkét új falu, és a rácoknak nem volt maradásuk.

„... azután pedig horvátok sokasága érkezvén és rácok magok lakó helyekb l általuk tollataván akkoron az mostani Bikal is megszállítottott.”⁴⁹¹

„... ezen nevezett rácz [Koma Tamás] is kénytelenített [kénytelen volt] el bbeni lakó helyér l el szaladni, de az után megcsendesedvén a kuruc világ ismét mostani Hajmásnak puszta helyre lakni vissza tért. De minthogy azután nem sokára Horvátoknak sokasága lakhelyet keresvén magának oda elérkezett, és a hajmási erd tben sátorokban megszállottak, ezen rác azon helyéb l kinyomatván elment.”⁴⁹²

A Rákóczi-szabadságharc után magyar térnyerés figyelhet meg. A telepések egy része a Zselic és Somogy irányából érkezett, mások a völgységi vagy Dombó vidéki reliktum

⁴⁹⁰ Ennek okait és részleteit lásd. Máté 2010.

⁴⁹¹ Keszenovics Michail vallomása (60 éves), Ráckozár. BML IV. 1. f. 3. VIII. 238. (1752)

⁴⁹² Vókó Mihály vallomása (65 éves), Györe. BML IV. 1. f. 3. VIII. 238. (1752)

területén is t egyesek a Mecsektől délre fekvő magyar falvakból húzódnak fel ide. A tanúvallomások szerint a már a Rákóczi-szabadságharc idején ott voltak a rácok által elhagyott pusztákon. Jól ismerték, hogy hol mit ér a föld, ezért a legjobb adottságú helyekre mentek.

„...mivel az mágotsi határ azon időben is jobb búzatermő föld volt azért Szekcsőn a Mágotsra vette lakását.”⁴⁹³

Benépesítették Mágocsot, Kisvejkét, Apart, de néhány magyar család Nagyhajmásra is került. A völgyesígiek Györét szállták meg. A pusztafalvakat a szomszédos, olykor távoli községek „árendálták” (bérelték), kezdetben a kamarától, majd a földbirtokosoktól. A vargaiak Mocsoládot árendálták, ahol szállásokat vagy tanyahelyeket készítettek, s ott is laktak. Később ott voltak a falu újratelepítésekor is. Egy-egy pusztát végleges megszállását paraszti telepítők, „szabados”-ok, „inhabitor”-ok szervezték meg. Az egyik leghíresebb szabados a Döbröközt 1712-ben telepítő Cserénfay István volt, akitől 1715-től öccse, János vette át a tisztséget. Nagy András 1712-ben Sásdot „szállíttatta meg”. A szabadosok „*firúl fira szálló örökös szabadságot*” kaptak, Cserénfay egy malomhelyet, Nagy pedig jobbágytelket nyert az uraságtól.⁴⁹⁴

A magyarok által megszállt falvak többször szabálytalan alaprajzúak. Ilyen például Kisvejke. A történeti hagyomány szerint három pásztorcsalád alapította, három jó vízforrás mellett.⁴⁹⁵ Ezek a vejkei magyarok részben – mint már említettük – a környező falvakból származtak, de a családnevek alapján a völgyesígi, dombó-vidéki magyarok és nyugat-magyarországi telepések is biztosan részt vettek újratelepítésében.

Lengyel falu megtelepítését báró Amadé Ádám gazdatisztje, Búzási András kezdte el, aki végül nem fejezhette be a telepítést, mert összekülönbözött földesurával. A földesúrnak írt levelében elpanaszolja, hogy a faluhelyen kimérte a házhelyeket és „jó magyar és tóth” (a tótok felvidéki szlovákok voltak) gazdákkal kezdte el a birtok benépesítését.⁴⁹⁶ A teveli svábok azonban elfoglalták a házhelyeket, amiért Búzási a földesurát (Amadé Ádám) és Mercy gróf apari tiszttartóját tette felelőssé.

⁴⁹³ Kovács János vallomása (85 éves), Szekcső. BML IV. 1. f. 3. XXVII. 4_1. (1753)

⁴⁹⁴ Merényi 1905. 323, 336; Szilágyi 1983. 40.

⁴⁹⁵ Csanaky Tihamér helytörténeti dolgozatát idézi: Bai 1997. 6–7; Cserna A – Kaczián J. 1986. 136; Gaál – K. hegyi 1975. 323.

⁴⁹⁶ 1721-es és az 1722-es összeírásban németek, az 1723–24-esben szlovákok, az 1725-ösben pedig német telepések szerepeltek. TMÖL Ö. 281–283; 285.

„...mert az melly jó Magyar és Tóth gazdákat még hat ökr is lett volna benne az pusztáru kiverték az nékiek t lem kimért helyeiket magoknak foglalták”⁴⁹⁷

Az itt él „slakos” népcsoportok tehát fokozatosan elrenyomultak és birtokba vették a pusztavidéket. A völgyeségi és a dombó-vidéki magyar jobbágyok a közelebb es pusztákat és a szántóföldi gazdálkodásra legalkalmasabb területeket foglalták el vagy árendálták. A nyugat-magyarországi telepések a Kapos vonaláig, ill. a Sió-Sárvíz mellékéig húzódtak el. A háborúságok után visszatér rácok pedig visszatértek elhagyott faluhelyeikre, valójában nem maradt haszonvétel nélküli falu és puszt. Ekkor következett be a népet telepítés, amely minden akkor létező spontán és irányított módon végbemen telepítési akciót felülírt. Az 1712-ben kezdődött intenzív betelepítés nem egy teljesen elnéptelenedett, és elvadult tájon ment végbe, hanem egy újjáéledés és a belső népességmozgások révén újratelepülő tájon.

8.4. A parasztság gazdálkodása, a pusztahasználat megszűnése

A területen az 1730-as évekre megsaporodott a népesség. A korábban itt élő népcsoportok számára az irányított betelepítések az élettér szűkülését jelenthették, hiszen földjeik tekintélyes része a németek által elfoglalt pusztákon feküdt. Elsősorban a magyarokat és az itt maradt, immáron teljes jobbágyként élő szerbek gazdálkodását befolyásolta. Legtovább talán Szárász pusztán maradt fent a pusztahasználat gyakorlata. A pusztát a szászok, a vékényiek és a kárásziak „mindenkor békeesen” éltek. S amikor a püspökség úgy dönt, hogy eltiltja őket a használatától kérvényt írnak, zúgolódnak, félnek, hogy „emiatt éhen fognak halni”.⁴⁹⁸ A kárásziak Mekényest (!) és Tótföldet is használták, irtották, kaszálták, szántották. Mivel a tájon nehéz művelni a földet, 6 ökröt kellett az eke elé fogni.⁴⁹⁹ A kevés ökörral bíró gazdák összeálltak, „zimborául” (kölcsonös segítségnyújtás) szántottak. A magyar gazdák tehetősebbek voltak, disznai és ökreik mellé igen gyakran más faluból származó pásztorokat, béreseket fogadtak. A rácoknál inkább családtagok irtották az állatokat. A beköltöző horvátság és az itt élő vagyonosabb paraszti közösségek közötti különbségekre utal, hogy a magyarok a bikali horvátoknak is szántottak, akik az 1720-as években még „marhátlan”, „vagyontalan” emberek voltak, s amíg a bikaliak meg nem értek ispánjuk engedélyével a földjeik egy részét is a kárásziak használták. A kárásziak nehezen törtek bele *Kéthely pusztá* elvesztésébe. Feltehetően azért, mert a faluhely rég elpusztult és a pusztát

⁴⁹⁷ Búzás András levele, MOL Esterházy Rep. 35. P 108. No 37.

⁴⁹⁸ Füzes 1997. 109. BML Baranya vm. közgyűlésének jegyzőkönyve 1714/3 (BML községtörténeti karterek, Kárász)

⁴⁹⁹ Merényi 1905.

a török világ alatt az bekebelezték.⁵⁰⁰ Mivel Kéthely igen közel van az 1726-ban németekkel újratelepült Szalatnakhoz a svábok miután kivágták az „*er s öreg erd t*” 1756-ban sz l t telepítettek a kéthelyi domboldalakra.

*„megtudván a kárásziak azonnal az ültetett sz l vessz t kihúzdalták, s t mi több, a tanú maga-is ki telhet képpen maga is rontotta mind maga kezeivel, mind sörtvéseit reábocsájtván túráttatta, [...] szszel pedig mintha sz l nem lett volna szabadon bocsájtotta a sz l kben a nyáját szalatnaki németek láttára, t lük mit sem félvén.”*⁵⁰¹

A kárásziak biztosak voltak a dolgukban, mert a szokásjog alapján Kéthelyt a pécsi püspökség falvai bírták. A birtokokat kezel kamara azonban a Petrovszky családnak adományozta.

*„mint uraságuknak régi határához tartozandó földet rizték és a szalatnakiakat számtalanszor zálogolták, elvévén fejszéküket és egyéb nem szerszámokat”.*⁵⁰²

A tanúságtételre hívott német tanúk tagadták a kárásziak háborgatását, vagyis egybehangozóan állították, hogy a kárásziak 10 év eltelte után kaptak észbe és akkor kezdték csak el háborgatni a szóban forgó területet.⁵⁰³ A határperben öreg rácokat is megszólaltattak, akik azt az id szakot idézték fel, amikor a kárásziak a kamarától (fiscus) árenda fejében használták, vagyis bérelték a területet. Éveken keresztül tartott a terület háborgatása, a kárásziak tépték, szaggatták a sz l t kéket, letördelték az oltott gyümölcsfákat, kidöntötték a sz l skert palánkjait, s a régi „usus” alapján „*egyre beljebb tsúsztak*”. A per azonban a szalatnakiak gy zelmével zárult, Kéthely a XVIII. század végén már hozzájuk tartozott. Az egykori kéthelyi faluhatár Jellachich jegyz 1865-ös feljegyzése szerint a szalatnakiak 3. nyomásává vált.⁵⁰⁴ A határok kapcsán fellángoló viszályokat hosszan lehetne sorolni, szinte minden falunak megvolt a maga „Kéthely ügye”. A ráckozáriaknak a telepítési szerz désben nekik juttatott Tóf elvesztése jelenthetett érzékeny veszteséget. A Szalatnaki-patak völgyében fekv Almás-puszta hovatarozásáról pedig a Sztankovánszky és az Esterházy

⁵⁰⁰ A püspöki javak számbavételekor Kéthely falut is a klérus részére írták össze, azonban – mint ahogy Borsy Judit megjegyzi – a pécsi papság nagyon sok neki juttatott falut nem vehetett birtokba, mivel közben másoknak is elajándékozták azokat. Borsy 2003.

⁵⁰¹ Czéfán György kanász vallomása (27 éves), Nagyhajmás . BML IV. 1. f. 3. XXIII.743. (1770)

⁵⁰² Pandúr Ferenc vallomása, Mocsolád (50 éves). BML IV. 1. f. 3. XXIII.743. (1770)

⁵⁰³ Melchior Hartman (Rákos), Leopoldus Majer (Köblény), Joannes Ripl (Köblény) vallomása. BML IV. 1. f. 3. XXIII. 740. (1770). Mathaeus Pekker (Mocsolád) vallomása. BML IV. 1. f. 3. XXIII. 739. (1770). Michael Frig (Németszék) vallomása. BML IV. 1. f. 3. XXIII. 741. (1770)

⁵⁰⁴ Pesty Frigyes kéziratos helynévgy jteménye. Baranya megye. OSZK kézirattár, FM/1 3814/A

család folytatott hosszas pereskedést. Almás végül a nagyágiaké lett, de az általuk kiirtott Olaszfalu Mágocshoz, Ravaszlik pedig Mocsoládhoz került.⁵⁰⁵ Az egykoron török uralom alatt állt területeken gyakoriak voltak az itt felsoroltakhoz hasonló perek, mindezek részletes táji feldolgozásával Hofer Tamás, Tóth Andrásné Polónyi Nóra, Takács Lajos munkáiban találkozhatunk.

8.5. Erd élés és erd irtás

A XVIII. század harmincas éveiben már minden földnek volt birtokosa, és a telepések száma is jócskán megszorodott. A gyarapodó népesség folytatta azt a munkát, amit az itt élők már közvetlen a török kiűzése után megkezdtek. Egyed Antal szerint a Völgységi járás területe az 1720-as években csaknem teljesen erdő volt.⁵⁰⁶ Több forrás is egybevégez ezzel a megállapítással, nem csak Tolna, hanem Észak-Baranya és Somogy vonatkozásában is. Egy 1740-es irtásszerződés sorai szerint a török alatt Somogy vármegye „*Lakosai el szélledvén Szántó Földgyei és réttyei erdő vé változtak, kényszerítettnek ebből az erdőből nehéz munkával Szántó Földeket irtani és csinyálni...*”⁵⁰⁷ Ez a kép azonban némi korrekcióra szorul. A magas erdő sültés nem jelentette azt, hogy a tájat nem használták volna az itt élők. Az elhagyott falvak határának nagy része beerdősödött, de az erdő a marha és a disznó legelje, „élése” volt. Nem véletlen, hogy a XVIII. század elején a táj legtöbbet emlegetett kereskedelmi cikke a lábön hajtott disznó volt. Számtalanszor vadászták, méhek keresése, gyümölcs szedése és mogyorózás okán keresztül kasul járták. Szerszám és épületfának vágták, fájából hordóabrincsokat, kádakat, teknőket, szerszámnak való fát vágtek. Olaszfalu határában még nyírerdő is nőtt („*a nyíres felverte volt*”), de a leggyakrabban talán a cseres és a gyertyános erdők helyén alakították ki szántókat. Az itt élők csak a legelnyösebb adottságú területeket szántották és kaszálták.

A szántók bevitése csak irtás révén volt lehetséges. Sokféle irtásmódszer létezett, de leggyakrabban aszalással (más néven kerengetéssel) vagy égetéssel pusztították el a kiszemelt erdő részletet, facsoportokat.⁵⁰⁸ Öreg erdő esetén más módszert alkalmaztak, ott hagyományos módon, fejszével vágták le a fákat. Egy Gerényes és Alsómocsolád közötti irtásföld miatt per indult az Esterházy és a Sztankovánszky uradalom között. A peranyaghoz készült kéziratos térképen (100. KÉP) jól látszik az irtáshoz leggyakrabban használt két eszköz: a fejsze és az irtókapa.

⁵⁰⁵ Ravaszlik irtása: BML IV. 1. f. 3. VI. 137. (1746).

⁵⁰⁶ „...ez a járás [ti. Völgységi] száz esztendő keltt csaknem egészen erdő ség volt...” Egyed 1828. 49.

⁵⁰⁷ Takács 1976. 13. A somogyi irtásokról még: Hofer 1955. 135.

⁵⁰⁸ Irtásgazdálkodásról részletesen: Takács 1980.

E két szerszám és a t z segítségével tisztították meg az erd területeket. Az irtókapára inkább a bokros-cserjés területek megtisztításához volt szükség. Andrásfalvy Bertalan szerint az öreg erd levágása után csak a nagyobb tönkök maradtak a mez n, a tuskók korhadásával azonban évr l évre kevesebb lett a szántáskor kikerülend akadály.⁵⁰⁹ Az öreg vagy a lábos erd k után a kiirtott rész gyakran kapta a *Tuskós*, *Gyökeres*, *Törzsökös* nevet. A kerengetés a fa hánacs részének a bemetszését, körbemetszését jelenti. A módszert ma is alkalmazzák, mivel így a rossz helyen lévő fákat is el lehet pusztítani (101. KÉP).

Sok helyen égettek szenet vagy készítettek hamuzsírt, ami tovább apasztotta az erd ségeket. A szénégetés olyan területeken is elterjedt volt, ahol ma kevesen gondolnák, a mekényesi, a nagyhajmási, az oroszlói, az alsómocsoládi és a kisvejkői határból is van adatunk rá.⁵¹⁰ Az égetéshez szükséges nyersanyagot a török alatt felntt erd kb l biztosították. A szénégetés mestersége legtovább – egészen a XX. századig – természetesen a mecseki területeken maradt fent. A XVIII. században kezdték meg m ködésüket a mecseki és a zselici üveghuták is. A nyersanyagigényes vállalkozások nagyban hozzájárultak a vidék fátlanodásához.⁵¹¹

Az irtott erd területeken szántókat hoztak létre. Az egyes irtások kialakításának idejét írásos források hiányában nehéz megállapítani, a levéltári források többnyire hallgatnak róluk, legtöbbször szóban egyezett meg a földesúr és a falu, de sokszor mindez a földesúr tudta nélkül történt, hiszen erd k b ségesen álltak rendelkezésre. Az erd tulajdonképpen nem jelentett nagy gazdasági hasznot, csak bizonyos erd fajtákat óvtak ekkoriban. A makkoserd k és az „épületre való fát” adó erd k voltak értékesebbek. Az erd k túlnyomó része „erdei legel ” volt. *Reuter Camillo* szerint ekkor fogyott el a vidékre korábban jellemző erdei feny (lucsifa) és a bükkös állományok is igencsak megritkultak, f ként a Mecsek-vidék északabbi részén.⁵¹² A köblényiek 1743-ban, majd 1777-ben és 1781-ben a szalatnaki, bikali, és maróci lakosokkal együtt fogtak jogtalan erd irtásba a szomszéd pécsi püspökség birtokán. 1777-ben az egregyi Venyítésnél 1050 (!) nagy és magas makkterm fát vágtak le, a kárászi Bükkösnél 306 db makkos fát, minek eredményeképp az erd nagy részét elpusztították. Egy holdat rögtön felszántottak, azon kölest vetettek, a vetést pedig éjjel-nappal fegyveresen rízték.⁵¹³ A köles általában a feltört parlagok vagy irtások első növénye volt, de a letarolt erd k helyén a

⁵⁰⁹ Andrásfalvy 1976a.

⁵¹⁰ BMFN I. 41. (144 – 'Kohlplatte'); 45. (69 – 'Kohlplatte'); 237. ('Kohlplatte'); Gaál – K hegyi 1975. 323; Almás pusztán egy nagyági kovácsmester égetett szenet. Kovács Tamás vallomása (50 éves, Mágocs). MOL Esterházy levéltár Rep 92. Fasc: 10. No 308. 17568. mf. (1756).

⁵¹¹ Lehmann 2003; Lang 2008.

⁵¹² Reuter 1962. 285.

⁵¹³ Borsy 2009. 53.

XVIII. században egyre gyakrabban vetettek kukoricát. Erre utal pl. a nagyági határban, fekvő „*Kukurjás Bik*” nevű irtásföld.

A terület bár nem tartozott a legjobb bortermő vidékek közé, mégis nagy jelentősége volt a szőlőnek a táj életében. Szinte minden falunak volt szőlőhegye. Az új községekbe áttelepült magyar lakosság régi lakhelyének határában „birtoklóként”, extraneusként tartja a szőlőföldet. A győreieknek például Kárászon és Császtán volt szőlőjük.⁵¹⁴ Bél Mátyás a németek szorgalmát és szőlőhegyeit is dícséri.⁵¹⁵ Az új szőlőskerteket palánkkal vették körül vagy árkot ástak, így különítették el az erdőtől és a szántóktól, ahol a marhának és a disznóknak az év meghatározott szakaszában szabad útja volt.

A gazdasági körülmények a XVIII. században már mindenképpen a belső határ intenzívebb megélésére ösztönözték a parasztokat. „*Belső határnak*” azt a területet tarthatjuk, amely a török alatti és a XVIII. század eleji birtoklási perek után véglegesen egy-egy faluközösség, és a velük együtt gazdálkodó földesúr közös kezelésébe került. „*Külső határnak*” – miként az alföldi mezővárosoknál – a bérelt pusztákat nevezhetjük. A XVIII. században kialakuló „belső határ” átlagban nagyobb volt, mint a törököt megelőző időben. A bikali rácok a török időben arról panaszkodtak a kárásziaknak, hogy a bikali határ igen kicsiny, minden irányban csupán egy puska lövésnyire terjed.⁵¹⁶ Ekkor még számon tartották más szomszédos középkori falu határát is (Hillye, Köveskút, Egyházaskozár stb.). A rácok tehát a régi települési struktúrában elnyitlennek érezték falujuk fekvését és adottságait. A mágocsi rácok az alábbi szavakkal adták a nagyági magyarok tudtára faluhelyük elnyitlen fekvését:

„...a tanú atyjának egy is régenten [régén] Mágocson lakozó Bokojó nevű rác sokszor beszélte, hogy igenis Mágocs másképpen jó lakhely volna ha alul is annyi határa, amint fölül Kapás felől van volna [...] és ha Bikal sok körül lévő helységeket megszállják Mágocsnak kevés határa léssen...”⁵¹⁷

Az egyedüli megoldás tehát a belső határok intenzívebb megélése volt, ami együtt járt az erdőirtással. A bokros, sokszor több tíz méter széles határvonal (gyep) is egyre szűkült, ami mutatja, hogy a gyarapodó népesség jóval intenzívebb határhasználati gyakorlatokat alakított ki.

⁵¹⁴ PPL 23/1733

⁵¹⁵ Bél 1728 [1982] 339–340.

⁵¹⁶ „...azon régi Bikalnak lakosa Kujadin nevű azt beszélte, hogy Bikalnak határja csak oly nagy legyen, hogy puszkával elláthet minden felül lévő megyéire az az határjaira.” Pap László vallomása (70 éves), Kárász. BML IV. 1. f. 3. VIII. 238. (1752)

⁵¹⁷ Panta István vallomása (50 éves), Nagyág. BML IV. 1. f. 3. VII. 197. (1749)

9. Harmadik formáció: Kapitalizálódó uradalom (1768 – 1848)

9.1. Az úrbéri pátens célja és következményei

Mária Terézia úrbéri rendelkezése az uradalmak és az úrbéresek gazdálkodását alapjaiban változtatta meg. A nevezetes pátentst jobbágyvéd céllal adták ki, elfogadását jobbáglázadások siettették, amelyek élén épp Baranya és Tolna jobbágysága, továbbá somogyi és zalai jobbágytársaik álltak.⁵¹⁸ Mária Terézia úrbérrendezését részben az úrbéres népesség túlzott adóztatása és robotoltatása ellenében foganatosították, azonban a parasztok ezzel szemben is – mint minden más kormányzati intézkedés esetén – bizalmatlanok voltak.⁵¹⁹ A rendezés során megállapították az egész jobbágytelek nagyságát és a jobbágyok – bevalláson alapuló – gazdasági erejéhez mérten összeírták, hogy egy-egy családnak mennyi term földje és rétje van.⁵²⁰ Meghatároztak tehát egy falura vonatkozó aránykulcsot, és kikérdezték a jobbágyokat birtokaik helye és nagysága fel l, rögzítették a pillanatnyi állapotot. Az eszmei jobbágytelekre jutó földek kiterjedését a vármegyei közgy lésen határozták meg, ahol a megye földesurai ülészttek, döntöttek a jobbágyaiknak járó föld nagysága fel l. Baranyában a rosszabb adottságú, kevés termést adó falvakban 24 hold szántót és 12 kaszásnyi rétet, a jobban term területeken 22 hold szántót és 10 kaszás rétet juttattak egy egész telkes jobbágyanak. A Baranyában megállapított teleknagyságok országos viszonylatban kicsinek mondhatók.⁵²¹ A határon belüli terméskülönbségek miatt ezt tovább differenciálták, mégpedig úgy, hogy a földeket els -, másod-, és harmadosztályba (1100, 1200, 1300 n.öl) sorolták.⁵²² A rendszer azonban így sem vette kell en figyelembe a terméseredményekben meglév hatalmas különbségeket. Györe szántóinak nagy részét els osztályúnak min sítették, amibe tiszta búzát vetettek, ami megadta az 5-6-szoros magot. A kétszeres (búza és a rozs együttes vetése) és a rozs 6-7-szeres termést hozott. A magyaregregyi határ nagy része köves, terméketlen volt, min ségét harmadosztályba sorolták. Csak a legjobb földeken tudtak búzát vetni, ami négyszeres hozamot adott, a rozs és a kétszeres ötszörös magot.⁵²³ Az úrbéri rendezés alkalmával azt is meghatározták, hogy az

⁵¹⁸ Baranyában Siklós környékén és Palotabozsokon (Battyhány uradalom) tört ki parasztlázadás, Tolna megyében Ozorán (Esterházy uradalom) keltek fel a jobbágyok a földesuruk ellen. Baranyában véres példát statuálva fojtották el a felkelést. Nagy 1985.

⁵¹⁹ Für 1965.

⁵²⁰ Felh 1957.

⁵²¹ Ditz Henrik (1869. 83.) szerint Moson vármegyében egy jobbágytelek 15-20 hold szántóból, 6-8 hold kaszálóból, 9 hold legel b l és 2 hold házhelyb l állt. A megyében több telek volt mint jobbágy (4433 telekre 3473 jobbágy esett), a nagy birtokosság egészen háttérbe szorult, az elkülönítés után a földek 4/5-e került paraszti, 1/5-e pedig földesúri tulajdonba.

⁵²² MOL UC 168: 39 (f), 1801. Kárász, Györe.

⁵²³ MOL UC 168: 39 (f), 1801. Magyaregregy, Györe.

úrbéresek mekkora „eszmei hányaddal” rendelkeznek a közösen használt földekből, erdő kb. 1, legelő kb. 1. Ezt a részesedést a jobbágytelkek alapján, a vármegyei aránykulcs alapján kalkulálták ki, de az úrbéri rendezés idején még nem választották szét, maradt a közös határhasználat.⁵²⁴

A legnagyobb probléma ott jelentkezett, ahol a jobbágyok nem a szántóföldi termelésből, hanem környezetük sokszínű, félént erdei állattartáson alapuló használatából éltek. A rendelkezés tehát a mezői gazdálkodást tekintette a parasztság létalapjának, sem az egyes tájakon kialakult (a természeti adottságokkal összefüggő) tájhasználati gyakorlatot, sem a kistáji szakosodást nem vette figyelembe.⁵²⁵ Bali János a Börzsöny vidéki parasztság életmódját „középhegységi paraszti ökotípusnak” nevezi, ezzel utalva arra a jelenségre, hogy a középhegységi természeti környezet más gazdálkodást, más életmódbeli stratégiát, „alkalmazkodási formát” tett szükségessé.⁵²⁶

A XVIII. század elején a földesúri haszonvételek tették ki a jobbágyszolgáltatások nagy részét. A vármegyei adózás alapja az igásállat (azok száma) volt (lásd az előző fejezet). A jobbágyok ennek függvényében teljesítették folytonosan változó kötelezettségeiket (cenzus, tölgyes valófa, fonás, vaj, kappan, csirke, tojás stb. beszolgáltatása). A jobbágyháztartások által használt földterület kiterjedése a földek kiméréséig mindig az igaerőtel, a vonósjószágok számától függött, vagyis attól, hogy ki hány ökröt tudott saját erejéből az eke elé fogni. Bár a külterületi föld (appertinetia) a földesúré volt, a jobbágy használta azt, a jobbágytelek használati joga a beltelken fekvő építmények tulajdonlásával (sessio) együtt az utódokra szállt. A telek használatának a joga tehát örökölhető volt, de a leszármazók nem feltétlenül vállaltak annyi földet, mint eleik.⁵²⁷ Az is előfordulhatott, hogy egy jobbágyot egyik évben telkesként, 5 évvel később pedig féltelkesként írtak össze. Zsellérnek, azaz földnélkülinek az számított, akinek 1/8 teleknél kisebb birtoka volt.

⁵²⁴ Az 1767-es rendezés formális voltáról és az „eszmei hányad” megállapításáról: ifj. Barta 1996. 74.

⁵²⁵ Für 1965; Hofer 1955; Berlász 1942. 14.

⁵²⁶ A Börzsöny vidékére nagyon hasonló ökológiai és gazdasági feltételek jellemzik. A középhegységi paraszti ökotípus ún. kulturális magjának jellemzői: a „több lábbon állás”, a plurális munka gazdasági stratégiája (önellátás és piacra termelés), „középutas gazdasági mentalitás” (gyors alkalmazkodás, pillanatnyi és közelre mutató döntések a gazdaság-szervezésben). Bali 2005. 25.

⁵²⁷ Az igaerőn alapuló adózásról: Andrásfalvy 1978b. 466.; Tóth Andrásné Polónyi 1966. 241–242. Hörnyékről az igaerőn alapuló földosztás módja is ismeretes (1760-ból). Egy hatökrös gazdának 20, 2–4 ökrösnek 16, ökrnélküli ill. egyökrös gazdának 8 mérő földet juttattak. (Rúzsás 1960. 55–56.). A telek örökíthetőségére vonatkozóan az alábbi forrás nyújt adatokat: BML IV. 8. d. 8. Püspöki úriszéki iratok. Pap István és Pap János folyamodványai, 1787. A beadványok tömör tartalma: A kárászi Pap István egy telken élt testvérével, Pap Ferencel. A testvér (Pap Ferenc) halála után özvegye (Gödöny Orsolya) Vejkére ment férjhez, ahová Pap István akarata ellenére kisfiát, Pap Jankót is magával vitte. Jankó részesedett az „ingóságokból” (ökör, pálinka, disznó stb.), földet azonban nem kapott. A fiú felnőttkorba érve szeretett volna Kárászra költözni, ekkor örökségéből, vagyis Pap Ferenc sessiójából apja jogán „részt kívánt”. Pap István ez ellen az úriszéknél tiltakozott. Beadványaiból kitűnik, hogy a nagycsalád fejeként ellenezte sógornije új házasságát, s arra törekedett, hogy az asszonyt kárászi férfihoz adja („elszerezze”) és ne darabolódjon fel a birtok („házamnak pusztítója ne legyen”).

A földállomány csökkenése nem jelentett okvetlen szegényedést, az is lehetett a háttérben, hogy a családból kivált egy pár, aki a férfira es résszel új telekre költözött. Az úrbéri rendezésig a parcellák nem voltak örökletesek, viszont az 1770-es években már biztos, hogy firól fira szálltak (természetesen nem tulajdonjogilag), hiszen az els térképeken számmal jelölték ket, s a kéziratos térképeken a számozott belterületi portáknak megfelelő számot kaptak.⁵²⁸ A források (és a szakirodalom) szerint az úrbéresek nem voltak tisztában a rendezés fontosságával és kimenetelével, a falu által bevallott földterületek és a valós, használatban lévő területek között olykor jelentős különbségek adódtak. Valószínűleg a vármegyei adóösszeírásoknál is letagadták az igazállatok egy részét, hogy megmeneküljenek a telkesek számára különösen súlyos robotteherrel.⁵²⁹

9.2. „Dimensio”, „regulatio”, *erd - és legel elkülönítési törvények (1832-36)*

Az úrbéri pátens (1767) kiadásától az 1848-as jobbágyfelszabadításig három jelentősebb szabályozás látott napvilágot, melyek a földhasználat addigi rendjét befolyásolták.

1. Uradalmanként eltérő időben került sor az ún. *dimensio*-ra, vagyis az urbáriumban meghatározott telkek mérnöki kimérésére.
2. Szintén különböző időpontban ún. *regulatio*-kra, vagyis birtokkiigazításokra, határszabályozásokra került sor, minden esetben a *dimensio* után.
3. Az 1832-36-os törvények értelmében elkülönítették az úrbéres népesség és az uradalom *erd - és legel területeit*.

Az 1767-ben elrendelt úrbéri rendezési folyamat hosszan zajlott. Baranya megye területén a pátens évében készítették el az ún. 9 pontos kérdőívet, ami a helyi joggyakorlatra és az urbáriális szabályozásokra kérdezett rá, és egy évvel később, 1768-ban foglalták írásba az ún. úrbéri tabellákat, amelyekben a jobbágyok pillanatnyi föld és állatállományát rögzítették. A későbbiekben e szerint adóztak, de a „rendezés” voltaképpen ekkor még nem volt több az „adóalap” (vagyis a földnagyság) megállapításánál és a szolgáltatások rögzítésénél, a földek tényleges kimérése ekkor még nem következett be. A jobbágyok bemondása alapján a falu összes úrbéres jogállású földterületét is meghatározták, illetve kimutatták az uradalomnak jutó hányadot is.

⁵²⁸ Lásd: PKL térképek, Mánfa, Budafa térképei, BML BIU Szász, 1802.

⁵²⁹ Rúzsás 1960, Felh. 1957; 1970, Dóka 1995; ifj. Barta 1996. 74.

A Baranya Megyei Levéltár Völgységre vonatkozó szerz dései 1768-as keltezés ek, azonban az uradalomnak jutó területek megállapítása után igen sok id telt el, amíg a telkeket kimérték és a mérést hitelesítették, azaz, míg a változásokat a gyakorlatba átültették. A mérés folyamata abból állt, hogy egy megbízott mérnök és segédei kiszálltak az adott faluba és megmérték a földek kiterjedését, vagyis rögzítették a „valós” állapotokat (102. KÉP). A káptalani, szemináriumi és székesegyházi birtokon (valószínűleg a püspöki birtokon is) a felmérést Duplater Antal kamarai mérnök, majd Eisenhut György, Baranya megye geometrája végezte.⁵³⁰ Az urbáriumot a káptalani birtokokon 1782-ben, a szeminárium és a székesegyház falvaiban 1790 után vezették be.⁵³¹ A mérnök term földeket, réteket, erd ket, sz l ket mért fel, továbbá a belterületet, a lakóházakkal és szállásokkal együtt. A földesurak ennek alapján felmérhették, hogy hol van elegend föld újabb jobbágytelkek kialakítására. Már ekkor kit nt, hogy több a föld, mint amennyit a jobbágyok úrbéri jogállásának vullanak, kiterjedt irtásterületek voltak minden falu határában. Az irtások egy részét belemérik a telki állományba, de sok ún. remanenciális földnek, vagyis maradványnak min sül, melyeket ezentúl csak fizetség fejében kaphattak meg az uradalomtól. Az irtás eredet szántókat azért titkolták el, vagyis azért mondhattak be kevesebb úrbéri eredet szántót, mert az után csak kilenceddel adóztak, dézsmát nem kellett fizetni és más szolgáltatásokkal sem tartoztak.⁵³² A földesurak a falvak gazdasági potenciálját és a maradványokat alapul véve utána kalkuláltak betelepítéssel vagy telkesítéssel (új telkek kimérésével).

A Széchényi-féle descriptio idején (1785) még a pécsi püspökség falvaiban sem véglegesítették a méréseket. Kárászon 1794-ben, 27 évvel az úrbéri pátens után vált véglegessé a mérés, azonban az el zetes felmérések ismeretében már 1778-ban zsellértelepítést hajtottak végre és ekkor került sor a jobbágytelkek megszorítására is. Az els , az úrbéri viszonyokban bekövetkezett változásokat rögzít tabellák 1787-t l állnak rendelkezésre, valószínűleg sítethetjük, hogy ekkorra már befejezték a munkát. Szászon egy ekkortájt felvett hagyatéki perben említik az „*inzsellér munkáját*”. Valószínűleg a perben említett inzsellér lehetett az éppen akkor ott munkálkodó mérnök.⁵³³ Komlón 1774-ben mérték ki és hitelesítették a rendezést. Mánfát és Budafát 1782-ben mérték fel, de ekkor nem hitelesítették, vagyis az urbárium bevezetése késett.⁵³⁴

⁵³⁰ Dóka 1995. 45, 49.

⁵³¹ Dóka 1995. 50.

⁵³² Dóka Klára vizsgálatai is azt mutatják, hogy a székesegyházi, szemináriumi és káptalani falvak határában több szántó volt, mint amennyit kés bb az úrbéres népesség az urbárium tényleges életbe lépése után m vel. Dóka 1995.

⁵³³ BML IV. 8. d. 8. Püspöki úriszéki iratok, No. 15. Szász. Kovács Mihály folyamodványa, 1782.

⁵³⁴ Andrásfalvy 1978. 474–475.

A *reguláció* magyarul birtokkiigazítást, határszabályozást jelent. A birtokkiigazítások arra irányultak, hogy a parasztek birtokai közé ékelt földesúri földeket egy helyen vonják össze és a földesurak lehet leg egy tagban fekvő majorsági táblákhoz jussanak hozzá. A regulációk a belterületi lakótelkek újramérésére, racionalizálására is kiterjedtek. A gyakorlatban ez volt az első tagosítás, amely – ott ahol ezt kiviteleztek – a határ minden részét (bel- és külterületet) érintette. A határrendezési munkálatok a XVIII-XIX. század fordulóján kezdődtek. Végrehajtásukhoz megyei hozzájárulásra volt szükség, de maga a felmérési eljárás az úriszék előtt folyt.⁵³⁵ A változások első feltétele a határok pontos kimérése („dimensio”) volt, ami legkésőbb a XVIII. század végére mindenütt befejeződött. A regulációk gyakorlati célokat szolgáltak. Amennyiben az uradalom kezdeményezte, a cél többnyire az erdő és legelő területek külön választása volt, de szempont lehetett – az akkor még csekély kiterjedésű szántók – egy tagba vonása is. A változások egy időben történtek az első erdővédelmi, erdőóvó rendelkezések bevezetésével. A helytartótanács már ekkor szorgalmazta az erdőköltelmét, aminek következtében a pécsváradi uradalom területén csak akkor szabadott erdőtelek kijelölni, ha nem volt más arra alkalmas terület.⁵³⁶ Láthatjuk, hogy a XVIII. század végén megkezdődött a paraszti és uradalmi erdőköltkülönválasztása, azonban nem vettek előmindent a parasztoktól, csak bizonyos erdőkölt használatát korlátozták.⁵³⁷ Tilos erdőtelek és faizási erdőtelek különítették elő. A tilos erdőkölt a földesúr használatába mentek át, de a parasztek számára is kijelöltek egy épületfa vágásra és tűzifa szedésre alkalmas erdőterületet. Ezt sokszor a parasztság érdekeivel ellentétesen tették. A püspökséghez tartozó lánycsókiaknak például a 6-7 óra járásnyira fekvő hetényi erdőköltben jelölték ki faizási erdőterületüket, miközben közlegelőterületüket az uradalom birkái, ezért annak használatában kárt szenvedtek.⁵³⁸ A birtokok kiigazítása a belterületi telkek átformálását, átszabását jelentette. Erről a nagyszabású folyamatról Hofer Tamás írt kimerítő részletességgel, főként a zselici, somogyi falvak átalakulására fektetve a hangsúlyt. A belterület regulációját sokszor maga a község kezdeményezte.

A határrendezések első szakasza 1830 körül zárult le. Az 1832-36-os országgyűlés VI. tc. 3. paragrafusával új fejezetet nyitott, mikor kimondta, hogy a birtokok elkülönítése akkor is lehetséges, ha a legelőszékek volna.⁵³⁹ Ebbe a határrendezési szakaszba több község is bekapcsolódott, ilyen volt például Köblény és Mecsekjányosi, a püspöki birtokokon nem került

⁵³⁵ Nádasdi 1996.

⁵³⁶ Rúzsás 1964. 107–108.

⁵³⁷ Kiss Z. 215.

⁵³⁸ MOL UC 168 : 39 (d). Uradalmi összeírás, 1801. Lánycsók.

⁵³⁹ Kiss Z. 221–225.

sor legel elkülönözésre. A megye területén a szorongató legel hiány miatt került sor az erd és legel illetmény külön választására. Különösen kiélezett volt a helyzet az Ormánságban és Siklós környékén. Az eljárások megindítása teljes mértékben az uradalom szándékától függött, bár a források szerint volt olyan község, mely maga kérte a birtokok elkülönítését, mert a parasztok károsnak, terhesnek ítélték a közös legel használatot.⁵⁴⁰

9.3. Az úrbéri pátens gazdasági és társadalmi hatásai

A völgyes falvakban az 1770-es éveket megelőzően néhány molnár és iparos kivételével csak telkes jobbágyok éltek, alig volt néhány házas zsellér. Magyaregregyén 40 jobbágy mellett négy zsellér élt, az egy jobbágyra jutó telekátlag 0,63 volt. A Kelet-Mecsek túlsóoldán, Nádason (ez már nem a Völgyesség része) 65 telkes jobbágy mellett 115 zsellért írtak össze, az itteni átlag 0,28 telek volt.⁵⁴¹ Az úrbéri szerződés megkötésével (1767) egy időben a püspökség javain ú. conscriptio animarum vagyis lélekösszeírást (1768) végeztek. Az összeírás 17 évvel az első népszámlálás (1785) előtt történt, a lakosságot családok szerint írták össze, feltüntetve az egy háztartásban élő rokonok (párok és gyermekeik, özvegyek, gyónóképesek) számát. A szász plébánia községeiben név szerint tüntették fel a lakosokat, ami különösen értékes megfigyelésekre ad alkalmat.⁵⁴²

Az 1767-es urbáriumot, az 1768-as lélekösszeírást, továbbá a püspökség úrbéreseinek 1778-as és 1801-es összeírását, valamint az első országos népszámlálás eredményeit összevetve az alábbi számadatokat kapjuk (2. TÁBLÁZAT; 3. TÁBLÁZAT):

⁵⁴⁰ Szüts 1993. 262.

⁵⁴¹ Felh 1970. 78, 86.

⁵⁴² Az összeírás nem azonos elvek szerint készült. A völgyes falvakban portánként haladtak. Feljegyezték a családfele nevét és felesége keresztnévét, a vele egy háztartásban élő házas férfiak és feleségeik keresztnévét. Külön rubrikában jegyezték fel gyermekeik keresztnéveit, továbbá a háztartásban élő agglegények, aggleányok és özvegyek neveit. Nádason összeírását párok szerint végezték, így nem tudhatjuk meg, hogy kik éltek egy háztartásban, viszont itt az összeírtak életkorát is feljegyezték. A vásárosdombói plébánia falvaiban csak a családfeleket írták fel, mellettük a háztartásban élő párok számát és a teljes háznépet írták össze. Az összeírás fontosságára Andrásfalvy Bertalan hívta fel a figyelmet:

	Lélekösszeírás 1768 család népesség átlag családnagyság (f)	Urbárium ⁵⁴³ 1767 családszám: jobbágy (zsellér) telekszám szántó (hold) ⁵⁴⁴	Úrbérek összeírása 1778 ⁵⁴⁵ családszám: jobbágy (zsellér) telekszám	SZFC 1785 házak száma népesség ⁵⁴⁶	Uradalmi összeírás 1801 úrbérek száma telekszám szántó
Magyaregregy	cs: 42 n: 317 á: 7,55	cs: 40 (4) t: 26 7/32 sz: 671 hold	cs: 63 (6) t: 25 8/11	h: 66 n: 596	97 család (43 7/8 telken) 867 hold
Kárász	cs: 13 n: 141 á: 10,85	cs: 16 (1) t: 8 9/32 sz: 313	30 (1) t: 8 9/32 telek ⁵⁴⁷	h: 43 n: 328	35 jobbágy (14) 16 2/8 telken 322.5 hold (1600nöl)
Vékény	cs: 14 n: 127 9,07	cs: 13 (2) t: 11 4/32 sz: 285 hold (?)	cs: 23 t: 12 8/32	h: 27 n: 235	30 16 4/8 telek
Szász	cs: 50 n: 311 á: 6,22	cs: 39 (10) [43 (6)] t: 27 5/32 sz: 143 (?)	cs: 70 t: 32 24/32	h: 95 n: 578	97 (26+4) úrbéres 37 6/8
Császa	cs: 22 n: 177 á: 8,04	cs: 22 (1) t: 19 24/32 sz: 457	cs: 35 t: 21 24/32	h: 42 n: 274	n. a.
Máza	cs: 32 n: 201 á: 6,28	cs: 32 (0) ⁵⁴⁸ t: 16 20/32 sz: 366	cs: 56 t: 23 2/32	n. a.	n. a.
Györe	cs: 27 n: 227 á: 8,41	cs: 27 (2) ⁵⁴⁹ t: 37 4/32 sz: 815	cs: 47 t: 45 24/32	n. a.	n. a.
Köblény	cs: 59 á: n: 287 á: 4,86	cs: 51 ⁵⁵⁰ t: 19 20/32 sz: 546	n. a.	n: 410 h: 55	n. a.

2. TÁBLÁZAT: A telkek aprózódásának folyamata a völgyégi néprajzi csoport falvaiban és Köblényben

⁵⁴³ BML 228 t. Conscriptio Tam (?) Intraquam extra villanorum 1767.

⁵⁴⁴ Megállapítása bemondáson alapult.

⁵⁴⁵ PPL 1778, az ekkor kiadott úrbéri tabellában is ezek a jobbágyságok szerepelnek.

⁵⁴⁶ Ahol a descriptio nem ír népességszámot ott a népszámlálás eredményeit tüntettem fel T. Papp (1997) munkája (táblázat) nyomán.

⁵⁴⁷ MOL UC 1778.

⁵⁴⁸ Felh 1957. 258–259.

⁵⁴⁹ Felh 1957. 256–257.

⁵⁵⁰ Felh 1957.

Település	Lélekösszeírás	Urbárium ⁵⁵¹
	1768 lélekszám/ház- artás = f	1767 jobbágy család (zsellérek) összes telek külterületi szántó - alapja bemondás
Nádasd	1307/305 = 4,28	78 (103); 115 (65) ⁵⁵²
Szalatnak	284/59 = 4,81	36+11 (47)
Nagyág	120/20 (31 pár) = 6	14
Gerényes	227/32 (61 pár) = 7,32	26
Bikal	712/113 (164 pár) lakos = 6,3	131 (115+16)
Nagyhajmás	614/72 (138,5 pár) lakos = 8,5	68 (6+8)
Pölöske	226	24 (0) 355 hold
Rákos	107	13 (0) 295 hold

3. TÁBLÁZAT: Összehasonlító adatok a 2. táblázathoz az 1767-es összeírás és az urbárium alapján

Az első két adatsor, vagyis a lélekösszeírás és az urbárium összevetése után azt láthatjuk, hogy a két összeírás a völgyégi magyar falvakban megközelít leg ugyanannyi családfőt rögzített, míg más községeknél nagyobb szóródás figyelhető meg. Mindez azt valószínűsíti, hogy a Völgyességben az úrbéri rendelkezés az egy családban (nagycsalád) élő lakókat egy „gazdaságnak” tekintette, arra való tekintet nélkül, hogy a családban hány felnőtt férfi, hány házaspár él.⁵⁵³ Az adózás alapja a nagycsaládra jutó földállomány mértéke volt. Andrásfalvy Bertalan rámutatott, hogy az összeírásban a magyarság sajátos családmódjára az ún. nagycsalád érvényesült, amely a németekre nem volt jellemző. Az összeírásból az is kitűnik, hogy a jelenség a Mecsek-vidék horvátlakta falvaiban (Nagyhajmás, Bikal) is megfigyelhető.⁵⁵⁴

⁵⁵¹ BML 228 t. Conscriptio Tam (?) Intraquam extra villanorum 1767

⁵⁵² Felh. 1957.

⁵⁵³ Komló esetében erre a következtetésre jutott Andrásfalvy Bertalan is (1978).

⁵⁵⁴ A nagycsalád területi elterjedésével kapcsolatban: Penavin, T. Papp. Az összeírás alapján azt mondhatjuk, hogy a legtöbb házaspárt és személyt magában foglaló nagycsalád a dél-baranyai sokácokra volt jellemző, ahol egy portán 35-40 személy is lakott. A Mecsekhat területén a 17-20 fős álló összetett család a legnagyobb.

Az 1778-as összeírás idején – amikor még nem történt meg a zsellértelepítés – ugyanazokban a falvakban jóval több jobbágyot írtak össze, 30-40%-al megnőtt a telkes jobbágyok száma, a telekszám azonban ugyanannyi maradt. Itt érhető tetten az úrbéri rendelkezés egyik nagyon fontos társadalmi hatása. Az addig egy fedél alatt élő családok „szétválakoztak”, „osztál”-ra került sor, vagyis külön sessióra (vagy negyed, fél stb. sessióra), portára ültek. A feudalizmusban a telkesjobbágnak 1/8-nál kisebb birtoka nem lehetett, ezért a birtokaprózódás nem vezetett a parasztok teljes nincstelenné válásához. A „szétválakozás” jól tetten érhető a szászi Vörös család esetén. Az 1767-es összeírásban Szászton két Vörös család szerepelt, összes telki állományuk az urbárium szerint 2,25 telek volt. 1802-ben már hat családra oszlottak, összesen 2,5 teleket birtokoltak. Földjeik azonban a határ meghatározott részén feküdtek, egyik család a másik mellett birtokolt. Ez a Vörös vezetéknevűek vérségi összetartozásáról tájékoztat. A 9. ÁBRÁN (6. fejezetben) jól látható a családok falun belüli elhelyezkedése. Ifj. Vörös János a falu szélén lakik, egyetlen, aki a család többi tagjától távolabb került, a többiek egymáshoz közel laknak. Nem csak a nyomásba eső földjeik vannak egymáshoz közel, a szálláskertek, sőt az irtásföldek esetében is szomszédosak. Mindez bizonyítja, hogy a családok az úrbéri rendezés után léptek „osztál”-ra. A családok egykori közös földbirtoklásának az emlékeit őrzik a családnévben képződött helynevek is, például az egregyi Sáfrány-rét a szászi Györk-föld. Magyaregryen az 1970-es években még élt az emléke a határ családok szerinti birtoklásának.⁵⁵⁵ Az úrbérendezés a jobbágyok számára kedvező döntéseken túl (pl. a földek földesúri kisajátításának megszüntetése, robot meghatározása) merev keretrendszerrel hozott létre. Ifj. Barta János utal rá, hogy országszerte ekkor szaporodott meg a töredéktelkesek száma, felgyorsult a zselléresedés.⁵⁵⁶ A Völgységben ekkor született meg a kisközség, zsellér sorsú magyar paraszti „osztály”. Az 1770-es években a Völgységben tapasztalható 30-40%-os birtokosztódás voltaképpen a XIX. században oly problémássá váló földaprózódás elzárójának tekinthető. A földesúr így nagyobb cenzusbevételre tehetett szert, de a telekszám növekedése miatt minden bizonnyal az összes robotszámot is növelni tudta.⁵⁵⁷ A telken gazdálkodó jobbágy saját maga ura lett, vagyis megmenekült a néha oly terhesnek mutatkozó „atyai függőség” alól.⁵⁵⁸ A nagycsalád

Andrásfalvy Bertalan Sásd környéki vizsgálataiban kimutatta, hogy a nagycsaládi rendszer ott volt különösen elterjedt, ahol a faluhatár erdős és nagy szerepe volt az állattartásnak.

⁵⁵⁵ Reuter 1961b

⁵⁵⁶ Ifj. Barta 1996. 74.

⁵⁵⁷ A robot fontosságára utal, hogy az 1785-ös Széchényi conscriptióban a völgységi falvak a túlzott robotoltatás és a tesserák (robotot igazoló cédulák) visszatartása miatt panaszkodnak. SZFC 1785, Kárász, Szászvár.

⁵⁵⁸ „Barcsy”: Magyar Gazda 1846. május 31. 644-646. Hölbling 1845.

azonban nem feltétlenül szakadt szét, számos nagycsalád együtt maradt, de ez a török alatt és a XVIII. század első felében még gyakori családforma egyre ritkábbá vált.

A birtokosztálynak több érdekes társadalmi vetülete van. Az 1778-as felsorolásban olyan családnevek is felbukkannak, amelyek korábban nem voltak jellemzők (Magyaregregy, Kárász), vagyis a vármegyei adóösszeírásokban nem jelentek meg. Ez annak volt köszönhető, hogy régebben a gazda tisztségét a legidősebb vagy legrátermettebb fiági leszármazó örökölte. A családba bekerült nők ritkán vehették át az örökség irányítását, mivel a nők – ha tehették – kiházasították, férfiakat ritkábban fogadtak a nagycsaládba.⁵⁵⁹ Figyelemreméltó, hogy pl. Magyaregregyen, Vaszaron, Nagyágon az első defterek óta, 250 év elteltével is gyakorlatilag ugyanazok a falu családnevei, az úrbéri rendezésig csak néhány addig nem jellemző családnév fordul elő. Az úrbérrendezés után a családba került nők is külön válakozhattak, új telken, új családot alapíthattak. A nők is többnyire az anyaplébánia filiáiból vagy a Hegyhát más magyar községeiből jöttek, akárcsak a menyasszony.

Láthatjuk tehát, hogy bár az úrbéri pátenst megnyugvást hozott, az abba foglalt szándékok érvényesítése azonban sokáig elhúzódott, az átrendezési folyamatok voltaképpen a századfordulón értek véget. A rendezéshez kapcsolódó kéziratos térképek a török után fennálló, de már nem szabad földfoglaláson, hanem három nyomáson alapuló határhasználati rendszer legérdekesebb és legtartalmasabb dokumentumait képezik.

A mérésnek egy másik fontos velejárója is volt. A helyiek által megvelt parcellákat korábban 3-5-7 évente újraosztották, egészen telkek kiméréséig a nyilas osztásnak megfelelően változott a szántóföldek helye.⁵⁶⁰ Ennek nagyon kevés emléke maradt fent, de néhány helynév (Nyilas, Osztás, Osztályok, Nyilas földek stb.) és számtalan hazai analógia erősíti még a feltételezést.⁵⁶¹ A nyilas osztás alól kivételt jelenthettek az irtásterületek és a

⁵⁵⁹ „Nagy figyelmességet érdemel Baranya vármegyének felső részében szokásban lévő házasság módja. Rendszerint más faluból vesznek feleséget. De nem magok választják az ifjak, hanem a' Szülők i. elmennek ezek, és megjárván a' helységet tudakozódnak az eladó lányokról. Ha már egyet kiválasztanak, alkura lépnek szülők ivel. Az alkú talán csak a jegypénzre terjed, nem marhákra vagy jószágokra; mert ez közönségesen 15, 20, 25, 30 forintban megáll. Ezen pénz arra való, hogy a' Leány rajta ruhát vásároljon. Sok csak akkor vesz tisztább tsizmát, vagy paputsot, mikor férjhez megy, addig mezétláb jár. Különbözik tehát a menyetskének az öltözékek az eladó Leányétól. De csak ugyan mind a' kettőben kitetszik a' régi együgyűség, a' kémellés, a' takarékoság, noha vagynak Mohátsi, Siklósi, Pétsi mester emberek, kiket más öltözetben látnak. Boldog lakosok, kik a' természeti szükségéből oly kevéssé távoztatok el!”

Házasság. In Hazai Tudósítások 1806. Szt. Jakab havának 19. napján. Szombaton. 48. p. OSZK Mikrofilmtár.

⁵⁶⁰ A nyilas osztás a XVIII. században egész Magyarország területén elterjedt határhasználati rendszer volt. Alapja a közös használatban (nyomáskényszer alatt) lévő földterületek meghatározott időnkénti felosztása. Egalitárius, hiszen sorsolás, „nyílhúzás” után döntötték el azt, hogy kinek hol legyen az adott idő szakaszban a földje.

⁵⁶¹ A földközösség megerősödéséről a török alatt: Tagányi 1949. 29–30; Andrásfalvy 1982. 517–518; Tóth Andrásné Polónyi 1966; Wellmann 1980. A nyílhúzás emlékére utal: *Vásárosdombó*: Nyilas rétek (ill. Osztás rét) BMFN I. 1982. 126; *Alsómocsolád*: Kis-Nyilas, Nyilas (BMFN I. 104.). *Vaszar és Ág határán*: Nyilas

sz l , mivel ezek kialakítása többletmunkával járt. Az irtás eredet szántók Hofer Tamás szerint a jobbágyok „de facto” magántulajdona volt, csak kilencedet fizettek utánuk, s t örökíteni is lehetett ket.⁵⁶² A sz l földet is tovább lehetett adni, ám a használata állandó m velési kötelezettséggel járt, amit a hegytörvények szabályoztak. A határhasználat rendje falvanként is változott. 1733-ban csak Szászváron volt háromnyomásos gazdálkodás, máshol a földeket (Császta, Kárász, Magyaregregy, Máza, Vékény) két forgóra vagy táblára osztották, de Váralján valószínűleg még a régi földközösség lehetett érvényben, hiszen az összeírásban azt jegyzik, hogy a határt „keverten használják”, nincs forgó vagy tábla.⁵⁶³ A Traun, majd a Battyhány család birtokában lévő Komlón az 1750-es években még minden bizonnyal parlagoltak, hiszen az 1828-as összeírásban egy felhagyott, erdő által felvert szántóról tesznek említést, míg egy 1747-es összeírás azt mondja, hogy csak az új irtások teremnek megfelelően, ezért a lakosság kimerülésük esetén további irtásokra kényszerül.⁵⁶⁴

Az ország azon részein, ahol a lakosság nem duzzadt fel, vagy a népességfőlésoleg a faluból folyamatosan elvándorolt, ott még az 1940-es években is fennállt a parlagtartó gazdálkodás. Ilyen volt a Hoffmann Tamás által vizsgált palócföldi Istenmezeje, ahol a szabályozott földhasználattal vegyes „rendszerben” a meredek, távoli részeken parlagoltak.⁵⁶⁵ A nádasdi dominium völgyeségi területén az úrbérrendezéskor az irtásterületeket is bemérték a telki állományba, ami igen kedvező volt, hiszen azt később nem vehette el a földesúr. Minél több termő földet hagyott meg a jobbágyoknak, annál kevesebb allodiális földterülete maradt, viszont a telkesítéssel adó- és censusbevételeit és a robotszámot növelhette, ami végső soron szintén saját allódiámának gyarapodását szolgálta.

Az úrbéri rendezés földhasznosítással kapcsolatos következményeit nagyon kevesen látták előre, talán csak a nagybirtokosok mérhették fel a rendelkezések előnyeit, ám az elején k is inkább csak lehetőséget láthattak benne, hiszen a gyenge kereskedelmi lehetőségek miatt a birtokok hasznosítása és az erdő gazdálkodás megszervezése is gyermekcipőben járt.⁵⁶⁶ Ami ekkor még csak „terv volt” 20-30 évvel később valósággá válhatott. Az uradalmak a XVIII. század végén és a XIX. század elején már igen hatékonyan éltek ezzel a birtokhányaddal, azonban sok függött a birtokosok szándékaitól is, attól, hogy mit akartak és mit tudtak

(„vaszari irtásföldek”). MOL Esterházy fasc: 10 N 387. Rep: 92. Ad Fasc: C. No 306. (1756). Szarka János (Szabolcs, 70 é.) vallomása.

⁵⁶² Hofer 1955. 150–151.

⁵⁶³ Friczy 1979. 191.

⁵⁶⁴ Andrásfalvy 1978b. 465; 479.

⁵⁶⁵ Hoffmann 1956.

⁵⁶⁶ Az pécsi püspökség kiterjedt erdő ségeiben az 1801-es összeírás szerint semmilyen erdő gazdálkodás nem folyt. A változást egyedül az mutatja, hogy az uradalom kijelölt egy bizonyos erdő részt a jobbágyok faizása számára.

kezdeni a birtokkal. Az is problémát jelentett – mind a birtokosnak, mind pedig az úrbéreseknél – hogy a paraszttal közösen használt határrészek (legel k, erdő k) nem tudták megfelelően elkülöníteni, nem látták tisztán, hogy kinek mihez van jussa. A parasztság állandóan szót emelt a földesúr nyájai, disznóseregei és gulyái miatt, a földesúr pedig a „lopva legeltet”, a tilos erdőbe „orozva behajtató” parasztok cselekedetei miatt volt türelmetlen.

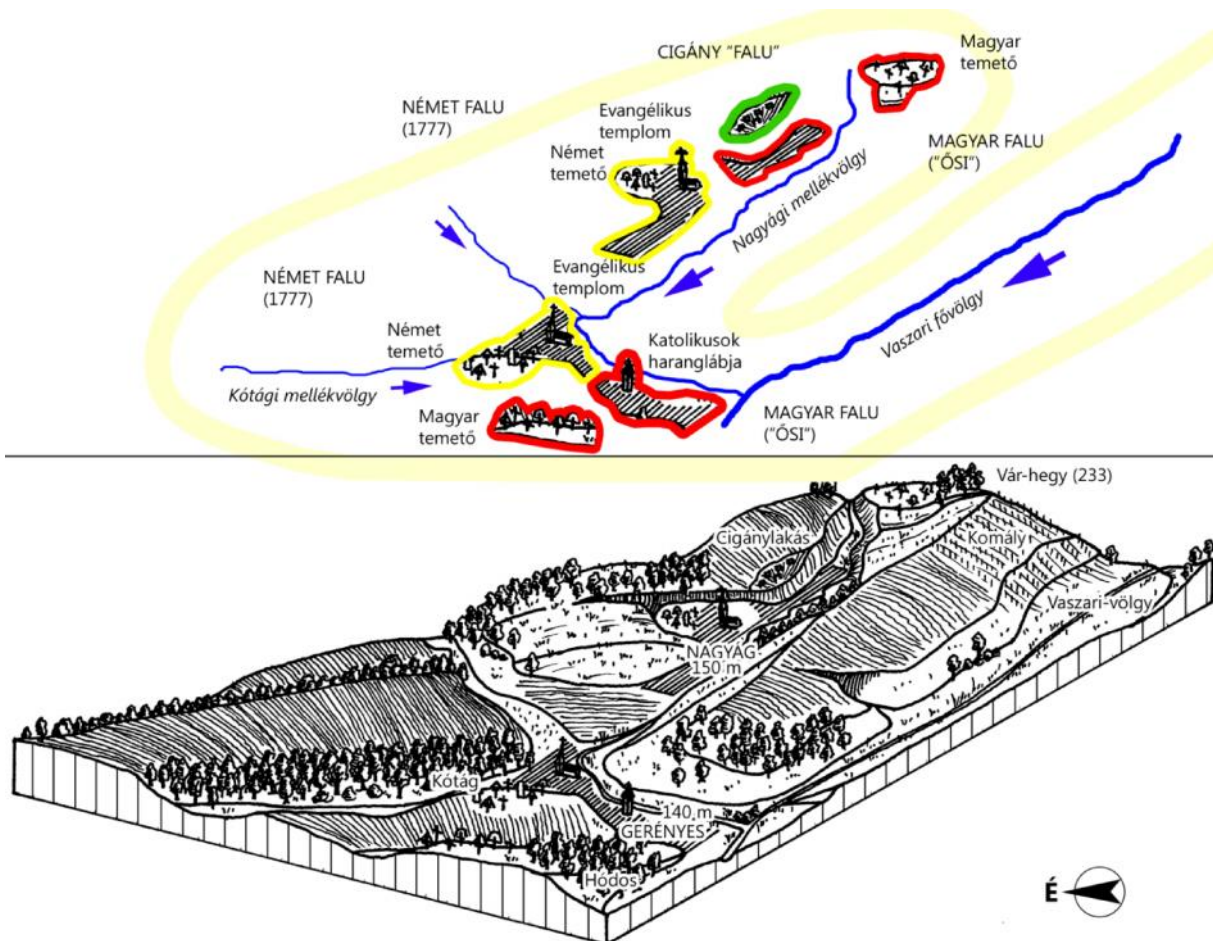
9.4. 1780-as zsellértelepítés – a vidék második kolonizálása

1778 és 1780 között ismét telepítések zajlottak. Mivel ekkorra már minden jó adottságú, tágasabb helyen falut létesítettek kevés hely kínálkozott új falvak kialakítására, a népességszám növelése főként a meglévő települések felduzzasztásával volt csak lehetséges. Néhány esetben faluhatár nélküli, de önálló igazgatással, külön bíróval rendelkező település jött létre. Ilyenkor egy már meglévő falu határából hasítottak ki egy részt. Ilyen volt *Németegregy* (Kisbattyán), *Németszék* (az akkori Szék, ma Magyarszék része), *Vágoth* (Vágotpuszta, ma Mánfa része), *Almás* (Nagyág határában, korán elpusztult), *Háb* (Csikóstöttös határában), *Zobák* (Hosszúhetény határában), *Szentmárton* (Gödre határában), *Kishertelend* (Magyarhertelend határában), *Palé*. Közülük nem egynek középkori előzménye is volt (Battyán, Zobák, Almás, Háb) ahol a régi falu a török alatt elpusztult, határa beerdősült. Ezek a marginális, ám lakhatóvá tett területek voltak az utolsó helyek, ahová az ember eljutott és faluhelyet létesített. (103. KÉP; 104. KÉP). Az új faluhelyre szálló úrbéreseknél igen kevés földet kaptak, be kellett érniük a házak mögött kimért kertifölddel, némi réttel és csekély szántóval.

A településtörténeti szakirodalom „ikresítésnek” nevezi azt a telepítést, amikor a birtokos egy fennálló falu határát kettéosztja és egy faluból kettőt csinál. Ez a gyakorlat inkább a középkorra volt jellemző, amikor még a dombságokon és a hegysek alfölddel határos peremterületein hatalmas területek kínálkoztak a jobbágytelepítésre. Az új telepesek – mint ahogy a falvak neve is elárulja – zömében németek voltak. Markáns különbség volt a III. Károly és a II. József ideje alatt megtelepült németek jogállása és a számukra biztosított feltételek (jogok) között. Az II. József idején Hessenből és magyarországi falvakból verbuválódott telepesek voltaképpen semmit nem kaptak, csak egy házhelyet és kicsiny kertet, ahol a konyhára való megtermelhették, állatállományuk is csekély volt, az 1801-es összeírás szerint például Battyánban csak minden második háztartásban volt tehén.

A fent említett új kolóniákon kívül 19 más, már meglévő faluba történt zsellérbetelepítés. A Hegyháti és a Völgységi járás területén az alábbi, addig magyar kézen lévő falvak kaptak német zsellértelepeket: Abaliget, Bakóca, Bános, Barátúr, Bisztrice

(Kisbeszterce) Császa, Gerényes, Hörnyék, Jágónak (?), Jen (Baranyajen), Kárász, Kán, Kercseliget, Kisvejke, Liget, Mágocs (?), Máza, Mezd (?), Mindszent, Mocsolád (Alsómocsolád), Nagyág, Orf, Oroszló (?), Palé (?), Komló, Mecsekpölöske, Mindszent, Szágy, Szász, Szentgyörgy (Baranyaszentgyörgy), Tarrós, Tékes Tormás, Vaszar (Kisvaszar), Váralja, Vázsnok.⁵⁶⁷ A faluikresítés fogalma az intravillanumba telepített zsellérek esetén is helytálló, hiszen legtöbb esetben különálló falurészben kaptak helyet. Az ilyen új falurészeket általában „Németfalu”-nak, „Németsor”-nak, „Németutca”-nak nevezték. Ennek egyik tipikus példája Tarrós, ahol a patak déli oldalán található a németek lakta „Némöt sor”, a paktól északra pedig a magyarok lakta régi falurész.. Mánfán Német utcának, Kárászon „Némötfalu”-nak nevezik a zsellérekkel benépesült utcát, vagy falurészt.

17. ÁBRA: Egy ág településföldrajza a hegyhátú Ág és Gerényes példáján
Tusrajz: Hervanek József. Szerkesztés és utómunkák: MG

⁵⁶⁷ A zsellérbetelepítés nagyságára vonatkozó legbiztosabb forrás az 1785-ös Széchényi-féle descriptio és az Esterházy László Pál püspök idejében történt egyházlátogatási jegyzőkönyvek (PPL Vis. Esterházy 1783).

A bevándorlási hullám hatását a 17. ÁBRÁN követhetjük nyomon. Gerényes és Nagyág a középkor óta kontinuos népességgel bírt, egészen 1778-ig magyarok lakták.⁵⁶⁸ A magyarok a török alatt és a XVIII. században is csak puszták bérlésével tudtak elegendő földhöz jutni.⁵⁶⁹ Határukon belüli földek többsége irtás eredetű. A gerényesiek a középkori Hódos falu területét szántották, népességük egy része is innen származott.⁵⁷⁰ E két faluba lutheránus németeket hozatott az Esterházy uradalom, akik a magyaroktól elkülönülten laktak. Külön temploma és külön temetője volt a két nemzetiségnek. A két falurész jól elkülönült egymástól, az utcaképen még ma is megfigyelhetők a német- és magyarlakta részek közötti különbségek, bár az egykori német házakat ma főként cigány családok lakják, így Gerényes és Nagyág arculata is jócskán megváltozott. Ágon a magyarok valamivel feljebb, a domboldalra építkeztek, elképzelhető, hogy a magyar falurész a török alatt vándorolt fel a védettebb hegyaljára. A magyar falurészben sorban, tömött fűrthöz hasonlóan állnak a telkek és kisebbek is, mint a németek lakta részen. Sokszor csak a ház és egy kis konyhakert volt a portán. Nagyág magyar falurésze semmiképp nem halmaz alaprajzú és szabálytalannak sem nevezhetjük, inkább tömött, apró telkű utcás falurész, ugyanaz mondható el róla, mint a többi, török alatt is fennálló magyar falu belsejéről (lásd a 6.2.3. fejezetet).

Ezzel a betelepítési hullámmal igen keveset foglalkozott a szakirodalom, noha a vidék etnikai szerkezetére nézve meghatározó volt. A bevándorlók Hessen tartományból érkeztek, a türelmi rendelet után, de bizonyos községekbe a túlnépesedett baranyai és tolnai katolikus falvakból is érkeztek telepések. A telepések kivétel nélkül zsellérek voltak, vagyis földjük nem volt.

9.5. Nemzetiségek, kistáji szakosodás, háziipar

A telepítés tükrében biztosan állítható, hogy 1778 után a német–magyar együttélésnek új szakasza kezdődött a Mecsek-vidék, ahol 29 faluba kerültek zselléripárosok. A németiség igen keservesen juthatott csak földhöz, hiszen a határ nagy részét magyar jobbágyok birtokolták. Néhány évvel a vaszari zsellérek megtelepedése után a beköltözők arról panaszkodtak, hogy a határban nagy bokros, irtásra alkalmas területek vannak, az uradalom mégsem engedi, hogy ott szántókat alakíthassanak ki maguknak. Mindez csak egy volt az

⁵⁶⁸ Az „si” jelzés az egyházlátogatási jegyz könyvek szóhasználatán alapul és a falvak régi megtelepülését hivatott jelezni.

⁵⁶⁹ A gerényesi határ 2139, az ági pedig 2155 kat. hold, területük erdővel, éppen ezért kevés volt a szántónak alkalmas terület.

⁵⁷⁰ Máté 2010a.

uradalom által – szerintük – beváltatlan ígéretet közl. ⁵⁷¹ Valószínű, hogy ekkor már az uradalom sem kívánta „telkesíteni” zsellereit és földet adni nekik, inkább a saját allódiáinak megmivelését és a kézművesipar fellendítését várta tőlük. Kézművesek lettek a kádákat és hordókat készítő pintérek, szekereket összeállító bognárok, svájcerájokban és birkászatokban dolgozó tehenészek, birkások, üveghuták mesterei és inasai, kézművesek, ácscsapkások. Az uraság számára magtárakat, téglafalakat építettek, malmokat, kúriákat, kastélyokat építettek. A németesség a háziiparral szerzett forintokat földvásárlásba fektette és a zsellérből idővel telkesgazda lett, ott is birtokot szereztek, ahol korábban sem telkük, sem földjük nem volt. A németek későbbi útja, felemelkedési lehetőségei falvaként különbözött. A kataszteri térképeket és a földkönyveket áttanulmányozva kitűnik, hogy volt, ahol a magyarok teljesen „elfojtották” birtokszerzési törekvéseiket, ám volt ahol eredményesebbek voltak és a németek „kerekedtek felül”. A németesség „térhódítását és a magyarság „térvesztését” a XIX. századi kortárs írók, mint *Bayer Márton, Egyed Antal, Haas Mihály, Hölbling Miksa, Kulcsár József* és a *Pesty Frigyes* kérdésre válaszoló jegyzék, papok rendkívül találó szavakkal jellemezték, a néprajzi és helytörténeti munkákban minden merítenek e forrásokból. ⁵⁷² A tudósítások szerint a németek földvásárlása legkönnyebben a rác falvakban ment, ahol a „*tunyanak és restnek*” mondott szerbek végül a németek napszámosai lettek. A kárászi Jankó János egy eddig közöletlen szemelvényében így jellemzi a kozári rácokat:

„Az e vidéken rác lakókat következtetni onnan is, hogy Kárászal határos Köblény falu egy század el tt rác volt – ’s közel Kárászhoz fekv Rácokzár jelenleg mez város régenten, mint neve is mondja, csupán rác volt. Még most is meg van az Ó hit ek temploma és papja 5 vagy 6 rác lakós házzal. Papjuk maga szánt vet, ’s dolgozik mint egy paraszt, ’s csak a fél telek tartja benne a lelket, - mellyet földes ura, Herceg Eszterházy kegyéb l bir. – A többi rácokat, kik tunyák és dolgoztalanok, a szorgalmas ide vándorlott evangelicus németek már kiszorították.”⁵⁷³

A magyarok és németek közti viszonyról hasonló véleménnyel van:

„Látjuk, hogy magyar ajkú parasztjaink napról napra szegényebbek lesznek, és igen fogynak, pedig egyedül csak tunyaságaik és ostobaságaik miatt, holott németeink el mennek, meggazdagodnak, s annyira szaporodnak, hogy csak itt nálunk is vannak több helységek, melyekben 40-50 évek el tt híre sem volt a németnek, most pedig már mind azok bírják azokat, s az el bbeni régi slakosokat a szegény,

⁵⁷¹ Széchenyi Ferenc-féle conscriptio, 1785. Lel hely: BML községi történeti kartoték, Vaszar.

⁵⁷² Bayer 1822; Cserna – Kaczián 1986; Haas 1845; Hölbling 1845; Kulcsár 1896; Pesty Frigyes kéziratos helynévgyűjteménye. Baranya megye. OSZK kézirattár, FM/1 3814/A

⁵⁷³ Jankó János feljegyzései (1865). In Pesty Frigyes kéziratos helynévgyűjteménye. Baranya megye. OSZK kézirattár, FM/1 3814/A

élni és dolgozni nem tudó vagy akaró magyarokat kifizetvén, kitolták, s pásztor vagy koldusbotra szorították. Ez baj a magyar nemzetiségre, de nem a megyére és uraságokra nézve, mert a magyarok általában szegények, s nem adózhatnak, szennyes, kéménytelen és füstös viskókban, cigánytanyához hasonló falukban laknak, holott a munkás, iparkodó, s ezért vagyonos németiség pontosan adózik mindenütt, magas, kéményes, cserepekkel fődött házakat épít rend és ízléssel, úgy hogy házaik némely magyar ajkú szabad királyi városaink utcáiban is különb szerepet játszanának, s jobban oda illenének, mint a mostani magyar, mentés és szíjas nadrágú, szegény és mégis felfuvalkodott lakosok és polgárok házai.”⁵⁷⁴

A zsellérből telkessé vált német példáját Jankó János plébániatörténetéből (historia domus) vett szemelvényen keresztül mutatjuk be, amely Heidekker Miklós kárászi molnár történetét tárja elénk:

„Folyó év kora tavaszán Heidekker Miklós molnáromat kiadtam, s Pesznek Antalt fogadtam a malomba. Heidekker 27 évig volt molnárom, úgy szólván meztelen ment be a malomba új házasság lévén nejével egyetlen feleségével kapott ágygyal, még szalma székeket és a szomszédoktól különböző, de szorgalmatos ’s fáradhatatlan munkásságú ember, ’s jó molnár volt. Kedvez esztendei lévén, szemlátomást gyarapodott, ’s nekem is az évenként járandó 150 mér gabonát pontosan megadta. Csak hamarjában Kárászon szőlőt szerzett magának, néhány év múlva ismét, egy másikat a Szállási bükkösben. Végre Magyar: Egregyén fél helyet vett Ács Jánostól. Így szaporodott gazdasága, de szaporodtak egyszersmind gyermekei is. Ezek felnövé, a malom ellátását legöregebb fiára, Jánosra bízta, ki szinte [szintén] molnárságot tanult, maga pedig sessioja [telke] és szőlő után látott, a malommal nem sokat aggodván, telyesen megbizván fiában.”⁵⁷⁵

A Mecsek-vidék területén a magyar és rác slakók, de a török fennhatóság alól érkezett horvátok is a nagycsalád munkaerején, munkarendjén és földhasználatán alapuló gazdálkodást folytattak. A nemzetiségek közötti, sokszor sztereotipnak tűnő, külső ségekben megnyilatkozó eltérések – ahogy erre Andrásfalvy Bertalan több ízben is rámutatott – valójában igen mélyre visszanyúló társadalom- és gazdaságtörténeti okokra vezethetők vissza.⁵⁷⁶

A magyar nagycsaládi rendben a földművelés munkafolyamatai néhány embert kötöttek csak le, a többi más elfoglaltság után nézett. A leggyakoribb foglalkozás a Völgységben a fuvarosság volt, de béresnek is gyakran álltak. Ezen felül szezonális jelleggel szénbányászatban is részt vettek. Sajátos, korai formája volt a bányászatnak, amikor az egész

⁵⁷⁴ Jankó János: Az 1843. és 44-ik évek gazdasági tekintetben. Baranyából. Magyar Gazda 1844. május 26.

⁵⁷⁵ Jankó János feljegyzései, historia domus, Kárász, 1867. év.

⁵⁷⁶ Andrásfalvy 1972; 1973; 1982a.

család, vagy annak a hadrafogható része, az id sebbek, a középkorúak szénlukát, „bányát” ástak. A földet az uradalomtól árendában kapták meg. Ez a tevékenység jól beleilleszthet volt a nagycsalád munkarendjébe. A megyei leírások azt is feljegyezték, hogy az egyes falvak speciális termelvényeket állítottak el, melyeket a szomszéd vármegyékben értékesítettek. Egyesek kocsialkatrészeket készítettek, mások – ahol több volt a pintér – kádakat készítettek, más falvak favillák, szóró-lapátok stb. elállítására álltak rá.

„Ezen erd ségek némely esztend kben b séges makk és bükköny hízlalmányuk, vagy gubats termésük által birtokosaiknak nem csekély hasznot hajtanak; a Metsek-háti hosszabb feny k malom gerendyeknek faragva, a Dunára, a rövidebbek és a Lutz-feny k pedig kút vagy tsatorna kürt nek vágva, Pétsre vitetnek. Az erd k szélein fekv helységek, kikben csak nem minden paraszt gazda egyszersmind is kádár, kerégyártó, vagy másféle fa-m ves, készítenek Kádokat és Hordókat, melyekb l esztend nként vagy 2000 darabot, szintúgy nyírfa és mogyorófa abroncsokat, melyekb l mintegy 5000 kötésre valót Tolna Vármegyébe kivisznek és hasonlóképpen magok keze munkáját, talán 500 fakó-kocsir⁵⁷⁷ Bátskába és Tolnába el adnak. Olyik helység jobbára csak szóró-lapátok, széna-villák, talicskák, kis ablak-rámák, föld -szelmények, és sz l karóknak csinálásából teng dik. – Hát még a tzigányok munkássága, hány száz tekny t és medentzét, hány ezer fakalányt, orsót, és más efféléket nem farag esztend által az ottan sokszor különös vastagságra öregedett hársfákból, milyeneknek tövei körül ezek a természetnek bújdosó fiai jobbára egész esztend által is tanyáznak.”⁵⁷⁸

A különféle nemzetiségek gazdálkodása tehát különbözött, de ennek alapja egy-egy korábban kialakult stratégiában gyökerezett. A németséget a magukkal hozott, prekapitalista, árutermel gazdálkodás, a t kejavak felvásárlása, az itt él magyar, rác és horvát parasztokat pedig inkább a kisebb pénzforgalommal járó, önellátó gazdálkodás jellemezte. Az itt él csoportok gazdálkodás és életmódbeli hagyományaiknak megfelelő en kapcsolódtak bele a táji munkamegosztás rendszerébe valamint a fokozatosan meger söd városi és távolabbi piacok diktálta termékértékesítésbe.

9.6. A fölesúri allodiális gazdálkodás megszervezése

A felvilágosult abszolutizmus „vívmánya” a birtokosok új típusú gazdálkodásának meghonosodása. A hazai mez gazdaság XVIII. századi forradalma a nagybirtoktól indult.⁵⁷⁹ A káptalan és a szeminárium birtokain él parasztság az uradalmi pusztákat a XVIII. század közepéig még bérletben hasznosította.⁵⁸⁰ A dél-dunántúli uradalmak a század végén kezdték

⁵⁷⁷ Vasatlan paraszt kocsi [a szerz megjegyzése]

⁵⁷⁸ Bayer 1822. 10-11.

⁵⁷⁹ A gazdálkodás modernizációjáról: Orosz 1996. 84–86.

⁵⁸⁰ Dóka 1995. 48.

el kiépíteni allódiumaikat. Az els igazán exportképes termék, a dohány volt, ez azonban jobbágykezet kívánt, s megmaradt paraszti (bérföldeken történ) m velésben, az uradalmak inkább az extenzívebb gazdasági ágakban tudtak eredményeket felmutatni. Eredményesek voltak a sz l m velésben, Kárászon a püspöki uradalom például 30 kapásnyi allodiális sz l t létesített. Sok term föld, legel , erd állt rendelkezésükre, így a földesúri kezelés sz l hegyek mellett a *birkatartást* és a tejel marhatartás allodiális módját az ún. *svájcerájokat* honosították meg a tájon. A vidéken több helyen állítottak fel birkahodályt. Tájunkon az alsómocsoládiak és a györeiek panaszkodtak a földesúr állatai miatt, mivel azok a közös legel t felették, tönkretették.⁵⁸¹ T. Mérey Klára hadi jelentéseket felhasználva állapította meg, hogy a dunántúli táj ebben az id ben nem hasonlított a jól kultivált nyugati agrártájakhoz, még a XIX. század elején is nagy területeket borított az erd és a mocsár, melyeket nyilván csak extenzív módon, legeltetéssel, erd léssel hasznosíthattak.⁵⁸²

A pécsi püspök els „komolyabb” vállalkozása a nádasdi határban létesített üveghuta volt (Óbánya, Vitriaria, Altglashütte, 280 m). Ez is egy piaci fellendülésnek köszönheti a létét, hiszen az üvegtermékek iránti igény e korban szintén megnövekedett. A Dunántúl ekkor még b velkedett erd kben, nem okozott gondot a faszükséglet biztosítása.⁵⁸³ A mecseki üveghuta az ún. erdei huták közé tartozott, vagyis horizontális elrendezés volt és három kemencetípust (el éget , éget , temperáló kemence) foglalt magában. A hamuzsír és a faszén alapanyagát kiterjedt bükkerd k szolgáltatták, egyedül a békasót kellett távolabbról (feltehetően Bakóca környékéről) ideszállítani. A huta húsz évi id tartamra kapott engedélyt az uradalomtól. Miután az óbányai huta elfogyasztotta a völgy alsó részén elérhető fát, a Nádasdi-patak völgyf jében új hutát építettek, mellette felépült egy új falu Neuglasshütte, vagyis Újbánya (413 m). Az újbányai huta az er források kimerülése után megsz nt, a munkások viszont itt maradtak, további megélhetésüket az erd kön végzett munka biztosította. Fa munkaeszközök (villa, cséphadaró, szerszámnyél stb.), klumpák, facip k készítéséb l, piacozásból éltek, emellett tehenet tartottak, s kevés rozst és krumplit is termesztettek. A harmadik és egyben utolsó mecseki hutahely a Széki-víz, a Völgységi-patak és a Karasica vízvázalástóját hordozó erd ségbe települt. Az utókor Pusztabánya (423 m)

⁵⁸¹ MOL UC 168:39 (f) Györe; Az uradalom túlzott legeltetésére vonatkozóan: Hofer 1955. 177. Széchényi-féle Conscriptio 1785 – BML községtörténeti kartertek, Kisvaszar.

⁵⁸² T. Mérey 1997. 127.

⁵⁸³ Az erdei iparágak fokozatosan terjedtek nyugatról keleti irányban. A hamuzsír fész fokozott faigénye miatt 1785-ben már nem zték ezen a tájon. Mind az üveggyártás, mind a hamuzsír fész az északi középhegység és Erdély irányába terjeszkedett.

néven rizte meg emlékét. A mecsekihez hasonló erdei huták Bakóca és Erd smecske közelében is m ködtek.⁵⁸⁴

Az uradalom központja *Nádasd* volt (Püspöknádasd, ma Mecseknádasd), mely egyben a dominium legnépesebb községének is számított.⁵⁸⁵ A falut 1801-ben túlnyomórészt katolikus német népesség lakta, néhány református jobbágy mellett. A településen 197 telkes jobbágyot írtak össze, akik között sok volt az iparos. A faluban 29 házas és 31 házatlan zsellér család is élt.

A nádasdi dominium másik jelentős községe Szász volt (bányái később lettek jelentősek), ekkor még teljes mértékben parasztfalunak számított. A földesúr itt ingyen biztosította az erdőhasználatát, a faizást és az épületnek való fa hordását. A jobbágyok állatai az erdei legelőkön jártak. A faluban viszonylag jó termést hoztak a földek, de Szász kiemelkedik magas állatállománya miatt is, a juhok számában a dominium vezető községe volt.

Az erdő hasznosítása terén legkedvezőbb helyzetben a mecseki falvak voltak. Magyaregregyén azt jegyezték fel, hogy a lakosság megélhetésének egyik alapja az erdei legelés, és az összeíró ugyanezt emelte ki Kárász és Szászvár esetében is. Az állatállomány azonban érdekes módon nem itt volt a legnagyobb, hanem a Szászvár környéki falvakban. Szászváron több volt a ló, mint az ökör, noha a többi faluban fordított volt a helyzet.

A szántóföldi gazdálkodás tekintetében a mecseki területek igen mostohák, Egregyén, Battyánban, Kárászon nagyon rossz a föld minősége, a kárászi határban szinte semmi nem terem meg, talán a rozs, valamelyest. A völgyben lefelé haladva azonban egyre kedvezőbbek a körülmények. Vékénynek már termékenyebb a határa, Szászvár, Máza és Császta, valamint Györe dombsági szántói pedig kifejezetten jó termőföldnek számítottak. Mázán, Györén és Szárászon dohányt termesztettek. E két községben a fő készpénzkereseti forrás a dohánytermesztés volt. A szőlőtermesztése mindenütt jellemző volt, egyedül Györének nem volt szőlőhegye, a falu lakóinak a fele azonban mégis rendelkezett szőlővel, extráneusként a környező falvak szőlőhegyein bírtak szőlőföldeket. Az összeírás legérdekesebb része a gyümölcsstermesztésre és pálinkakészítésre vonatkozik. A felső falvak kapcsán mindenhol kiemelik, hogy a gyümölcsstermesztés a fő jövedelemforrás. Az egregyiek Szekszárdra jártak szilvapálinkával, a nádasdiak Bács megyébe borral, a Kárásziak a közeli városokba

⁵⁸⁴ A mecseki üveghutákkal foglalkozó legteljesebb feldolgozás: Lang 2008. A zselici üveghutákról: Lehmann 2003. Pusztabányán néhány éve régészeti ásatásokkal tárták fel, a „bánya” (azaz huta) kemencéit. Lang Ádám kimutatta, hogy a hutától nem messze állt a hutamester háza és a segédek lakóházai, a házakhoz konyhakertek, rétek is tartoztak. A pusztabányai huta az 1800-as évek legelején fejezte be működését.

⁵⁸⁵ Az illusztráció alapját képező összeírás széküresedés miatt keletkezett, Klimó György püspök halála után. Ekkor a kamara vette kezelésbe a birtokokat.

szekereztek gyümölcscsel és pálinkával, a vékényiek Bács megyébe hordták gyümölcseiket, és a kereskedők gyakran háztól vásárolták a gyümölcsöt. Kárászon az uradalomnak külön szilvaskertje volt (7 kapásnyi), továbbá a 30 kapást kitevő 1 földje lábujában (alján) ½ holdas almása. Szászváron is fontos a gyümölcsstermesztés, főként a szilva termesztése, itt 15 év után fizettek cenzust a parasztok. Győrén egyáltalán nem volt üst, ami azt mutatja, hogy ebben a faluban a gyümölcsstermesztés helyett inkább a dohány termesztése volt a meghatározó.

Az összeírásból kirajzolódik, hogy az uradalom gazdálkodása csak Szászton és Nádasdon volt jelentősebb, és az is biztos, hogy csak kis mértékben korlátozták a jobbágyok haszonvételi lehetőségeit. Az uradalomnak Magyaregryen egy vadászházon kívül nem volt épülete és földrésze sem. Vékenyben és Battyánban még kocsmát sem építtetett a földesúr, hanem a falubelieknek adta a kocsmáltatás jogát, úgy hogy a falubeliek fél évig a földesúr, fél évig a maguk borát árulhatták. Az uradalomnak Szászváron tégláéget, magtára, borpincéje, ispán lakása, lakóháza volt. Nádasdon püspöki rezidencia (vadász kastély) fő részmalom, malom, csapszék, beszállókocsmá, tégláéget, két vadaskert, tisztartóház, pintérm hely, pince, hajdúlakás, tisztartói lakás, magtár, kertészház, darabont ház volt. Az összeíráshoz mellékelt számításokból pontosan kiderül, hogy a pénzben nyert legnagyobb bevétel az uradalmi épületek használatából, továbbá árendából (bérleti díj) folyt be, de a legnagyobb érték mégis a robotos jobbágyok munkavégzése volt, amit az összeírásban forintostítottak. A faluhatárokat nem választották el egymástól, és t, az úrbéri pátent (1767) követően 34 évvel még csak Kárászon (1794-ben), Egryen, Mecseknádasdon, Szászváron és Győrén vezették be az urbáriumot, Vékenyben, Mázán, Császtán és Szászváron nem. A püspökség csak Győrén folytatott allodiális állattartást, szántóterületei is minimálisak voltak. Kárászon 12 holdnyi szántót tartott, mely az úrbéresek birtokai között elszórva feküdt, a jobbágyok minden évben bérbe vették.

9.7. A falu belső forrásainak használata, erdőirtás, a táj képe

Az erdőirtással az úrbéri rendezés után sem hagytak fel, épp ellenkezőleg, a külső puszták elvesztése miatt a sváb és a magyar falvak is erdeik irtására kényszerültek. Az adatok alapján úgy tűnik, hogy a német falvakban elbővített az erdő. Sajnos kevés olyan térkép áll rendelkezésre, amely az irtás folyamatát bemutatná, de néhány példával mégis rendelkezünk.

Nádasdon 1801-ben azt vallják a jobbágyok, hogy sok föld volt, amit az urbárium bevezetése után készítették (irtottak) maguknak. Ezeket 1790-ben belemérték a telki

állományba. A lakosok azt mondták az összeírónak, hogy még mindig b ven van cserjés, bozótos terület, amelyb l jó irtásföldeket lehetne készíteni.

A három nyomásos határhasználati rendszer szépen megfigyelhet Szászvár határában. A falu északi határrésze alacsonyabb, dombosabb, jól term , középs részén, a Völgységi-patak völgyében fekszik a falu, körülötte rétek és szilvások voltak, a határ déli részén pedig erd , sz l és irtásföldek helyezkedtek el. A szántóföldek az északi határrészen és a Mecsek tet in voltak. A mecseki irtásföldek a harmadik nyomásban (Calcatura Tertia) voltak. A szántók tulajdonosára vagyis a területet irtó családra utalnak az itteni helynevek is: *Gy rk -föld, Dobos, Csiszár-tet , Kakas földje* (és talán a Gy ri piac). Szászvár úrbéri térképén a külterületi parcellákat számmal jelölték, méghozzá a bels telkek számozásának megfelelő en. A számozást az ekkor felvett úrbéri tabellával összevetve pontosan kirajzolódik, hogy az irtásföldeket jórészt egymással rokon családok m velték. A földek irtás jogállása a térkép készítésekor (1802) már elveszett, vagyis a többi szántóhoz hasonlóan adóztak utánuk. Ezek a földek nagy valószínűséggel a török ki zése után keletkeztek, hiszen a névadó családok a XVIII. században t nnek fel a adóösszeírásokban.

Budafa 1778-as térképén több kiterjedt irtásterületet látunk. Külön figyelmet érdemel az „Új irdas” és a Régyi irdas” nev hely, ami mutatja, hogy az irtásföldek folyamatosan terjeszkedtek. Nagyon értékes az ún. „Kerites” nev irtásföld, amely arra utal, hogy az irtásföldeket kerítették, óvták a jószágtól és az erdei vadaktól. Budafán még él az emléke az irtásföldek készítésének. Egy családi történet, visszaemlékezés szerint a Dolai szállások fölötti „Máli mez t” erd b l vágták le.⁵⁸⁶

Jól ismerjük, hogy melyek voltak az értékesebb községek, term tájak, mivel az 1767-es rendezés, az 1785-ös összeírás, az 1778-as, az 1801-es uradalmi összeírás, az 1828-as *regnicolaris conscriptio*, továbbá az 1865-ös elkülönözés is tárgyalja a falvak term képességét, el nyeiket és hátrányaikat (*beneficium et maleficium*) külön felsorolva.⁵⁸⁷ Ebb l a szempontból tehát a Hegyhát területén három zónát, term tájat lehet elkülöníteni, ami – nem véletlenül – egybevá g a természetföldrajzi fejezetben tárgyalt talajadottságokkal. A források szerint a Mágocs környéki területek sokkal termékenyebbek voltak, a határ nyíltabb, síkabb. Az itteni szántók általában els osztályúak. Az ett l délre húzódó sáv közepes min séget adott, a mecseki falvak sovány, f leg irtás eredet földjeit harmadosztályúnak min sítették. Az 1785-ös Széchényi-féle *descriptio* szerint a Mecsekhát népe „*Mindenhol nyomorult!*” *talán a föls részen, Mágocson túl, Mekényesen, Ráczközáron, Tóf n és*

⁵⁸⁶ Galló Zoltán, 78 éves, Budafa (Mánfa), (2011).

⁵⁸⁷ BML Urbáriumok; Széchényi-féle *conscriptio* 1785; MOL UC 168: 39 1801.

*Gödrében a nép jobban él, ha nem csaló e vélekedés, a tiszteletre méltó pécsi klérus birtokain
a nép nyomorultabbnak látszik.*⁵⁸⁸

⁵⁸⁸ Descriptio Physico-Politico-Topographica Comitatus Baranyiensis, 1785. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár Fol. Lat. 289; Andrásfalvy 1976a 4.

10. Negyedik formáció: község és kistáj (1848 – 1945)

10.1. „A tér elfoglalása” – Az erd - és legel elkülönözési törvények hatása

Az 1853-as március 2-iki császári nyílt parancs az „úrbéri földbirtokot” teljes tulajdoni és szabad rendelkezési joggal ruházta fel. A rendelkezés újraszabályozta az 1848-as jobbágyfelszabadítást, ennek értelmében a Mária Terézia-kori feudális telki állomány vált a szabad paraszti földtulajdon alapjává.⁵⁸⁹ A rendelkezés az immáron egyenlő joggal bíró földtulajdonosok (uradalmak, telkes polgárok, kisházások) területeinek elkülönítését irányozta elő, amely vidékünkön az 1860-as években vált valóra. A birtokosoknak már az 1832-36-os törvénytől kezdődően megvolt a lehetőségük elkülöníteni birtokaikat a jobbágyok birtokaitól.⁵⁹⁰ Amennyiben nem született „barátságos egyezség”, azaz mindkét fél számára (parasztok, birtokosok) elfogadható megoldás, peres eljárásra került sor. Baranyában a XIX. század első felében kezdtek a perek, amelyek hosszú évtizedekig is elhúzódhattak, több esetben az 1860-as évekig eltartottak. Az elkülönözés alapja a korábbi telki állomány volt, vagyis az 1767-es úrbéri rendezés során, 80 évvel azelőtt rögzített telekmennyiség.⁵⁹¹

A birtokok szétmérése, elkülönzése az 1767-ben megkezdött racionalizálási folyamat utolsó aktusa volt. Száz év elteltével a parasztek és a földesúr is a maga ura lett, ezután nem szóltak bele egymás dolgába.⁵⁹² A telekkönyvi rendtartás bevezetését 1855-től számítjuk, a földügyi hatóságok 1860-ban kezdték meg a ködésüket (járásbíróságok keretén belül). A kataszteri birtokívek is ekkortól datálódnak, a Mecsek-vidék első kataszteri térképei (amelyet az 1960-as évekig a földhivatalban is használtak) többnyire 1865-ös keltezésűek. A családok földtulajdonát a telekkönyvben, és a kataszteri birtokíveken is rögzítették, továbbá a színes, kis léptékű kataszteri térképekre is felkerültek. Polgári magántulajdonról és annak újfajta örökítési módjáról, a szabad adás-vételről kezdve beszélhetünk.

Kárászon 1863-ban kötötték meg az egyezséget. Az uradalom részéről Ribíánszky József meghatalmazott uradalmi főtiszt járt el, a birtokok szétmérését Horváth Lajos mérnök végezte, aki a kárászi plébános, Jankó János vendégszeretettel és kosztját élvezte. A

⁵⁸⁹ Sándor 1971. 11.

⁵⁹⁰ Kiss Z. 1991. 221.

⁵⁹¹ Sándor 1971. 11. Amennyiben időközben az uradalom új telkeket hasított ki, az növelte a Mária Terézia idején felmért úrbéres földterület nagyságát. A földesúr a parasztek kezén talált többletföldet (remanenciákat) nem csatolhatta a majorságához. Rúzsás 1960. 117. A birtokviszonyokat az úrbéri törvényszék biztosította az uradalom képviselői (főtiszt és mérnök) és a község küldöttei (élükön a bíróval) határozták meg. Ennek során áttekintették a korábbi iratokat, majd helyszíni szemlét tartottak, és a mérnök kimérte a földeket. A szemle során erdő és legelőbecselt készítették, de a földminőségi osztályozását már nem minden esetben végezték el. A rendezés után új telekkönyv készült. BML Úrbéri peres iratok, Egregy.

⁵⁹² Az elkülönözés kevésbé érintette azokat a községeket, ahol már a jobbágyfelszabadítás előtt sor került az erdő és legelő szétválasztására.

birtokrendezések célja az eddigi szempontokon túl a földbirtok elaprózottságának megszüntetése vagy mérséklése volt. Ennek fontosságáról így írt az említett plébános:

*„Az valóban a mérés igen szükséges volt. A veszeked , s össze nem férhet magyar családoknál szokásba jött elvadások alkalmával annyira eldaraboltattak a földek, hogy egy kis negyed telk parasztnak birtoka 30-35 darabocskából is állott a határnak különféle vidékein; úgy hogy a tulajdonos több időt töltött a járáskeelésben, mint földjeinek megmunkálásában.”*⁵⁹³

A tagosítás a földek egy tagba (vagy nagyobb darabokba) vonását jelentette, ez azonban Jankó reményei ellenére Kárászon és Magyaregregyen nem valósult meg. A két falu lakosai nem éltek ezzel, az 1802-ben kivitelezett reguláció után nem kívánták birtokaikat újraméretni és összevonni. Valószínű, hogy az újramérést a faluhatár hegyes-völgyes volta miatt nem igényelték. A földek errefelé nem egyforma termékpességek, nincsenek nagy táblák sem, egy-egy paraszt birtokát csak egy másik paraszt kára árán egyesíthették volna. Az önellátást, biztonságot szem előtt tartó parasztgazda sokszor nemhogy kárát, de elnyét látta annak, hogy birtokai szanaszét „hevertek”. Az oldalas földek az esztendőben teremtek jobban, száraz években a völgyek, északias hajlatok hoztak jobb termést, vagy pótolták a termés kiesést. Kétségtelen azonban, hogy az uradalmak és a korszellem által ösztönzött „okszersz gazdászati” nehezebben folytatható a kis, széttagolt parcellákon, sok idő, energia veszt el a földek megközelítésekor és a kis darabok szántása sem hatékony. A kor türelmetlenül hangoztatta, hogy mind az elkülönözésre, mind a tagosztályra (tagosításra) nagy szükség van. Mintának a német községeket tartották, amelyek az istállózás, a takarmánytermesztés és a földek trágyázása terén élen jártak. Szinte nincs olyan statisztikai vagy gazdasági munka, amely ne ostromozta volna az „ostoba”, „renyhe”, „együgy” parasztságot (főként a magyar és rác parasztokat), akik „megátalkodott konservatív” lévén nem változtattak sorsukon.⁵⁹⁴

Az elkülönözések hatását többen is vizsgálták. *Andrásfalvy Bertalan, Rúzsás Lajos és Kiss Z. Géza* mélyreható kutatásokat folytatott, előbbi a hegyháti és Duna melléki, utóbbiak pedig főként ormánsági példákat tártak fel.⁵⁹⁵ Kiss Z. Géza az ormánsági kultúra és

⁵⁹³ Jankó János feljegyzései, kárászi historia domus, 1865.

⁵⁹⁴ Haas 1845 [1985]. 44.; Hölbling 1845b 79; Berzsényi 1833 [1956]; Tessedik 1786 [1979]; „Barcsy” névvel a Magyar Gazda 1846. május 31. 644-646. p. számában megjelent cikk mutatta, hogy a kortársak pontosan tudták, hogy a feleség nem hárítható a parasztságra. A szerző valószínűs néprajzi okfejtésbe bocsátkozva mutatja be, hogy miben különbözik a német család- és gazdasági modell a magyartól, miért nem tudta a magyar falvak népe beilleszteni a dohányt a termelési rendjébe, s miért tudta azt megtenni a német. A két népcsoport közti különbségekről legteljesebben és legrészletesebben *Andrásfalvy Bertalan* munkáiban (1973; 1982b) olvashatunk.

⁵⁹⁵ *Andrásfalvy* 1978b; *Rúzsás* 1964; *Kiss Z.* 1991

társadalom gyökeres átalakulását „civilizációváltás”-ként írta le, melynek okozója az aránytalanul és a parasztság számára hátrányosan lefolyt birtokelkülönítések voltak. Rúzsás Lajos egy ormánsági elkülönözési per részletével igen érzékletesen mutatott rá a parasztságot megrövidítő birtokosi szándék hatására:

„A világon mindennek, mi létezik id re és térre szüksége vagyon, és mégis a felperes uradalom ez utóbbit, mi az életre *conditio sine qua non* [elengedhetetlen feltétel], csekély kivétellel szegény adózóitól elfoglalni, és a fentebbi szükség l csupán az els t, az id t, éltek nyomorúságainak tapasztalására nagyilek en átengedni kegyeskedik, holott éppen a tér azon egyedüli mód, melyr l úri- és közadóját megszerezheti, szükségait pótolhatja, és eképpen fennmaradását eszközölheti”.⁵⁹⁶

A kutatás során 5 falu (Kárász, Magyaregregy, Nagyág és Kisvaszar, Hegyhátmaróc) úrbéri peres anyagát tekintetem át. Példájuk az említett három szerző munkáival együtt nyerik el helyes értelmezésüket. Kárász és Magyaregregy határát már korábban szabályozták, feltehetően 1802-ben történt meg a *regulatio*, amely során a parasztságot földjeit és a falu belterületét is újramér(het)ték, elképzelhető, hogy a falvak alaprajzát is kiigazították.⁵⁹⁷ Az 1860-as rendezéskor itt a *legel k és erd k elkülönítése*, illetve az uradalmi tagba es *földek cseréje* történt meg. A pécsi püspökség nem fukarkodott volt jobbágyaival. Az iratokban megjegyzik, hogy a falvakban 1848-ig teljesen szabad volt a faizás. Ezt követően 1860-ig pedig a törvényi előírások szerint adták ki a volt jobbágyok és zsellérek illetményét. A faszedés gyakorlatát a „régiben világban” igen lanyhán ellen rízhették, hiszen a perben az uradalom temérdek fa elszállításával (lopásával) vádolja a volt úrbéreseket. A két falu határában tekintélyes maradvány, irtás eredetű szántóföld volt, amelynek a sorsáról szintén ekkor döntöttek. Egregyben családonként átlagban 7-8 kh-nyi többletföldet regisztráltak, de volt olyan család, ahol 18 kh-at tett ki az irtás eredetű maradvány. Az egregyiek elismerték, hogy a közös legel k mentén „beszántás által némi foglalások történtek.” A többlet összesen 797 kh (1200 nöl) volt, amiből 1873-ban 351 hold örökváltság nélkül került az egregyiek

⁵⁹⁶ Tiszti f ügyész érvelése a Kemse, Zaláta, Piskó birtokperében. Rúzsás 1960. 114–115. 1846-ban a káptalan drávai birtokkerületében az uradalom tervei szerint 5716 holdnyi legel nek 26%-a (1483 hold) maradhatott volna az úrbéresek kezén. Kiss Z. 1991. 236.

⁵⁹⁷ Magyaregregy l fent maradt egy korai földkönyv (*Liber Fundualis Possessionis Egeregy*), térkép sajnos nincs hozzá. A földkönyv valószínűleg az első birtokrendezéshez (*regulatio*) kapcsolódott. 1802-ből ismeretes egy szászvári birtoktérkép és tudjuk, hogy 1801-ben, a püspöki javakon a széküresedéshez kapcsolódóan gazdasági összeírást végeztek. A Völgységben tehát nagy valószínűséggel a regulációk és a gazdasági összeírás (ami megelőzte azt) összekapcsolódtak. Sajnos a völgységi falvak anyaga igen töredékesen maradt fent.

tulajdonába. A gazdákhöz került földeket a „*mez ben újjászervezve*” (azaz új helyen, legel k feltörése nyomán) osztották ki, a meglév teleknagyság arányában.⁵⁹⁸

A kárászi rendezés során a telki állományhoz arányított erd és legel illetményeken felül 343 kataszteri hold (1200 nöl) többletet mértek fel.⁵⁹⁹ Ennek felét a jobbágyoknak adta az uradalom, a megmaradt 171 holdból pedig 76-ot a „tanítólak és iskola”, a templom, illetve a kisházások részére osztott szét. A jobbágyok számára erd nek kijelölt és átadott pertusi határrész még nem volt faizásra „alkalmas erd ”, vagyis a községnek nem sok haszna lett volna bel le, ezért a község részére átengedett erd s legel területekr l (a szomszédos Esterházyakkal ellentétben) a püspökség nem vágatta le a fákat, hanem azt a parasztoknak adta.

Lényegesen más volt a szomszédos Vaszar és Ág helyzete. Itt az Esterházy uradalom 1813-ban végzett regulációt. Minden bizonnyal a falvak bels sége is ekkor változott szalagtelkessé. Vaszar 1785-ben még a kontinuuus, „rendezetlen belterület ” falvakra jellemz alaprajzot mutathatott:

„A falu házai szétszórtan helyezkednek el. Jelent sebb hányaduk dombon van. A németek házai lejt sebb helyekre épültek.”⁶⁰⁰

Az új szabályozás mindenben helyben hagyta a régi reguláció (1813) rendelkezéseit és elvette az azóta keletkezett irtásokat, szántókat, valószínűleg az összes, 1767 óta nyert irtásföld az uradalomé lett. A volt úrbéreseknak juttatott fás, erd s legel n az uradalom a fát kivágatta, a törzsökeit hagyta csak bent. Az erdei haszonvételekr l megjegyzik, hogy azokat eddig nem szabályozták, de „*az erd általában az uraság tulajdonát képezte*”. A természeti javakhoz való hozzáférés mértéke jelent sen megváltozott. Száz évvel korábban, a kilenc pontos felmérésben (1767) a bíró és az esküdtek még meglelégedéssel vallották, hogy az uradalom ingyen biztosít épületfát és faizásuk is ingyenes. Legel jükre sem panaszkodtak, mivel az uradalmi erd ben a gyepet szabadon használhatták.⁶⁰¹ A régi Vaszar határhasználata és életmódja egy tipikus hegyháti falut vetít elénk, melynek lakói a csekély mértékben megadóztatott irtásföldekb l, erdei legeltetésb l és háziiparból éltek, ez a helyzet a XIX. század intézkedéseinek következtében jelent sen módosult.

⁵⁹⁸ BML Úrbéri peres iratok, Egregy.

⁵⁹⁹ Ezek nagy részét 1767-t l 1860-ig irthatták a kárásziak.

⁶⁰⁰ Széchenyi-féle descriptio Kisvaszarra vonatkozó lapjainak magyar átírata: BML Községtörténeti kartotékok, Kisvaszar.

⁶⁰¹ BML Községtörténeti kartotékok, Urbárium (1767), 9 pontos kérd ív, Kisvaszar.

Az új rendelkezésnek a parasztokra nézve egyetlen pozitívuma volt, hogy az uradalom a kisházásoknak is juttatott erdőt, holott törvényileg erre nem volt köteles. A vaszari gazdák panaszából azonban kitűnik, hogy az uradalmi tagba esett irtásföldek cseréjekor az uraság nem vette figyelembe a földek valós kiterjedését, a gazdák a 60 évvel korábbi, 1807-es földkönyvnek megfelelő nagyságú földet kaptak. Azok a gazdák, akik hegyi irtásföldekkel rendelkeztek, rosszul jártak. Az ági és vaszari földművesek és kisházások az 1880-as években a részükre juttatott legel területet feltörték, egymás között felosztották és ott takarmánynövények termesztésébe fogtak. Az Esterházy uradalom hatalmas összefüggő erdőségei birtokába került, ahová ezután a parasztember az uraság erdei napszámosaként vagy hajtóként léphetett be. Az elkülönözés hatását az alábbi (4. TÁBLÁZAT) táblázatban feltüntetett adatok jól tükrözik:

Falu neve	Teljes erdő és legel terület (kat. hold)	Uradalom (kat. hold)	%	Volt úrbérések (kat. hold)	%	Népesség (f)
Ág	1426,6	1110,2	77,8	316,4	22,2	582
Kárász	647,1 (990,7) ⁶⁰²	387,5 (482,7)	59,9 (48,7)	260,4 (432,3)	40,1 (43,6)	586
Kisvaszar	3214,8	2864,7	90,9	350,1	9,1	662
Kisbattyán	587	494	84,2	93	15,8	236

4. TÁBLÁZAT: Erdők és legelők megosztása négy hegyháti községben az 1853-as rendelet után

Az erdők és legelők elkülönözése uradalmanként, községenként különbözött. A mecsekjánosi parasztok egyáltalán nem kaptak erdőt, mivel a község csak 1847-ig élt faizási jogával. Az uradalom összesen 34,5 holdat adományozott a falunak. 82,5 hold maradványt és kenderföldet, továbbá 99,5 hold erdő örökváltság megfizetése mellett bocsátott rendelkezésükre, átadás előtt az erdőt leirtotta. Budafán a rendezéskor az uradalom (pécsi székesegyház) jóval több földet talált a volt jobbágyok kezén, mint az urbárium idejében volt. A 347,75 holdnyi szántó és 64,584 kaszásnyi rét többlet 2/3-át örökváltság fizetése nélkül kapták meg a budafaiak. A mánfaiakkal is kegyes volt az uraság, a 457 holdnyi többletet örökváltság fejében átengedte és a kisházások is 1/8 teleknek megfelelő erdő- és legel-illetményt kaptak.⁶⁰³ Mindezen példákból jól látszik, hogy a törvényi elírások ellenére

⁶⁰² Az 1767-ben felmért legel és erdő területből 1860-ra 325 kh-at kiírtottak a kárásziak, a megosztás tárgyát az erdőségek és legelők képezték, azonban az irtásföldekről is döntöttek. Ennek a kiírtott erdő területnek a fele lett az övék. Az egykori erdőből való tényleges részesedést ez az adat jobban mutatja.

⁶⁰³ Andrásfalvy 1978b. 494.

a volt úrbéresek milyen nagymértékben ki voltak szolgáltatva egykori földesuruk jóindulatának. Úgy t nik, hogy a székesegyházi és a püspöki falvakban az irtványok odaajándékozásával az uradalmak jelent sen javítottak a parasztság földhelyzetén.

10.2. Az elkülönözések hatása a gazdálkodás rendjére (erd k, szántók, sz l k helyének változása, állattartás átalakulása)

Az egregyi birtokrendezések során legel becs t készítettek, a falu határában 33 kh (1,5%) *tiszta legel t*, 259 kh (12.1%) *bokros legel t* és 1845 kh (86,3%) *legel erd t* mérték fel.⁶⁰⁴ A legel k elenyész kivétellel erd s, bokros területek voltak. Az összeírásban alig találunk olyan helyet, amit „gyöpnék” neveztek volna, vagyis, ami a mai értelemben vett legel nek számított. A meglév gyepes részek is inkább az utak, csapások mentén kis darabokban, szanaszét „hevertek”. Az erdeinek és bokrosnak min sített legel ket az összeírás általában alig használhatónak min síti, s több helyen kitér rá, hogy ott a marha csak a hajtásokkal, levelekkel táplálkozhat. Úgy t nik, a gazdasági iskolát végzett gazdatisztek az erdei állattartást maradi, felszámolásra ítélt gyakorlatnak tarthatták, mivel Komló legel perében az erd knek nem tulajdonítottak különösebb (legel) értéket, az uradalom képvisel je szerint oda csak „h sölni járt” a jószág. E jogtalannak vélt felvetésre a falut véd Majorossy János így válaszolt:

„Az erd -legel b l, azért mert azt a fák árnyazzák be, egy talpalatnyit sem lehet lehúzni [ti. értékéb l csökkenteni], mivel a fűvön kívül a fák ág-bogait (rügyeit) fattyúhajtásait, s még a fák alatti cserjét is legelték a barmok, így a fák által elfoglalt helyet nem mondhatni oly használhatatlan helynek, hogy a legel térb l mint nem legel t leszámítani lehetne, s t, éppen a fák tették el nyét és értékét az erd -legel nek, f leg Jánosi községben, ahol a barmok az erd -legel nem létében éhen veszttek volna... nem igaz, hogy csak h sölni jártak... mert az erd -legel volt a községben az egyedüli legel miután a tiszta legel inkább k szikla, mint legel .”⁶⁰⁵

Magyaregregyen a falutól távolabb es irtásföldek az uradalom tulajdonába kerültek. Az uradalom nem óhajtott szántóföldi gazdálkodást folytatni ezeken a tagolt, erd k közti szántókon, inkább beerd sítette ket. Minden földbirtokos így cselekedett, ahol összefügg erd uradalmak kialakítására volt lehet ség. Az Esterházy uradalom vaszari, ági, gerényesi birtokain ekkor sz ntek meg a kiterjedt irtás eredet szántók, amelyek a *Somlyón*, vagy a *Csúszó-hegyen*, a *Codollón* és a *Seb k-dombon* húzódtak (105. KÉP; 106. KÉP). A püspöki

⁶⁰⁴ BML Úrbéri iratok, Magyaregregy, 1860.

⁶⁰⁵ Andrásfalvy 1978b 493–494.

uradalom más falvaiban is felhagyták a szántókat, mindmegannyi mecseki irtásföld vált parlaggá, majd erd vé Vásárosdombótól Váraljáig. A legértékesebb vagy legkeresettebb fa ekkor a fenyő lehetett, mivel az egykori irtásföldek helyére leggyakrabban ezt ültettek (f kényei fenyő, fekete fenyő, lucot és alárendelten vörösfenyő is). A fenyő egészen az 1950-es évekig, sőt némely helyeken napjainkig helyben maradt, több vágásfordulót is megért (107. KÉP; 108. KÉP). A fenyvesek tájképi és gazdasági szempontból is sok haszonnal kecsegtettek, fáját f kényi épületfaként hasznosították és gyantáját is rendszeresen csapolták. A mecseki fenyvesek kedvelt pihenő helyekké váltak, az uradalom vadászati céllal fajdokat is telepített.⁶⁰⁶

Az erdő közti szántókért a parasztok falu közeli ún. csereföldeket kaptak az uradalomtól. A csereföldekről jegyzékek maradtak fent, de a népi emlékezet is meg őrizte, hogy egy-egy határrész milyen módon és mikor került a gazdák tulajdonába. Az egeregyiek például a távoli *Aranyosi-oldal* helyett ekkor kapták meg a *Szakadást*, ahol szántót és legeltetőt alakítottak ki.⁶⁰⁷ A Nyírfánál és az Aranyosi-oldalban termelt „jó acélos búza” emléke napjainkig fennmaradt.

„Őregapám mesélte, hogy innen végig lehetett látni egészen a kárászi Bükkig, a hátakon mindenütt szántók voltak, egymást érték a kényeket hordó szekerek.”⁶⁰⁸

Az elcserélt birtokon a legtöbb esetben szántót alakítottak ki. Az egeregyiek ekkor törték fel az *Apállázát*, ami a legeltető becső szerint aránylag jó, keleties dőlésű legeltetőként írt le, ami alkalmas lenne akár szántó létrehozására is (109. KÉP). Kárászon ekkor vághatták le az *Oldalföldeket* és a *Szállási Bükk* egy részét. Ez utóbbit a község a kisházások között osztotta fel (110. KÉP; 111. KÉP). A területen több száz éves nagy makktermő fák álltak, s mind a nyugatias fekvése mind pedig meredeksége miatt kimondottan elnyitlen fekvésnek számított (112. KÉP). A falvak közelében, újonnan kialakított szántóterületekre jellemző, hogy azok nehezebb mívelhető, meredekebb földek voltak, mint a régi irtású, hátakon, tetőkön fekvő „igyenős” földek.

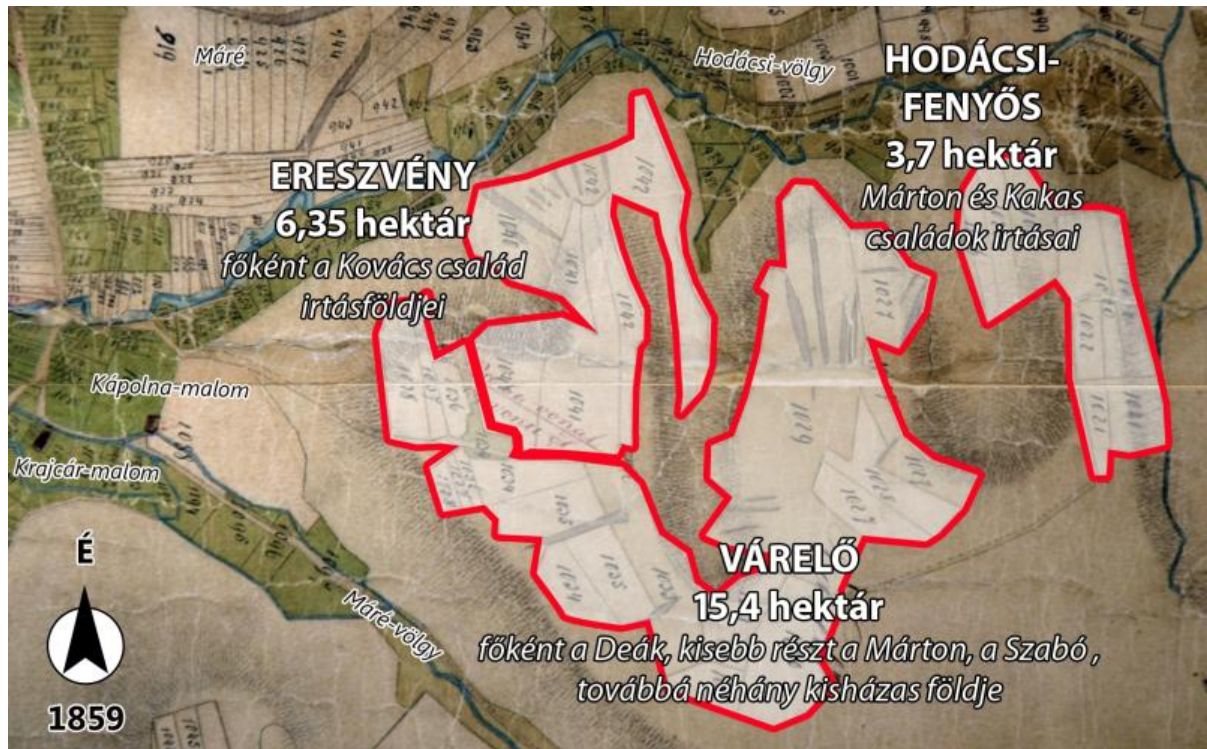
Az elkülönözés hatását jól megfigyelhetjük a *Máré környéki irtásterületeken*, ahol az *ereszvényi, várelői* és *hodácsi* irtásföldek egymás fölött, 15-20 méter szintkülönbséggel helyezkedtek el (18 ÁBRA; 19. ÁBRA). Az uradalom és az úrbéresek közötti határvonalat (az elkülönözés határát) a dombok alján húzták meg. A terület keleti része a *szerecsen-hegyi* szántókkal együtt az uradalom tulajdonába került. Ezek a területek egykoron a Máré várához

⁶⁰⁶ A régi szőlők helyén Komlón is fenyőt ültettek: Andrásfalvy 1978b. 502.

⁶⁰⁷ Reuter 1961b. 352.

⁶⁰⁸ Tartalmi idézet Füzi Gyulával folytatott beszélgetésből. Kárász, 2011.

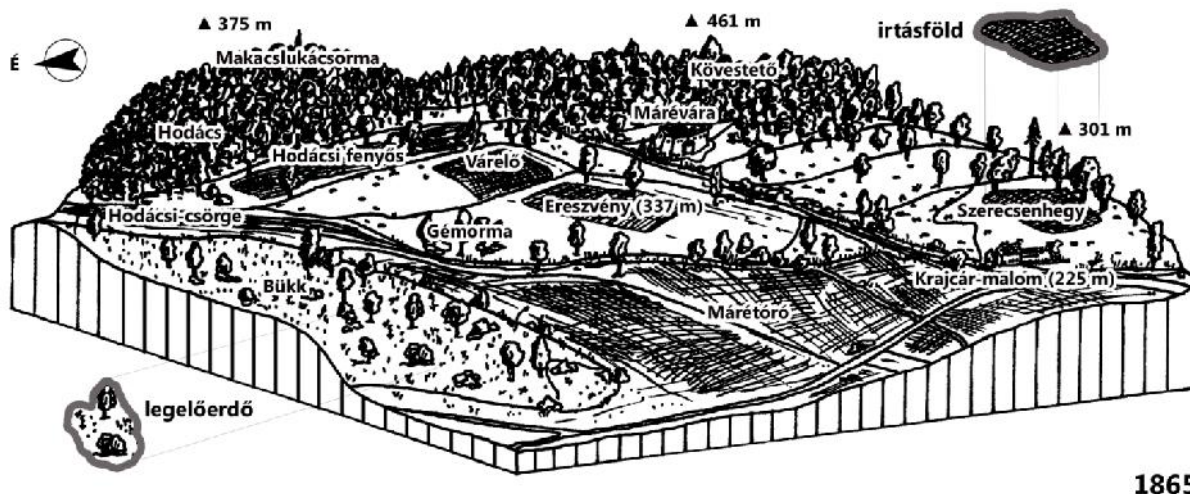
tartozó Hodács, Cikó, Méré és Szegefalva szántói lehettek, s minden bizonnyal a török után tisztogatták ki őket ismét az 1865-ben is itt birtokló családokéi (18. ÁBRA).

18. ÁBRA: A magyaregregyi Várelőn fekvő irtásföldek és tulajdonosaik 1859-ben
Szerkesztette és rajzolta: MG

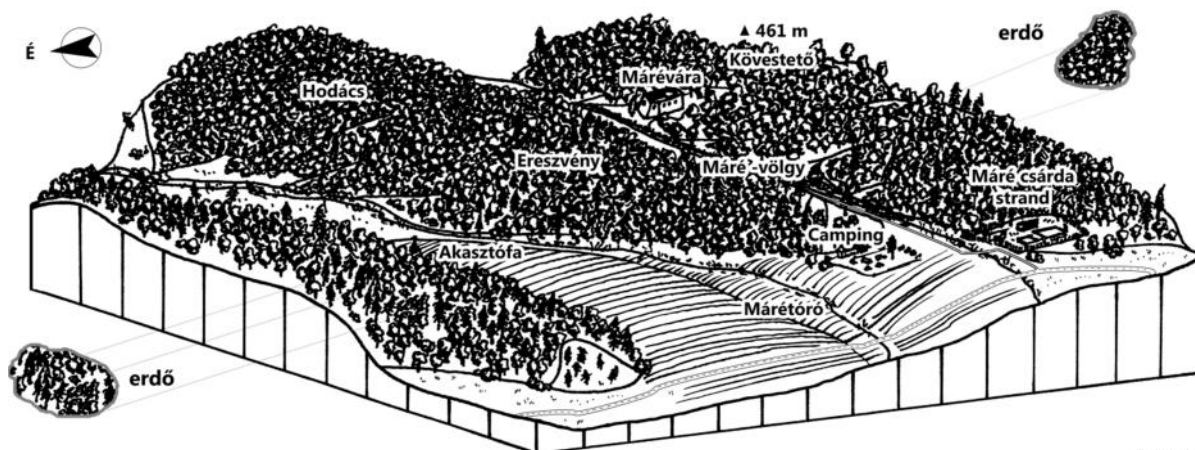
Az elkülönítés után a parlagba itt is fenyőt ültettek. Az irtásföldek platóján ma is jól megfigyelhető a szántás egykori pereme (113. KÉP). Varga Anna növényföldrajzi vizsgálatai és a terület erdészének, Partos Kálmánnak a megfigyelései szerint az irtásföldek helyén felújított erdők (elsősorban kocsányos tölgyesek) növekedési üteme és állapota elmarad a bolygatatlan területeken lévő erdőtől.⁶⁰⁹ A vizsgált területen ma csak az egykori Méré város helyén, Mérében, Mérétarón, Akasztófán megmaradt földet (20. ÁBRA). A Hodácsi-völgy kaszálóit felhagyták, az irtásföldek ismét beerdültek. A dombperemi, ún. bükk erdős legelvényeserdővé vált, a nagy tömegű csertölgy, kocsányos tölgy, gyertyán és hárs mellett alárendelten bükk található benne.

⁶⁰⁹ Máté – Varga 2011.

1865

19. ÁBRA: A Mátré-vár környéki határrész tájhasználat az elkülönözés el tt
Tusrajz: Hervanek József. Szerkesztés és utómunkák: MG

2012

20. ÁBRA: A Mátré-vár környéki határrész tájhasználat napjainkban
Tusrajz: Hervanek József. Szerkesztés és utómunkák: MG

Az elkülönözéssel megváltozott a m velési ágak térbeli rendje. Az 1860 környékén született generáció még jól emlékezett az elkülönözések el tti helyzetre.

„Régön az egrögyieknek nem itt vótak a f gyeik, hanem a Gyürei Tanyán, Sáfrányrétön, Lozákon, ahun most a fenyves van. Meg a Nyárágy is fordítva vót, ahun szántanak az valamikor erd vót.”⁶¹⁰

„Az én apám mesélte, hogy a templomon kívül, erre a templom felett vótak a sz l k öregapja idejében. Apám gyerekkorában már nem ott vótak. Most is meglátszik minden vágónak a hele; ez az 1840-es évek

⁶¹⁰ Dics Imre, Magyaregregy, 82 é. *Paraszti gazdálkodás ismeretanyaga, szókinccse Magyaregregyen*. Gy jtötte Fóris László, 1973-74. BMMI Néprajzi Osztály. 6-75. F. 1. p.

*el tt volt. Ahol pedig most sz l hegy van, ott fenn a tet n erd volt. S ahol régen voltak a templom felett, most ott van erd .*⁶¹¹

*„A régi település a templomtól délre húzóódó sz k völgyben volt, mert ott jobban védve voltak a portyázó tatár, és török csapatoktól. A kevés m velhet földterületeik is inkább a települést l délre fekv hegyek laposabb területein voltak.”*⁶¹²

Manapság csak az éles szem természetjárók, vagy az öregek visszaemlékezéseit érdekl déssel figyel k tudják felidézni, hogy az 1860-as évek milyen nagy átrendez ést hoztak. A térhasználat átformálódását a kés bbi, még drasztikusabb változások elhomályosították.⁶¹³

Nem csak a földbirtoklásban, de a gazdálkodásban is új trendek jelentkeztek. A gabona vetésterülete folyamatosan n tt, azonban ebb l piacra sosem futotta, jó ha a kenyér kitellett bel le. A népesség gyarapodásával n tt a kalászosok fontossága, ugyanakkor a fajtaválaszték sz kült. Igen kevés kölest, hajdinát, tiszta rozst termesztettek. Több búzát, kétszerest, árpát. A régi verbunk strófáját is másként énekelték:

*"Hücs ki, disznó, a buzából, mer a buza drága,
Ha megtudja a gazdája, száz forint az ára."*⁶¹⁴

A gabonatermesztés jelent ségének fokozódását mutatja a sarló-kasza eszközváltás is, ami a vidéken az 1890-es évek végén következett be. A partosabb helyeken még kés bb is „saróval” arattak. A jelzett id pont táján sz nt meg a háromnyomásos gazdálkodás is, „*az egész határ be lett vetve, aztán lett több gabona a faluban.*”⁶¹⁵ A parasztság minden talpalattnyi földet feltört, kihasznált. Az abaligeti Hergert családnak a falu állomás felé es határrészében volt egy rendkívül meredek, partos szántódarabja, amit mindig tisztán hagytak, nem hagyták, hogy az erd feln jön olyan meredek volt, hogy csak kapával tudták megmunkálni, f leg búzát vetettek bele.⁶¹⁶ Kárászon az 1900-as évek elején jelent meg a

⁶¹¹ Sáska István, Kárász, 83 é. (1966), gy jtötte Andrásfalvy Bertalan.

⁶¹² Kereszturi 1991a.

⁶¹³ Takács Lajos (1978. 236.) Várong monográfiájában írja, hogy a várongi öregek nagy keser séggel emlegették az 1860-as éveket, amikor – ott is – elvették t lük az irtásföldeket, határuk a felére zsugorodott. „Elvették a papok a földjeinket. Azért szegény a falu! Azért kicsi a határ!”

⁶¹⁴ A „Hücs ki disznó a berekb l” kezdet dal egregyi változata (vö. 6.5 fejezet), melynek a kezd strófája alkalmazkodott a megváltozott gazdasági helyzethez. A verbunk dallamú dal szövegét közli: Paksá 2010. 46. Paksá Katalin szerint (szóbeli közlés) a nagy területen elterjedt népdalszövegek szívesen öltenek helyi jelleget, s a példa alapján hozzátehetjük, az életmódhoz is alkalmazkodnak.

⁶¹⁵ Sáska István, Kárász, 83 é. (1966), gy jtötte Andrásfalvy Bertalan.

⁶¹⁶ Hergert (Sajgóné) Éva, 77 é. (2010)

váltóeke, amivel a domboldalakon is tudtak szántani. A szántók a helyiek elmondása szerint egészen addig terjeszkedtek, „amíg a ló fel nem bukott”, „ameddig a mókus hanyatt nem esett” vagyis amíg a meredek oldalakat állati és kézi erővel megművelni lehetett.⁶¹⁷ Korábban elképzelhetetlen lett volna a meredek domboldalak felszántása. A vaskormányos ekék megjelenése előtt a szántáshoz négy, vagy hat ökör kellett és két ember, egy aki az ekét fogta és egy, aki az ökröket vezette. A feudális időszak térképein nem látunk szántókat a meredek domboldalakon. A parasztság tehát a században az egyre szűkebbé váló lehetőségekhez mérten praktikus módon átrendezte, átszabta maga körül a tájat. A munkaintenzív növénykultúrák a falu köré csoportosultak, de egyúttal szétszóródás is bekövetkezett, hiszen az egyes parcellák, növényfajták helyét tetszőlegesen változtathatták. A szegényebb, kisföldes családok örültek ha a határszélen hozzájutottak egy kis szőlő- vagy krumpliföldhöz, akár a szomszéd falu határába is átjártak. Nagyon nagy különbség volt az egyes falvak határának a termőképessége terén. Ezt szemléltetik a kataszteri tisztajövedelmet mutató adatsorok. A Hegyháti járás területén Mágocs, Csikóstöttös, Vásárosdombó, Jágónak és Kaposszekcső határa volt a legtermékenyebb.⁶¹⁸

Az állattartásban is átrendezés zajlott. A régi szürke magyar marhát felváltotta a *bonyhádi tájfajta*. Az igásállatok terén is fajtaváltás ment végbe, az ökrök helyett lovat fogtak az eke és a kocsi elé. Megjelent az ún. *muraközi fajta*, amely nagyobb és erősebb lévén sok területen kiváltotta a melegvér, apró termetű, de sebesebb magyar lovakat.⁶¹⁹ A régi siskadisznót (ami még a török alatt, ráció közvetítéssel jelenhetett meg a tájon) felváltotta a zselici pásztorok által „dög”-nek hívott *mangalica*. A hússertés csak később, az 1940-es évektől terjedt el. A legeltetés rendje is teljesen átalakult, a félvad siskánál könnyebben kezelhető, mangalicából és rikés disznóból (siska és mangalica keverék) álló disznófalkát („*fókát*”) kanász („*rikkancs*”) vezette a disznólegelre. Baksay Sándor a somogyi kanász temperamentumának, küllemének változásával illusztrálja a kötetlenebb tájhasználat megszűnését:

„De az erdek ritkúlnak, az irtások tágúlnak, a majorok szaporodnak, a csárdák pusztúlnak, a kanász dicsőség napja lehanyatlik, és a tenyérszíri széles vörös posztóval szegélyezett, selyemvirágokkal kihányt kanász szőrt tisztos pitykés dolmány váltja fel, balta helyett ártatlan furkósbot lesz a kezében; és káromkodás helyett halk fütyentéssel kormányozza a kocsát az az emberséges, bár kissé szennyes, nyírt hajú polgári alak, a ki a fatörzsön ülve, figyelemmel olvassa a múlt heti újságlapot, melybe

⁶¹⁷ Dobos László, Kárász, 46 é. (2004); Füzi Gyula, Kárász, 55 é. (2013).

⁶¹⁸ Baranya kataszteri tisztajövedelme 1914. A adatsorok részletes bemutatásától most terjedelmi korlátok miatt eltekintünk.

⁶¹⁹ Kiss (Z.) 1978. 209.

szalonnáját takargatta az asszony. Hatalmának egyébként is hanyatlania kellett. [...] De az irtások terjedésével, a majorok szaporodásával, a vadas erd k megtilalmazásával birodalma egyre sz kebb határok közé szorúlt, s az hanyatlásával arányban növekedett a selymes birkák reinek tekintélye.”⁶²⁰

A lovakat, amelyeket korábban a réteken és erd kben éjjel is legeltették ezután a háznál, istállózva tartották. A régi, apró, inkább fészerre hasonlító, rakott fallal készült, szalmatetej istállók helyét a századforduló után már új módon épített istállók foglalták el. Az új istállópajták k alappal és magas lábazatra épített, téglafalú (vagy vályog), cseréptetej épületek voltak. Egy-egy jó gazda istállójában átlagban 5-10 marha, növendékeik és 2 ló volt. Az istálló a gazdaság címere lett. Utcára néz falait gyakran vakolatdíszekkel (lófejjel) és téglasoros dísszel ékesítették. Az istállóra nagyobb gondot fordítottak, mint a lakóházza, általános vélekedés volt: „a jószág helye az els ”.⁶²¹

Az uradalom birtokába került területeken a rendezés után megsz ntek az erdei szállások, a falu közelében viszont lassabban t ntek el. A régi rendben, pásztorként felcseperedett és immár öreg korba lépett parasztok nehezen adták fel az erdei legeltetés hagyományát. A visszaemlékezések szerint az egregyi és kárászi parasztok még az 1870-80-as években is az erd n legeltettek, tanyájuk a *Sárfrány-réten* és a *Dankai-katlanban* volt.

„Kárásznak nagy határa volt. Volt az erd ben egy katlany, hogyha egy hétig is esett az es , nem ázott át az erd , akkora fák voltak, itt éjjelezték az emberek, a legények. Ez a Dankai legel közt volt, Dankai katlanynak nevezték ... 1867-ben volt az elkülönözés, de még utána is ott rizték éjjele, de mindig jobban fogták, ellen rizték [ket].”⁶²²

A távoli szállások és a rideg pásztorok felszámolását követ en, az els világháború után a faluhoz közeli szállások is megsz ntek és csak azok maradtak meg, ahol az istálló mellett pince vagy szérü („szürü”) volt. Egregyen ma is áll néhány pincével egybeépített szállás. Az elkülönözés után csak a községi legel re szabadott kihajtani, a legel jog pedig a birtok arányában illette meg a falubelieket. Kárászon 10 hold erd és 3 hold legel jutott egy egész telekre. A telkek aprózottsága miatt a gazdáknak többnyire ennek felével, negyedével kellett beérnie.

A gazdálkodásban bekövetkezett változások egyaránt megfigyelhet k a német és a magyar falvakban. Úgy t nik, a magyar községek csak kés bb, az elkülönözés után fellép

⁶²⁰ Baksay 1982. 466.

⁶²¹ A XIX-XX. századi gazdasági és társadalmi átalakulásról legrészletesebben: Andrásfalvy 1972; 1976a; 1978b; 1982a; 1996.

⁶²² Sáska István, Kárász, 83 é. (1966), gy jtötte Andrásfalvy Bertalan.

legel sz ke miatt tértek át az istállózásra. Ezért terjedt el a vetésforgó, sz nt meg az ugarlegel . Kulcsár József 1878-ben a Hegyhát cím írásában a közlegel felszakasztásának (felosztása) súlyos következményeire hívta fel a figyelmet. Kulcsár – talán az alsómocsoládi példából kiindulva – úgy látta, hogy az istállózás igen költséges és els sorban a szegényebb, kiscsönd parasztok (kisházások) számára nehezen követhet példa.⁶²³

A gazdálkodás változását a tej és tejtermékek és a hús iránt növekv kereslet is ösztönözte. A legtöbb tejterméket a bányászoknak (f ként Szászvárra) szállították, ugyanoda zöldséget és gyümölcsöt is vittek. Az erd n szedett fával, r zsével a környez városok piacaira jártak, a völgyeségi „pisli” jól eladható áru volt. A terményb l és a fából kézpénzhez jutottak, amib l az adót és a községi pótlékokat fizették be, a pénzforgalom azonban igen csekély volt, amit lehetett csere útján szereztek be.

Az 1860-as években a sz l földek helye is változott, bárhová plántálhattak már sz l t. A vékényi és kárászi határban ekkor t nt el a sz l a mecseki ormokról.⁶²⁴ A kárásziak a délies fekvés Nyullánkra, Nagyparra, Öreghegyre telepítették át sz leiket. A Nyullánkban 3 teraszszintet vágtak, ahol az id k során 50-60 pincelukat alakítottak ki. A filoxéra után (és talán el tte is) egy részükben krumplit és répát tároltak (114. KÉP). A pincék falán a legöregebb bejegyzés 1863-ból való, éppen abból az évb l – valószínűleg nem véletlenül – amikor a birtokok elkülönözése megtörtént és a régi sz l területek nagy része az uradalom tagjából átkerült a falu mellé, a völgybe (115. KÉP). A komlói földhivatalban található archív telexkönyvi bejegyzések szerint, a mecseki ormokon a XX. század elején még parlagon hagyott sz l k voltak. Az id sebb kárásziak szerint még az 1940-es években is jól kivehet k voltak a pincék és a vágók helyei az ún. „*Fehér des pince*” és a „*Likpince ódal*” nev határrészen (116. KÉP). 1895-ben a falvak sz leit tönkretette a filoxéra, a kés bb ültetett direkt term fajták jó termést hoztak, de min ségük elmaradt a korábbitól. A pécsi püspöki uradalom nem újíttatta meg a filoxéravész idején kivágott sz leit, kárászi birtokait felparcellázta és eladta a helyi gazdáknak.

Kárász 1865-ös és 1950-es térképét összevetve jól látszódnak a különbségek. A szántóterületek kiterjedtek, változásuk statisztikailag is mérhet .

⁶²³ Hegyhát, 1878. június 16-án. In Pesti 1992. 121–122.

⁶²⁴ Véékényben néhol egészen a TSZ szervezéséig helyben maradt a mecseki sz l . Szászváron, Császtán, Mázán, Váralján pedig a sz l els dleges helye a Mecsek maradt.

10.3. Elkülönözés hatása a helyi társadalomra, családösszetételre, munkarendre

Az 1870-es években még fennállt a régi rend, a magyarság alapvetően az erdei állattartásból élt, kevés kenyeret evett, táplálkozásában inkább a húskételek és más, növényi eredetű táplálékok, hüvelyesek, krumpli, káposzta stb. domináltak. A paraszti munka nagy része tavaszra és nyárra esett. A termőföldek nem igényeltek annyi gondot, odafigyelést. A régi nagycsaládban, amely épp ebben a korszakban történt el végleg, sajátos munkarend, nem évszaki munkamegosztás érvényesült. A gyerekek és az öregek éjjel nappal az erdőben voltak, őrizték az állatokat.

„Csak akkor jöttek haza, ha szántani kellett, ha dolgozni akartak, vagy ha télen bejött a rossz idő.”⁶²⁵

Ezt a munkarendet, a magyar családmodellt azonban kikezdte az idő, alkalmazkodtak a változó feltételekhez. A munkakörök specializálódtak. Alapvetően megmaradt a parasztember összetett tudása, világképe, azonban megváltozott a munkatempó és az élet rendje. A változásokat jól jelzi a háziipar átalakulása, főként a fazekasság, ahol a tárgykultúra változása is kitapintható.

A XIX. század végétől a cserépedények és a kályhák készítésében csak néhány új. „fazekasközpont” maradt meg. Amíg a parasztfazekas házilagos készítése a nagycsaládi vagy szellemiiparos keretek közé illeszkedett jóval több faluban éltek fazekasok („göloncsérek”). Kárászon például számos „göloncsér” élt, aminek az emléke mára teljesen kiveszett.⁶²⁶ A szászai göloncsérség még a XX. században is tartotta magát. A szászai, kárászi és egregyi göloncsértermékek talán a bakócaira hasonlíthatnak leginkább, egyszerre készített agyagedények, vizeskorsók, tejesköcsögöket készíthettek.⁶²⁷ A magyarhertelendi új fazekasság is a hagyományos nagycsaládi munkarendbe illeszkedett.⁶²⁸ A parasztfazekas gyártását magyarok és a svábok egyaránt űzték. A mesterség az XIX. század végétől kezdve új technológiákkal bővült, megjelent az engőbáz és a kemencék típusa is megváltozott, a hosszú, „német kemence” terjedt el. A szezonálisan, kiegészítésképp dolgozó parasztfazekasok nem vehették

⁶²⁵ Sáska István, Kárász, 83. é. (1966), gyűjtötte Andrásfalvy Bertalan.

⁶²⁶ A kárászi anyakönyvek bejegyzései szerint az 1850-es években a faluban öt fazekas dolgozott: Sipos Ferdinánd, Meder Pál, Zak Mihály, Heisz Joannes, Heisz Joannes. Utóbbi két fazekas Nádasdról került Kárászra, Zak Mihály pedig egy ízben egregyiként jegyzik be az anyakönyvbe. Az egregyi fazekasságról az új. „Fazeksgödör” elnevezése is árulkodik (Reuter 1961b. 364). Mezei Ottó kárászi fazekas elmondása szerint a Göloncsér név néhány évtizeddel ezelőtt még ragadványnévként élt Magyarereggyen. A kárászi Rák család felmenői között (1850 körül) is voltak fazekasok, akik a családi hagyomány szerint csak „tejesköcsögöket” készítettek. Az 1800-as évek végétől más mesterségeket űzték (csizmadia, majd cipész szakma). Rákné Deák Borbála, Kárász, 77. é. (2008).

⁶²⁷ A mecseki és a hegyháti fazekasságról: L. Imre 1977; 1978; 1980; 1982; Andrásfalvy 1978c. 338–339.

⁶²⁸ Dankó 1968.

fel a versenyt a közeli Óbánya, Nádas, Vaszar fazekastermékeivel. A tartósabb, díszesebb edények igen népszerűek voltak, kiszorították a parasztfazekak használatát a füsttelenné váló konyhából.

A XIX. század végén idejétmúlttá vált a „középkorias” termelési mód, voltaképpen ekkor szünt meg a frontier helyzetből adódó évszázados gazdálkodásbeli megkésettység. Kulcsár József szerint a magyar gazdák az 1890-es évekre „kapnak észbe”.⁶²⁹ A földtelenség azonban egyre nyomasztóbbá vált. A helyi gyáripar csak az 1920-as évektől kezdett munkát adni, számosan vándorbotot ragadtak, a végcél leginkább Szlavónia volt. A kis falvak túlnépesedtek, a termőföld ára rendkívül magas volt.⁶³⁰ A földnélküli parasztságnak álltak vagy felesbe, részébe vállaltak munkát a gazdagabb parasztnál. A parasztság számára a föld tulajdonlása volt a legfontosabb, a zálog, amivel jövőjüket megalapozhatják.

„...elvették a szájuktól, hogy földet vehessenek”.⁶³¹

Hiába volt meg a szerzési vágy és az életösztön, nagyon kevés föld volt csak eladó. Négyszögölenként vásárolták össze. Egy élet munkájába telt, míg a család egyről a kettőre jutott, bukni annál gyorsabban és nagyobbat lehetett. Az egyes falvak lakói egy-egy mez gazdasági munkafolyamat specialistáivá váltak. Sásdi Sándor regényeiben a két világháború közötti Hegyhát egyik legnagyobb problémájaként a világgazdasági válság jelenik meg, amely számos családot tönkretett, főként azokat, akik nem tudták visszafizetni a hitelből vett föld vagy a cséplőgép árát.⁶³²

A nagybirtokosok alig engedtek át valamit, vagy parcelláztak fel valamit óriási uradalmaikból. Kárászon a püspökség eladta a Dankó nevű erdőt (korábban legelőt), Szászváron Bakópusztát parcellázták fel a kisházások között.⁶³³ A földtelenség és a specializáció egyszerre teremtette meg a gazdagság, szegénység ellentétét, igaz a rossz határú mecseki falvakban nem alakultak ki jelentősebb vagyoni különbségek. A 15-20 holdas parasztot már nagygazdának mondták. A specializáció minden foglalkozási ágra jellemző

⁶²⁹ Jankó János az alábbiakat írta a plébánia népének szorgalmáról: „A gabonák igen ritkák, alig jött be a vetés mag. Emelkedik a gabonának az ára. Sokan, kiknek igás marháik és lovaik vannak, igaz, hogy a vaspályához is közszállítással igen sokat szereznek, most van olyan kárászi ki 600 forintig kapott. De ilyenek kevesen vannak. Többi tanyag pedig, különösen az egregyiek földüket sem mozdítják a vaspálya felé, inkább udvarokban az árnyékban hevernek.” Jankó János feljegyzései a kárászi historia domusban, 1872.

⁶³⁰ Kulcsár József szerint a föld ára átlagban 2-300 forint volt, amiért Szlavóniában hatszor akkora földet kaptak. Pesti 1992. 171.

⁶³¹ Sajgóiné Hergert Éva, Abaliget, 77 é. (2010).

⁶³² Sásdi 1955.

⁶³³ Várszegi 1990; BML Tanácsülési jegyzőkönyvek, Kárász; Sáska István, Kárász, 83 é. (1966), gyjtötte Andrásfalvy Bertalan.

volt. Az iparosok egyre inkább kizárólag az iparból éltek, mez gazdasági munkát már ritkábban végeztek. A bányászok között kialakult az ún. törzsbányászok vagy „gránerok” köre, akik kizárólag a bányamunkából éltek. A malmok közül többet bezártak, csak a nagyobb kapacitású üzemek működtek, azok, amelyek a vízen kívül más meghajtási módot is kiépítettek (szívómotor, gáz, szenes kazán stb.).

A változások nagy hatással voltak a falvak társadalmára. A házassági kapcsolatokat tekintve – országos tendenciákkal megegyezően – endogámia alakult ki. A falvakon belüli összeházasodás különösen az 1930-as évekre lett erősebb, de magyar a némettel még igen ritkán kötött házasságot. Az 1920-as évektől a katolikus falvakban is elterjedt az egyke. Kodolányi János Földindulás c. novellája és az abból készült film ragyogóan mutatja be az életösztönt, az élet tiszteletét összeroppantó közösségi normát, ami az egy utódot és a birtok egybentartását tartotta szem előtt. Ezzel szemben állt például az alföldi magyarok (pl. Szeged) telepese mentalitása, amely a gyermekáldást „t kének” tekintette. A katolikusoknál, sőt a németésnél is divatba jött az egyke, különösen a vékényi magyarok egykéztek, a falu híres volt kevélységéről és gazdagságáról.

„Fellépett a mint a jelek mutatják az eddig csak Vékényt jellemző „egyke” a plébána többi községeiben is. Egyik másik hiba is mutatkozik a polgár atyafiak is követik az úri morált – a válást és az ügy nevezett polgári összeállást. Anyagilag a nép helyzete mindig jobban romlik. Alig van ház, melyet ne terhelne súlyos adóság, de a cifraság meg van.”⁶³⁴

„A birtok, mert akinek egy gyeröke volt, annak az apjának csak egy gyeröknek kellett keresni. [...] apámnak voltunk öten gyerökök, ott az egy kereset öt felé ment ám! Aztán már, mi már a szegényök közé tartoztunk.”⁶³⁵

Számos régi vékényi család kihalt, a legnagyobb családok, mint a Hegedűs, Delibók, Fülöp, Tóth. A Völgységben a cifrázkodásnak – a plébános szavaival ellentétben – sem volt olyan nagy szerepe, bár a mulatságok, bálok, lakodalmak sok családnak okozták a tönkremenetelét. Andorka Rudolf megállapította, hogy az egyke nem köthet valláshoz. Sok hazai példát, köztük román, szerb, német egykéz közösségek bemutatását követően azt a konklúziót vontta le, hogy az egyke indítékai között a legfontosabb a közös a birtok, a vagyon egybetartásának az igénye.⁶³⁶ A kivándorlás is érintette a Mecsek-vidék népességét, noha úgy

⁶³⁴ Vitéz Kun Lajos kárászi esperes-plébános feljegyzése a kárászi historia domusban, 1931.

⁶³⁵ Dékány György, Vékény, 78 é. 2008.

⁶³⁶ Andorka 1981. 96, 107.

t nik a Mecsek ipara rendelkezett bizonyos munkaerő-felszívó hatással. A legnagyobb probléma továbbra is a Mária Terézia-féle úrbéri pátenstól kezdődő, hólabda módjára növekvő földprobléma volt.

Az elszegényedett családok földjeit a Hegyháton és a Völgységben a telepesek mentalitású németek vásárolták fel. Ez a folyamat bár az 1830-as években megkezdődött, úgy t nik, az 1860-as évek után teljesedett ki. Az Esterházy uradalom falvaiban a magyarság létszáma 1830-as évekig n , majd stagnál, végül a legnagyobb csökkenés 1860 után következett be. Mindez az erdei állattartáson egy korábbi környezethasználati modellen alapuló életmód (részben a földrendezések miatti) „csődjét” mutatja a változni képes, piacra termelő mentalitással, „modellel” szemben. A mocsolád tanító Kulcsár József így „jajdul fel” az egykézés hatásáról szóló versében:⁶³⁷

*„Elfogy a magyar szó, hol még el nem fogyott,
Idegen nyelv hangzik, faczip kopog ott,
Hol egykor eleid sarkantyúja pengett –
Eszmélj föl, óh magyar! Már ezt csak ne engedd.”⁶³⁸*

10. 4. Községi autonómia, legeltetési- és erdő birtokossági társulatok, önálló plébániák

Az elkülönözésektől kezdődően a paraszti közösségek kisebb területet használtak, vagyis nem volt joguk legeltetni az uradalom kezére esett területeken, fát is csak fizetség ellenében hozhattak onnan. A határbéli tevékenység a parasztság kezére jutott területekre koncentrálódott, ahol a földesúr birtokolt ott jóval kevesebbszer fordultak meg. A faizás rendjét ezentúl nem az uradalom, hanem az Erdő birtokossági és a Legeltetési Társulat szabályozta (idővel a kettő összeolvadt), melynek élén a község egy nagy tekintéllyel bíró gazdája vagy a bíró állt, akinek autoritását mindenki elismerte. Mindazonáltal az erdei legeltetés nem szűnt meg, csak kisebb területre szorult. A községi legeltető nagy része (főként az oldalas fekvésűek) ugyanolyan bokros, fás növényzetűek voltak, mint az elkülönözés előtt, talán valamivel kevesebb fát hagytak rajtuk. Az erdő- és legeltető részjog („jog”) adható-vehető volt (117. KÉP). A legeltető használatának a feltétele a közös legeltető tisztításon való részvétel volt.⁶³⁹ Egyes telkes gazdák („pógár”) elszegényedtek és mindent eladtak, mások pedig a jog megvásárlásával bővíthették a legeltetőre hajtott állatok számát, vagy éppen ezzel vált lehetségesé a

⁶³⁷ A magyar – német helycserével kapcsolatban: Pesty Frigyes kéziratos helynévgyűjteménye. Baranya megye. OSZK kézirattár, FM/1 3814/A (1865): Ág, Kisvaszar községek; Kulcsár 1896. 224, 234; Győre község (Cserna – Kaczián 1986. 90–96.); Hölbling 1845. 85–86.

⁶³⁸ Kulcsár József: Szózat a magyar néphez, 1901. In Pesti 1992. 104–105.

⁶³⁹ Petercsák 1997; Wellmann 1989.

jószágtartás beindítása, amiből aztán némi t kérére tehetek szert.⁶⁴⁰ Fként a kisházások számára volt fontos a községi legelő, nekik ugyanis nem volt elég takarmányuk, hogy a jószágot egész évben eltarthassák.

A közbirtokosság (erdők, ill. legelői közösségi tulajdonlása) rendszere nem csak érdekközösség, vagy gazdasági társulás volt. Egy-egy kis faluban szinte mindenki mindenkinek rokona volt, a közös erdőből hozták a fát, a közös legelőt használták. A társulatoknak pénztárosa is volt, aki számadást vezetett a bevételekről és kiadásokról. A községi erőforrásokat papíron egy érdekközösség birtokolta, a valóságban a falu egészének hasznára volt beléve.

„Ha valaki „épiült az fejthetőt ki, széphetőt ki, mert az ingyenesen volt”.”⁶⁴¹

A vékényiek a legelői vagy a Legeltetési Társulatok bányájában fejtették az építkezésekhez szükséges követet. A sárgaföldet a falu horgosainak az aljából vájták. Mázán a homokot a Kuruc-tetőből hozták. A magyar településeken hagyományosan jelentős volt a legelői erdő használat, az erdei legeltetés biztosította a jelentőséget. Az északabbi német falvakban kisebb volt a legelő, mivel nagy részüket feltörték. A legeltetési társulatoknak jelentős bevételeik voltak a kőbányából és a fa értékesítéséből. Mivel a szomszédos sváb falvaknak (Köblény, Szalatnak) már nem voltak kövük, ezért kőket a völgyes falvakból vásároltak. Minden falunak külön bikaistállója volt, továbbá pásztorháza, ahol a csordás, a kanász és a juhász lakott a családjával. Bért a falutól kaptak. Az apaállatnak a legeltetési társulat földjén termelték meg a szénát. *„A falunak kellett összefogni, összegyűjteni, hazahordani”.* A község tartott kanyar disznót is, továbbá kővet, ami a birkákat „befödözte”.

A község általában véve nagy gazdasági önállósággal bírt. A községi képviselői testületi jegyzőkönyvek (1932–1942) szerint a falu rendelkezett a vadászat jogával, amit minden évben hasznobérbe adott. Kárásznak tejcsarnoka, falkolája, hetipiaca volt. A falu gondot fordított a községi utak karbantartására, de emellett a hidak és vízárnokok karbantartásáról is gondoskodott. Minden ház (család) köteles volt részt venni a falut érintő közmunkákban. Amennyiben egy háztól nem érkezett ember, napszámost vettek fel helyette, akinek a díját az otthon maradó köteles volt megtéríteni. A falu mezőket és éjjeli őröket tartott. A községnek saját kocsmája volt, amelyet 1925-ben lebontott majd újjáépített. A

⁶⁴⁰ Kovács 'Budafai' József, Kárász, 82. é. (2007), Sarkadi Ferenc Géza, Kárász, 75. é. (2006); Papp 'Gyuri' István, Kárász, 78. é. (2005).

⁶⁴¹ Dékány György, Vékeny, 78. é. 2008.

vasútállomásnál állandó él állat-rakodót nyitottak. A vasúthoz vezet utat vármegyei segítséggel országúttá b vítették. Kárász gondoskodott a község szegényeir l, Decsi Lászlóról és Rumbus Imrér l, akiknek ruházatot és segélyt adtak. A községi intézmények is gyarapodtak. Vékényben 1891-ig nem volt iskola, addig Kárászra jártak a gyermekek iskolába. A vékényi iskolát a falu önerejéb l építette. A „konvenciót” a falu biztosította a tanító részére. A jegyz könyvekben egymást érik a gazdasági jelleg döntések, amelyek nem a közvetett úton szerzett (elnyert) források elosztásáról gondoskodnak, hanem egy öngondoskodó, helyi er forrásokkal (ideértve a humán er forrást is) gazdálkodó testület képét mutatják. A falvak önérzetesen ellenálltak minden beolvasztási törekvés ellen, önállóságra törekedtek. Szászvár és Császta összeolvadása a császtaiak ellenállása miatt hiúsult meg, akik a két falu között feszül örökös ellentétekre hivatkoztak.⁶⁴² A községvizsgálati jegyz könyvb l az is kit nik, hogy gazdasági mutatóit (állatszám, iparosok száma stb.) tekintve a község nem maradt el a Völgység más falvaitól.

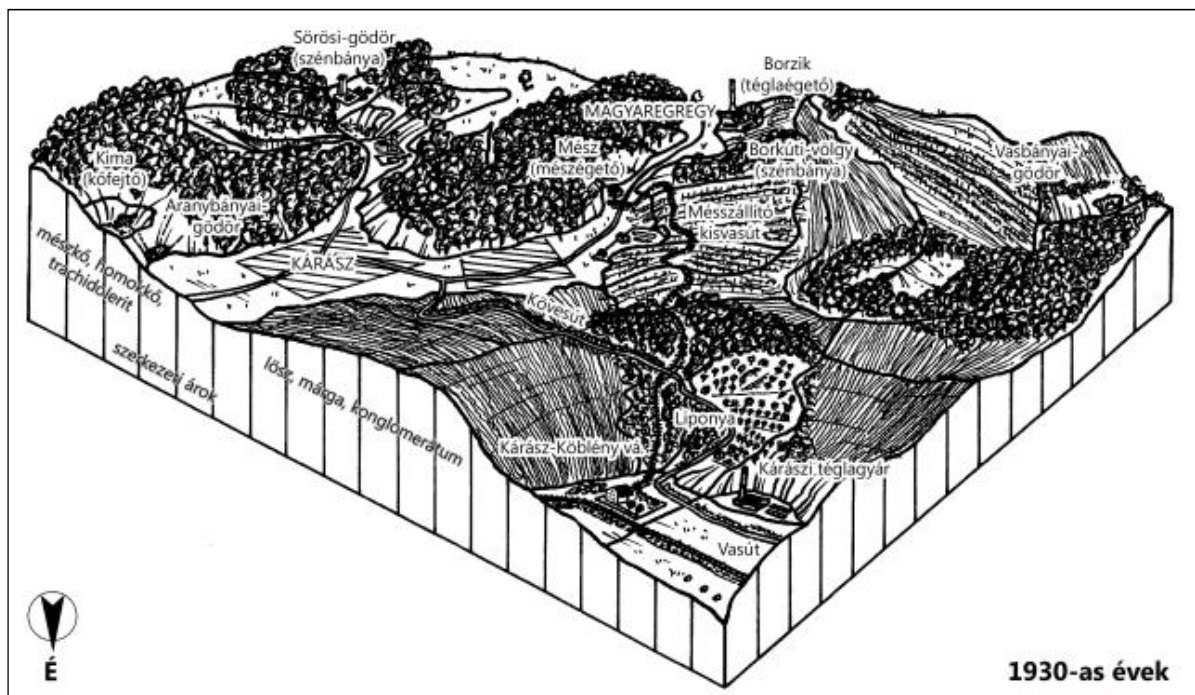
A községek önállóságát jelzi, hogy egyházi értelemben is törekedtek a különállásra. Ekkor már több falu önálló papot tart el, a filiák helyén plébániák n nek. A török óta egybetartozó szászvári plébánia is ekkor töredezik szét, Györe különvált, saját katolikus templommal és plébánossal, Mázát Györe alá rendelték, templomát 1913-ban szentelték fel. Magyaregregyen is új templom épült 1948-ban, a vékényi haranglábat pedig 1908-ban szentelték fel, itt a filiális struktúra azonban megmaradt, az anyaegyház továbbra is Kárász maradt. Az egész Mecsek-vidék területén megfigyelhet az önállósodás, Bakóca, Liget, Györe, Izmény, Csikóstöttös, Bonyhád-Majos, Hidas ekkor lett önálló plébánia, bár ekkor még nem mindegyik aktív.

10.5. Ipar, kétlakiság

A mez gazdasági munka mellett egyre nagyobb jelent sége lett az ipari munkavállalásnak. A Mecsek-vidék falvainak a népessége az 1880-as években érte el a maximumát, de az az 1930-as évekig nem n tt és nem csökkent számottev en. Mivel földosztás nem volt, más kenyérkereseti lehet ség után néztek, f ként k , és szénbányákba jártak el dolgozni. Az iparban dolgozók kétlaki életmódot folytattak, de a völgységi parasztok

⁶⁴² „Indok: a lakosság látszólagosan homogén, csak alaptermészetében elüt k, a községek. Császta lakosai elmaradottabbak, szegényebbek, iszákosak, veszeked k. Szászvár kulturfölényt igyekszik gyakorolni, azért van az egyesítés mellett, és az önálló császtai választókerület valamint az új eljárók önálló hatáskörének kialakítása ellen, mivel »a császtaiak esetleges érvényesülésének még elemi lehet ségeit is teljességgel kizárni igyekszik.« Az egyesítés elutasításának f indoka a lakosság állandó »el re láthatólag örök id kön át« egymással való szembenállása.” Ezen küzdelemben állandóan a császtaiak maradnak alul, mib l azután a község bels életében és a lakosság politikai magatartásában kiszámíthatatlan következmények fakadhatnak.” BML Községtörténeti kartertek, Császta, 1936.

csak „bányás”-nak emlegették ket. Mez gazdasági munkák idején (márciustól szeptemberig) otthon voltak, eljártak aratni, csépelni, vagy „felesbe”, „részébe” vállaltak földet. A munkába gyalog jártak (kés bb biciklivel), olykor napi 20-25 km-t is megtéve. A nagyobb bányüzemek (Komló, Szászvár, Máza, Pécs) mellett kisebb helyi bányák is sok völgséginek adtak munkát. Szinte nincs olyan mecseki falu, amelynek határában ne nyitottak volna szénbányát (118. KÉP). Kárászon már az 1800-as évek eleje óta bányászták a napszínre bukkanó telepeket. Az egregyi Borkúti-völgy iránt is élénk érdeklődést mutattak a bányavállalatok. Az ismert geológiai körülmények miatt azonban komolyabb aknákat nem mélyítettek. Kühnel Márton kárászi iparos a községben fészekodúgyárat létesített és az 1930-as években a Sörösi-gödörben szénbányát is üzemeltetett. Kárászon az utak javítását szolgáló kőbánya (trachidolerit) is működött, építőknek azonban inkább mészkövet fejtettek a Legeltetési Társulat kőfejtéséből (21. ÁBRA).⁶⁴³

21. ÁBRA: Kárász és Magyaregregy határának iparosodása az 1920-as, 1930-as években
Tusrajz: Hervanek József. Szerkesztés és utómunkák: MG

A bányák mellett szezonálisan cserép- és tégláégetők is működtek. Magyaregregyen a Borziki-hóró aljában, Kárászon a Liponyai-sűrű alatt állt téglagyár. A kárászi gyár volt a jelentősebb, a környékbeli (Dombóvár, Bonyhád) gyárak vetélytársává nőtt ki magát. A gyár

⁶⁴³ A bányászati kutatásokra és a kitermelésre vonatkozó irodalom: Babics 1961; 1967; Füzes 1997; Kereszturi 1990a; 1990b.

bezárására az 1930-as években került sor, a kárásziak szerint egy bonyhádi téglagyáros („a bonyhádi zsidó”) vette meg („lelépési díjat fizetett”) majd zárta be a gyárat. A kárászi istállóspajták többségét még a KS jel kárászi téglákból építették. A téглаégetésnek a környéken nagy hagyománya volt. A XIX. században a szalatnaki svábok háznál égették a téglát. Az éget kemencék az udvarok végén, a hostellokban sorakoztak (119. KÉP), az égetéshez szükséges agyagot is ott bányászták.⁶⁴⁴ Itt is jól megfigyelhet , hogy az egyes iparok, mesterségek kikerültek a háziipari keretek közül és el állításukat specialisták (céhek, manufaktúrák, gyárok) vették át. A vidéken meszet is égettek. Máré várához közel, a Mészkemence oldalában most is látszanak a „török kori” mészéget k helyei. Az 1920-as években egy nagyobb kapacitású mészéget t helyeztek üzembe. Kárász és Magyaregregy között az ún. „Mész”-en, az ott fellelt mészk t bányászták és égették ki. A mészport keskeny nyomtávú lóvontatásos iparvasúttal szállították a kárászi vasútállomáshoz. A vasút építéséhez szükséges engedélyt 1922-ben adta ki a községvezetés.⁶⁴⁵ A vasút egyik, mívesen kiképzett viaduktja ma is látható (120. KÉP). Kárászon 1921-ben aranykutatás kezd dött, de csak csekély eredménnyel járt, emlékéét az ún. Aranybányai-gödör rzi.⁶⁴⁶ A magyaregregyi Vasbánya-gödörben a két világháború között élénkült meg a magnetit kutatás, ekkor egy vízszintes kutatótárót is hajtottak. A kapitalizmus id szakában a helyi er források kutatása és felhasználása igen intenzív volt. Láthattuk, hogy szinte mindig volt a környéken olyan ipari vállalkozás, ahová a földnélküliek elszeg dhettek. Mindez mérsékelte a vidékr l történ elvándorlást és helyben tartotta a lakosságot. Fontos megjegyezni, hogy a községi er források hasznából közvetlenül a község és a lakók is részesedtek, hiszen például egy bányanyitás esetén a legeltetési társulat, a falu és a határban birtokló gazdák is kaptak bányapénzt.

⁶⁴⁴ A szalatnaki téглаéget kr l: Andrásfalvy 1972b. 146. Jankó János kárászi plébános 1839-ben Szalatnakon vett 4000 téglát borpincéjének építéséhez. Historia domus, Kárász.

⁶⁴⁵ BML Községi jegyz könyvek.

⁶⁴⁶ Kereszturi 1990a.

11. Ötödik formáció: üzem, szövetkezet (1948–1989)

11.1. Földosztás, kollektivizálás, németek kitelepítése

Az 1948-as kommunista hatalomátvétel után az országot szovjet mintára alakították át. A változások, változtatások ekkor sem egyik évről a másikra történtek, illetve mentek végbe, a földbirtoklás rendszere csak 1960 után öltött tartósabb formát. A legfontosabb birtokjogi változás az volt, hogy megszűnt a termelő föld magántulajdona és az ipari üzemeket is államosították, beleértve a kis- és háziipart is. A földtulajdonlás az alábbi rendelkezések értelmében módosult:

- 1945-ben *földreformot* hirdettek, majd a potsdami konferencia rendelkezései szellemében, több magyarországi kormányrendelet alapján *kitelepítették a németiséget*.⁶⁴⁷
- 1948-ban bejelentették a *termelő szövetkezetek megalakítását és az ipari üzemek államosítását*. A magántulajdon szinte teljes felszámolására az ipar, a kereskedelem és a szolgáltatás területén 1949 decemberében került sor.⁶⁴⁸
- Sztálin halála (1953) után „*enyhülés*” következett, a Nagy Imre kabinet idején a TSZ-ből való kilépést is engedélyezték, de a termelő szövetkezet-szervezés az 1955-ös tavaszi fordulat után ismét megerősödött. A Völgyességben is ekkor jöttek létre az *első szövetkezetek*.⁶⁴⁹
- Az 1956-os forradalom következtében újra felbomlottak az addig létrehozott kollektív gazdaságok, a tiszavirág-élet id szakban *mindenki maga mvelte a földjét* és a berendezésükben meghagyott kisüzemek, malmok is ismét működni kezdtek.⁶⁵⁰
- A *kollektivizálás* 1960-tól újabb fordulatot vett, a *belépés teljes körű, kötelező érvény* lett, a házhoz tartozó kerti földeket leszámítva minden a szövetkezet tulajdonába került.

Az intézkedések következtében a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya drasztikusan csökkent, a „felszabaduló” munkaerőt az állami beruházások révén felfejlesztett ipari üzemek,

⁶⁴⁷ A kitelepítés végrehajtásáról, az 1945 és 1948 közti ki- és betelepítésekről részletesen: Füzes 1990.

⁶⁴⁸ Nagy 1998. 17.

⁶⁴⁹ Nagy 1998. 19. Szűcs Zoltán szóbeli közlése szerint az első győrei termelő szövetkezeti csoport 1945-ben alakult meg.

⁶⁵⁰ A malmok berendezését az államosításkor általában nem vitték el, hanem lezárták, „leplombálták” a malomházat.

városok szívták fel. Ez a folyamat két vonatkozásban is érintette a Mecsek-vidékét. Komlón, Szászváron, Mázán és Nagymányokon az ipari termelés sokszorosára nőtt, itt a népességszám meredeken emelkedett. Az említett ipari központok háttértelepüléseiről pedig megindult az elköltözés.

A háború utáni, 1945. március 15-én meghirdetett, az Ideiglenes Nemzeti Kormány által kibocsátott *földreform* először kisajátításra ítélte az 1000 k.hold feletti földbirtokokat, majd kisajátította a feudális eredetű úri birtokok 100 kh feletti és a parasztbirtokok 200 kh feletti részét is.⁶⁵¹ A földosztást helyi szinten a *Községi Földkiosztó Bizottságok* felügyelték és hajtották végre.⁶⁵² Ez a rendelkezés, vagyis a földek elvétele Baranyában és Tolnában egybeesett a németek kitelepítésével, amelyre 1946-ban került sor. A svábok földjeit és ingatlanjait már a kitelepítés megindulása előtt a telepéseknek adták. A hivatalos propaganda szerint „a hazaárulók, nyilasok, volksbundisták és háborús bűnösök összes ingatlanait” vették el. Nehezen elképzelhető, hogy e három kitétel egész községekre igaz lett volna, a mai napig sem tudni pontosan – csak sejteni lehet –, hogy melyik család miért került fel a kitelepítési listára. A Volksbund és az önkéntes SS tagságot illetően hivatalos dokumentumok álltak rendelkezésre, a részvételt a nemzeti segítség-igazolási eljárások keretében vizsgálták. „Az igazolások eredménye végülis nem elégtette ki a telepítésszerveket, illetőleg a telepítésekre jelentkező várakozásait, ezért a legtöbb esetben az igazolásokat nem is vették figyelembe. A döntéseket egészen más megfontolásból hozták. (...) „A földreform gyakorlati végrehajtásán vonatkozó szervekben (...) a kollektív felelősségre vonást érvényesítették”.⁶⁵³

A németek között sok Volksbund tag volt, de sokan voltak tagjai az ún. *Hűség a Hazáért* mozgalomnak is, amely Bonyhádon bontott zászlót. Szűcs Zoltán szerint a „rongyos mozgalom” a Völgységi járás területén érte el a legnagyobb szervezettségét.⁶⁵⁴ Füzes Miklós szerint a hazai németiség 2/3-a volt Volksbund tag, míg utóbbiakhoz a németiség 1/3-a csatlakozott.⁶⁵⁵ Bármelyik „párt” szimpatizánsai is voltak a svábok, a Wehrmacht és az SS egységeibe besorozták őket, a pártszimpátiát sem feltétlenül az ideológia határozta meg, hanem a földkérdés, főként az, hogy melyik párt ígért földosztást. A háború utáni politika valójában nem súlyozott, és nem a „valódi hazaárulókat” büntette, hanem a kollektív bűnösség elvét érvényesítette.

⁶⁵¹ Nagy 1998. 16.

⁶⁵² Országosan az Országos Földbirtokrendező Tanács, megyei szinten pedig a Megyei Földbirtokrendező Tanács koordinálta. Kopasz 1961. 152.

⁶⁵³ Füzes 1990. 46.

⁶⁵⁴ Szűcs 2007a 67.

⁶⁵⁵ Füzes 1990. 44.

A kitelepítés menete és falvankénti mértéke eltér volt. Minden németlakta faluban kitelepítési biztosokat neveztek ki, akik kijelölték a telepítésre ítélt családokat, azokról listát készítettek. A listára azok a gazdák kerültek fel, akiknél föld, jószág, értékes munkaeszközök voltak, győrei és szalatnaki beszélget társaim szerint:

„...csak a zsákmány számított”.

A kisebb vagyonú vagy zsellér sorsú családok jobb eséllyel maradhattak itthon. Szalatnokon a Vasút utcában szinte minden háznál maradtak lakók, nagy részük földnélküli volt, az iparban dolgoztak. A bányász lakosságot máshol sem telepítették ki (pl. Mányok), viszont több esetben ket is megfosztották házuktól, akik rokonoknál, apró zsellérházakban húzták meg magukat. A túlélők és a leszármazók ma is félve beszélnek a kitelepítések és a számkivetettség zavaros éveiről. Noha számos publikáció foglalkozott a kitelepítéssel, a kérdés úgy tünik a mai napig kibeszéletlen fejezete nemcsak a magyar, de az európai történelemnek is.⁶⁵⁶

Az intézkedések a falvak gazdarétegét távolították el, akik a földműveléshez, marhatartáshoz a leginkább értettek, cselédek foglalkoztattak, cséplőgépek voltak. A svábok helyére – ahogy az a szakirodalomból jól ismert – bukovinai székelyeket telepítettek, akiket az elrenyomuló partizánok és a szovjet hadsereg zűrt el a Bácskából.⁶⁵⁷ A székelyekkel együtt moldvai magyarok is jöttek, akik Egyházaskozáron és Szárászon állapodtak meg.⁶⁵⁸ A cseh-szlovák – magyar lakosságcsere következményeként felvidéki elzöttek is érkeztek, akik (és a „Szudéta németek”) a mai napig érvényben lévő ún. „Benes dekrétumok” értelmében szülőföldjükön váltak földönfutókká.

A második világháború utáni nagy népmozgások jól illusztrálják, hogy a tájtörténeti fordulópontok népességbeli átrendeződéssel is jártak. Az intenzív népességcserék a Mecsekvidék felkénnt azon területét érintették, ahol eddig is a legnagyobb népességmozgások voltak, ahová a török alatt rácok, majd utána magyarok, horvátok és legnagyobb számban németek kerültek. A kisebb, magyar többségű Mecsek-peremi falvakban (Magyaregregy – Kárász – Szászvár) nem volt kitelepítés, még az itt élő, német gyökere iparosokat sem telepítették ki. Magyaregregyen, Kárászon és Vékényben Pozsonyi Kornél jegyzetellenállása és a magyar lakosság szolidaritása miatt nem került sor a kitelepítésre, de Szászváron, Császtán sem vitték

⁶⁵⁶ A dél-dunántúli németesség kitelepítéséről szóló, narratívákra alapuló könyv: Füzes 1999.

⁶⁵⁷ A bukovinai székelyek áttelepítéséről szóló klasszikus munkák: Csupor Tibor: Mikor Csíkból elindultam, továbbá Albert Gábor: Emelt felvél c. könyve.

⁶⁵⁸ A moldvai magyarok hányattatott sorsáról szól Laczkó Mihály: Észre sem vettük magyarok lettünk c. könyve.

el a német származású családokat (az evangélikus györei németiséget viszont kitelepítették). Ennek oka valószínűleg a német lakosság nagyfokú asszimilálódása volt, erre utal a helyiek általános vélekedése, miszerint:

„Itt csak német nevek laktak, németek nem”.

E sokszor elhangzó mondat azonban kiegészítésre szorul. Bár az iparosok mindennapi nyelve az 1900-as évek elejétől inkább a magyar volt, ennek ellenére mindenki tisztában volt a német származásukkal, hiszen ők a magyar törzslakossággal nem házasodtak. A magyaroktól viseletükben is különböztek, asszonyaik „szoknyások”, „némöszoknyások” voltak szemben a „b szoknyás”, „magyarszoknyás” magyar asszonyokkal. A háború után több elbujdosott vagy fogságra hurcolt (és visszatért) köblényi, szalatnaki kisújbanai – és más sváb faluból származó – német család költözött a baranyai Völgységbe. Az eltérő anyanyelv és felekezeti csoportok összekeveredtek. A két világháború között és az után is sokan magyarosították vezetéknevüket. A mai élekek visszaemlékezései szerint az itt maradt svábokat belső ellenségnek állította be az állami propaganda, a sváb szó is pejoratív értelművé vált. Ezt támasztja alá egy szalatnaki asszony visszaemlékezése, aki szerint kislánya egyszer az iskolából haza érve sírva kérdezte: „*anyu, miért vagyunk mi svábok?*”⁶⁵⁹ A sváb elnevezés a németiségre nehezedő politikai nyomás ellenére (vagy talán épp azért) megmaradt a környékbeli németek csoportneveként.

A Tolna megyei németiséget Lengyelen gyűjtötték össze. Igen jó példa az ekkor elszenvedett lelki traumákra egy gazdag paraszt családból származó györei asszony esete, aki megszökött a gyűjtőhelyre, pincékben bujkált, majd visszatért szülő falujába. A faluhatárba érve összetalálkozott a kitelepítési bizottság tagjával, egyik „földijével”, találkozásukról az alábbi emlék él a helyi köztudatban:

*„– Hát te mit keresel itt?
– Jöttem haza!
– Neked itt nincs hazád!”*⁶⁶⁰

Az asszony egy kis zsellérházban húzta meg magát, házukba nem költözhetett vissza. A németek döntéséről kitelepítették, megfogyva, földjüket, értelmiségüket, és a munkabíró

⁶⁵⁹ Anonim, Szalatnak.

⁶⁶⁰ Anonim, Györe.

férfi népesség nagy részét elveszítve kezdtek új életet. A megpróbáltatásokat és a tapraállást így summázta egy szalatkai asszony:

„Levetk ztették a svábokat, de újra felölt ztek.”⁶⁶¹

11.2. Beszolgáltatások, kulákküldözések, parasztság elleni propaganda

Az 1940-ig született generáció emlékezetében élénken él a Rákosi rendszer parasztpolitikája és az akkor elszenvedett súlyos atrocitások emléke. A legtöbben a termény-beszolgáltatásokra és a kulákküldözésekre emlékeznek. A szolgáltatás minden parasztcsaládot érintett, meghatározott részt kellett adni gabonából, kukoricából, lisztből, állatból. Voltak, akik „feketén” vágta disznót, de ezek többségét utolérte a karhatalom, nagy volt a gyanakvás, az egymással szembeni bizalmatlanság. A szolgáltatással terhelt völgyégi parasztnak sokszor saját ellátásukra sem maradt elég élelmiszerük:

„Mikor jött a végrehajtó olyat is megcsináltak, hogy a vénd t rátették a sparheltra, hogy olvadjon le az oldalára ragadt zsír.”⁶⁶²

A Völgyesség területén a földbirtok nagysága alapján kevés gazdát min síthettek volna kuláknak, hiszen itt a 20 holdas paraszt már „nagygazdának” számított. A Völgyégi-pataktól északra fekv német falvakban több volt a föld, nagyobb birtokok voltak. Hivatalosan azok voltak kulákok, akiknél a gazdasághoz tartozó mez gazdasági terület tiszta jövedelme a 100 aranykoronát meghaladta.⁶⁶³ A valóságban – akárcsak a németek kitelepítésénél – bárkit listára tettek, aki „keményfej ” volt, a szövetkezet ellen lázított, vagy akinek megtörésével példát statuálhattak. Mindenhol akadt 2-3 családf , akit kulákklistára tettek és fenyegettek vagy börtönbe zártak, hogy ezzel megfélemlítsék és megtörjék a helyi parasztságot. Úgy gondolták, hogy ha a gazdagabbak és a falu „hangadó” parasztjai aláírnak, a többit már könnyebben beterelhetik. Ö. Kovács József monográfiájában *bekerítésnek* nevezi azt a stratégiát, taktikát, ahogy a parasztságot a szövetkezetbe való belépésre rábírták. A testi és lelki megfélemlítéseknek széles tárházát alkalmazták.⁶⁶⁴ Egy kárászi gazdát azért jelentettek föl és zártak egy hónapra börtönbe, mert az udvarán nem volt meg a t zoltáshoz szükséges, kötelez en el írt csákány, hordó és homok. Ismereteim szerint ez meglehetősen „közkedvelt”

⁶⁶¹ Anonim, Szalatkai.

⁶⁶² Anonim, Györe.

⁶⁶³ Nagy 1998. 18.

⁶⁶⁴ Ö. Kovács 2012.

praktika volt, Zeng várkonyban és csényben is hasonló indokokkal tartóztattak le gazdákat.⁶⁶⁵ A nagypapa korú gazda a börtön után beadta a földjét, az utódok szerint megtört, szóltan öregemberré vált. A megfélemlítés volt tehát a tsz szervezésnek az alapja, az agitátorok többnyire Komlóról érkeztek. A földek elvételén túl bevonták az iparendélyeket, leszerelték a kisüzemeket (malmok, f részüzemek, téglagyárok), elkobozták a csépl gépeket, traktorokat. Egy kisújányai parasztnak elvitték a csépl gépét, majd a falu határán szétverték, valójában nem volt rá szükségük.⁶⁶⁶

A parasztság ellen országos propaganda folyt, amelyre a következő képp emlékszik vissza egy magyaregregyi és egy szászvári kisföld gaza:

„A Rákosi rendszerben büdös parasztnak mondtak minket. Aztán amikor a városi idejött falura, nem evett, zabált mikor idejött. Azt nem látták, hogy mennyi munka van, csak azt, hogy pipázott meg tele van a kamra.”⁶⁶⁷

„Tömték az ipari dolgozókat. Mert a paraszt az nem volt szervezett ember, attól nem köllött félni, a csepeli munkásoktól köllött. [...] Ugye azoknak volt kenyér, meg hús, amennyit akartak annyit vettek, de a parasztember, hogy ha nem adta le a leadást, akkor nem kapott kenyeret. Meg húst se, semmit se. Az nem ehetett aki megtermelte, az nagyon csúnya dolog volt.”

A molnárokat és az iparosokat ugyanúgy meghurcolták. Egy szászvári molnárt 8 hónapra zártak be, mert a malmát nem akarta átadni az államnak. A börtön hatására sem változtatta meg a véleményét, ezért összevágták a vizeskereket, hogy a malom ne m ködhessen tovább. A molnár fia így emlékszik vissza a történetekre:

„Apámnak úgy fájt, mintha a saját lábát vágták volna le, majd bele bolondult”.

A malom 1950. február 25-én rőlt utoljára, s mivel a család is a malomban lakott a malom államosításával lakásukat és földjüket (ami a malom körül volt), tehát mindenüket elvesztették. A molnár nem sokkal ez után, 56 évesen halt meg. Fia – akivel 88 éves korában beszélgettem – az egyik utolsó, még él völgységi molnár. Emlékezetében így él a Rákosi-korszak és az államosítás:

⁶⁶⁵ Az csényi esetet Csapai János a zeng várkonyit Kutas Éva dolgozta fel néprajz szakos (PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék) szakdolgozatában.

⁶⁶⁶ Anonim, Magyaregregy.

⁶⁶⁷ Anonim, Magyaregregy.

„Egész életünkben dolgoztunk, mint az ökör és mégis üldözött emberek lettünk.”⁶⁶⁸

11.3. A TSZ megszervezése és gazdálkodása, az integráció fokozatai

I. A termel szövetkezetek szervezése három lépcsőben történt meg. Az első rendelkezésre 1956 előtt került sor, ekkor alakultak meg az első szövetkezetek. Kárászon 1955-ben jött létre az első ún. „Farkas-féle TSZ”, melynek vezetője Farkas József kisparaszti volt. Hivatalos neve „Mecsek Gyöngye” Mgtisz volt, tagsága 1955. IX. 22-én 9 család, 19 személy volt, összesen 147 kh-nyi földön gazdálkodtak. 1955. XI. 16-án már 32 tagja volt. A közösbe vitt állatállomány ekkor 13 tehén és 50 ló volt.⁶⁶⁹

II. 1960-ban fordulat következett be, kötelezővé vált a TSZ-be való belépés. Kárász második szövetkezete 1961. I. 19-én alakult meg,⁶⁷⁰ 1966. február 15-én Kárászon 64 tagja volt.

Néhány „csökönyös” gazda tartotta csak meg az állatait, noha saját földjük nem volt, jószágukat az árokpartokon, utak szélén és a szövetkezet által nem használt régi községi legelőkön legeltették, megmaradtak az egyéni legeltetés mellett.

„Szászváron volt 2-3 gazda, aki megmaradt egyéni gazdának. Hetesi Jani bácsi, Both Jani bácsi, az is megtartotta a gazdaságát... egy pár ember azért megmaradt maszékba.”⁶⁷¹

Ez a néhány szászvári gazda úgy tudta megtartani gazdaságának egy részét, lovait és egy holdnyi kaszálórétet hogy a bánya alkalmazottjai, bérfuvarosai lettek.

„Nem tudták elviselni azt, hogy nekik hat órákor oda köll állni és valaki azt mondja, hogy ezt tedd odább. K azt az önálló életet megszokták és K azt az önálló életet folytatták.”⁶⁷²

A TSZ megszervezésekor az új rendszer elfogadottsága terén nagyon sok múlott a vezetőik jóindulatán, hogy ti. a falu javát akarták vagy a saját hasznukat lesték.

⁶⁶⁸ Anonim, Szászár (Császtza).

⁶⁶⁹ Teczely Károly (Szászvár, amatőr helytörténész) kimutatásai a kárászi TSZ-ről, kézirat.

⁶⁷⁰ BML TSZ-ek adattára, K-1014.

⁶⁷¹ Takács Tibor, gazdálkodó, Szászvár, 75 éves, 2011.

⁶⁷² Takács Tibor, gazdálkodó, Szászvár, 75 éves, 2011.

„A TSZ alatti lét attól függött, hogy a vezető mennyire volt kommunista. A ... például kibaszott a néppel. A lucernát a falu másik határrészén mérette ki. Nem tudtak kijárni az emberek a lucernásba. Az apartheid teljesen más volt. Az volt ezeknek a kommunistáknak a filozófiája, hogy keményen pórázon tarthatók így az emberek, ha nincsenek állatuk, földjük, magántulajdonuk.”⁶⁷³

III. A TSZ-szervezés harmadik állomása a szövetkezeti integráció volt. Először Magyaregregyét, Kárászt, Vékényt és Szászvárt vonták össze egy közös szövetkezetbe, majd ezt az egységet egyesítették a Szárászt, Egyházaskozárt és Hegyhátmarócot magában foglaló egyházaskozári szövetkezettel. A hét falu határát magába foglaló integrált üzem neve *Egyházaskozári Haladás* lett. Az új szövetkezet székhelye Egyházaskozáron volt, de a gépállomás, a farakodó Szászváron maradt. Munkafelvételre Kozárra kellett utazni, majd onnan mindenki a maga részegységéhez ment tovább, akkor már a szövetkezet buszait, szállító járműveit igénybe véve. A szövetkezet 1989-ig működött ebben az integrált üzemi formában. A földművelési szakág mellett magában foglalt egy erdészeti szakágot is, ami a beerdősített területek illetve a szövetkezethez került egykori községi legelők és erdők erdészeti felügyeletét és kezelését látta el. A szövetkezetnek halastavai is voltak.

11.4. A város hatása a falvak életére

A változások hatására a fiatalok döntéshelyzet elé kerültek. Többségük nem állt be a szövetkezetbe, inkább az idősöbbrök és a nők lettek TSZ tagok, a fiatalok és különösen a férfiak, az iparban helyezkedtek el. Az Egyházaskozári Haladás termelői szövetkezet átlagéletkora 1964 és 1967 között 45 és 50 év között változott.⁶⁷⁴

„Azok az öregek léptek be a térszbe, aki nem tudott máshová menni má. És valakinek be kellett állni, mert a földeket be kellett vinni a térszbe és a földekkel be kellett lépni. És akkor a családból az öreg beállta a TSZ-be. Mit tudom én a városban meg a fia azok meg bányászok voltak.”⁶⁷⁵

A fiatalok előbb tanulni mentek a közeli városokba, majd ott is ragadtak, lévén, hogy akkoriban fejlesztették fel a bányákat és más ipari üzemeket, amelyek biztos állást, lakást, előrelépést ígértek számukra. Ekkor épült ki Komló, bányáit az 1950-es évekbeli nagy beruházások az ország legnagyobb bányáüzemeinek sorába emelték.⁶⁷⁶ Szászváron új aknákat (Béke-akna) nyitottak és ekkor még Váralján és Nagymányokon is működtek aknák.

⁶⁷³ Anonim

⁶⁷⁴ Halász 1991. 192–193.

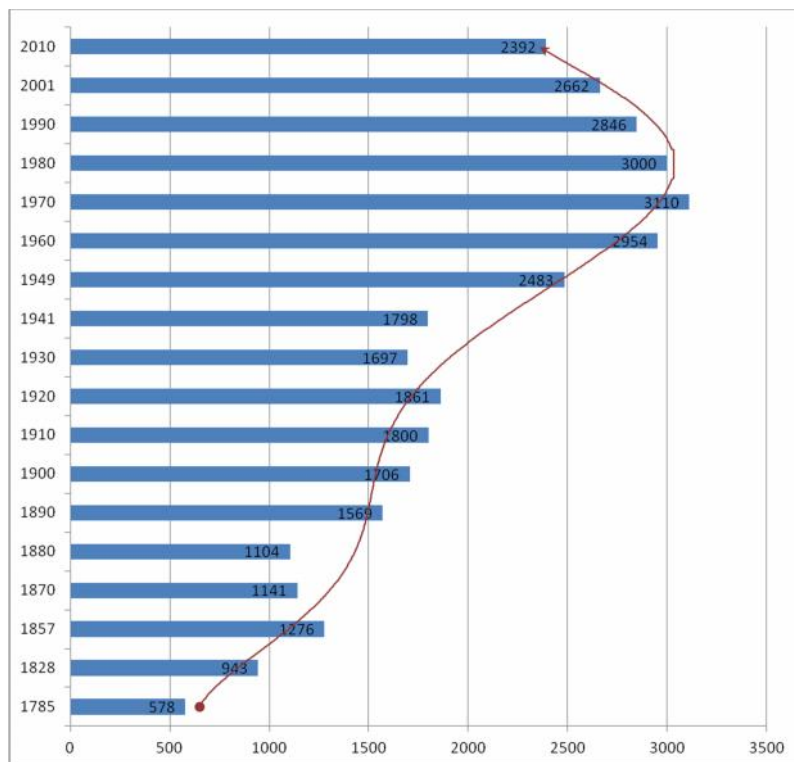
⁶⁷⁵ Dobos László, Kárász, 46 é. (2004)

⁶⁷⁶ Kossuth-, Zobák-, Béta-, III-as, Anna-akna együttes termelése az 1960-as évek végén 2,1 millió tonna volt.

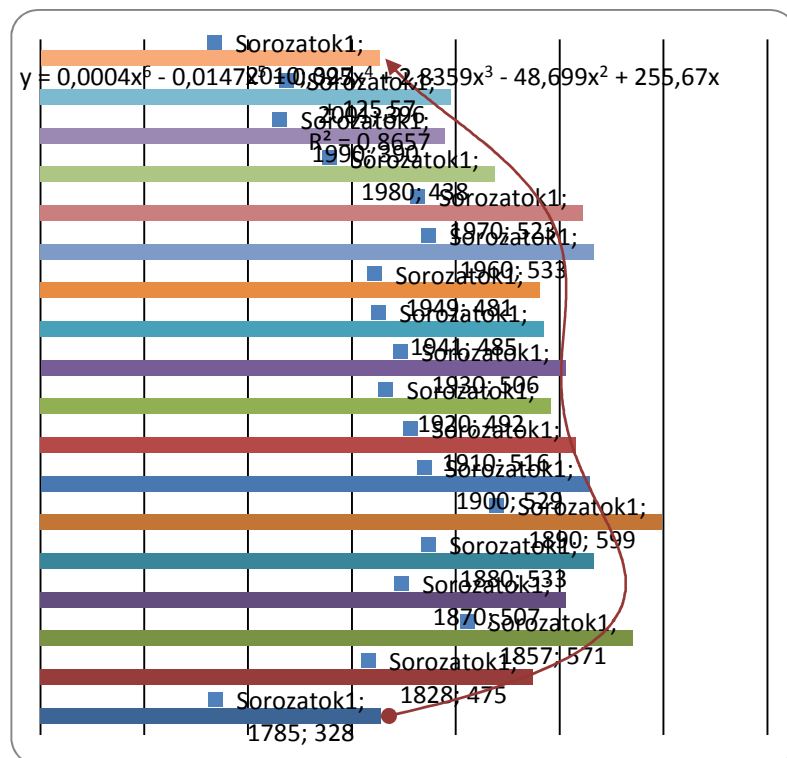
Nagymányokon brikettgyárat létesítettek, és a mázai téglagyár kapacitását is kib vítették. A bánya és a kiszolgáló létesítmények (szénosztályzó, gépgyár, anyagellátó stb.), továbbá az egyre több n i munkaer t foglalkoztató vállalatok lettek a f foglalkoztatók a mez gazdaság helyett. A falvakból buszjáratokat indítottak, megszervezték a bányászok bányába járását. Az üzemek közül többnek volt kihelyezett gyáregysége a Komló környéki kis falvakban. Szalatnokon például a Május 1. Ruhagyárnak volt részlege. Akik vállalták az utazással járó mindennapos megterhelést azok nem költöztek el. A távolabbi kis falvakból inkább munkásszállóra mentek, az üzemnél eltöltött egy-két év után már lakást igényelhettek az újonnan épült lakótelepeken.⁶⁷⁷ Sem a munkához, sem a lakáshoz jutás nem volt nehéz. Az 1950-es években vagy az el tt született és a szocializmusban felcseperedett generáció tagjai még segítettek szüleiknek a mez gazdasági munkákban, gyermekkorukban elsajátították az alapvet gazdálkodási ismereteket. A nyolcadik osztály után sokan továbbtanultak, s a középiskolát már városban végezték. Többségük szakmát tanult és rögtön munkát is kapott. A város és az üzem (a visszaemlékezések szerint) lét- és munkabiztonságot adott, ugyanakkor a paraszti munka ütemét l teljesen eltér munka- és napirend alakult ki. A korszak „ember- és családeshményét” a városi munkás képviselte.

Az alábbi grafikonokon (22–24. ÁBRA) Szászvár, Kárász, Ág népesedését szemléltet népességi adatokat ismerhetjük meg. A grafikon jól látszik, hogy Szászváron jelent sen megn tt a népességszám, majd az 1980-as évekt l csökkenni kezdett. Kárász népesedését figyelve felt n , hogy az 1980-as évekig nem volt nagyobb visszaesés, a falu jó forgalmi helyzete miatt az itt lakók nagy számban ingáztak városi munkahelyükre. Ág példája jól mutatja, hogy a zsákfalvak milyen nehéz helyzetbe jutottak ebben az id szakban. A népesség már a kitelepítéseket követ en is lejtmenetbe került, ám a vizsgált formációban végig esett, a népesség elvándorolt.

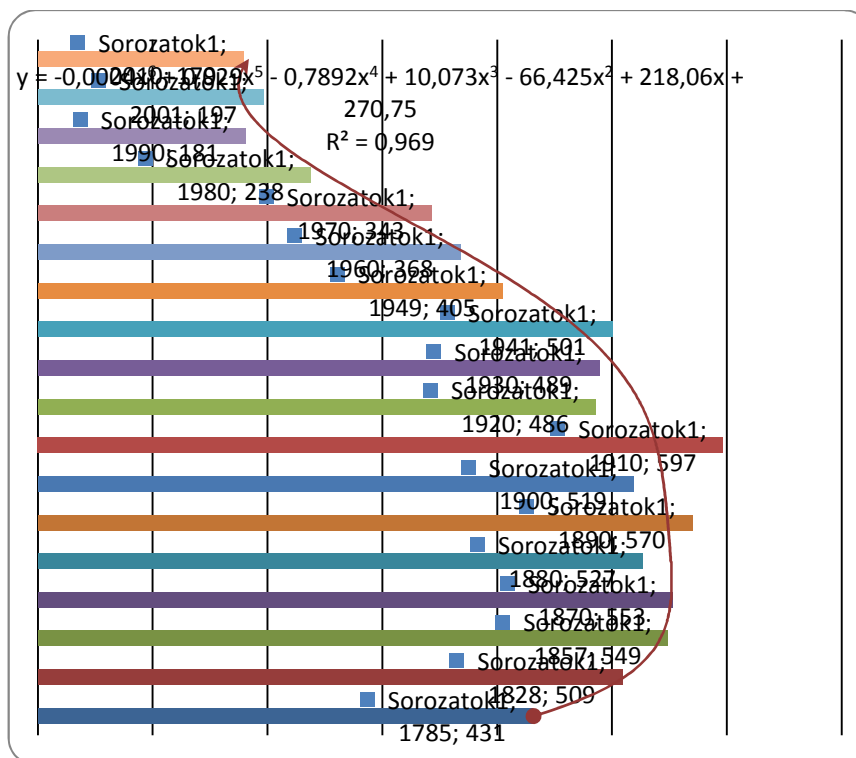
⁶⁷⁷ Moldova 1971.

22. ÁBRA: Szászvár népesedése 1785 és 2010 között (adatok: Kovacsics 1993)

23. ÁBRA: Kárász népesedése 1785 és 2010 között (adatok: Kovacsics 1993)

24. ÁBRA: Ág népesedése 1785 és 2010 között (adatok: Kovacsics 1993)

11.5. Munka- és gazdaság szervezés, közösség, munkamorál

A TSZ-ben aktívan részt vett tagok visszaemlékezései szerint nagy különbség volt a községi szövetkezetek és a Kozár központtal működő, összevont TSZ között. Az elsőkben majdnem ugyanazt a paraszti munkát végezték, mint korábban a „*maszek világban*”. A szövetkezet vezetője helyi parasztember volt, aki jól ismerte a helyi mezővelési hagyományt, tudta, hogy mi hol terem jobban. Ültettek mákot, répát, burgonyát, vetettek kalászosokat, olajosokat és jószágot tartottak, mintha a saját ellátásukról gondoskodtak volna. Mivel Kárászon nem épült TSZ istálló az állatokat község legnagyobb istállójában tartották, ahol azonban nem fért el az összes állat. Több gazda ezért munka után saját istállójában tarotta a TSZ-be bevitt, immáron „közös” lovait. A helyiek saját falujuk határát munkálták, nem kellett máshová utazniuk. Az egyesítés után a kárásziakat már a vékényi, a szászvári, és a kozári határba is vitték, munkafelvétel Szászon volt, a munkásokat buszokkal vagy traktorokkal szállították ki a munkaterületre.

Egy kárászi asszony munkanaplójában az alábbi bejegyzések olvashatók a TSZ-ben végzett munkáról (a feljegyzésben Kárász, Szászvár, Vékény és Egyházaskozár határnevei szerepelnek):⁶⁷⁸

⁶⁷⁸ Kereszturi Józsefné szül. Horváth Mária kárászi lakos munkanaplója, amelyet nyugdíjazásához írt.

1967

„február 14-én egeret mérgezni voltam

17-ikén csutát vágni voltam az irtásban [...]

március 1 én pétisozni voltam paphejben

2 án siskában talajel készítés csináltam

8 án krumplít szedni voltam szászváron [...]

Április 1 én kukoricát zsurmoltam

3 án pétisot szorni voltam a bikben meg a b k sben

5 én trágyát szortam

6 án kozáron voltam patkát csinálni”

Egy egregyi helytörténeti gyjtésben (1973–74) igen érdekes megfigyelésről olvashatunk. A TSZ idejéig a „föld” szót egymagában nem használták (t.i. „kimegyek a földre”) (121. KÉP;122. KÉP). A termel szövetkezet alatt végbevitt tagosítással a helynevek használata visszaszorult a környező falvakból érkezett dolgozók körében, akik az egregyi helyneveket nem ismerték, „így adódott az, hogy a munkából hazatért TSZ-tag már nem az Apállázán dolgozott, hanem kint volt a földön egész nap.”⁶⁷⁹

A szövetkezetben belül munkanemek szerint elkülönített brigádok (földmvelés, állattartó, gépmhelyben dolgozó stb.) alakultak. Az egyesült szövetkezetbenként növénytermesztéssel foglalkozott a kézimunka helyett egyre fontosabbá vált a gépi munka. A földmvelésben kezdetben lánctalpas traktorokat használtak, amivel a meredekebb oldalakat is meg lehetett szántani, a gumikerekes traktorokkal ugyanez már nem volt lehetséges. Egy igen meredek határrészt, a kárászi „Oldalföldet” a kollektivizálás után egy traktoros „kaszkadőr” módjára – állandóan készen állva a kiugrásra – szántotta fel. Az ilyen fajta virtuóz cselekedet azonban ritkaságnak számított, a meredekebb és rosszabbul is termő földeket felhagyták.⁶⁸⁰ Az Izmény-Györei-vízfolyásra földmvelési, kárászi és szászvári földek jelentős részét ekkor vonták ki a földmvelés alól, beerdősítették, fenyővel, akáccal ültették be őket.

A szövetkezetnél több generáció dolgozott együtt. Az első generáció még a földjét vitte be, a második már alkalmazott munkásként került a szövetkezetbe.

⁶⁷⁹ *Paraszti gazdálkodás ismeretanyaga, szókincse Magyareregnyen.* Gyjtötte Fóris László, 1973-74. BMMI Néprajzi Osztály. 6-75. F. 15-16. p.

⁶⁸⁰ Szalai Sándor, traktoros, Kárász, 70 é. (2005)

„ k gyakorlatilag alkalmazottként került már oda. Nekik semmi olyan kötődésük nem volt, mint az el tte lév nemzedéknek. Az el tte lév nemzedék az hozta a vagyont, kinek milye volt, egy tehén egy ló, kocsi, az volt a h skorszak.”⁶⁸¹

A helyi szövetkezetek gazdálkodásában sok múlott azon, hogy ki volt a csoport vezetője, mennyire értett a gazdálkodáshoz. A szászvári TSZ élére nem helyi gazdaember került. A termelés messze alulmúlta a „maszek világ” gazdasági teljesítményét:

„Na aztán úgy volt, hogy 61-ben be köllött mindenkinek állni. Akinek nem tetszett, ott lehetett hagyni. Rábeszéltek, na aztán én ott is hagytam, 4 évig voltam [csak benne], mert a 25 mázsás szí árpa helyett 9 mázsa lett. A 14 mázsa tavaszi árpa az 70 kiló lett. Még a vet magot se termelte meg, olyan agronómus volt [...] 20 literös tehenünket, mert volt olyan is, hogy úgy vitték er szakkal el, 3 deci tejet adott.”⁶⁸²

A korábbi TSZ vezetőket leváltották, az új már jól értett a munkájához, a jó tejhozam ismét visszatért. A gazdaságszervezésben a legnagyobb változást az 1970-es évek hozták, amikor a helyi származású vezetőket leváltották – addigra a szövetkezeteket is összevonták – és áttértek a gépi földművelésre. Az új, egyetemest vagy főiskolát végzett agronómus generáció a rentábilis, országos viszonylatban kifizetődő termények termelésére állította rá a szövetkezetet, ami korábban az önellátáshoz szükségeltetett, vagy amit a falusi szövetkezetek idejében vetettek.

1968-tól új gazdasági mechanizmus lépett életbe, amelyben egyre nagyobb jelentőséget jelentett az ún. háztáji gazdaságoknak, ami az akkor még igen széles réteget jelentő, paraszti tapasztalattal rendelkező emberek számára nemcsak az önellátás, de a tisztességes megélhetés lehetőségét jelentette. A háztáji gazdaságok mellett a bérlemények szerepe is nőtt, az 1980-as évek végére országosan a termelőszövetkezetek által használt földek 34,5%-a TSZ tagok használatában volt.⁶⁸³ Erről a korszakról szóló visszaemlékezések már jóval deresebbek, a nélkülözés helyett a gyarapodást mutatják. A falvak infrastrukturális ellátottsága is nőtt, szinte minden falut villannyal és szilárd útburkolatú bekötéssel látták el. A központi fekvésű falvakban takarékszövetkezet, posta, iskola működött, bár 1971-től az Országos Településhálózat Fejlesztési Koncepció értelmében ezek vívmányokat, elvonásokat, bezárásokat követtek. Úgy tűnik, hogy a korabeli településpolitika voltaképpen eszköznek tekintette az infrastrukturális, szociális, kulturális fejlesztéseket, ezzel igyekeztek befolyásolni a lakosok

⁶⁸¹ Bányai Ferenc, agronómus, Szászvár, 56 é. (2004).

⁶⁸² Pál „Olajos” József, Szászvár, 93 é. (2011).

⁶⁸³ Nagy 1998. 19.

lakhely-választását és értékpreferenciáit. Kisújányára például sem villanyt, sem utat nem vezettek, melynek következtében a falu lakói elköltöztek, a község ma Hosszúhetény üdül faluja. Óbánya akkor kapott szilárd útburkolatot, amikor a helyi Teimel Istvánnak odaítélt Népm. vészet Mestere címet Aczél György személyesen jött átadni. Az óbányaiak az út megépüléséig a városba menet a nádasi buszmegállóig csizmában jártak, Nádason az egyik ház pajtájánál lábbelit váltottak, úgy ültek fel a városra tartó buszra.

A háztáji gazdaságok virágkora az 1980-as évekre tehető. Először lóval, majd marhával, az 1980-as évektől pedig disznóval foglalkoztak a háztájiban. Ekkoriban a birkatartás és a házinyúl tenyésztés is jól jövedelmezett. Errefelé kevesebb marhát tartottak, a disznótartás volt a jellemzőbb. A korábbi korszakok esetében jellemző konjunktúrák tehát a TSZ időkben is megfigyelhetők, közvetlen hasznuk a háztáji gazdaságokban realizálódott. A termelési szövetkezet a nehezen megközelíthető, alig művelhető földjeit bérbe adta. Erre a sorsra jutottak a szászvári és a vékényi „hegyi földek” vagyis azok az irtás eredetű mecseki szántók és egykori legelők, amelyeket a TSZ géppel nem tudott művelni. A termelési szövetkezet idejében a háztáji földeknek külön agronómusa volt. A székességi források ellenére (a takarmány beszerzésének nehézségei, darabszám megkötések) a háztáji állattartás prosperált. A háznál, udvarban történő háztáji állattartás jól beilleszthető volt a városban dolgozó, ingázó ember napi munkarendjébe is. A visszaemlékezések szerint a háztáji gazdaságok konjunktúris felfutása együtt járt a TSZ-en belül meglazult munkafegyellemmel.

„Kétszer ment jól a „maszek világban és a TSZ végén, amikor már lopták a TSZ-t.”⁶⁸⁴

A „lopás” a közösen megtermelt növények vagy a termeléshez szükséges alapanyagok kéz-kezet mos alapon történő eltulajdonítását jelentette. Az állami tulajdonú üzemek mindegyikénél divatban volt, hogy a dolgozók hazahordták az alapanyagokat, a szakirodalom szerint részben ez élte a Kádár-korszak, ún. „második gazdaságát”.

11.6. A földhasználat átalakulása a TSZ alatt (a szelektív tájhasználat kialakulása)

A TSZ alatt szelektív tájhasználat érvényesült, vagyis azokat a területeket művelték, ahol a gépi művelés nem volt ráfizetéses. A dőlket tagosították, megszüntették a nadrágszíj parcellákat, elszórták, elszántották a parcellák közötti megyeköveket, barázdákat, kiirtották a gyepket és táblákba vonták össze a földeket. Az új rendszer – madártávlatból szemlélve –

⁶⁸⁴ Anonim, Szászvár.

igen látványos változást hozott. A baranyai Völgyesség területén kevés tanya volt (az is akadt néhol), inkább a présházak, szőlőskertek vagy az egykori uradalmi majorsági épületek estek bele a táblákba, ezeket felszámolták (vagy lebontották), helyüket elegyengették. A helyi gazdálkodást illetően a legnagyobb változást az hozta, hogy az állattartás a földművelés mögött a háttérbe szorult. Az előző fejezetekben láthattuk, hogy a tájon minden korszakban az állattartás volt inkább a jellemző, a török alatt és után az extenzíven tartott disznó, marha és juh, majd az istállókba, belterjesen tartott szarvasmarha és ló. Míg az extenzív állattartás esetében kiterjedt legeltetés volt szükség, a belterjes állattartáshoz jól megművelt földekre; ahol a „forgóban” egy földrészben takarmánynövényt vetettek, és jó szénájú rétekre, ahonnan a szálatakarmányt betakaríthatták. Az első rendszerben a trágyát az ugarlegeltető állattartással „potyogtatta el”, így 3-4 évente minden földre jutott tápanyag. Az istállózó állattartásnál a trágyát a parasztok hordták ki a földekre, főként télen, koratavasszal. Ezek a földek csak úgy értek valamit, ha a talajfertőtlenítéssel, legeltetéssel, nitrogénképző takarmánynövényekkel visszapotolták. Mivel a szövetkezet nem tartott állatokat, kevés rétre volt szükség. A rétek egy részén legeltető alkalmatosságokat ki, más részükben szántók lettek, a maradék pedig beerdősödött. A völgyekben a kaszálórétek helyén ekkor alkalmatosságokat ki a nagy tőrendszereket, Bika környékén halgazdaságot alkalmatosságokat ki. Az állattartás visszaszorulásával a szerves trágya használata visszaszorult.

„Elképzelhetetlen volt már, hogy szerves trágyázzunk, mert nem voltak már kisüzemek.”⁶⁸⁵

Szerves trágya helyett a földeken műtrágyát használtak. A pH-egyensúly helyreállítására mészsapport terítettek szét, vagy meszet is tartalmazó pécisót alkalmaztak. A kilúgzás során és a szerves trágya hiányában nagyon fontos nyomelemek távoztak el a talajból, amelyek hiánya hosszú távon a talajszerkezetet tönkremenetelét, a termőföld degradációját okozhatják. Az egyik helyi gazdálkodó szerint a fontos ásványi anyagok, nyomelemek hiányát csak a rendszerváltás után ismerték fel, és a megfelelő talajállapot elérése érdekében ma már ajánlatos a különféle adalékok (kálium, foszfor stb.) visszajuttatása a földbe. Az agyagos, hideg talajokon nagy a tömörödés, amit a nehéz munkagépek és az állandó szántás okoz. A nagy gépek és a modern talajművelés felelős az ún. „eketalp betegség” kialakulásáért, mely 30-40 centiméterrel a felszín alatt – ott ahol az eke talpa jár – egy összetömörödött, nehezen szellőző talajréteget hozott létre. A tömör réteg miatt a növények befüllednek, a talaj nem szellőzik megfelelően. Ennek kivédése érdekében kezdték el a mélyszántás alkalmazását, ami

⁶⁸⁵ Bányai Ferenc agronómus, Szászvár, 56 é. (2004).

50-60 centi mélyen forgatja át a talajt. Az 1980-as évektől kezdve a szövetkezet területén gyomirtózni kezdtek. A szövetkezet agronómusa szerint az első években „nyakra-f re” permeteztek, azt gondolták a permetszer mindenre megoldás lesz, azonban újabb és újabb betegségek jöttek.

A növényvéd szerek használatával megjelentek a kártevők, mert a természetes kártevők tönkretette a növényvédelem, ezzel fölszaporodtak azok a kártevők, akiknek elpusztítottuk az ellenségeit. Ma már magunkat pusztítgatjuk vele, mert a csúcsragadozók valahol mi vagyunk. Na az az időszak volt, amikor tudományos, úgynevezett tudományos alapon kezdtük el a növényvédelmet.”⁶⁸⁶

Az 1970-es években ún. „meliorációs program” indult. A szövetkezetek pénzt kaptak az államtól a talajgyengetésért, a szűk területek feltöréséért. A régi rétek helyén szántókat alakítottak ki. Kárász és Szászvár között, az ún. Belső rétek – Szalósa közti területen az egész völgytalpat alagsövezték.⁶⁸⁷

„Na akkor belevágtunk. Húztuk-vonytuk a földet. Alagsöveztünk meg a nagy fűzfákat... Robbantómesterek jöttek és úgy robbantották ki a fűzfákat, hogy a gyökérrel ne legyen gond, meg gyökérfésültünk meg minden marhaság. Hihetetlen mennyiségű pénz volt. Alagsövezés masinák jártak itt az iszapban. Kéményig jártak az iszapban, fektették az alagsöveket. [...] Hát itt lent egy 25 hektárt nyertünk vele. Ez most ködött 5-6 évig. Eliszapolódtak az alagsövek és a tisztítóaknák. És most szépen szépen a természet kezdi visszafoglalni. Nincs már intézményesített ároktisztítás. [...] Ugye ott ahol levegőtlen lesz a talaj ott jön a zsúrló, jönnek a fűzék, a vízigényesek. Visszajött az égeres. Persze, meg az az igazság, hogy kényszerűségből mi is otthagytuk, hát a manó aki bemegy egy 120 mázsás masinával. És most dzsumbuj van.”

A gépesítés elterjedésével, a műtrágyázással, a növényvédelemmel és új vetőmagok meghonosításával a terméseredmények terén látványos növekedést értek el, de a tervezés során a környezet ökológiai állapota másodlagos volt. Egy 1972-ben publikált, a Dunántúli Tudományos Intézet munkatársai által végzett komplex tudományos tájelemzés a bogyósgyümölcsök termesztését és a nagy szálastakarmány igényű, vagy félrideg állattartás (vissza-) meghonosítását szorgalmazta. A tanulmány szerint a nagyobb élőmunkaigény miatt a táj és az itt élő emberek szempontjából is ezek az optimális tájhasznosítási formák.⁶⁸⁸ Figyelemreméltó, hogy a kötetben megfogalmazott tájgazdálkodási elvek a kollektivizálás

⁶⁸⁶ Bányai Ferenc agronómus, Szászvár, 56 é. (2004).

⁶⁸⁷ A Kárász-Köblény vasútállomás és a szászvári horgásztó közötti rétség.

⁶⁸⁸ Rúzsás 1972. Lásd a kutatásokat összegző, Rúzsás Lajos által írt fejezetet.

el tt többé-kevésbé megvalósultak, vagyis az 1970-es évek komplex vizsgálatai a 30-40 évvel azel tti tájhasznosítási formákat állították zsinórmértékül. Az 1970-es években azonban – a komplex tudományos kutatási eredmények ellenére – elvált egymástól a táj adottságain alapuló tervezés és a gyakorlati megvalósulás, ezért az eredmények nem érvényesülhettek a mindennapokban.

A szövetkezeteknek saját erd területe volt, amit üzemterveztek, akárcsak az állami erd ket. A TSZ-ek megalakításakor számos legel erd -részlet volt még a Mecsek és a Hegyhát vidékén: Szászváron, Vékényben, Kárászon, Egregyen, Tékesen, Ligeten és más falvakban. Ezek az erd k a visszaemlékezések (és a légifotók) szerint a rendszerváltás el tti években, vagy a rendszerváltás környékén t ntek el.⁶⁸⁹ A kárászi Bükk nev határrész legel erdejében a fák olyan nagyon voltak, hogy gondot jelentett a fák szétf részelése és elszállítása.⁶⁹⁰ A visszaemlékezések szerint a fa nagy része a depóhelyen rohadt, viszont az erd 70%-a megsemmisült. Az erd rész kiirtásának szükségességér l mást mond a vágást irányító (kárászi) brigádvezet és másként viszonyulnak hozzá a falubeliek. Ez mutatja, hogy a tájkezelés terén nem érvényesült egységes helyi akarat. A brigádvezet szerint a legel t az ott feln tt fák miatt már üzemtervezték, erd vé min sítették, kiirtásával a fakitermel brigád csak az évre el írt vágási tervet teljesítette. A kárásziak egy része meggondolatlan cselekedetnek tartja, különösen az erd irtás céltalanságát emelik ki, hiszen a kitermelt fát sem elszállítani, sem értékesíteni nem tudták, ugyanakkor egy sokak által kedvelt, szépségéért csodált erd részlet ment tönkre. Többek véleménye szerint a helyi érdekek egyértelm en az erd részlet megtartását kívánták.

A TSZ-nek mindvégig volt egy állattartó ágazata, aminek a telephelye Egyházaskozáron volt. Sokáig csak húsmarhát (vörös tarka állomány) tartottak, azonban nem ez volt a szövetkezet f gazdasági profilja, a gazdálkodás arányai a földm velés irányába billentek el.

„A mez gazdaság szocialista átalakítása legalább annyi kárral, mint haszonnal járt. Felborította a gazdálkodás arányait, itt ezen a vidéken a legnagyobb probléma az volt, hogy az állattartás megsz nt.”⁶⁹¹

⁶⁸⁹ Hadtörténeti Múzeum, Térképtár, Archivált légifelvételek.

⁶⁹⁰ A Szállási-bükki legel erd egy része megmaradt. Fái közt van olyan bükk (a legöregebb), amelynek törzskerülete 421 cm. Egy „hivatalos” (<http://oregfak.emk.nyme.hu/>) becslés szerint 180, egy ott járt, tapasztalt erdész véleménye szerint akár 400 éves is lehet.

⁶⁹¹ Simon József, gazdálkodó, Györe.

Az 1980-as évek elején lecserélték a korábbi húsmarha állományt, „*félszabad tartású*” fríz állományra álltak át, amely jól tejelt. Az egyik állományt a kárászi Dankóra (150-200 db), a másikat az egregyi Szakadásba (300 db) telepítették. Mindkét helyen korábban is legel volt. A marhák tavasztól szig voltak a legel n (akárcsak a kisparaszti tartásban a két világháború között), télen Kozárra hajtották ket, ahol egy féltet óvta ket az es t l, szélt l. A legel n „karámrendszerben” tartották ket, a legel t villanypásztor övezte. A marhatartás jövedelmez nek bizonyult. Az állomány azonban 1990-ben, a TSZ cs djével egyidej leg megsz nt. A szövetkezet idejében többször legeltettek a kárászi és egregyi határban alföldi vándorjuhászok is, akik nyájaikkal a parlagon hagyott földeket, bokrosodó legel ket járták bérleti díj ellenében. A pásztorok a Duna mellékér l érkeztek, évszázados transzhumáló gyakorlatnak voltak az utolsó képvisel i mely a Duna és a Mecsek, ill. a Dráva és a Mecsek vonatkozásában a történeti forrásokban is jól nyomon követhet .

11.7. Nemzetiségi összetétel átalakulása, bels periféria

A német lakosok helyére betelepült telepések sokszor nem ismerték a helyi termelési gyakorlatot, vagy nem akartak alkalmazkodni a falu gazdálkodásbeli hagyományaihoz, termelési színvonalához. Szalatnakra f ként felvidékiek és magyarországi „igényl k”, „telepések” érkeztek. Ez utóbbiakról nem sok jót mondanak a helybeliek, noha volt köztük olyan család is, aki szorgalmával megbecsülést szerzett. A kezükre került ingóságokat eladták, a jószágot levágták és megették. Akadt olyan, aki a gazdaság címerét, az istállóspajtát is lebontotta, hogy az alapanyagokat (f ként a téglát és a cserepet) pénzzé tehesse. A felvidékiek nagy gazdaságokat hagytak maguk mögött, ugyanakkor munkaeszközöket, takarmányt, ingóságokat is hoztak magukkal. A felvidékiek és a magyarországi telepések hamarabb otthagyták új lakhelyüket, s el bb költöztek a környez városokba.⁶⁹² Egyik népcsoport beilleszkedése sem ment zökken mentesen, a székelyeket és a moldvai magyarokat is nehezen fogadta be a helyben maradt svábság, a tartózkodás kölcsönös volt. Néhány évtizednek kellett eltelnie, hogy a népcsoportok közti házasságok általánossá váljanak. Több községben ekkor vált meghatározó etnikummá a cigányság. Ágon, Vaszaron, Ligeten, Gerényesen az addig erdei munkákból, tekn vájásból, házalásból él beás cigányok az 1970-es évek telepfelszámolási programjának keretén belül költöztek a községekbe, egyes falvakban ma már többségben vannak (Ág, Kisvaszar). A kárászi cigányok üressé vált erdei kunyhóit („putrikat”) a helyi általános iskola tanulói rontották le, „iskolai foglalkozás”

⁶⁹² Ezzel kapcsolatban fontos tanulságokkal szolgál: Andrásfalvy 1982a.

keretében, természetesen az ekkor indult országos telepfelszámolási programhoz kapcsolódóan. A telepekből faluba költözött cigányság és az ottani slakosok együttélése, vagyis a cigányok beilleszkedése a tapasztalatok szerint jóval kevesebb konfliktust szült, mint a külön városrészekbe költöz, szegregálódó cigányság esetében. Több esetben megmaradtak a családok közötti cserekapcsolatok és a – pozitív értelemben vett – gazda-cseléd viszony. A falvak belterületének arculatát, a ház körüli kertek megvelését azonban befolyásolta az etnikumcsere (németek helyére felvidékiek, és telepések, az őshelyükre cigányok), mivel a kiskertek, a belterületi földek megvelése megszakadt, a falusi cigányság továbbra is bérmunkából, kézműiparból, koldulásból és akkoriban – egyre inkább – nehézipari munkából élt.

Az egymást követő, a vidéki népesség megélhetésének alapját érintő intézkedések (földosztás, kitelepítés, kollektivizálás, ipari munkavégzés ösztönzése, településfejlesztési politika, erőforrások központi elvonása) hatására a térség gazdálkodásának súlypontjaiban, továbbá faluhálózatban jelentős változások következtek be. A falvak közé ékeket vert a vidékre oktroyált hierarchia, ahol az iskola, a TSZ üzem, a kihelyezett munkacsarnok, a bekötött út, a villany, a telefoncsatlakozás léte vagy hiánya határozta meg a falvak pozícióját. A települések közötti hierarchia kialakításakor valójában nem a „belső adottságok”, vagyis a mezőgazdasági potenciál, a lakók szorgalma lett a mérce, hanem az ipari központok megközelíthetősége és az intézmények jelenléte vagy hiánya. Az előző fejezetben láthattuk, hogy az egyes falvak oktatási és szociális intézményei jórészt egyházi és helyi, részben pedig állami fenntartásúak voltak. Az államosítással mindent a felsővezetés vagy a megyei pártbizottság alá rendelték, az intézményi kiszolgáltatottság és döntési autonómia megvonása különösen a tanácsok összevonása után lett nyomasztó. A központi befolyás érvényesülését, az aprófalvak, kistelepülések „büntetését” az 1971-es Országos Településhálózat Fejlesztési Koncepció szentesítette. Azok a falvak, amelyek távolabb voltak a vidéki centrumoktól, és a kiemelt településektől kevés fejlesztési forrásban részesültek, új lakóházak nem épülhettek, az infrastruktúra-fejlesztés megszakadt, a helyi intézmények bezártak. A Mecsek-vidék területén főként a nehezen megközelíthető falucsoportok kerültek nehéz helyzetbe. A 6.3-as fejezetben láthattuk, hogy a gumikerekes járművek elterjedése és az aszfaltutak megjelenése előtt az úthálózat nem volt nagy polarizáló hatással. Az aszfaltos átmenet – vagy bekötött út és a városi buszközlekedés elemi fontosságú lett, ahová kevés busz járt, onnan előbb elköltöztek az emberek.

A dolgozatban terjedelmi keretek miatt nem keríthettem sort a megváltozott feltételek statisztikai alapú bemutatására. Az átalakulás folyamatát azonban Kapronczay József 38

zselici és hegyháti falu gazdasági viszonyainak statisztikai elemzésével már korábban ismertette.⁶⁹³ Konklúziója szerint az 1960-1990-ig tartó időszakban a térség halmozottan hátrányos helyzetévé vált, ami a népesség „katasztrofális” mértékű elköltözését hozta. A negatív tendenciákat (az elvándorlást) az alábbi tényezők okozták:

- a térség mezőgazdasági adottságait figyelmen kívül hagyó mezőgazdasági átszervezés
- erőtlen iparosítás
- minimális fejlesztési alapképzés
- alacsony kereseti lehetőségek
- infrastruktúra alacsony színvonala

Kapronczay 1995-ben megjelent tanulmánya 11 zselici falut „pusztuló” településként ír le, ahol az egymást gerjesztő negatív folyamatok kritikus pontig jutottak, a falvak elpusztulása visszafordíthatatlanná vált.⁶⁹⁴ Az eróziós folyamat felgyorsulása a szerző szerint egyértelműen a mezőgazdaság „szocialista átszervezésének” köszönhető.

⁶⁹³ Kapronczay 1995. 278.

⁶⁹⁴ Kapronczay 1995. 278. Az általa pusztulónak tartott falvak a következők: Szágy, Kisbeszterce, Meződ, Palé, Dinnyeberki, Okorvölgy, Szentkatalin, Csebény, Horváthertelend, Almáskeresztúr, Magyarlukafa).

12. Hatodik formáció: gazdák, egyének, piac (1989–)

„A kivágott nádasok helyén a közeliünkben, Mez záhon és Gyekében, halastavak létesültek. r vigyáz a halastóra. Valaki elterjesztette rólunk, hogy nem szeretjük a halat, azért nem kapunk bel le. Másvalakik er sítik: de igen is szeretjük. Ezért az r.”

Süt András: Anyám könny álmot ígér, Bp. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986. 17.

12.1. Kárpótlás és a föld eladása

A rendszerváltozás után megindult a term földek magántulajdonba adása. A térségben több jól m köd termel szövetkezet (egyházaskozári, vásárosdombói) és állami gazdaság (bikali) is volt, amelyek a kárpótlás után utódgazdaságokra estek szét. Az egyházaskozári szövetkezet például azért esett szét, mert hitelük és TB elmaradásuk is volt, és egy rosszabb gazdasági év következtében nem tudták elmaradásaikat törleszteni. A szövetkezet két részegységre szakadt. A kárpótlásban nem csak azok részesültek, akik a földet a termel szövetkezetbe vitték, mindenki kapott, aki a TSZ-ben dolgozott, származásra és lakhelyre való tekintet nélkül. Az érintettek nem a korábban birtokolt (és az egykori gazdák által számon tartott) parcellákat kapták vissza, járandóságukat máshol mérték ki. Minden faluban *földkiosztó bizottság* m ködött, amely meghatározta a földhöz való jogosultság mértékét, és amelynek az irányítása alatt kimérték a földek helyét.

A kárpótlás során újra magántulajdonba kerültek a falvak szántói, a TSZ által kezelt erd k és legel k. Ez utóbbiak, vagyis a legeltetési és erd birtokossági társulatok tulajdonában lév földek osztatlan közös tulajdonba mentek át, amelyek birtokrendezésére csak napjainkban kerül sor. Az egyházak földvagyonát nem szolgáltatták vissza, így az egykori uradalmi erd k, amelyek az azt megelő z negyven évben az állami erd gazdaság kezelésében voltak, megmaradtak az állam tulajdonában. Jelenleg a Mecseki Erdészeti ZRt. kezelésében vannak. Mindebb l kit nik, hogy a magánosítás nem volt teljes, a „kárpótlás” kifejezés pontosan mutatja, hogy az intézkedések csak „tünetileg” és a legéget bb helyeken kezelték a társadalom egészét ért sérelmeket, a teljes restitúció hazánkban nem valósult meg.⁶⁹⁵

Mivel a Völgységben nem voltak nagygazdák, a földjükt l megosztott parasztok és leszármazottaik csak kis földbirtokokat kaptak vissza. Kevés esély volt arra, hogy egy-egy falu határában életképes gazdaságok jöjjenek létre. Tekintsük át, hogy miben volt más ez a helyzet a kollektivizálást megelő z , ún. „maszek világhoz” képest.

⁶⁹⁵ Mihályi é. n.; Nagy 1998.

A világháború el estéjén a falvak népe kis kiterjedésű, elaprózódott birtokokon gazdálkodott, megélhetésüket az igen magas szintű belterjes állattartás, a kiegészítő jelleggel bíró ipari munka és a mezőgazdasági bér munka, továbbá a háziipar biztosította. A földművesek megvásárolhatták a kor kisparaszti agrotechnikájának megfelelő gépeket is, a „jobb” gazdák 10-15 állat befogadására is alkalmas istállóspajtákát emeltek, de az iparkodó kisházak udvarán is állt kisebb téglastálló. Szecskaevágók, töltőek, ekekapák, szelelő rosták és más mechanikus gépek egy 15 holdas gazdaság általános tartozékai voltak, minden faluban volt cséplőgép és elevátor, természetesen nem minden családnál. Egyik-másik völgyeségi portán ma is megtalálható minden földműveléshez szükséges kellék, amelyek a kollektivizálás után padlásra kerültek. Traktor alig volt, s ennek oka részben az akkori traktorvásárlási korlátozás lehetett. Lehet, hogy igény sem volt rá, hiszen sem a püspöki uradalom, sem a földművesek nem gazdálkodtak összefüggő, egy tagban művelhető, nagyobb parcellákon.

A kárpótlás idején az újrakezdéshez szükséges gazdasági infrastruktúra szerényebb volt, mint amennyi a kor színvonalán elérhető lett volna, mivel a háztáji gazdaságok bevételeiből a családok nem modernizálhatták gazdaságukat. Az államszocialista időkben az állampolgárok nem vásárolhattak gépeket (maximum 14 lóerő és kerti gépet használhattak). Az istállókat több helyen lebontották vagy garázsokká, más helyre alakították át. A rendszerváltás alatti gazdasági válság, a korlátozott termelés, valamint a bizonytalan piaci lehetőségek miatt jórészt csak a kézi és állati erőn alapozott, önellátásra termelő kisgazdaságok alakulhattak volna ki ismét. A falusi népesség igény szintje ekkor azonban jócskán meghaladta az önellátó parasztság színvonalának igényeit, polgárosult, vagy ha úgy tetszik, városi értékpreferenciákkal rendelkeztek. Minden háznál volt tévé, mosógép, hűtő és egyéb háztartási gépek, gépjárművek. A bányák és az üzemek szociális biztonságot nyújtottak és a rekreáció (gyógyfürdőzés, SZOT üdülés) is a mindennapok részévé vált. A parasztgazdának a városi életszínvonalnak megfelelő eszközöket, berendezéseket és a gazdasági modernizációhoz szükséges forgótőkét is a mezőgazdaság révén kellett volna előállítania. Amíg nyugaton tagosított, feltéskészített, megfelelő gépparkkal, és protekcionista piaccal termelő kisgazdaságok működtek, addig hazánkban a szocialista államok vásárlóereje tartotta el a termelő szövetkezeteket és az élelmiszeripari üzemeket. A közös piac összeomlása után a hazai agráriumot és a feldolgozóipart súlyos megpróbáltatások érték, ezzel egyidőben a háztájiban termelt portéka és az ott tenyésztett állat értékesítése is ellehetetlenült.

A rendszerváltás idején azonban még nagy volt a föld iránti lelkesedés, sokan kimérették a földjüket, amin gazdálkodni kezdtek.

„Hát itt a Kenderföldön a kárpótlás után mindenki meg volt bolondulva. Hát, hogy milyen harcok voltak, hú, hát mindenkinek föld kellett. Aztán kinek van már itt földje? Most innen tünk fölfelé a Füzi Gyuszinak van a többi mind a Hohn Mikié, és ez hányé volt? Szerintem 8-10 emberé volt.”⁶⁹⁶

A fiatalok ekkorra elszoktak a paraszti munkavégzéstől, a városban volt munkájuk, életük komfortosabbá, „városiassá” vált, emiatt nem mindenki vette földjeit saját kezelésbe. Kárász egyik régi „pógár” (földműves) családjában így tanakodtak az újragezdről:

„Kérdeztem a gyerektől – akkor belevágunk vagy nem? Mert ha igen akkor aztán nincs ám más, csak ez. A gyerek meg azt mondta, hagyjuk a fenébe! Ott a munkám a kőbányánál.”⁶⁹⁷

1991-re generációváltás történt, a „maszek világban” aktív gazdák már csak kevesen fogtak bele a földművelésbe. Az előző fejezetben láthattuk, hogy a termelőszövetkezetbe inkább az idősebbek vagy az asszonyok léptek be, a kárpótlásnál is gyakran csak ők kapták vissza a földet, mert a férj idő közben meghalt. Egyik győreai beszélgetőtársam szerint ennek következtében „a nagymamáké lett a határ”. A kisbirtokosok sem termelési tapasztalatokkal, sem technikával, sem értékesítési kapcsolatokkal nem rendelkeztek, rövidesen nyilvánvalóvá vált, hogy a földdel sok a gond. Igazán híján kezdetben a legtöbben traktorossal szántatták meg a földet, de saját erejükkel vetettek és arattak.

„Mázától Köblényig én traktoroztam, rohadt jól ment. Sok volt a maszek, volt bérmunka. Most nincs. Nincs föld, szabadulnak a földtől. Az öregek nem szántatnak már, bérbe adták, eladták.”⁶⁹⁸

Akik az 1990-as évek elején még megszántatták és maguk gazdálkodtak a visszaigényelt földön később bérbe adták, végül eladták földjeiket. A bérleteknek különböző formái terjedtek el. A géppel rendelkező gazda többnyire „lepapírozatlanul”, szóbeli megállapodás alapján vette használatba a földet, amelyhez sokszor ismeretség vagy rokoni kapcsolatok folytán jutott hozzá. A tulajdonosi kör többnyire ma is idős személyekből áll, vagy olyanokból, akik szüleiktől, nagyszüleiktől örökölték meg a földet. A bérleti formának nem voltak nagy hagyományai (a termelőszövetkezet idejében már voltak bérelt földek),

⁶⁹⁶ Mezei Ottó, Kárász, 2007.

⁶⁹⁷ Harka István, Kárász, 2004.

⁶⁹⁸ Varga Ervin, Kárász, 2004.

el fordult, hogy néhány év elteltével a tulajdonos gyanakodni kezdett a bérlőre, mert látta, hogy új traktora van, vagy, mert azt hallotta, hogy máshol többet adnak a földért.

A „*maszek világban*” elképzelhetetlen lett volna, hogy a tulajdonos ne tudja, hogy mi történik a földjével. Éberem ügyelte nehogy valaki kicsit is megkárosítsa. Ma gyakran évek múlnak el, míg fény derül a bérlő esetleges túlkapásaira. A bizalmatlanság ma kölcsönös, ennek is köszönhető, hogy ma jóval kevesebb a bérlemény. A bérlő a haszonvétel terén úgy károsítja meg a tulajdonost, hogy tettének súlyát nem méri fel. Mivel a tulajdonos évekig a föld felé sem néz, a bérlő a szomszédos – más kisbirtokosoktól felvásárolt – parcellákkal egybeszántja a földet. Csökönységnek, piszkálódásnak tartja, ha a tulajdonos az egy tagba való szántást kifogásolja, ha igényt tart az árokparti fák használatára, vagy ha megkéri, hogy tegye lehetővé a föld akadálytalan megközelítését. A tulajdonos tehát azokra az apró szolgálmányokra, haszonvételi jogokra tart igényt, amelyek régebben egy-egy parcella tulajdonlásával teljesültek meg.

Aki megvált a földjétől aránylag nagy pénzre tehetett szert, és azt gyakran presztízstárgyak vásárlásába fektette. A földekért kapott pénz „elherdálását” így összegezte egy beszélgetőtársam:

„Vett rajta Sulák sz. nyegét meg aranynyakláncot.”⁶⁹⁹

Más esetben, a pénzt a gyerekek vagy az unokák kapták, akik ebből az összegből fizették egyetemi éveik alatt az albérletet, vagy ezen vásárolták meg első városi lakásukat, végleg elkerülve a faluból.

12.2. Gazdálkodás

Az 1990-es években Kárászon még intenzíven műveltek a kiskerteket. A ház mögött mindenkinek volt konyhakertje, ahol elállították a konyhára való növényeket (uborka, paradicsom, paprika, káposzta, krumpli, hagyma stb.). Divatba jött a műanyag- vagy fémvázás fóliasátor használata. Kárász állatállományának 150 éves alakulása azt mutatja, hogy a családi gazdaságokban tartott disznók száma a rendszerváltás körül minden korábbinál magasabb volt.⁷⁰⁰ Tehenet és lovat azonban már egyre kevesebben tartottak. A statisztikai adatok azt mutatják, hogy folyamatosan csökkent az agráriumból élők száma és az agrárérintettség aránya. A 2010-es agrárcenzus adatai szerint a kis Völgyesség falvaiban a

⁶⁹⁹ Anonim

⁷⁰⁰ Máté 2009a. táblázatok

népesség 4-14%-a (a háztartások 4,8–39,7%-a) használt mez gazdasági területet, ennek 2/3-a volt konyhakert.⁷⁰¹ A táblázatban a falvak földhasználata látható, ahová a más határban mvelt földeket is beleszámolták (5. TÁBLÁZAT).

Falu	Népesség 2010 (háztartások száma 2001)	Mg.-i területet használók száma	%	Lakók által birtokolt mg.-i terület (ha)	Faluhatár (ha)	%
Magyaregregy	742 (315)	86	11,6% (27,3%)	171,63	2681	6,4%
Kárász	327 (139)	34	10,4% (24,5%)	102,96	802	12,8%
Vékény	151 (59)	14	9,3% (23,7%)	16,29	936	1,7%
Szászvár	2392 (1020)	135	5,6% (13,2%)	2036,44	2117	93,5%
Máza	1255(493)	61	4,8% (12,4%)	48,25	1069	4,5%
Györe	656 (224)	89	13,6% (39,7%)	430,41	1131	38%

5. TÁBLÁZAT: A „baranyai Völgyesség” községeinek földhasználata, 2010.⁷⁰²

A világháború előtt Vékény a környék egyik leggazdagabb magyar faluja volt, 290 lakosból 209 volt az istermel, egy holdnál nagyobb birtoka 70 családnak volt, akik összesen 321 ha szántó mvelték.⁷⁰³ 2010-ben Vékényben 151-en laktak, tulajdonukban 16,29 ha mez gazdasági terület volt, amiben a gyümölcsös, a konyhakert, a gyeper (rét) és a szilva benne foglaltatik. Vékényben a keresk száma 2001-ben 37 volt. Szászvár és Györe esetében nagyobb a szántóból való részesedési arány, mert itt több száz hektáron gazdálkodó mez gazdasági vállalkozók vannak, akik más falvakban is rendelkeznek földdel.

Az állattartó gazdaságok számát tekintve azt láthatjuk, hogy a hat faluban mindössze 6 gazdaság (család, kft. stb.) tart tehenet, köztük van az Agroszász Kft. is, 250 darabos húsmarha állományával. Lovat félént hobbi célból tartanak, kecskét és juhot egy-két nagyobb nyáj kivételével „fenyítés” céljából tartanak. A disznótartás is jelentősen visszaszorult,

⁷⁰¹ Mezőgazdasági terület: szántó, konyhakert, szilva, gyümölcsös, gyeper, nem tartozik ide az erdő, nádas és a halastó. Általános Mezőgazdasági Összeírás (ÁMÖ 2010). http://www.ksh.hu/agrarcenzusok_amo_2010_nyito - letöltés ideje: 2012-12-09.

⁷⁰² A táblázat a 2010-es mez gazdasági összeírás (ÁMÖ 2010) alapján készült.

⁷⁰³ Statisztikai adatok: Kovácsis 2003. 715; Szeghalmy

Kárászon a háztartások 14%-ában van disznó, ez az arány Gyöören 20%, Szászváron mindössze 5%. A kis ráfordítással járó baromfitartás sem általános már, arányai a sertéstartásnál csak egy-két százalékponttal jobbak (6. TÁBLÁZAT).

Falu	Népesség 2010 (háztartások száma 2001)	Állattartó gazdaságok száma 2010 (/háztartások)	Tehenet tartó gazdaság	Lovat t. g.	Juhot t. g.	Disznót t. g.	Kecskét t. g.	Tyúkot t. g.
Magyaregregy	742 (315)	59 (19%)	0	4	1	34	2	36
Kárász	327 (139)	36 (26%)	1	0	1	20	2	26
Vékény	151 (59)	11 (19%)	0	0	1	5	4	9
Szászvár	2392 (1020)	100 (10%)	3	3	2	49	2	72
Máza	1255(493)	51 (10%)	0	2	4	20	2	37
Györe	656 (224)	88 (40%)	3	7	1	51	2	76

6. TÁBLÁZAT: A „baranyai Völgyesség” községeinek állattartása, 2010.⁷⁰⁴

A háztáji termelési tapasztalatokkal rendelkezők mára egyre kevesebben vannak és lassan azok az idősebb völgyesiek is eltávoznak az élők sorából, akik még a „maszek világban” gazdálkodtak. Nagyon kevesen foglalkoznak konyhakerti növények termesztésével vagy aprójószág tartásával. Kárászon ma egy földműves van, aki 110 hektáron gazdálkodik, a téli időszakban kerítéskészítéssel (fűként csemetésekhez) egészíti ki a jövedelmét, ha ez nem lenne, gazdasága sem volna rentábilis. A legjövedelmezőbb a gabona, a kukorica, az olajosnövények termesztése, ezért a gazdák azt termelik, amit el tudnak adni a nagy terményfelvásárlóknak. A legnagyobb problémát az jelenti, hogy nem lehet előre tervezni, mert a piaci árak gyorsan változnak.

„A probléma, hogy nem lehet megmondani, hogy holnap mi lesz. 2 napot nem lehet előre tervezni. Csak méssz mint vak ló a csutában.”⁷⁰⁵

Az üzemanyag- és nyersanyagárak emelkedése miatt a „gazdaságos birtokméret” nagysága évről-évre csökken. A terményt „nagy integrátorok”, azaz a termény felvásárlásával és értékesítésével foglalkozó cégek veszik meg, piaci áron. A most fennálló rendszerben a piaci áringadozás olyan nagymértékű, hogy képtelenség trendeket, konjunktúrákat kimutatni, egy-egy állati vagy növényi termék (ill. termény) jó értékesíthetősége, biztos piaca csak 2-3 évig tart. A szászvári Agroszász Kft-nek takarmánykeverő üzeme van, ami révén relatíve jó

⁷⁰⁴ A táblázat a 2010-es mezőgazdasági összeírás (ÁMÖ 2010) alapján készült.

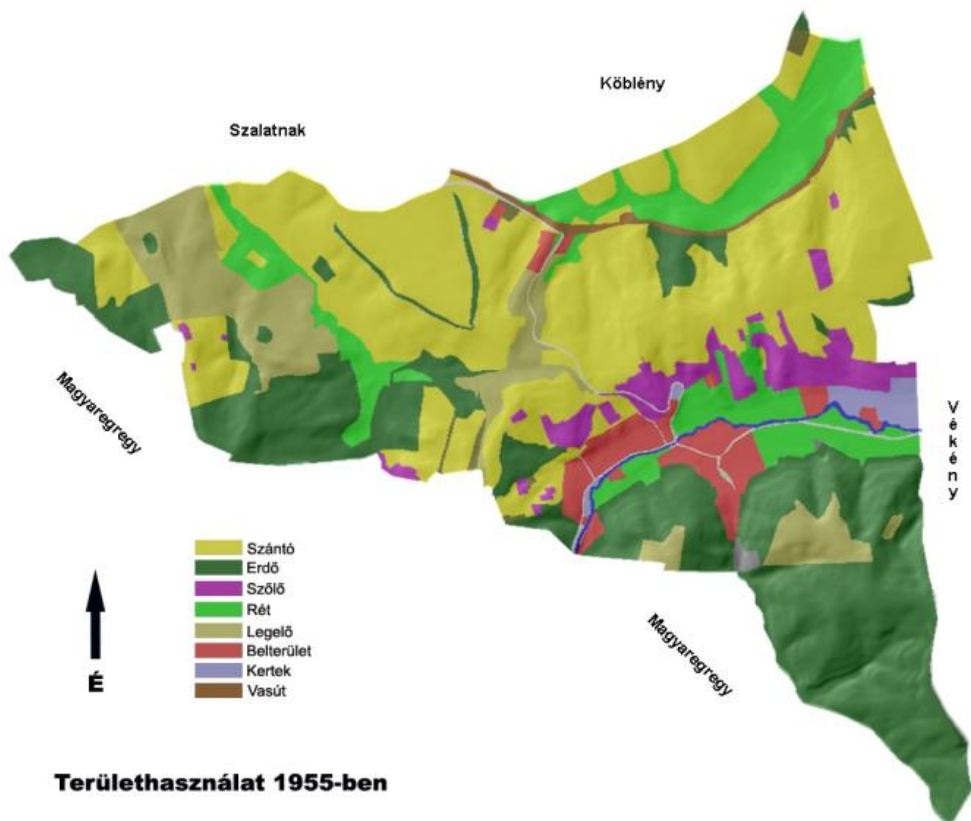
⁷⁰⁵ Varga Ervin, Kárász, 110 hektáron gazdálkodó gazda.

pozícióban van, hiszen a magasabb feldolgozottságú, nagyobb „hozzáadott érték” takarmánynak biztosabb a piaca. A takarmánykeverék még a TSZ idejéből örökölték. Az utóbbi években egy belterjes tehenészetet is beüzemelték a Kft. központi telephelyén. Kárászon egy gazda van (továbbá két „hobby” gazda), Szászváron az Agroszászon kívül kettő, Vékényben és Magyaregregyén egy sincs. 1938-ban Kárász 506 lakosból 242 élt mezőgazdaságból (stermel gazda), Egregyén 1264 lakosból 824, Vékényben 289-ből 209, Szászváron 1697-ből 496 volt földműves. Az iparból élőknek is volt földje, kivéve talán a szászvári bánya kolóniáján élő bányászcsaládokat.⁷⁰⁶

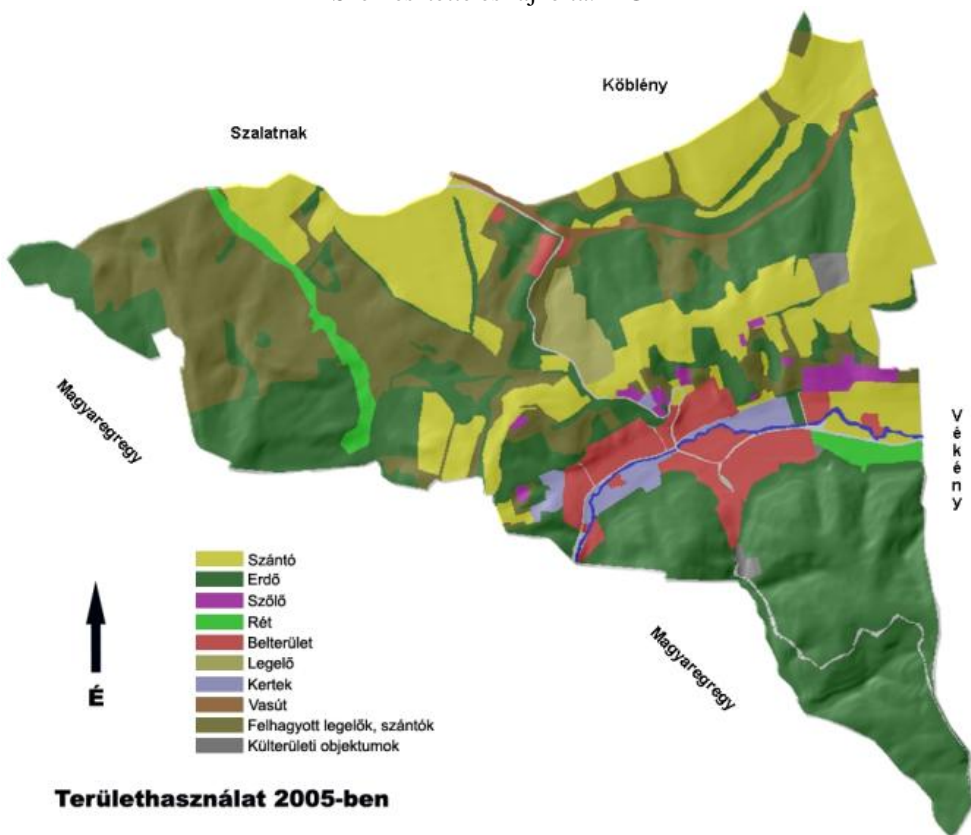
A piaci áringadozás ma mindenre kiterjed, a növénytermesztés sem kivétel ez alól, azonban a terület alapú támogatással és az esetleges aszály vagy árvíz kár kompenzációval kiegészítve nem fenyegeti teljesen a gazdákat. Az állattartás napjainkban a növénytermesztésnél is bizonytalanabb ágazat. A sertésstartás például a rendszerváltástól 2002-ig jövedelmező volt, utána azonban nagyot estek az árak. Minden gazdának van 2-3 (ha nem több) „befuccsolt üzlet” szóló története. Kárászon a juh, Kozáron a disznó és a juh piacának beszállása vagy az áresés okozott komoly nehézségeket a gazdáknak, akik a rossz tapasztalatok miatt félve vágnak bele az állattartásba. A korábbi gazdasági konjunktúrák, például a bonyhádi tájfajta, a muraközi ló nevelése jó fél évszázadig tartott, még a szocializmusban is viszonylag kiszámítható volt a piac, eladható volt a háztájiban megtermelt termék, mivel a nyersanyagot a dél-dunántúli konzervgyárak és élelmiszer-feldolgozó üzemek dolgozták fel, és a készterméknek biztos piaca volt. Napjainkban a gazdaemberek számára láthatatlan és nehezen érthető mechanizmusok szabják meg az értékesítési lehetőségeket.

A mezővelési ágak aránya az 1960-as évektől kezdődően drasztikusan megváltozott. A változásokat az alábbi ábrák szemléltetik (25. ÁBRA; 26. ÁBRA). A szántók aránya lényegesen csökkent, miközben az erdők és a használaton kívüli területek is magában foglaló legelők kiterjedése nőtt. A szőlők, gyümölcsösök, rétek és egyéb mezővelési ágak kiterjedése csökkent. A munkaintenzív növénykultúrák visszaszorultak. Mindez az egész Mecsek-vidék területén általánosnak tekinthető.

⁷⁰⁶ Szeghalmy 1939.

25. ÁBRA: Kárász határhasználat 1955-ben
Szerkesztette és rajzolta: MG

26. ÁBRA: Kárász határhasználat 2005-ben
Szerkesztette és rajzolta: MG

12.3. Szőlő- és gyümölcsstermesztés

Jelenleg a szőlő területek a korábbi szint töredékére estek vissza. A szőlőkiterjedése már a filoxéra előtt csökkent, mivel megszűnt a bor nyugati piaca. A filoxéra nagy területi és mennyiségi átrendezést hozott, átlagban negyedére, ötödére esett vissza a szőlőkiterjedése. A direkttermétfajták elterjedésével azonban minden községben megújult a szőlőtermesztés. A férfiak társasági életében fontos szerepe volt a pincézésnek. A szőlőterületek a kommunista hatalomátvétel után kezdtek intenzívebben csökkenni, a lakosság fogyásának és az ipari munkavégzés (ingázás) felerősödésének köszönhetően. A városban munkát vállaló fiatalok az 1960-as évektől kezdve már nyíltan érezték a szőlőt. Az idősebb generáció kihalásával felhagytak a szőlőkivételével.

„... az öregek kihaltak, a fiatalok meg beleszartak...nagy ívbe.”⁷⁰⁷

Kárászon ekkor kezdtek beerdősödni a falutól északra húzódó partoldalok, melyeket 50 évvel ezelőtt még a tetejüktől a lábukig szőlőborított (123. KÉP). A szőlőterületek jelentős csökkenéséről tanúskodnak a vidék földhasználati statisztikái. A szőlőmiveléshez rendkívül sok energia és (munka)idő szükséges, nem véletlenül tartja a széles körben elterjedt mondás: „a szőlőnek szolga kell, nem gazda.” Manapság időben van a legkevesebb. A legnagyobb problémát az jelenti, hogy nehéz a mezőgazdasági tevékenységeket összehangolni a városi munkával. Egy kárászi ifjabb beszélgetőtársam szerint ma csak azok tudnak szőlőt művelni és saját bort készíteni, akik vagy nyugdíjasok, vagy tölgyesek, vagy szőlők. Vagyis kedvező munkabeosztásuk vagy szabadidejük azt lehetővé teszi. A termelőszövetkezetek idején, a szőlőskertek elvadulásával együtt ment végbe a gyümölcsösök beerdősülése is. A kertekben nem is vált el egymástól. A beerdősödött gyümölcsösökben ma is sok körte-, alma-, szilva- és diófát látni. A cseresznyék, meggyek, barackok hamarabb kipusztultak. A völgyes falvakat egykor körbe ölelő gyümölcserdőgyökér felbomlasztotta a falvak terjeszkedése (utak, új településrészek), továbbá az akác agresszív elnyomulása, ami elnyomja az igen virulens és még magról is jól sarjadó szilvát. A gyümölcsösök megszűnése nemcsak tájképileg elnyert, de diverzitás szempontjából is káros, egy kifejezetten jelentős, számos védett fajnak otthont adó, nagy értéket képviselő helytípust nyert így a Mecsek-vidékről. A folyamatra Fazekas Imre biológus hívta fel a figyelmet.⁷⁰⁸

⁷⁰⁷ Dobos László, Kárász, 2004.

⁷⁰⁸ Fazekas 2005.

Ma gyümölcsfákat inkább a házak körül találhatunk, azonban itt sem sokat látunk, mert a gyümölcsfák helyett inkább örökzöldeket (tuja, fenyő) telepítenek, vagy gyepesítenek, olykor kevés anyagi ráfordítást igényel, de haszonnal kecsegtet karácsonyfa ültetvényt alakítanak ki. Ugyanakkor, ellenkező példát is látunk, néhány család gondoskodik a ház körüli gyümölcsfáit és étkezésükben is fontos szerepet tölt be az aszalt-, vagy lekvárként, befőttként eltett gyümölcs.

Kárászon népszerű a pálinkafőzés (amit többnyire szeszfeldében készítenek) és a borkészítés sem hagyott alább, sőt egyre nagyobb presztízsnak örvend. A szőlőt többnyire Villányból, Szekszárdról, vagy Apar és Zomba környékéről vásárolják, amit maguk szednek és a pince mellett vagy a présházban dolgozzák fel, és teszik hordókba. A borkultúra Kárászon felemelkedésben van. Mintegy tíz éve rendeznek borversenyeket, a versenyhelyzet pedig egyre nagyobb odafigyelésre sarkallja a gazdákat, akik a szőlőfajták megválogatásában és a borkezelésben is sokkal tudatosabban járnak el. Az egyik borminősítő, aki a kárászi borversenyeken a kezdetektől fogva jelen van, a 2011-es év borait értékelő visszatekintésében kitért rá, hogy a tíz év alatt óriási változott a kárászi (és környékbeli) borok minősége, összehasonlíthatatlanul jobb, élvezetesebb borokat állítanak elő. Több helyi termelő saját szőlőből készíti borát, s a bormustrákról rendszeresen elhozott aranyérmek mutatják, hogy elegendő idő és energiaráfordítás esetén itt is jó, minőségi bor előállítására volna lehetőség. A faluban pálinkaversenyt is rendeznek, amely népszerűségük okán már az éves, országos versenynaptárba is felkerült. A versenyre beadott minták száma évről évre növekszik, ezen a téren is hallatlan a lakosok vállalkozó kedve. Kárász sok tekintetben kivételes a többi településhez viszonyítva, az itt élők „civil” aktivitása arányait tekintve sokkal nagyobb a környékbeli falvaknál (a 327 lelkes faluban például négy civil egyesület működik).

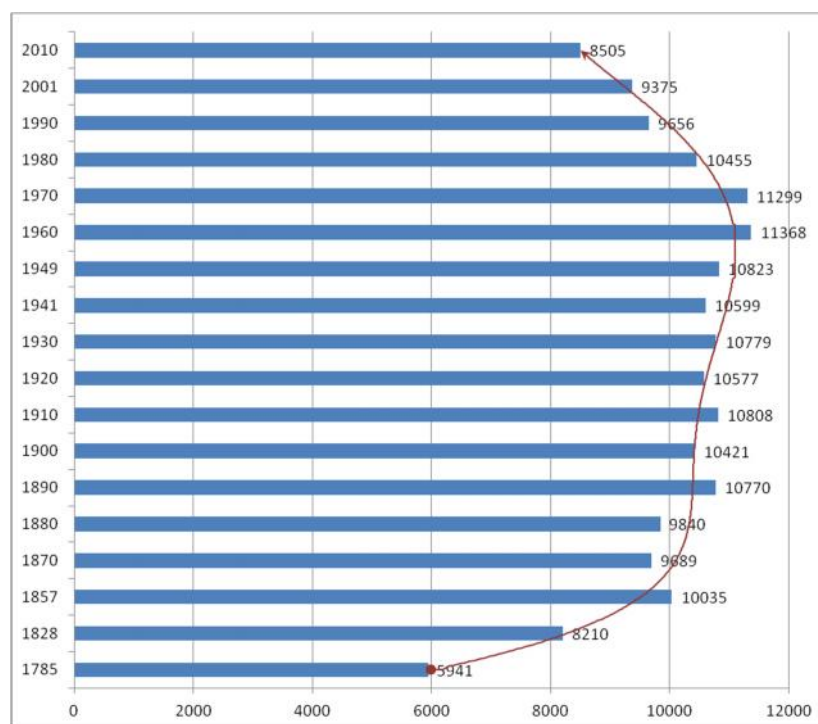
Kárászon helyi kezdeményezésre a Mecseki Erdészeti ZRt erdei melléktermék feldolgozó üzemét létesített, ahol különböző gyümölcsfélékből rostos gyümölcsleveket préselnek és dobozolnak. Az üzemnek köszönhetően érzékelhetően megnőtt a gyümölcs presztízse, távolabbról is sokan hozzák ide termésüket.

12.4. Demográfiai helyzetkép, migráció, keresők száma

A népességszám és az elvándorlás tekintetében az elmúlt időszakhoz viszonyítva nem változott a helyzet. A népességfogyás most is tapasztalható, azonban a nagyközségek és a környező városok már nem jelentenek vonzóerőt, inkább Budapest, Nyugat-Magyarország és – egyre inkább – külföld a célpont. Helyben alig van munkalehetőség, a mezőgazdaságban is nehéz elhelyezkedni. A legnagyobb mezőgazdasági vállalatnál (Agroszász Kft.) 2004-ben

1300 hektár szántó megművelését 7 növénytermeszt és egy vezető látta el. A takarmánykeverékben 40-en dolgoznak. A helyiek vélekedése szerint a legnagyobb probléma, hogy a térség nehézipara teljesen megszűnt. Az itt élők leginkább a szolgáltatóiparban (bolti eladóként, kocsmárosként stb.) és a közintézményeknél (szociális otthon, iskola, önkormányzat) találnak munkát. A fiatalság mellett a középgeneráció és az 50 év felettek is számosan mennek külföldre dolgozni. Mivel a környéken sokan beszélik a német nyelvet ezért felfelé a németországi munkavállalás jellemző.

Kovacsics József demográfiai lexikonjának diagramjai a Hegyhát és a Völgység népességének 50 éves lejtmenetét mutatják.⁷⁰⁹ A népességfogyás olyan méreteket öltött, hogy több falu lakossága az 1785-ös első népszámlálási adatok szintje alatt van. Ág például akkori népességszámának 58%-át veszítette el.⁷¹⁰ A XIX-XX. század fordulójához viszonyított átlagos népességvesztés 20% körül van. A népesség átlaga tíz település (27. ÁBRA) népességadatait alapul véve (és a nagyobb városokat nem számolva) az 1820-as állapotoknak felel meg.⁷¹¹

27. ÁBRA: Tíz falu népessége. Készítette: MG

⁷⁰⁹ Kovacsics 2003.

⁷¹⁰ Ágon ma 179-en laknak (1785: 419 f), Kárászon 327-en (1785: 328 f), Egyházaskozáron 759-en (1785: 1161) stb.

⁷¹¹ Az összehasonlításba vont falvak a következők: Ág, Egyházaskozár, Kárász, Mágocs, Mecsekpölöske, Oroszló, Óbánya, Szalatnak, Szászvár, Vásárosdombó. Mai népességük: 8505 f (Császta népességével együtt), 1828-ban 8210 f (Császta nélkül).

A társadalom korcsoportonkénti összetétele még rosszabb képet fest elénk, rendkívül kevés a gyermek. A helyi társadalmakat jelent sen átformálta az iparosításhoz kapcsolódó migráció. Ennek folyamatát látta 28 évi szolgálata alatt Werner Imre kárászi plébános, aki 1968-ban került a kárászi parókiára. Az első betelepülési hullám az 1970-es években volt, amely a plébános szerint „megbontotta” az addig igen zárt Magyaregregy és Kárász társadalmát. A zártság sok mindenben megnyilvánult, a költsönös segítségnyújtás intézményében, a jó közbiztonságban, „jó és stabil” házasságokban, és a plébános által „hagyomány rzsnek” nevezett jelenségben, ami például a népviselet ünnepnapokon történő használatát jelentette. Az általa megismert társadalom a Komlóban munkát vállaló bányászok beköltözésével formálódott át. Természetesen ezek a tendenciák az ország sok településére elmondhatók és némiképp általánosítónak t nhetnek, nagyon tanulságosak azonban, ha a többi adattal együtt tesszük mérlegre, hiszen láthatóvá válik, hogy az átalakulás folyamata tulajdonképpen a term földtulajdonlásban és –használatban bekövetkezett változások hatására bontakozott ki.

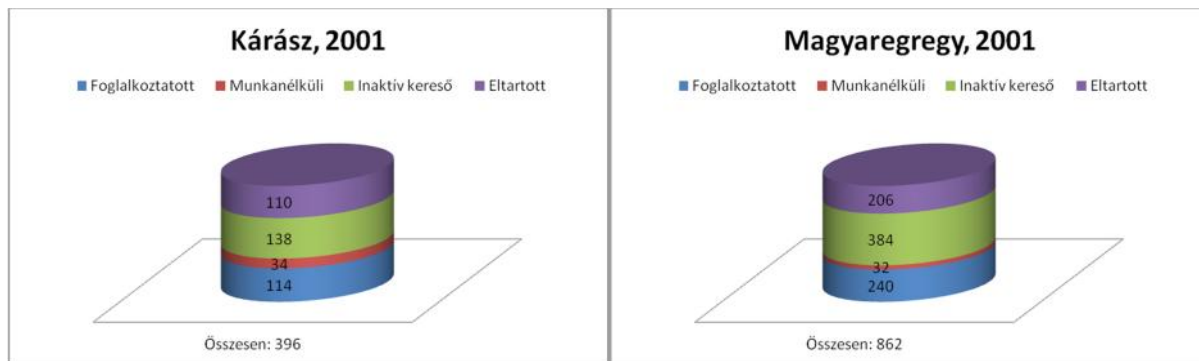
A komlói bányák bezárása után többen falura költöztek, mivel ott olcsóbb volt az élet, egy visszaemlékezés arról vall, hogy a beilleszkedés nem volt zökken mentes:

„Már mikor pedzegették, hogy be fog zárni a bánya, már akkor jöttek. Sokkal olcsóbb volt akkor egy ház. A fiatalok városba mentek, az öregek kihaltak, a komlóiak jöttek. Amit Komló kiöklendezett az ide talált Egregyre.”⁷¹²

A három fels völgyégi falu (Magyaregregy, Kárász, Vékény) házassági kapcsolatai szokásai is megváltoztak, melyben az egyik legszembet n bb változás volt, hogy elfogadott lett a nemzetiségek és felekezetek közti összeházasodás. Igen tanulságos visszaidézni a korábbi tájtörténeti formációk és fordulópontok megállapításait, mert ebben a vonatkozásban is párhuzamosságokra lelünk. Az úrbéri pátens (3. formáció) után a nemzeti településrend visszaszorulása figyelhet meg, azonban a nagycsalád végleges elt nése csak az 1880-as években történt meg (4. formáció). Az 1945-48-as fordulópont után ismét változás tapasztalható, a felekezetek és etnikumok közti összeházasodások, a ki- és betelepülések révén elt nnek a régi magyar családok, családneveik elenyésznek. A házassági kapcsolatok terén ma a rétegendogámia alig kimutatható, mint ahogy a lokalitás és a vallás sem modellálja a párválasztási szokásokat. A néprajzi kutatás a néprajzi csoportok meghatározásakor nagyon nagy jelent séget tulajdonított a réteg- ill. a lokális endogámiának, továbbá a családok,

⁷¹² Anonim, Magyaregregy.

családnevek folytonosságának (kontinuitásának). Az előbb felvázolt folyamatok a Völgységben egy korábban meglévő, kimutathatóan szoros társadalmi kapcsolatrendszer felszámolódását, gyakorlatilag a néprajzi csoport megszűnését mutatják.

28. ÁBRA: Kárász és Magyaregregy foglalkoztatottsági mutatói a 2001-es népszámlálás alapján
Szerkesztette: MG

A kis Völgység falvaiban ma sok a nyugdíjas, kevés az aktív korú lakos (28. ÁBRA). A fogyó lélekszámú falvakban az ingatlanok értéke drasztikusan lecsökkent, egyes háztípusok gyakorlatilag forgalomképtelenek. Szalatnokon 10 ház holland tulajdonban van, de mára gyakorlatilag az összes völgységi falunak van holland lakója. A szociális alapú lakásvásárlási támogatás megszűntével túlnyomórészt csak a hollandok „éltetik” az ingatlanpiacot. A hollandok főként nyugdíjas korba lépett házaspárok, akik szabadságukat töltik Magyarországon, főként nyáron tartózkodnak itt. A helyiek általában véve pozitívan ítélik meg a holland lakásvásárlásokat.⁷¹³ A vázlatosan bemutatott folyamatok, változások is alátámasztják, hogy a földmivel való alapuló helyi közösségek az átalakulás végső szakaszába jutottak, abba a szakaszba, amikor a paraszti múlt és az egész faluközösséget átható társadalmi egymásrautaltság, kohézió megszűnik. Erre utal egy polgármester nagyon vélekedése, aki szerint a funkcionálisan átalakuló faluban megszűnik a földmivel való kapcsolódó közösségformálódás és más, elsősorban a szabadidő eltöltéséhez kapcsolódó tevékenységek hoznak létre új közösségeket, alkotnak – társadalmi – „magokat”.

⁷¹³ Igen fontos, jelzés értékűnek tartom, ahogy egy szalatnaki holland testvérpár két általuk megvásárolt házat kidekorált. A szomszédos, hosszútornácós sváb parasztházak oromfalára egy-egy hatalmas plakettet erőszítettek fel (díszítették?), amely szántó embert ábrázol. Az egyik házon az oromdísz mellett a Conquistador, másikon a Mi Casa Su Casa felirat olvasható (124. KÉP)

124. KÉP). Sajnos a tulajdonossal nem tudtam beszélni, de a szomszéd Szedlák Tóbiás bácsi szerint (akivel németül beszélgetnek) azért tett ki, hogy „Hát mégis csak a falunak az emléke legyen meg [...] „emlékezzen Szalatnák, hogy milyen munka volt.”

„A megváltozott megélhetés, majdnem mindennek ez az oka. A faluközösségek t nnek el, nincs olyan faluközösség, mint volt, akár az én gyerekkoromban. Újfajta faluközösségek támadnak, amik talán el bb utóbb kapcsolatra találnak egymással, egyesületekben, meg baráti körökben meg borversenyeken”⁷¹⁴

Ugyanehhez a kérdéshez kapcsolódik az a vélekedés is, miszerint kevés a személyes találkozáson alapuló társas együttlét, az id sebb generáció számára furcsa és szembet n , hogy elt ntek azok a helyek, ahol korábban a szomszédok a napi munka elvégzése, a jószág eligazítása után összegy ltek:

„Azel tt a 60-éves asszonyok már tiszta feketébe kint ültek a kapuba, padok voltak. De most nincs pad, mert ugye TV van. Ma bent vannak, meg pad sincs, nincs senkinek a ház el tt.”

12.5. Er források birtoklása, bekerítések, az újkori pusztá

Az er forrásokhoz való hozzáférés a két világháború közti id szakhoz képest sz kült. A legfontosabb er forrás a term föld, amely gazdák (farmerek) kezében van. A földbirtokosok túlnyomórészt a tágabb környékben (Baranya, Tolna) valók, de külföldi is van közöttük.⁷¹⁵ A patakvíz az állam tulajdona. Felügyeletét vízkezel társulatok látják el. A patak medrét 1 számított két méteres sáv a társulat fenntartásában áll. A társulat végzi a különböző tisztítási munkákat, partfalér sítéseket. A patakparton a szemétszedést általában a falvak lakói kezdeményezik és végzik el, bár nem minden faluban teszik ezt meg. Kárászon ez évig minden évben vot szemétszedés, azonban a pataktisztításon résztvev k számának csökkenése miatt úgy t nik jöv re nem lesz. A vidéken létesített tavak magántulajdonban vannak. A horgászatot engedélyhez kötik. A halastavakat (ahol nem horgásznak) r védi, a horgásztavakon (amit a horgászok használnak) hal r felügyeli a horgászrend betartását. A vadászatot vadásztársaságok felügyelik, aminek bárki tagja lehet, aki bizonyos pénzösszeg fejében (kb. 1,5 millió Ft) engedélyt vált ki. A vadásztársasági tagság elérésének másik lehetséges útja, ha valaki egy bizonyos nagyságú földterülettel rendelkezik és kérvényezi a tagság létesítését. Az elmúlt húsz évben sokan csak azért vásároltak földeket, hogy vadászhasználnak, amíg a földek m velésére vonatkozóan semminem kötelezettségük nem volt az földjeik voltak a legelhanyagoltabb állapotban. A természetben gy jthet növények (gomba, szeder, csipkebogyó stb.) szedését nem korlátozzák. A csigaszedést ellenben már szabályozzák. Tilos az agancs szedése is. A védett területeken (Natura 2000, Kelet-Mecseki Tájvédelmi Körzet) er sebb az oltalom, itt olyan növényfajokat sem szabad szedni, amelyek

⁷¹⁴ Mezei Attila, polgármester, Kárász (2004).

⁷¹⁵ 2013 nyári hónapjaitól kezd d en csak földm ves foglalkozásúak vehetnek az országban term földet.

máshol engedélyezettek pl. mecseki tea (méhf). Mindenki csak a saját erdejéből vághat fát, száraz ágakat, gallyakat csak akkor vihet haza más erdejéből, ha a tulajdonos elnézi a faszedést. Makkot, avart már nem gyűjtenek az erdőben. A mvelési ág megváltoztatását engedélyhez kötik, vagyis csak akkor lehet egy erdő részlet újra szántó, ha arra a hatóság engedélyt ad. A szőlő ültetése – feltéve, ha nem a kiskertben található – csak engedéllyel lehetséges. Az erdők az erdészeti szakszolgálat minősítébe. Az erdő és a legelő között pontos és világos elvi kategóriahatárok vannak. A korábban a Mecsek-vidék egészére dominánsan jellemző erdei legelők ma nem léteznek, törvényileg nem létezhetnek, mert ha egy legelőn 30%-nál nagyobb a fás vegetáció aránya, akkor azt automatikusan átminősítik. A bányakincsek az állam tulajdonát képezik, koncessziós eljárás keretén belül magáncégek is kiaknázhathatják, a helyi lakosok csak akkor nyithatnának bányát, ha elegendő tőkével rendelkeznének. A helyi érdekek bányákat felszámoltak. A sárgaföld-gödröket, ahonnan korábban a házépítéshez szükséges nyersanyagot ásták nem lehet használni, a homokbányákból nem lehet homokot hordani. A szemétszállítást sem helyben oldják meg, mivel megszüntették a tágabb környék szemetét deponáló kárászai szeméttelpepet, jelenleg a hulladékot a regionális szeméttelakóba hordják. Az önkormányzatok különböző rendeletekkel szabályozhatják a belterületen történő állattartást, mezőgazdasági munkát. A hét meghatározott napjain lehet csak tüzet rakni, országos tilalom esetén ez olykor igen hosszú, több hónapos időszakokra is kiterjedhet. A rendeletek, határozatok betartatását, felügyeletét a mezőgazdasági szakszolgálat, a természetvédelmi szakszolgálat és más illetékes szakhatóságok (erdészeti, vízügyi, építésügyi, környezetvédelmi stb.) végzik. A mezőgazdasági mvelés alatt álló területeken csak akkor vehető igénybe az állami és Unió támogatás, ha a földet valóban az igényelt támogatásnak megfelelő növényekkel vetik el. Ezt a holdfotók segítségével ellenőrzik. A szabályok és korlátozások rengeteg területet kizárnak a (hétköznapi) használatból, vagy befolyásolják, lesz kítik a határhasználati lehetőségeket. Egy polgármester a következőképpen fogalmazta meg az önkormányzati szinten is jelentkező problémát:

„...igaz itt minden védett, csak egyszer a Homo Mecsekensist is le kéne védeni valakinek, mert az embernek alul meg szépen csúsznak ki a lehetőségek, az élettér csúszik ki.”⁷¹⁶

Néprajzi terepbejárásaim tapasztalatai alapján nem alap nélkül állíthatom, hogy az

⁷¹⁶ Mezei Attila, polgármester, Kárász (2004).

emberek tartózkodnak, félnek az idegenektől.⁷¹⁷ A bizalmatlanság érthető, valóban történnek vagyon elleni bűncselekmények, rablások, ami miatt a lakosság óvatossá válik. A lopások és a vadkár megelőzése érdekében szaporodhattak meg a belterületi birtokhatárokra és a termőföldek határára felállított kerítések. Az 1970-es évekig a kis völgyégi falvakban általában nem volt kerítés a házak mögötti kerti földeken. Egy gazda bármikor besétálhatott szomszédja kertjébe, s a kerten keresztül a házat is akadálytalanul megközelíthette. A kerteket lezáró kerítésekkel egyidőben a külterületen a csemetéseket és a gyümölcsöskerteket kerítették be.

Ma már nem csak ezeket, de a legelket és a termőföldeket is bekerítik. Az elkerítéssel kizárják a másik embert a birtok megközelítéséből, nem mehet át rajta senki, nem bókászhat a földön, nem szedhet szedret a gyepen. Az utóbbi időben megszorított bekerítésekkel összefüggésben az egyik kárászi beszélgetőtársam az alábbiakat fogalmazta meg:

„A csatangolásoknak vége, most már mindent bekerítenek.”⁷¹⁸

Elfordul, hogy a területhez vezető közutat elzárják, amely némely esetben nem is a birtok tulajdonosáé, hanem az önkormányzat tulajdonában van (125. KÉP).

Az illetékességi körök megoszlanak. Jóformán minden erőforrásnak van egy szakhatósága, kezelje, fenntartója. Más felel a vízért, más a mvelési ág fenntartásáért, a környezet állapotáért stb. A „sok baba közt...” helyzetet jól illusztrálja egy néhány évvel ezelőtti kárászi eset. Egy gazda villanypásztorral kerítette be 20 hektáros kukoricását, hogy a vaddisznókat távol tartsa a területtől. Egy áramszünet alkalmával egy csapat vaddisznó mégis bejutott. Az áram visszaállt, de akkor a disznók már nem tudtak, és nem is akartak kijönni a táblából, ahol élelmük, vizük is volt. Az állatokat nem tudták kijönni. A gazda és az állatok kilövésével megbízott – és a kárért bizonyos helyzetekben felelősséget vállaló – vadásztársaság között patthelyzet alakult ki. A társaság a gazdára, a gazda a társaságra hárította a kár megtérítését, illetve viselését.

Ma a konfliktusoknak az egyik legjobban kitapintható területe a természet- és környezetvédelem. A tevékenység döntően nem saját (tehát az illetékes Nemzeti Park) tulajdonában lévő területeken valósul meg és ez sok érdeksérelemmel jár. Elvált egymástól a

⁷¹⁷ Többször előfordult, hogy a földtől félreeső falvakban néhány percnyi ott eltöltött idő után megállították a polgárok, máshol autóm rendszámát is felírták. Egy ízben megesett, hogy a rendőrséget is kihívták és igazolni kellett magam, ott létem okát. Ebben a községben azért keltem gyanút, mert – akárcsak a rablók – idősebb, a falu múltját ismerő és beszélgetésre nyitott embereket kerestem, a kocsmában tudakolódva lakhelyük felől. A gyűjtéseket ma már általában a polgármesteri hivatalnál kezdem, ahol lejelentem érkezésem okát. Gyakori, hogy a „gyűjtés” is innen szerveződik, és a hivatal alkalmazottai már előre odaszólnak az idősebb beszélgetőtársaknak, hogy nyugodtan beengedhetnek.

⁷¹⁸ Anonim, Kárász

tulajdonlás és a közjavakért való felelősségvállalás. Nincs rá megfelelő szellemi és anyagi eszköz, hogy a földtulajdonosokat ellenrizhessék és – a sokszor életidegen – szabályokat betartassák. A Kelet-Mecsek északi részének természetvédelmi területe például egyfajta „belehelyezkedés” attitűdöt képvisel. Igyekszik a helyiekkel való kommunikációra, a jó viszony kialakítására, amit az is jelez, hogy rendszeresen részt vesz az önkormányzatok ill. különböző civil szervezetek (faluszépítő egyesületek stb.) által szervezett eseményeken. Ezzel együtt úgy tűnik, hogy a környezetvédelem ott a legeredményesebb, ahol a Nemzeti Parkok gazdálkodó szervezetként saját kezelésbe veszik a tájat, vagyis a táj gondozása, a fenntarthatóság tudatos tervezése és a földbirtoklás teljesen összeforr. Ugyancsak „integrált”, de némiképp más megközelítést alkalmaz az ún. közösség alapú természetvédelem, ami a helyi emberek, szereplők tevékenységére épít, velük határozza meg, a „fenntartható környezet” fogalmát és a hozzá illeszkedő tevékenységi formákat. Ennek magyarországi alkalmazása még gyerekcipőben jár.⁷¹⁹

A mai képzés számos vonatkozásban hasonló a török alatti pusztásodáshoz. A táj a kollektivizálástól kezdődően erdőerdősödik. Az erdőerdősödés nemcsak a rosszabb adottságú, dombosabb határú községekben jellemző, hanem a dombság mezőgazdasági művelésre alkalmasabb részein is. Az erdőerdősödés elsősorban a gépi művelés meghonosodásának köszönhető. Kárászon 20%-ról 55%-ra, Mágocson 9%-ról 33%-ra, Szalatnokon 6-ról 28%-ra nőtt az erdőerdős és a használatból kivont területek aránya. A legnagyobb visszaesés a szántók és a rétek terén volt. Magyarereggyen 1895-ben még 100 ha rét volt, ma 8 ha van. Mágocson 414 ha rét volt, ma 64 ha rét van csupán, és 166 ha halastó.⁷²⁰ A többi rét helyét minden bizonnyal erdőerdő fedi. Az erdőerdősödés terén nagy különbségek vannak. A nyíltabb, jól termő tájakon kisebb volt az erdőerdősödés, de a gépek használata miatt a dombperemeket ott sem művelik, az utóbbi 50 évben tehát a Mecsek-vidék egész területén nőtt az erdőerdő aránya. A lejtperemek és a vízenyúlások rétek mindenütt beerdősödtek. Az erdőerdősödő tájon az egyik fő haszonvételi forma a vadászat, akárcsak a török időkben. A gazdálkodás szintén külterjes, extenzív, kevés embert köt le. Az erdőerdősödő táj egyhangúbb tájpercepciót eredményez, mint egy mozaikos, ligetes tájszerkezet. Ennek hatását a tájpercepcióval foglalkozó tájtervezés is kimutatta.⁷²¹ Érdemes összevetni a jelenben tapasztalható folyamatokat azzal, amit a néprajzi szakirodalom (a történeti írások feldolgozásával) a pusztásodás történeti folyamatáról állít. A Magyar Néprajzi

⁷¹⁹ Varga Anna – Molnár Zsolt – Fodor Lívია: *Közösség alapú természetvédelem a Kárpát-medencében és a világ más tájain*. Tudományos poszter.

⁷²⁰ Földhasználati adatok: http://www.takarnet.hu/pls/tknet/hivatalok_p.kozsegkereses (Földhivatal honlapja). Letöltés: 2012. december 11.

⁷²¹ Lásd: Csemez 1996. 234–252.

Lexikon szerint a pusztásodás: „*a falu és a vele kapcsolatos kultúrtáj visszafejlésének, eldurvulásának, pusztulásának folyamata. A lakosság kihalása, elmenekülése vagy lassú elköltözése idézi el. A lakosság ilyen megfogyatkozása viszont legtöbbször háborúk, természeti csapások, nehéz politikai körülmények következménye*”⁷²²

A pusztásodás „tünetegyüttese” a ma tapasztalható és az elzéken felvázolt jelenségekre is állítható, magában hordozza mindazt, amiről az utolsó két formáció bemutatásakor szóltunk: földhasználati, demográfiai trendeket, és a tájképet érintő változásokat (126. KÉP; 127. KÉP). Cseh, lengyel, észt analógiák alapján úgy tényleg, hogy a dombsági termőterületek felhagyása európai folyamat és az is körvonalazódik, hogy a folyamat erősebb az egykori szovjet érdektérületen.⁷²³ Ezekben az országokban a rendszerváltozás után felgyorsult a vidéki népesség elvándorlása, és a táj felhagyása.

A természeti környezet ismerete, a környezethez fűződő kapcsolatok gyermekkorban, munkavégzés közben alakultak ki, az 1950-es, 1960-as években született gyermekek is lényegesen többet jártak ki az erdőre, a mezőre. Ekkoriban az élelmiszer nagy részét a család termeltette el. A gyerekek segítettek, a krumpli, kukorica, hagyma, répa, káposzta termesztésében, a tiszta hazahordásában. A közel élők nagyszülők pedig készségesen elvállalták a gyermekek felügyeletét, akikkel együtt gombásztak, csavarogtak.

*„A mi időkben nekünk erdei iskolát teljesen fölösleges lett volna tartani, mi állandóan az erdőbe voltunk [...] sokkal több kapcsolatunk volt.”*⁷²⁴

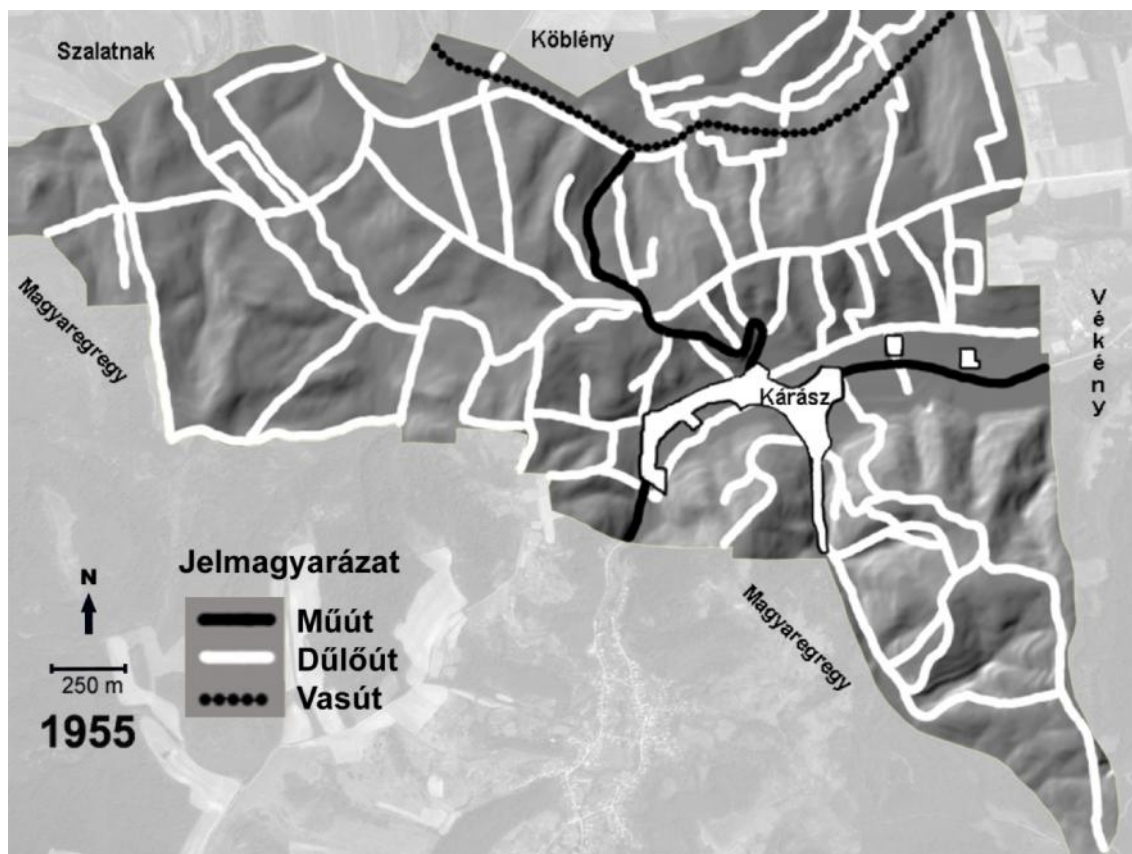
A környezet és ember közötti viszony lazulását mutatja az is, hogy jóval kevesebb útvonalat használnak, mint az 1950-es években.⁷²⁵ Ennek bizonyosságát adja, ha térképen vetjük össze az 1955-ös és a 2012-es állapotokat (29–30. ÁBRA).

⁷²² Magyar Néprajzi Lexikon: <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/4-794.html>. letöltés: 2013.05.19.

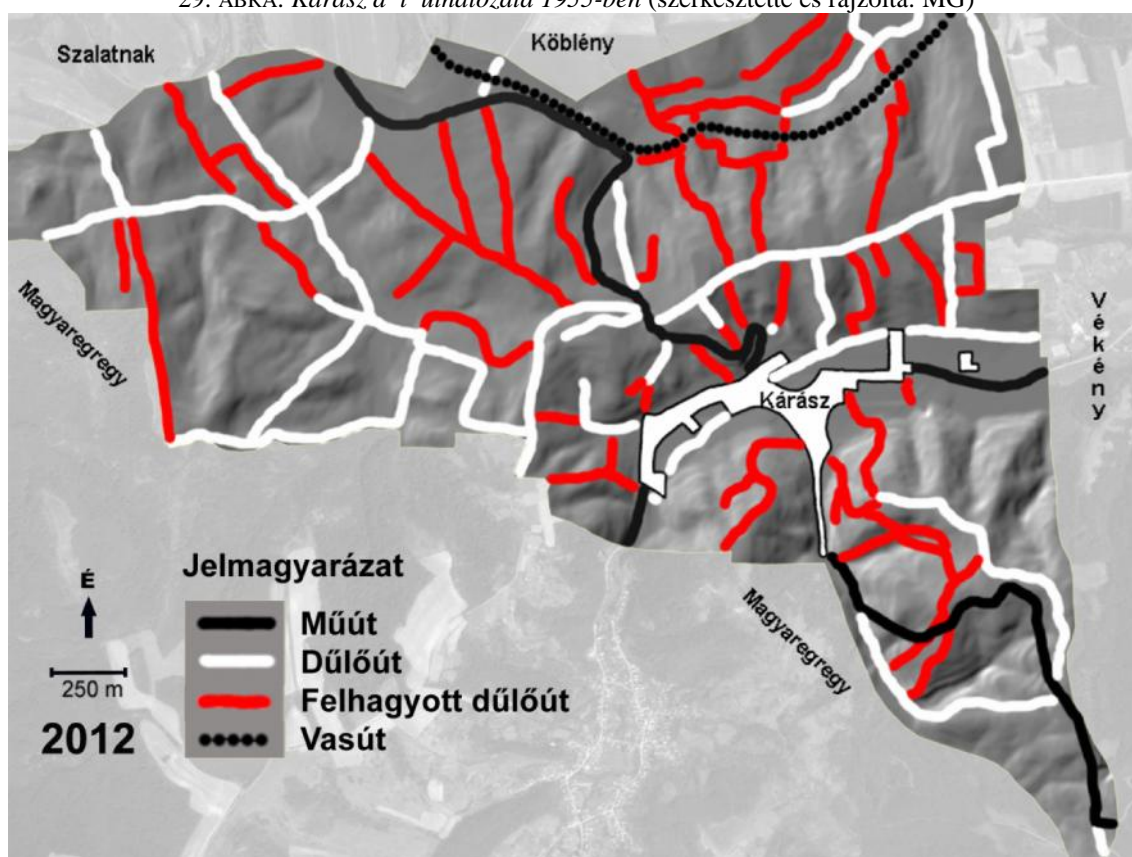
⁷²³ Cseh példa: Kuera – Kuera 2012; lengyel példák: Affek 2012; Kozak 2003; Nasiłowska 2008; észt példa: Hoppe 2012.

⁷²⁴ Mezei Attila, Kárász (2004).

⁷²⁵ Máté 2006.

29. ÁBRA: Kárász d l úthálózata 1955-ben (szerkesztette és rajzolta: MG)

30. ÁBRA: Kárász d l úthálózata 2012-ben (szerkesztette és rajzolta: MG)

Vizsgálataim szerint a d l úthálózat változása az 1950-es évektől kezdve igen intenzív. A mostani változások régi, több száz éves horgosok és mezei utak elhagyásával jártak. Feltűnő, hogy ez az útszélességet tekintve hanyatló tendencia az úthasználat gyakoriságának csökkenésével is jár. Ez utóbbira csak empirikus ismereteim és elbeszélések alapján szerzett információim vannak. A horgosok felhagyása és az útvonalak megszüntetése a XVIII. századi határpercek tanúvallomásaiban foglaltakra emlékeztet, amelyben számtalan török alatt elhagyott útról és – az újjáépülés megindulása folytán – új útvonalak kialakításáról tesznek említést. Ebben az összevetésben nem a „pusztulás mértéke”, a pusztásodás minőségi megítélése a lényeges, hanem érzékelteti a mai tájváltozás történeti kontextusát, nagyságát, táj és ember kapcsolatában bekövetkezett változások „történelmi jellegét”. Az 50 éve még használt, falvak közötti (legkönnyebb elérést biztosító) utak ma már járhatatlanok, csak a lebetonozott útszakaszok használatosak, de azok több esetben jóval nagyobb kerülővel vehetők igénybe, ez is erősíti egyes települések zsákjellegét (pl. Köblény, Szalatnak, Ág, Alsómocsolád). Hosszúhetényben a közelmúltban egy civil egyesület Zöld út hálózat névvel egy pályázatból finanszírozott programot indított, aminek célja, hogy a régi horgosok és d l utak kitisztításával kösse össze a közvetlen szomszédos falvakat, hogy a szomszédos falvak lakói „tudjanak egymásról”, s ennek révén a civilek közös programokat szervezzenek.

12.6. A helynévismeret változása

A pusztásodás egyik velejárója, hogy csökken a határ ismerete, amit a helynévismeret vizsgálata segítségével is mérhetjük. A helynévismeretet húsz kárászi személlyel végzett strukturált interjúk alapján vizsgáltam meg. A vizsgálat alapja a BMFN községi adatbázisa volt (7. TÁBLÁZAT).⁷²⁶

Korcsoport (születés időpontja)		1982-1995		1950-1964		1930-1938	
		F	%	F	%	F	%
Helynévismeret foka	Férfiak	4	25	3	52	4	79
	Nők	2	13	3	27	4	62
	Összesen	6	19	6	40	8	70

7. TÁBLÁZAT: A kárásziak helynévismerete, 2004.

A legidősebb korcsoportot (1925-1938) az egyéni gazdálkodás korát aktívan megélt generáció képviselte. A helynévismeret az egykoron kizárólag földműveléssel élők (parasztok) esetében volt a legnagyobb, ami a település földrajzi neveinek 90%-nál magasabb

⁷²⁶ BMFN 1982.

arányú ismeretét jelenti. Az iparos származású lakosok a település helyneveinek 65-70%-át ismerik. A n k tekintetében ez utóbbihoz hasonló, illetve ennél mérsékeltőbb arányszám mutatkozott (62%). Ez a jelenség a n k munkamegosztásban elfoglalt eltér szerepkörével magyarázható. A földm ves réteg kimagasló határismerete mellett figyelmet érdemel, hogy nemre és foglalkozásra, beházasodásra való tekintet nélkül a földrajzi néveke ismerete széles kör nek, általánosnak mondható. Középtértéke a vizsgált nyolc személy esetében 70%.

Az 1955 és 1964 között született korosztály ismeretei er s differenciáltságot mutatnak. A határhoz továbbra is köt d , azt hivatásszer en használó férfiak esetében akár 80%-os arányszám is el fordulhat, összességében azonban ennél alacsonyabb, 52%-os érték jött ki. A vizsgálat alapján a n k helynév ismerete minimálisnak mondható (27%), s e tekintetben alig mutatkozik különbség a beházasodott és a kárászi születés ek között. A névismeret a közismertebb bel- és külterületi nevekre korlátozódik.⁷²⁷ A t sgyökeres kárásziakra jellemz , hogy bár együtt éltek a neveket intenzíven használó korosztállyal, ismereteik inkább felszínesek. Velük társalognak hangzik el legtöbbször a „hallottam már, de nem tudom, hogy hol van” megjegyzés. A korcsoport alanyai között a helynévismeret 40%-os.

A vizsgálatban a legifjabbakat az 1982 és 1995 között született hat személy képviselte. Körükben a kárászi helynévanyag 19%-a használatos. Az általuk ismert területrészek jellemz en a patak völgyben, vagyis a mindennap használt útvonalakhoz vannak közel. A fiúk esetében nagyobb, 25%-os a névismeret. Az összes vizsgált személy (20 f) földrajzi név ismerete a korcsoportba tartozó lányok esetében a legalacsonyabb, 13%. A mérsékelt határismeret oka mindkét nem esetében a megváltozott életvitelben keresend .

A beszélgetések eredményeként – a statisztikai mutatók mellett – mélységeiben is sikerült megismerni a helynévanyag alkalmazásának sajátosságait és a munkaterülettel, szabadid eltöltésével kapcsolatos összefüggéseit. Mindezek alapján állíthatjuk, hogy a határbeli aktivitás és a helynévismeret rendkívül szoros összefüggésben van egymással. A korcsoportonként romló arányszámra egyértelm en az ember és környezet viszonyának lazulása ad magyarázatot.

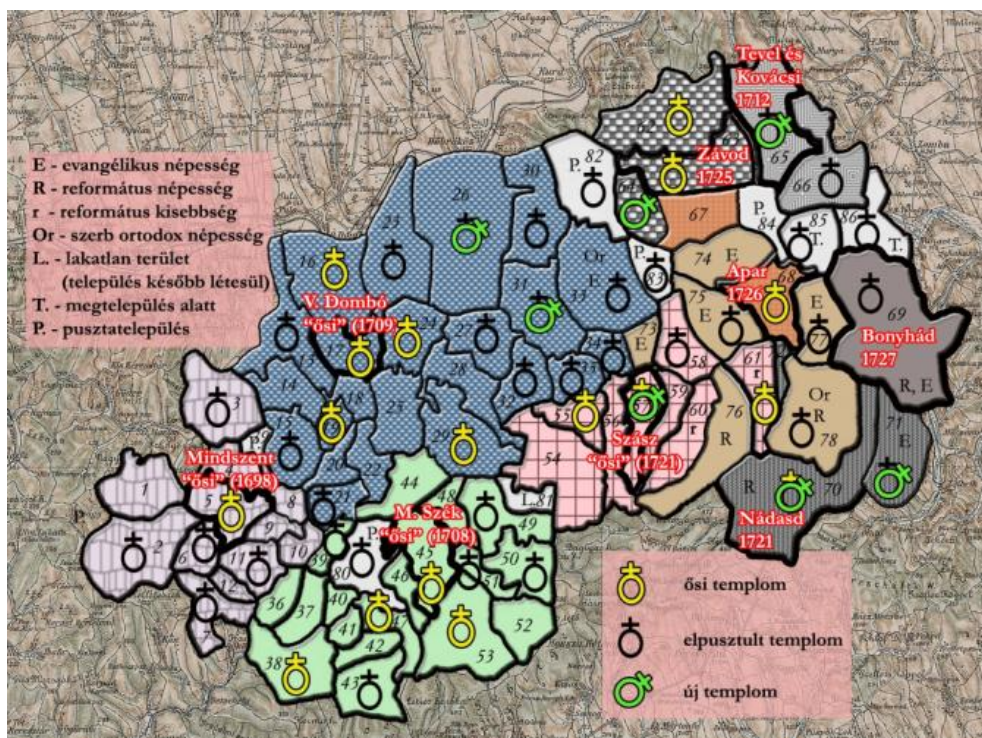
12.7. Plébániakörzetek

A térbeli folyamatok a katolikus egyházi struktúrák vonatkozásában is hasonlóak a XVIII. századi és a török alatti jelenségekhez. A plébánia-ellátottság térbelisége legalább

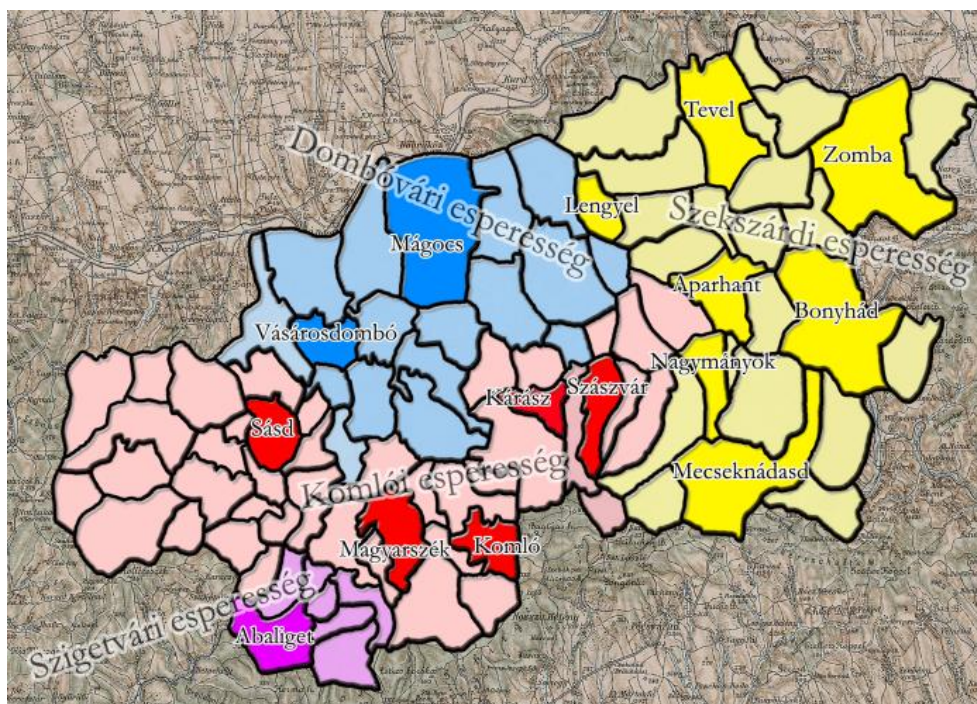
⁷²⁷ Belterületi helynévanyag: a település objektumai, összes intézményi, közösségi helyei (kocsmá, gyógyszertár stb.), valamint a bels határ helynevei. A 20-25%-os érték hozzávet legesen a belterület helynévanyagát öleli fel.

annyira szórt, diszperz képet mutat, mint a *Domsics Mátyás kanonok* által végzett 1728-as egyházmegyei vizitáció alkalmával (31. ÁBRA; 32. ÁBRA). Az 1950-es évek fordulópontjától kezdődően a hívek száma a szekularizáció és a vallástalanodás miatt megcsappant, s ez együtt járt az általános népességfogyással. A diktatúra idején az egyház nagy politikai nyomás alatt volt, a hívek vallásgyakorlására ugyanakkor komoly „világi” nyomás is nehezedett. A munkahelyi, ill. a tanulmányi elremenetel gátja sok esetben a templomba járás volt. Ennek tényét az egykori kárászi tanácselnök tulajdonában lévő szigorúan bizalmas levelek is tanúsítják, amelyek az ipari üzemekben elhelyezkedő kárásziak származását, vallásos érzületét ismertetik (az üzem leiratának válaszlevelei) az üzemvezetőséggel ill. az üzemi pártbizottság tagjaival.

Az 1970-es évektől kezdődően csökkent a templomba járók, ill. a papok száma. A plébániákat összevonták, ettől kezdve az egyes plébániák ellátási területe folyamatosan nőtt. Vásárosdombóhoz például az anyaplébániával együtt nyolc, Kárászhoz öt falu tartozik. A plébániákat nem szüntették meg, az épületeket sem bontották le, azonban pap és hívő hiány miatt nem üzemelnek teljes értékű plébániaként.

31. ÁBRA: A Mecsek-vidék plébánia körzetei a *Domsics Mátyás kanonok* által végzett 1728-as vizita alapján. Az azonos színnel jelölt kerületek egy pappal rendelkeztek. Szerkesztette és rajzolta: MG

32. ÁBRA: A Mecsek-vidék plébániakörzetei az egyházi schematizmus alapján.
A sötétebb színárnyalat a pappal rendelkező plébániát mutatja
Szerkesztette és rajzolta: MG

A Mecsek-vidéken bevett felekezetek közül talán az evangélikusokat érte a legérzékenyebb veszteség, hiszen vannak falvak ahonnan a teljes német népességet kitelepítették. Gerényesen például a templomot is lebontották, egy templomtörzöt ábrázoló emlékmű mutatja a régi templom helyét (128. KÉP). Más templomok az elszármazottak összefogása, vagy a műemlékek állagmegóvása miatt állnak még mindig, például az ági, amelyet egy éve mentettek meg a teljes enyészettől, vagy a kisújányai, amely – talán – a turistaforgalomnak köszönhetően maradt meg és szépült meg néhány évvel ezelőtt.

12.8. A paraszti norma változása

A formációról formációra történő változásoknak egyik különleges szeletét adja a paraszti norma vizsgálata. Úgy véljük, hogy a tulajdonlásban bekövetkezett változások mindig együtt jártak a norma, a munkaerő kölcsönös változásával is. Hofer Tamás zselici vizsgálataiban például meggyezően mutatta be, hogy a török alatt a dél-dunántúli ember jóval kötetlenebb életet élt. Életmódjára és munkaerő kölcsönösére a XVIII. század végén végrehajtott, állami, vármegyei, földesúri és községi határozatok nagy hatással voltak. Hofer szerint a határrendezések egyik célja az volt, hogy megszűntessék a távoli szállásokat, tanyákat a törvényen kívüliek, betyárok lak- és szálláshelyét.

Takács Lajos Várong monográfiájában arról ír, hogy az 1850-es évek fordulópontjához kapcsolódóan változik a munkraend és a munkatempó:

„Az árutermelés szabta feltételekhez, mely egyúttal új szellemet, gondolkodást, magatartást is kívánt, el ször is a pusztára szorult szegénység kényszerült alkalmazkodni, mégha csak, mint munkás, részes is [...] de ez a hajszolt élet végül is egy új szellem réteget alakított ki, mely helyt tudott állni az áruazdálkodás új, nehezebb feltételei között is, míg az, aki ett l lemaradt, anyagilag is tönkrement.”⁷²⁸

A szerz kitér arra is, hogy ekkor t ntek el, „koptak ki” Várong slakos paraszti családai, s helyükbe az új szellem réteg lépett. Az 1860-70-es évek változásait jeleníti meg Kulcsár József is, aki szerint a hegyháti magyarság az 1890-es években már egy gyorsabb munkatempót követ, mint eleik tették. A németeket életmódja, munkabírása volt az értékmér :

„Mióta nincs fuvar s kiment szokásból a különlegeltetés: földjeiket jobban munkálják, az istállós marhatenyésztést is okszerűleg zik. Utánozzák a németeket, jószáguk helyenként már ép oly szép, mint azoké. Szorgalomban sem áll ma már mögötte, takarékoságban pedig – mondhatnánk – ki is fog a magyar a németek, s t túl is hajtja azt egész a fukarságig. Vegyes községekben még ezel tt 20-25 évvel, ha kora hajnalban kocsi zörgött végig az utzán biztosra vehettük, hogy német ember siet a munkára; a magyar megvárta a világos reggelt. Ma már nagyon tévednénk az illetén következtetéssel. Ezel tt, ha düledez kéménytelen házat, rozoga kocsiiban kóczos gebét, csorda el tt hitvány t gy , sovány, riska-tehenet, udvarokon több éven át kihordatlan, porladt trágya-dombot, künn a mez n rosszúl m velt földben silány vetést láttunk, mindjárt tudtuk, hogy az magyar emberé. Ma már rohamosan tünedeznek az efajta ismerttet jelek.”⁷²⁹

A két világháború között feln tt gyermekek már ebbe a világba nevel dtek bele, a parasztember minden mez gazdasági munkafolyamathoz értett. Megkockáztathatjuk azt a kijelentést, talán több mindenben volt gyakorlata, mint korábban a pásztorországba beleszületett legényeknek, akik – Kulcsár József szerint – még sokszor kaszálni sem tudtak.

„Egy parasztember 50 szakmával bírt: szemzés, oltás, herélés-miskárolás, patkolás, birkanyírás, jószágvágás, feldolgozás, kerti növények ápolása, fák gondozása, metszés, tartósítás, kenyérsütés, ételek készítése, borkészítés, szárnyas jószágok, marhák tartása, birka, gyapjufeldolgozás, kenderfeldolgozás,

⁷²⁸ Takács 1976. 72.

⁷²⁹ Kulcsár 1896. 235-236.

zsákkészítés, pacskertalpak készítése, sertésnevelés és –feldolgozás, szarvasmarhanevelés és –feldolgozás, tejtermékek készítése és értékesítése.”⁷³⁰

A két világháború között élt generációk már sokkal szorosabb függő viszonyban voltak a termőfölddel. Korábbi formációkban a termőföld jogilag nem volt a földművesek tulajdonában, továbbá nagy szerepe volt a közösen használt területeknek (erdők, legelők, vizek stb.), de a gabonanövények a táplálkozásban sem voltak olyan fontosak, mint a XX. század elején. Ekkor a gazdák már egyértelműen a földtulajdonlásban és a földszerzésben látták a jövő zálogát. A német és a magyar családok esetében is a törvény szerinti, egyenlő arányban történő örökösödés volt az elfogadott. A föld volt az oka a családok közötti viszony megromlásának is.

„Az öreg testét rázta a zokogás. [...] Megrettenve nézték. Nem sokszor látták sírni. Most se a kárát siratta, talán nem is gondolt pénzvesztésre, de hogy a föld megcsalja, a föld, amiben bízott, a föld, melyet úgy szeretett, mint a feleségét, a gyermekét, a reggeli Miatyánkját, a föld csalta meg és ezt nehéz volt könny nélkül megállni.”⁷³¹

A földön véletlenül hagyása megengedhetetlen dolog volt. Egyet jelentett a hanyagsággal, a javak elherdálásával. A faluhatár „forrásainak” megbecsüléséről árulkodik az az interjúrészlet is, amit Andrásfalvy Bertalan jegyzett le egy kárász parasztemberrel történt beszélgetése során. A kárászi parasztek az 1920-as években megvásárolták a szalatnakiak által használt, de a kárászi határban lévő Dankót (ami akkor legelő volt). Az itt közölt interjúrészletből és egy másik, közöletlen részéből világosan kiolvasható, hogy földvásárlást a gazdasági érdekek mellett presztízsből is szorgalmazták. A földvásárlásnak első sorban a szalatnaki svábokkal szemben volt jelzésértéke, akik korábban az uradalomtól többször is kibérelték a területet. A kárászi Sáska István (sz. 1882) így emlékezett vissza a földvásárlásra:

„Danka puszta a püspöké volt [...] Volt 3 jó pár pógár, öreg Szakmár János, Sánta Ferenc és Nagy Ferenc. Ezek álltak jól a Püspöki uradalomnál értünk [kárásziakért]. Megvettük, földszántottuk... most legelő, nem használják. A falu határát nem használják. Nagy bajok lesznek itt!”⁷³²

⁷³⁰ Simon József, gazdálkodó, Györe.

⁷³¹ Sásdi Sándor a hegyháti Varga falu magyar parasztjairól mintázta regényének szereplőit. A könyv a két világháború között játszódik, a nagy világgazdasági válság idejében. Sásdi 1955. 106.

⁷³² Andrásfalvy Bertalan gyűjtése, Kárász, 1966.

Az interjúrészlet egyértelmű módon foglal állást a mellett is, hogy a m veletlen földnek, a m veletlen faluhatárnak értékrendjükben negatív jelentése van. Az interjúrészletben szereplő gazdák generációjára, a gazdaréteg mentalitására utal az alábbi mondat is, ami egy beerd sült szőlőskert láttán hangzott el Kárászon:

„Ha az öregek felébrednének, visszabújnának a föld alá”.

Az 1945-60-as fordulópont után ismét változott a paraszti munka presztízse, értéke. A kollektivizálással megszakadt egy hagyomány, a faluban élők fizikailag és normatív módon is elszakadtak a termőföldtől, az erdtől, a víztől, attól a környezettől, ami a falvak kialakulásának és létének az alapja volt. Évszázadokon át változott a táj, de a kapcsolatrendszer, a megélhetést biztosító függő viszony változatlan volt, az ember a maga által megtermelt vagy átalakított természeti javakból élt. Az ismeretek, a „tudás” generációról generációra hagyományozódott.⁷³³ A rendszerváltás nem változtatott ezen az 50 éves tendencián. Az alábbi interjúrészlet a kárpótlás utáni, mai viszonyokat mutatja be, ahol az embernek már sokkal korlátoltabb szerep jut a tájban:

„Én mikor – mondom abban az ötvenes években – mikor mentünk a horgosban, mikor kezdett világosodni, még nem lehetett látni, hogy ott valaki van, csak a beszédet lehetett hallani, hogy mennek. Ide is mennek kapálni, ott is mennek, amott is mennek. Itt is beszélnek, ott is beszélnek. Most nincs a határban egy ember [se], csak aki lopni megy, aki lopni megy. Az van, már hát azelőtt mikor mentek és voltak, mit tudom én gyöngye lovak, tehének, és akkor bementek ilyen gödörbe és kiabáltak: neeeee! Hajtották, akkor összeszaladtak, segítettek, megnyomták. Most ott egy ember, ha elveszik, csak három hónap múlva találják rá, csak az találja meg, aki megy lopni, vagy mit tudom én, véletlen. [...] valamikor ugye sáros volt, esett az eső, ütötték össze a kapát, ott hogy a sár lepotyogjon, itt is lehetett hallani, ott is lehetett hallani, amott is lehetett. Most nem lehet hallani, hogy dolgoznak.”⁷³⁴

⁷³³ A hagyományos határhasználat kifejezéssel kapcsolatban: Máté 2007a

⁷³⁴ Takács Tibor, Császtza (Szászvár), 75. é. 2011.

13. Összegzés

A dolgozat záró fejezetében öt kérdéskör összegzésére teszek kísérletet. Az első fejezet a *táji alkalmazódás terén* végzett vizsgálatokat legfontosabb megállapításait összegzi, a második a Mecsek-vidék tájtörténetének tágabb értelemben vett bemutatásáról szól, amelyben a török alatti és a mai, újabb kori *pusztásodást* vetem össze. A harmadik fejezet a 330 év alatt végbement *átalakulás* tájhasználati, tájképi, gazdasági, társadalomtörténeti jellemzőit mutatja be. A negyedik, átfogó összegzés (fejezet) azt igyekszik röviden bemutatni, hogy a parasztság felszámolása milyen (tágabban értelmezett) *kapcsolatváltozást* eredményezett táj és ember viszonylatában. Az ötödik egység a dolgozat eredményeinek *gyakorlati alkalmazhatóságaira* mutat rá.

13.1. Alkalmazkodás a természeti adottságokhoz

A Mecsek-vidéken él ember táji alkalmazkodását a török időszakától kezdve követtem figyelemmel. Bár a dolgozatban szó ejtek a régészeti leletek fontosságáról és néhány mondatban utalok a térség középkori településstruktúrájára is, a dolgozatban alapvetően a nagyobb léptékű erdődinamikához igazodva 250-300 év környezeti szelekcióját, továbbá a táj alapadottságait mutattam be.

A vizsgálat alapján kimutatható, hogy a középkori magyar települések jelentős része nem a mai pozíciójában, hanem a dombtalpon feküdt, a XVI-XVII. században megtelepedett rájuk községek a dombtetőn, domboldalakban létesültek, míg a német és a XVIII. században újjáalakult magyar falvak alapvetően domboldalakban helyezkedtek el. A török időszak több vonatkozásban is átalakította a korábbi településállományt. A falvak jelentős része elpusztult, utat nyitva ezzel a dunántúli pusztásodás folyamatának, amely az Alföldre képest késéssel indult. A Mecsek-vidék településhálózata felmorzsolódott, és csak az élénkebb domborzatú területeken maradtak meg a községek. A korszak velejárója volt, hogy megszűnt a telekrend, minden bizonnyal ennek az eredménye lehet a XVIII-IX. századi kéziratos térképeken jól megfigyelhető „*rendezetlen belterület*” falukép, amely sem a halmazfalvak, sem a szalagtelkes települések alaki, morfológiai típusába nem sorolható. Eddig igen kevés ismeretünk volt a *mecseki szálláskertesség* elterjedéséről és kialakulásának okairól. A vizsgálat kimutatta, hogy a kontinuos községek mindegyike szálláskertes elrendezésű volt. A megosztottság kialakulása feltehetően a török uralomnak köszönhető, amikor a határhasználat extenzívebbé vált, de más jogi (pl. adózási rend átalakulása) változás is elősegítette a kialakulását. A települések egykori és mai helyzetéről, továbbá a határhasználat intenzitásáról nyújt megbízható információkat a földrajzi úthálózat vizsgálata, amely a mindenkori „helyi

társadalmak lenyomataként” is értékelhet. A d l útlálózat s r sége, használatának intenzitása táj és ember közötti viszony er sségér l is tájékoztat.

A táji adottságok vonatkozásában a helyi, bels fejl dés névanyag vizsgálata bizonyította, hogy a mez gazdasági termel munka alapvet en a dombtet khöz, dombhátakhoz kapcsolódott, a földm velés itt volt a legeredményesebb. A kis Völgység területére nagyszámú vízrajzi közszo és vízzel összefügg térelnevezés jellemz , ami azt bizonyítja, hogy a vízhatás a term táj jelent s differenciáló tényez je. A különféle m velési ágak térbeli elhelyezkedése az alapvet természeti adottságokhoz igazodott, ugyanakkor a kultúrnövényzet helyét a mindenkori társadalmi igények és lehet ségek is megszabták. Befolyásolta, hogy a parasztság a faluhatár teljes kiterjedésének hány százalékának használatára volt jogosult, továbbá az is, fontos volt, hogy a termelésüket a piacra vagy önellátásra alapozták. „Ideáltipikus” állapotnak (amely az ökológiai adottságok és a gazdálkodás szempontjainak is megfelelt) tekinthet az 1860-as évek térbeli rendje. A szántók a dombtet kön, esetleg a völgyoldalak lankásabb részein voltak, a sz l k déli és keleti kitérőben, a rétek kizárólag a völgyek alján, a patakokhoz, erekhez közel feküdtek. A gyümölcsfák a réteken és a szántók végében, továbbá a sz l skertek mentén helyezkedtek el. A legel rendeltetés m velési ág csak a XIX. századtól kezd d en adatolható (miként a kifejezés is akkor terjed el), korábban minden arra alkalmas terület (erd , árokpart) legel volt, de az ugaron és a felszabadult tarlón is legeltettek. A török utáni tájátalakítás fontos színterei voltak a völgytalpak, ahol a malmok és a folyamatosan tökéletesed (kés bb mérnökök által tervezett) malomárokrendszerek biztosították a vízvezetést, továbbá a nélkülözhetetlen rl er t.

13.2. Pusztásodás

A hazai néprajzi és a történeti szakirodalom két pusztásodást különböztet meg. Az els a XIV-XV. században volt, a második a török hódítás következtében a XVI-XVII. században. A dolgozat id keretei között a kiindulópont (1680-2012) a török alatti pusztásodás. A Mecsek környezetében ekkor kialakult puszták sokban eltér a „klasszikus” alföldi pusztától, sajátos tünetjegyeket felmutató „dél-dunántúli puszták”-ról beszélhetünk.

A dél-dunántúli puszták extenzív gazdálkodás jellemezte, f ként a sertés, valamint a marha és a juh ridegtartása. A magyar népesség szétszéledt, reliktumokba szorult, a távoli városokba menekült, vagy a királyi Magyarország törökt l megkímélt vidékeire szaladt. A török alatti élet jellemz je volt a telekrendszer megsz nése és a faluhelyek „elvándorlása”, vagy kett s települések (faluhely – rejtkehely) létrejötte. A falvak halmazos jegyeket vettek

fel, új – balkáni – sertésfajta, új szőlőfajták és borkultúra jelent meg. A magyarság helyére balkáni népcsoportok költöztek, akiket összefoglalóan „rácoknak” nevezünk. A török alatt a táj erdő sűrűsödött, bokrosodott, egyre kevesebb szántó borította a felszínt. A településhálózat is jelentősen átalakult, az egyházigazgatás, a filiális struktúra szétesett. A régi központok hanyatlottak, a katonai véghelyek azonban ideiglenesen megerősödtek.

A Mecsek-vidék tájtörténetének áttekintése során láthattuk, hogy miként változott a táj arculata, hogyan lett a török alatt még extenzíven élt, fogyó népesség tájból származó lakott, szőlő- és tavaszi vetéssel tarkított önálló táj. A betelepülő pásztorok majd földművesek és iparosok egyre intenzívebben hasznosították környezetüket. Erre készítette fel őket gyarapodó népességük és a határhasználatot korlátozó földesúri intézkedések. A Mecsek-vidék lakói arra törekedtek, hogy minél több erőforrást használhassanak, vagy a meglévőket „élésében” megmaradjanak, melyekből azonban egyre nagyobb részt követelt a földesúr, majd idővel az állam is. Noha a föld jogilag nem volt a parasztság tulajdona (a korai irtásföldek és a szőlők, továbbá a belső telken álló épületek kivételével), annak élését mégsem tiltották el őket, haszonvételi jogukat csak az 1780-as évektől kezdődően korlátozták, amikor a legeltetés és az erdőlés tiltásáról először intézkedtek. Ezt követően sorozatosak a „tér használatában” fogantatosított korlátozások, melynek következtében az 1930-as évekre a parasztság egy meghatározott földrésszel, egy korábbinál lényegesen kisebb „darabbal”, „röggel” került függő viszonyba. Ez a „rög” Sásdi Sándor leghíresebb regényében „Nyolc hold föld” volt, amely a megélhetéshez már csak kevésnek, de a családi perpatvarok kialakulásához még elég nagynek bizonyult.

Az ezredfordulót követő évtized környezeti állapota és a térséget érintő társadalmi folyamatok (migráció, népsűrűség stb.) nagyban hasonlítanak a török alatti pusztásodásra, de alapindítékait tekintve mégis inkább az ún. első pusztásodáshoz hasonló, hiszen a mai állapot nem háborúk következtében alakult ilyenné. A XIV-XV. századi „első falupusztulás” az árutermelés és a mezővárosok megerősödése miatt következett be (kiterjedéséhez a pestis is nagymértékben hozzájárult). A dolgozatban ennek az első, igen releváns korszaknak a jellemzőit nem állt módomban feltárni, de nem is állíthatjuk bizonyosan, hogy a Mecsek-vidék területén ugyanolyan formában megvolt, mint az Alföldön. A legújabb pusztásodásnak a gyökerei a kollektivizálásig nyúlnak vissza. Az államosítás megszüntette a termőföld magántulajdonát és az öngondoskodás lehetőségét, fokozta a termőterületek szelekcióját, mindezek következtében a tájhasználat polarizálódott. A népesség térbeli eloszlása is megváltozott, a központból nehezen elérhető falvak népe városokba költözött. A korábban állattartásból élő vidéken a töredékére esett vissza az állatállomány, a földek egy része beerdősödött, a szövetkezet a szántókon monokultúrákat honosított meg. A mezőgazdasági

termékek – akárcsak a török alatti pusztásodáskor – „exportcikké” váltak. Az önellátásra való igény ugyanakkor csak a rendszerváltás után szorult vissza, a gyümölcs- és zöldség- továbbá a húsfélék továbbra is a konyhakertekből és a háztáji gazdaságokból került a völgyes vidékek asztalára. A településhálózat is újraformálódott, hierarchikusabbá vált. Az 1950-es évektől a majorok, malmok, csárdák, tanyák tettek el és a kedvezőtlen fekvés miatt, nehezen megközelíthető falvak közül több végleg megszűnt, elpusztult. A táji elemek óriási átrendeződésen mentek keresztül. Évszázados dűlő utak szűntek meg és a sáros, a határ minden pontját behálózó szekérutak is meggritkáltak, nem a technikai fejlődésnek köszönhetően, hanem a táji aktivitás csökkenése miatt.

13.3. A tér birtoklásának és az erdőforrásokhoz való hozzáférésnek a megváltozása

A dolgozatban áttekintett hat tájtörténeti formációban láthattuk, hogy az erdőforrásokhoz úgymint: víz (patak, tó, kútvíz), termő föld (rétek, szántók, gyümölcsösök, szőlőskertek, kertek területe), erdők, legelők használatához való hozzáférés idővel megváltozott. Az erdőforrások tulajdonlásának körülményeit jelzik a dolgozatban vázolt újforgatópontok.

1. Az első formációban, vagyis 1680-tól 1711-ig terjedő időszakban jóval kötetlenebb határhasználat jellemezte a Mecsek-vidéket. Ekkor földközösség volt érvényben és az ún. parlagoló-irtásos gazdálkodás, ami a török alatti szabad földfoglalásos földmivelési rendszer továbbélésének tekinthető. Két évszázaddal korábban a Werbőczy-féle tripartitum még „röghöz kötötte” a jobbágyságot, vagyis megfosztotta őket a szabad lakhelyváltatás jogától. A török alól felszabadult jobbágyság státusza azonban eltért ettől, az itt élők több szabadsággal rendelkeztek. Magyaroknak és töröknek is fizetettek adót, melyet egy összegben és/vagy szolgáltatás, illetve termény (termék) formájában rótták le. A jobbágyságra nehezedő szolgáltatások és adók behajtása sok bizonytalansággal járt, de nem csak az adóbeszedés, a mindennapi élet is rapszodikusabb volt. A létbizonytalanság mellett a kötetlen földhasználat is jellemző volt a vidékre, ahol szabad volt a paraszti vadfogás, a halászat, a bérelt vagy birtokos faluhatárokon elérhető javak használatának. A földesurak, ha lehet segítségük volt rá oltalmazták adózóikat, azonban a nagy háborúk idején a környéket fosztó-dúló seregek ellen nem sikerült védelmet biztosítani, ezért a lakott területek kiterjedése folyton változott. A korszak létbizonytalansággal járt, az otthonokban, a termésben, a jószágban gyakran tettek kárt az átvonuló seregek, „olcsó volt az emberélet”. Ezt ellensúlyozta, hogy a térhasználat jóval kötetlenebb volt.

2. A török ki zése, majd az 1711-es békekötés után a földesurak hozzáfogtak birtokaik újjáépítéséhez, birtokaikra telepéseket hívtak, noha az újratelepülés már jóval korábban elkezd dött, spontán helyfoglalással, magyar és rác jobbágyok települtek le. A török utáni ötven évben bekövetkezett változások s rítve mutatták ugyanazokat a társadalmi és gazdaságszervezési változásokat, amelyek a nyugat-magyarországi területeken már a XVII. század elejét l elkezd dtek. A korszakban az uradalmak kiépülését látjuk, a dominiumok közti határvillongások, a községek közti határviták döntötték el a föld használata feletti jogot, a határviták egy új birtokosi struktúra, új rend kialakulását is tükrözik. Ebben a korszakban adták ki az els urbáriumokat, amiben a paraszti közösségek jogait és kötelezettségeit szabályozták. A környéken az els urbáriumot Tolna megye adta ki 1722-ben, ugyanakkor a falvak külön telepítési szerz déssel is rendelkezhettek. Ezek voltak az els földesúri és vármegyei szabályozások, amelyek jogilag is kezdték átformálni, újrendezni a török alatti kötetlenebb kereteket. Az úrbéres népesség örökös és szabad menetel jobbágyságra vált szét. Volt olyan szerz dés, amely három szabad évet, robotmentességet és szabad faizást, azaz erd használatot szavatolt a jobbágyoknak. Ez az adóztató uradalom korszaka volt, amikor a földesúr még nem a saját gazdaságának (allódiának) hasznából, hanem a jobbágyok által el állított és számára beszolgáltatott javakból élt. Szabad volt az erd irtás és a földek kiterjesztése is korlátlanul történt. Az uradalmi tisztekt l feltüzelt jobbágyság, olykor a szomszédos uraság földjére tört, hogy föld- (vagy erd) „éhségüket” csillapíthassák. Néhány adat alapján az is kimutatható, hogy a birtokosok nem tartották tiszteletben a régi községhatárokat és arra törekedtek, hogy birtokukat a szomszédos falvak rovására növeljék.

3. Az els központilag meghatározott urbáriumot 1767-ben adták ki, amely általános érvénnyel (államilag és vármegyeileg meghatározott sarokpontok alapján) szabályozta az földesúr–úrbéres viszonyt, ez a rendelkezés a jobbágyság eltörléséig meghatározta a birtokviszonyokat. Az úrbéri birtokrendezés egy pillanatnyi földhasználati állapotot rögzített. A pátens el tt a legfontosabb értékmér az igaer és a vállalt föld nagysága volt. Nem voltak zsellérek, vagyis olyanok, akik a földhasználatból kirekeszt dtek volna, hanem gazdasági, családi, egészségi állapotuknak megfelelő en vállaltak maguk számára elegend területet, melynek egy részér l akár le is mondtak, hiszen nemcsak ebb l, hanem az erd k, vizek, mez k sokszín használatából éltek. Az urbárium nem volt tekintettel a táji különbségekre és nem vette figyelembe azt sem, hogy a természeti adottságoknak megfelelő en eltér alkalmazkodási formák alakultak ki, a parasztok vidékenként más-más módon éltek a tájat. Ekkor már tilos volt a puszták használata, minden alkalmas helyen falvak voltak, minden jó földet szántottak. Az erd vel borított területek sem sokáig maradtak lakatlanok, az uradalmak

1778-tól már ezeket is kolonizálták. Az erdei telepeken a házhely mellé nem járt telek. Nemcsak új falvakba hoztak zselléreket, hanem igen sok, már meglévő jobbágyfalut ikresítettek, ahol új falurészben házas zselléreket telepítettek le. A telkes jobbágyok földbirtokainak aprózódása is ekkor indult meg. Már ekkor látható volt a tendencia lényege, vagyis az, hogy az uradalom a „maradványokat” (az úrbéresek birtokához arányosított erdő- és legelő területeken felüli jobbágyi használatú birtokokat) saját kezelésébe kívánta venni, melyet később saját birtokhányadával összetéve összefüggő, allodiális birtokká alakított át. Az ekkor rögzült birtokviszonyok gyakorlatilag másfélszáz éven keresztül változatlanok maradtak, későbbi földosztások, kegyes adományok folytán csak kisebb módosulásokra került sor a parasztság javára. A paraszti közösségek már nem használhattak minden erdőt, volt, ahová nem léphettek be, mert „tilos”-sá váltak. A szükséges tüzelő és építésre való fát faizási erdejükből szerezheték be, a legelőket (erdőket) egy részét pedig már ekkor kisajátította az uradalom, azonban még mindig tekintélyes rész volt közös használatban. A malomhelyek az uradalom birtokában voltak, a molnárok a „vízier kiaknázásáért” fizettek árendát. A XIX. század folyamán tovább folytatódott az erdőket és legelőket elkülönítése. Ekkor már megtörtént az ún. *dimensio* is, amely a telkek kimérését jelentette, és ún. regulációkat is végrehajtottak. A *reguláció* vagy határkiigazítás szabályozta a külterületi és belterületi telkeket. A „tagosztály” során összevonták a dűlőket, a régi, girbe-gurba, egyenetlen határok helyett új, egyenes parcellahatárokat cövekeltek ki. A falvak regulációja a belső telkek átszabását, szabályossá tételét, rendbeszedését irányozta elő, melynek során a telkek egyenesebb határvonalakat kaptak.

4. Az igazán nagy változást az 1848-as jobbágyfelszabadítás és az 1853-as kötelező érvényű birtokelkülönítés hozta. Ennek következtében már jóval kevesebb terület valós használati joga illette meg a parasztokat. Ez volt a „tér elvételének” aktusa, aminek következtében a teljes faluhatárnak csak egy falvanként változó hányada (30-60%) lett jogilag az adott településé. Az atyáskodó feudális földesúr helyett az állam vette át az irányítási feladatokat (bíráskodás, polgári közigazgatás, gazdálkodási és törvényes rendszabályok stb.) és ez együtt járt a „modern polgári berendezkedés” intézményeinek kialakításával. A korabeli leírások szerint ekkor az állami és vármegyei adóteremtése volt a parasztság számára a legterheesebb feladat. A község még így is sok tekintetben önálló és autonóm maradt. Legeltetési- és erdőbirtokossági társulatok keretében felügyelték a kőbányákat, agyag stb. bányászatát, továbbá a fa értékesítését és a legelőket használatát. Tudjuk, hogy az erdőforrásokból való részesedést az ún. jogrész, legelőrész határozta meg, az aránytalan birtokszerzés és az esetleges kihágások felett azonban a bíró és a választott testület közösségi

kontrollt gyakorolva működött. Ez a rendszer még jó néhány elemet átöröklött a földközösség idejéből. A földművesek egymásra utalt életet éltek. A szomszédság, rokonság együttműködött, igaerejüket összeadva, munkájukat közösen végezve dolgozták meg földjeiket. A gépi cséplés is kölcsönös segítségnyújtás alapján működött. A gazdálkodás rendjét a paraszti termelési tapasztalat, a szokások, a hiedelmek szabályozták. A jobbágyfelszabadítással megszűnt a gazdálkodás kötött jellege (megszűnt a nyomásos gazdálkodás), továbbra is együtt javították azonban a földterületeket, tisztították a legelőket, fogadták fel a kanászt, a juhászt. A szalatkai sváboknál például a kaszálást is egyszerre végezték, amelynek a napját a bíró határozta meg. A birtokok elaprózottsága miatt a völgyeségi parasztok kezén nem halmozódott fel nagyobb birtok, idegenek sem birtokoltak, kivéve a szomszéd falubelieket.

5. Az erdőforrások birtoklása és ellenőrzése az államszocializmus idején gyökeresen megváltozott. A termőföld és más erdőforrások, mint az erdő, a víz, a bányajavak az állam (szövetkezetek) tulajdonába mentek át, minden a „nagy kalapba került”. Saját faluhatáruk túlnyomó részét a továbbiakban már nem a közösség művelte. Ekkor is maradt azonban olyan terület, ami a helyiek használatában volt. Több faluban a TSZ által felhagyott réteket, szántókat bérlemény formájában hasznosították tovább. Szintén helyi használatú volt a házmögötti kiskert, a gyümölcsösöket magába foglaló zártkert, továbbá a háztájijához tartozó föld. A községek is rendelkeztek bizonyos fokú autonómiával, de ez inkább véleményezési jognak nevezhető, mivel csak a szövetkezeten keresztül érvényesíthették akaratukat. Az aprófalvakat ún. közös tanácsokba szervezték. A fiatalság városokba áramlott, falvak lélekszáma rohamosan fogyott.

6. A rendszerváltozással a javak egy része az állam tulajdonában maradt, más részük magántulajdonba került. Magántulajdon lett a föld és az erdő, ugyanakkor a nagy állami erdészeteket nem privatizálták. A víz és az ásványkincsek állami tulajdonban maradtak. Külföldi tulajdonosok kezében is van föld – bár ez törvényileg nem lehetséges. A községi autonómia csak korlátozott formában éledt újra, hiszen a községeknek valós gazdálkodási lehetősége termőföld, erdőforrások híján, nincs. A pályázati rendszer révén az elzárás, diktatórikus rendszerhez hasonlóan ma is az állami és az EU által irányított központi forráselosztás történik. A helyi erdőforrások és a helyben megtermelt javak fölött nem a helyiek döntenek. Mindeközben az államszocializmus idején elállt kedvezőtlen demográfiai folyamatok és földhasználati trendek a jellemzők ma is.

13.4. A parasztság felszámolása a táj-ember kapcsolat tükrében

Visszatekintve a 330 év történéseire, általános jellemzők, tendenciák rajzolódnak ki. Az egyik legfontosabb jegy, hogy a lakosság inkább passzív szereplője a fordulópontoknak, nem alkotja, konstruálja az érintett döntéseket, persze az sem állítható, hogy a Mecsek-vidék lakói az országos változásokat teljesen felkészületlenül vagy tudatlanul fogadták volna. Az átmeneti időszakok ellentmondásaira világítanak rá a peres iratok, amelyekből legtöbbször esetben a kiábrándultság hangja szól, a változásokat „alulról” szemlélve úgy tűnik, végeredményben egyes érdekcsoportok járnak jól.

A dolgozatban bemutatott korszakok a parasztság specializálódásának korszakait mutatják, egy mozgékonyabb, kötetlenebb életmódot hátrahagyó, házassági kapcsolataiban zártabbá majd ismét nyitottabbá, személyi függőségében korlátozottabb (kevésbé független), majd korlátok nélkülivé váló, egyénekből álló társadalmat ábrázolnak. A parasztság a változás során egyre kötöttebb térbeli keretek közé került, miközben közvetlen személyi függősége (a földesúrtól, az államtól, a rendvédelmi szervektől, a hatóságoktól stb.) inkább csökkent.

Az utolsó nagy átalakulásra a TSZ szervezésekor került sor, amikor megroppantották a saját lábán álló, önellátó és a piacra termelő parasztságot. Az ekkor tért vesztő parasztember már nem az volt, aki a XVIII. században még a távoli pusztákon szerezte meg a kenyérhez valót. Másként gazdálkodó, más munkatempójú ember volt, ám egyenes ági leszármazottja eldjének. Ma igen kevés ember tart állatot, mivel földet, a völgyeségi népességnek csupán 10%-a. A két világháború közötti időszakban kifinomult termelési tapasztalatnak nincs nyoma. Az önmagát ellátó, mezőgazdasági termékek előállítását végző, öngondoskodó családi gazdaságot jelenleg vidékfejlesztési programok segítségével próbálják életre kelteni. Az állattartással és földmiveléssel, határhasználattal kapcsolatos ismeretek csupán morzsái annak a tudásnak, amit korábban a föld népe a faluhatárról tudott, ezen túlmenően nincs meg az a norma, az a miliósem, amely az öngondoskodásról leszoktatott embert újra az önellátásra sarkallná. A parasztság felszámolásával a táj és ember közötti kapcsolatot a sokszínűség helyett a szelekció jellemzi. Az emberek főként a pihenéssel, élményszerzéssel kapcsolatban, vagy a természeti és kulturális értékek felfedezése, hagyományteremtő tevékenységek során kerülnek a természet közelébe. A természet így egyre elszigeteltebb része az életnek, az ember a szélsőséges időjárási viszonyok (árvizek, havazások, szárazságok), a fenyegetettség okozta félelmek esetén gondol a természetre, vagy akkor, amikor annak szépségét csodálja.

„A XIX. század végére [...] az ipari forradalom következtében az európai ember mindjobban kiszakad a család természetes egységéből. A városi ember mindinkább elveszíti kapcsolatát a szülőfaluval, s t a

szül várossal is. Az ember elveszti kapcsolatát a földdel. Hogy a földt l és a természett l való elszakadás a gazdasági élet terén mit jelent, azt a túlzottan mesterséges gazdálkodás és m trágyázás legújabb németországi tapasztalatai mutatják. Az ember esetében sokrend lelki értékek vesznek el; a nemesebb, természetesebb társas érzés, amelynek helyébe talán legfeljebb érdekcsoportok lépnek. Elsorvad az élet esztétikája, a nemesebb és lassúbb életstílus és még a m vészetekben is a XIX. század végére másolás, különös eltévelyedések, racionalizmus és felt nési vágy foglalják el a földi és földöntúli értékekbe való valódi elmélyülés helyét. Az erkölcs terén a természett l fogva sokoldalú kötelezettségek helyében az egyéneknek egyedül önkényes ítéletén, egyéni szabadságon alapuló, szabadon változtatható erkölcs lép. Az egyénekre atomizált emberiség tömegekké válik, - az individualizmus természetszer en vezet kommunizmusra.”⁷³⁵

A dolgozat megállapításai egybecsengenek Teleki Pál 1937-es gondolataival, aki szerint az ipari forradalom következtében az emberiség eltávolodik attól a természeti környezett l, amely bölcs je volt, amely kultúrájának, társadalmi kötelékeinek, normáinak alapját adta. Az eltávolodás id szakában a helyi társadalom és a tágabb közösség, az ország lakossága sok más „válságot” is megél, tanú erre korunk embere, aki számos, korábban sosem látott problémával kényszerül szembenézni. Permanens válság érzékelhet , a természeti környezethez és az egymáshoz f z d , szilárdnak hitt viszonyrendszerek átértékel dnek vagy megkérd jelez dnek. A parasztság metamorfózisának, térhez való kapcsolatának változásán keresztül ugyanez a folyamat figyelhet meg. Fogy a tér, n az egyén szabadsága, a régi, kötöttnek és merevnek látszó (vagy annak hitt) normákat a szabadságra épül normák váltják fel. Az elveszett tér csak pótlékokkal pótolható. Jöv beli kutatások feladata lesz megvizsgálni – több tudományággal karöltve – az elemeiben még megtalálható, komplex kapcsolatrendszer, amely a dolgozatban bemutatott négy tájtörténeti formációra jellemz volt. A vidékfejlesztés feladata, hogy a fenntarthatóság elvét a hazai gazdasági és társadalmi hagyományokkal ötvözve, egy alulról szervez d vidékfejlesztés-konceptciónak engedjen teret. E kérdéskör már nem tartozik a dolgozat témájához, a földrajztudomány alkalmazott diszciplínái azonban már eddig is kísérletet tettek ilyen elvi, alternatív fejlesztési teóriák megfogalmazására. A néprajz, mint a parasztság kultúráját kutató tudományág a mikroközösségekre irányuló holisztikus vizsgálatai révén segítheti el a változás folyamatának megismerését. Az etnográfia a tájkiélés évszázados változásai mellett azt is vizsgálja, hogy milyen más értékek, kapcsolatrendszerek elt nése várható, mit jelent a természettel szerves kapcsolatban lév ember tapasztalatainak, tevékenységi formáinak elt nése. Ilyen vizsgálati terület a legújabban hangsúlyozott *biofilia* kutatása, azaz az él

⁷³⁵ Teleki 1937. 13–14.

természettel való kapcsolat biológiai igényének vizsgálata, vagy az ún. „*hagyományos ökológiai tudás*” kutatása és alkalmazása, ami új alapokra helyezheti a természetvédelmi kezelést. Teleki talán maga sem gondolta, hogy az 1937-es rektori tanévnyitón elmondott szavai próféciaként vetítik el re a század második felének a történelmét, és a természeti környezettel való sokszínű kapcsolat „újraalkotására” lesz szükség.

13.5. Az eredmények hasznosíthatósága

A „hagyományos gazdálkodás” kifejezés igen gyakran használják mind az agrártörténeti, mind a néprajzi, mind a földrajzi publikációban. A tájtörténeti formációk kutatásának egyik tanulsága, hogy a gazdálkodás és a földfelszínborítottság korszakról korszakra változott. Ebből adódóan javasolandó, hogy a hagyományos gazdálkodás fogalma helyett sokkal árnyaltabb fogalmakkal éljünk, mert a „hagyomány” folyamatosan átalakul, folyamatosan változik, vagyis az egyes korszakokat, formációkat, mint például a m köd , organikus rendszereket kell tanulmányoznunk és leírunk a korszakhoz társított fogalmakkal. A vidékfejlesztési szakemberek számára is a formációk tartalmához mérten kellene „ideális” vagy „ideáltipikus” korszakokat elkülöníteniük.⁷³⁶ A vidékfejlesztési elgondolások, régi/új eljárások meghonosítása nem alapulhat a múltat és a jelent szembeállító fogalmakon. A hagyomány fogalma táj és ember közti relációban csak a viszonyrendszer folytonosságára utalhat, vagyis arra, hogy a vidéki népeiséget a term földtől és a környezeti adottságoktól való függés jellemezte.

A helyi közösségek gazdasági autonómiájának erősítése és a gazdálkodás talpraállítása is célként fogalmazódik meg a mai vidékfejlesztési elgondolásokban (pl. út a munkához program, szociális földprogram). Az ötödik és hatodik formáció tapasztalata az, hogy a falvak elvesztették a faluhatár és az erőforrások feletti közvetlen rendelkezési jogot, tehát azt, ami a létezésük alapját jelentette, ezen túlmenően az is látható, hogy a földmvelés jelentette azt a kohéziós erőt, ami a helyi közösségeket társadalmi kapcsolatok terén összekovácsolta. Mind a pártállami, központosított forráselosztó finanszírozás, mind pedig a normatív és pályázati források révén fenntartott (jelenlegi) finanszírozási rendszer a területi egyenlenségeket növeli.⁷³⁷ Az önrendelkezés erősítése a gazdasági autonómia szélesítése közvetett módon a táji diverzitást fennmaradását eredményezhetné. Mérlegelendő példának tartom az 1960-ig működő erdő- és legelő birtokossági társulatok működését, amelyek a falvak egyik legnagyobb

⁷³⁶ Erről részletesen: Máté 2007a.

⁷³⁷ Részletes megfogalmazását lásd: Máté 2007b.

gazdasági és tájképi értékét az erdők és legelők kezelését és közösségen alapuló gazdasági hasznosítását végezték.

A jelenlegi táj- és környezetvédelmi rendszer sokszor a helyi emberek kizárásával működik, a védendő értékek köréről sem lehet dönteni, hanem „objektív”, alapvetően természeti szempontok alapján a természetvédelmi szakemberek. Úgy vélem, a táji értékek fennmaradása szempontjából sokkal hatékonyabb lenne, ha nem a szabályok betartása, betartatása terén lennének hatékonyabbak, hanem a közösségek bevonásában próbálnánk előrelépni. A közösségi alapon működő táj- ill. természetvédelmi kezelés olyan alternatív lehetőség, ami leginkább hasonlít, vagy legalább közelít a korábbi korok (formációk) tájfenntartó gazdálkodásához. Azon helyi mezőgazdasági ágak ösztönzése szükséges, amelyeknek az „értékek létrejöttét”, és a Mecsek-vidék agrártájának arculatát köszönhetjük. A különféle táji kataszterek és a tájat örökségként definiáló megközelítések csak kanonizálják a meglévő, de már elmúlt rendszereknek (formációknak) köszönhetően létrejött változatosságot.

A dolgozat számos példát mutatott be, amelyeknek a behatóbb vizsgálata, tájtörténeti feldolgozása (egyfajta „mintaterületként”) hozzájárulhatna egy-egy tájrészlet ökológiai, tájképi rehabilitációjához. A térség különleges színfoltjai voltak az erdei legelők, továbbá a patakok menti üde kaszálórétek vagy az égerrel szegélyezett patakparti ligeterdők. Igen sajátos, kettős hasznosítású területek voltak az ún. „szilvások”, amelyek zárt gyümölcsfaligetként (szilva-, körte- és almafák) kísérték a Völgységi-patakot és más környékbeli, mecseki patakokat (pl. Orfői-patak, Kaszárnya-patak). Ezek helyreállítása is fontos feladat lenne, amelyhez a helyi emberek ún. „hagyományos ökológiai tudása” szükséges, de ezen túl egy gazdálkodni kész réteg bevonása is fontos, akik révén az ember által teremtett kultúrtáj részletei visszaállíthatók és gazdaságosan üzemeltethetők lennének a jelen körülmények között.

Mellékletjegyzék

Ábrák

01. fejezet

1. ÁBRA: *Hegyháti látkép az ági Somlyóról, Hervanek József tusrajza, 2011.*

3. fejezet

2. ÁBRA: *A Völgység és a Mecsek-vidék elhelyezkedése*
3. ÁBRA: *Szubjektív, objektív és vélelmezett terek elvi sémája*
4. ÁBRA: *A dolgozat elméleti keretei: korszakok, formációk, fordulópontok, vizsgált terek és források*
5. ÁBRA: *A Mecsek és az erdős Hegyhát vonulatai a mágocsi határból nézve. Rajzolta: Hervanek József, 2011.*

5. fejezet

6. ÁBRA: *A Mecsek-vidék domborzata és vízrajza a fontosabb településekkel, hegy- és víznevekkkel, és a tájkataszterben szereplő földrajzi tájelnevezésekkel*

6. fejezet

7. ÁBRA: *Településhelyek stabilitása a Széki-víz völgyének Hertelend és Vázsnok közötti szakaszán*
8. ÁBRA: *Megtelepülési hullámok (magyar, rác, horvát, német) a Vaszari-víz és a Hábi-víz völgyében a XVIII. század közepén*
9. ÁBRA: *Ódombó (Vásárosdombó) belterülete 1891-ben*
10. ÁBRA: *Szász helyrajza 1802-ben és a középkori településszerkezet mai emlékei*
11. ÁBRA: *Az egregyi Szállás szálláskertjei (piros körrel jelölve) és a Tanya nevű határrész*
12. ÁBRA: *Felzínformák és helyi elnevezéseik egy török alatt pusztásodott tájrészleten, a mai Kárász, Magyaregregy és Szalatnak határában*
13. ÁBRA: *A Völgység határhasználata és a völgytalp hasznosítása 1940-ben.*
14. ÁBRA: *Egy magyaregregyi határrészlet többszélvénye és É-D irányú keresztmetszete az 1865-ben és 2012-ben uralkodó felszínborítottsággal*

7. fejezet

15. ÁBRA: *A Mecsek-vidék feltételezett nyelvi és települési képe a török hódoltság végén, az 1886-os közigazgatási határok figyelembe vételével*

8. fejezet

16. ÁBRA: A Mecsek-vidék nyelvi és települési képe az 1728-as adóösszerások (TML, BML) alapján, az 1886-os közigazgatási határok figyelembe vételével

9. fejezet

17. ÁBRA: *Egy ág településföldrajza a hegyháti Ág és Gerényes példáján*
18. ÁBRA: *A magyaregregyi Várel n fekv irtásföldek és tulajdonosaik 1859-ben*
19. ÁBRA: *A Mára-vár környéki határrész tájhasználat az elkülönözés el tt*
20. ÁBRA: *A Mára-vár környéki határrész tájhasználat napjainkban*

10. fejezet

21. ÁBRA: *Kárász és Magyaregregy határának iparosodása az 1920-as, 1930-as években*

11. fejezet

22. ÁBRA: *Szászvár népesedése 1785 és 2010 között*
23. ÁBRA: *Kárász népesedése 1785 és 2010 között*
24. ÁBRA: *Ág népesedése 1785 és 2010 között*

12. fejezet

25. ÁBRA: *Kárász határhasználata 1955-ben*
26. ÁBRA: *Kárász határhasználata 2005-ben*
27. ÁBRA: *Tíz falu népesedése 1785 és 2010 között*
28. ÁBRA: *Kárász és Magyaregregy foglalkoztatottsági mutatói a 2001-es népszámlálás alapján*
29. ÁBRA: *Kárász d l úthálózat 1955-ben*
30. ÁBRA: *Kárász d l úthálózat 2012-ben*
31. ÁBRA: *A Mecsek-vidék plébánia körzetei a Domsics Mátyás kanonok által végzett 1728-as vizita alapján*
32. ÁBRA: *A Mecsek-vidék plébániakörzetei az egyházi schematizmus alapján*

Táblázatok

1. TÁBLÁZAT: *Haditevékenységek és seregjárások kronológiája a BML, MOL és TML peres irataiban szerepl korabeli tanúk visszaemlékezései alapján*
2. TÁBLÁZAT: *A telkek aprózódásának folyamata a völgyégi néprajzi csoport falvaiban és Köblényben*
3. TÁBLÁZAT: *Összehasonlító adatok a 2. táblázathoz az 1767-es összeírás és az urbárium alapján*
4. TÁBLÁZAT: *Erd k és legel k megosztása négy hegyháti községben az 1853-as rendelet után*
5. TÁBLÁZAT: *A baranyai Völgyseg községeinek földhasználata, 2010.*
6. TÁBLÁZAT: *A baranyai Völgyseg községeinek állattartása, 2010.*
7. TÁBLÁZAT: *A kárásziak helynévismerete, 2004.*

Képek

1. KÉP: *Kéziratos geológiai térkép kárászi szelvénye, 1978. MÁFI kéziratár.*
2. KÉP: *A Mecsek északi nyúlványán fekvő, irtás eredetű „Győri piarc” határrész*
3. KÉP: *Eróziós árkok egy 150 éve még szántott, majd legeltetett, végül pedig beerdősített mecseki határrészen, közel a Szekernye-tetőhöz*
4. KÉP: *Földcsuszamlással keletkezett tavacska az egykori kárászi szénbánya közelében*
4. kép: *Földcsuszamlással keletkezett tavacska az egykori kárászi szénbánya közelében*
5. KÉP: *Kilátás Bikal és Nagyhajmás felől a Szalatnaki-tetőre (Hillye)*
6. KÉP: *A Szalatnaki-patak szerkezeti mozgások folytán létrejött völgye (Almási-völgy) Alsomocsolád és Szalatnak határában.*
7. KÉP: *Jauka. Deráziós völgy Egyházaskozár határában*
8. KÉP: *A mecseki Somlyó (572 m) (jelkulcsban Dobogóként szerepel) és Kárász (190 m) között mért hirtelen mérsékleti inverzió 2008. 01. 05-től 12-ig.*
9. KÉP: *Kivágott bükkfák törzsei között konzerválódott csonthó a Máré-völgyben, egy hónappal a hótakaró elolvadása (02.19) után (03.24)*
10. KÉP: *A szászvári Rétmá északias domboldala*
11. KÉP: *Páracsik a Völgyesség felett, augusztus végén, egy esztendő hozó hidegfront elvonulása után*
12. KÉP: *A Mecsek-vidékének genetikai talajtérképe*
13. KÉP: *Árpa tábla az erdő ölelésében*
14. KÉP: *A kollektív gazdaság (TSZ) idején megerősödött gyep irtása*
15. KÉP: *A Mecsek vidékének növényföldrajzi képe*
16. KÉP: *Az abaligeti templomtorony*
17. KÉP: *Aratás a kárászi Bükkben*
18. KÉP: *Távlati kép Oroszlóról és környezetéről*
19. KÉP: *Kilátás a Széki-víz (Baranya-csatorna) völgyére az oroszlói temetőkápolnától*
20. KÉP: *Az oroszlói temetőkápolna*
21. KÉP: *Kaposszekcső helyzete Kóczián József 1838-as térképén*
22. KÉP: *Kaposszekcső távlati képe a csikóstöttösi magaspartról*
23. KÉP: *A széki templom távlati képe a magyarhertelendi „Napszentély” kilátóból*
24. KÉP: *Györgyi falu templomának (Templi) és a ferences kolostornak a romjai (Monasterii) Mágocs és Nagyhajmás feudális kori térképén (1790-es évek)*
25. KÉP: *Használhatatlanná vált völgyi szántók a kárászi (a völgy alján) Berekmellyéke nevű határrészen*
25. kép: *Használhatatlanná vált völgyi szántók a kárászi (a völgy alján) Berekmellyéke nevű határrészen*
26. KÉP: *A kárászi Oldalföldek*
27. KÉP: *Kéthely erdő sődése*
28. KÉP: *Dombhajlat a Magyarorszáki vasútállomás feletti szántóföldön*
29. KÉP: *A cserjésedés végső állomása a kárászi Derzs-hegyen*
30. KÉP: *Magasmezsgye a vaszari Várhegyen, alatta virágzó cseresznyefával*
31. KÉP: *Magasmezsgyéjében felőtt ezüsthársak a szászvári Rétmában. Ágaik ráhajlottak az egykori szántóföldekre*

32. KÉP: Szlavóniai telep Edward Brown útleírásában
33. KÉP: Méhész kunyhó
34. KÉP: Állattartó szállás
35. KÉP: Izmény tömbszelvénye
36. KÉP: Tékes, Ág, Kisvaszar, Gerényes és Vásárosdombó helyzete a vaszari Várhegyr l
37. KÉP: Pölöske belterülete a XVIII. sz. végén (1797)
38. KÉP: Budafa belterülete a XVIII. sz. végén (1797)
39. KÉP: Kárász belterülete 1865-ben, (Németfalu nélkül)
40. KÉP: Magyaregregy belterülete, 1859
41. KÉP: Kisbattyán (Németegregy) belterülete, 1865.
42. KÉP: Kovácsszénája és Tekeres kontúrja egy m holdfelvételen
43. KÉP: Szászvár – a völgykapuba települt, jó helyzeti energiákkal rendelkező egykori mezőváros távlati képe
44. KÉP: A vár és a mai plébániatemplom a Rózsahegyr l nézve
45. KÉP: Pölöskei Biki-szállás a XVIII. század végén (1797)
46. KÉP: Régi jártas út a Liget és Kisvaszar közti hegyháton, szegélyében tönkr l sarjadt gyertyánnal, ezüsthárssal
47. KÉP: Erdei horgos a Varga és Liget határán fekvő erdő ségben (Vaszari-erdő)
48. KÉP: Horgos a szászvári Melegmán
49. KÉP: Az egykoron Vaszarról Alsómocsoládra tartó, mára felhagyott horgos
50. KÉP: Kis Vaskapu horgosa Kéthely fel l nézve (K-r l Ny-ra)
51. KÉP: Út felszakadása nyomán keletkezett vízmosás a kárászi Hársmai-gödörben
52. KÉP: Régi (Via antiqua ex Kercesliget ad Jene) és új (Via moderna ex Kercesliget ad Jene) út egy 1759-es kéziratos határtérképen
53. KÉP: A régi (Via Antiqua) Kercesliget és Baranyajen között futó út egyik horgosa 2012-ben
54. KÉP: Mágocs határa 1790-ben, a falu fontosabb útjaival, amelyek a szomszéd településekre és távolabbi helyekre (Pécs, Baranyajen , Döbrököz, Harc) vezetnek
55. KÉP: A magyaregregyi „Högy”
56. KÉP: „Kovácsok parragja: ” a „kaszáló” felszíne
57. KÉP: „Kovácsok parragja”: a „kaszáló”pereme
58. KÉP: A kárászi Antal-hegy, Öreg-hegy és Hegyhát a Vékényi Kishegyr l
59. KÉP: A magyaregregyi Kecskéhát egyik új útja
60. KÉP: A kárászi Barátok-urma
61. KÉP: „Lánk ” (Leányk)
62. KÉP: Ördögös-gödör
63. KÉP: Bikági- völgy
64. KÉP: A kárászi Dankai-katlan (Szávósai-gödör) távlati képe
65. KÉP: Bakócai oldal
66. KÉP: A kárászi Nagypart
67. KÉP: A szászvári Rétma és Melegma, 1860-as úrbéri térképen.
68. KÉP: A szászvári Lápá-földek

69. KÉP: Szabályozatlan, természetes medrében folyó patak (Battyáni-patak) Kisvaszar határában, árterében éger, f z és hatalmas vadgyümölcsfák állnak
70. KÉP: Alagcsövezés nyomai a kárászi Berekréten
71. KÉP: A bikali halastórendszer egyik tava a falu alatt
72. KÉP: A „Nagygát” (Völgységi-patak) Kárászon
73. KÉP: A Sörösi-csörge télen
74. KÉP: Télvíz idején felfakadt vadvíz a Szállási-völgyben
75. KÉP: Berekké alakuló táj a kárászi Bódában
76. KÉP: Kátyó a Fekete-Sáron
77. KÉP: A Bükkösi-tó feltételezett helye, a kárászi vasútállomás alatt
78. KÉP: Az elpusztult Enyed (Eny d) falu határában fekv Eny di-malom rajza 1759-b l
79. KÉP: Az eny di-völgy ma
80. KÉP: Az olaszfalui malom rajza
81. KÉP: Az „egy kövön” rl kárászi „taposómalom” egy kataszteri térképen
82. KÉP: F z-éger ligeted a szabályozatlan Szalatnaki-patak mellékén (a völgyben), szemben a Dankó, a Lipóca-tet és az Aranyosi-tet
83. KÉP: F zmatuzsálem a kárászi Öregréten
84. KÉP: Dzsumbuj, dzsindzsa az egykori dankói legel n
85. KÉP: Kerítés (Keritisch) nev határrész egy budafai térképlapon
86. KÉP: Árkolt sz l hegy („fossatum” jelöléssel) a Tolna megyei Szakály (Possessio Szakál) határában
87. KÉP: A „Szilvás és a „Szállás” nev határrészek Kárász belterületén
89. KÉP: A kárászi Szállási-bükk 1966-ban
90. KÉP: A kárászi Szállási-bükk ma
91. KÉP: A tékesi legel erd maradványa
92. KÉP: Csepeles, vörös szín , hatalmas hantokban kiszántott föld Karácodfa (Zselic) határában
93. KÉP: A püspöki uradalom és a Petrovszky család birtokai között húzott határárok a régi Kéthely határában (a mai Szalatnak és Magyaregregy között)
94. KÉP: Határk a Mecsekben Kárász és Magyaregregy határán
95. KÉP: Mányok, Apar és Majos határán lév határhalom, tetején magassági ponttal
96. KÉP: Terasznyomok a szászvári Oldalföldön
97. KÉP: A kárászi Öreghegy (Píp s) peremén végighúzódó magasmegye
98. KÉP: A kárászi Középorom egykori szántói és erd i között húzóódó magasmegye részlete
99. KÉP: A kaposszekcsi Leányvár a 2010-es nagy árvízvet követ en
100. KÉP: Fejsze és irtókapa egy Alsómocsolád és Gerényes közti határperhez készült térképen
101. KÉP: Bemetszett, „kerített” akácfák Máza határában
102. KÉP: Német mérnök Mánfa térképlapján (évszám nélkül)
103. KÉP: Az elhagyott (vagy pusztai) almási kolónia képe (Colonia deserta Almás) 1789-ben
104. KÉP: Vágotpuszta telkei egy uradalmi térképen
105. KÉP: Vaszar irtásföldjei az elkülönözés el tt, 1859-ben
106. KÉP: A vaszari hosszúföldek 1954-ben

107. KÉP: *Vakarózófának használt fenyő az egregyi Váralján*
108. KÉP: *Fenyővel beültetett irtásföldek (parlagok) a Mecsekben, 1953-ban*
109. KÉP: *Az Apálláza szántói (hátsó)*
110. KÉP: *A kárászi Szállási-bükk egy 1861-es térképen*
111. KÉP: *A Szállási-bükk területe, két téglalap alakú szántófölddel*
112. KÉP: *A Szállási-bükkben kialakított, bokros gyepvel elválasztott két szántóföldi tábla*
113. KÉP: *A szántott terület pereme jól kirajzolódik a téli tájban*
114. KÉP: *A kárászi Nyullánk. Ma is jól kivehető az ormot tagoló teraszszintek, ahol legalább 50-60 lukpincét használtak*
115. KÉP: *Pince a Nyullánkban*
116. KÉP: *Beszakadt öreg pince helye egy 1850-es évekig használt mecseki területen, az ún. Fehérföldes-pincén*
117. KÉP: *Kereszturi István legelőjog részének adás-vételi szerződése*
118. KÉP: *Gyalogút egy felszedett mecseki bányavasút nyomvonalán*
119. KÉP: *Téglaégető helye a szalatnaki gazdák „hósten”-jében*
120. KÉP: *A kárászi lóvontatásos mésszállító iparvasút viaduktja*
121. KÉP: *A kisparcellás mezővelés kárászi faluhatár 1954-ben*
122. KÉP: *Az összeszántott kárászi faluhatár 1978-ban*
123. KÉP: *Bedzsumbujosodott szőlőskertek a szászvári Rózsahegyen*
124. KÉP: *Szalatnaki holland férfi háza, Conquistador felirattal, szántó embert ábrázoló oromzati dísszel*
125. KÉP: *Magánterület határát jelző tábla egy bekerítés előtt álló 70 ha-os területen*
126. KÉP: *Pusztaság. Látkép egy kárászi pince ajtajából*
127. KÉP: *A bokrosodó, erdősödő faluhatárban a vadászat az egyik legfontosabb tájkiélési forma*
128. KÉP: *A gerényesi evangélikus templom helyén emelt emlékmű*

Irodalom

AFFEK, Andrzej

- 2012 Land use dynamics in the marginal hilly landscape over the last 230 years (A case study of former polish – ukrainian ethnic borderland). In Pavel Chromý – Zdeněk Kučera – Leoš Jeleček – Dana Fialová (eds.): *XV. International Conference of Historical Geographers. Book of Abstracts*. Prague, Akademie věd České republiky, 111 – 112.

ALBERT Réka

- 1997 *Tájak és nemzetek. Kísérlet a „nemzeti tájak” fogalmának antropológiai megközelítésére*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete Etnoregionális Kutatóközpont.

ANDRÁSFALVY Bertalan

- 1972 Néprajzi jellegzetességek az észak-mecseki bányavidék gazdasági életében. In Rúzsás Lajos (szerk.): *Az észak-mecseki bányavidék regionális vizsgálata*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 123–169.
- 1973 Ellentétes értékek összeütközése és a polgárosodás. *Tiszatáj*, 8. 105–110.
- 1974 Délkelet-Dunántúl népeinek sorsa a Rákóczi-szabadságharc idején. In Mérey Klára – Péczely László (szerk.): *A Rákóczi-kori kutatások újabb eredményei*. Pécs, MTA Pécsi Bizottsága, 80–101.
- 1975 *Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig*. Tanulmányok Tolna megye történetéből VII. Szekszárd, Tolna megyei Tanács Levéltára.
- 1976a A mezőgazdaság története. 1711–1945 közötti időszak. In Lovász György (szerk.): *Természeti és társadalmi-gazdasági jelenség a sásdi járásban*. I. kötet. Pécs, MTA Dunántúli Tudományos Intézet. Közlemények 24. 1–38.
- 1976b Az ipar története. A paraszti ipar. In Lovász György (szerk.): *Természeti és társadalmi-gazdasági jelenség a sásdi járásban I*. Pécs, MTA Dunántúli Tudományos Intézet. Közlemények 24., 62–76.
- 1976c A Délkelet-Dunántúl török idők átvezetelt magyarsága sorsáról (XVII–XVIII. Század). *VEAB értesítő II. A Dunántúl településtörténete I. 1686–1768*. Veszprém, 38–41.
- 1977 A település-szerkezet és a táji munkamegosztás /a baranyai Hegyhát példája/. In T. Mérey Klára (szerk.): *A Dunántúl településtörténete II. 1767–1848, I. kötet*. Pécs, MTA Pécsi Akadémiai Bizottság, MTA Veszprémi Akadémiai Bizottság, 85–89.
- 1978a A táji munkamegosztás néprajzi vizsgálata. *Ethnographia* LXXXIX. 2. 231–241.
- 1978b Komló és peremközségei lakosságának történeti néprajza. In Babics András (szerk.): *Komlói monográfia*. Komló, Komló Város Tanácsa V. B., 459–519.
- 1978c Nyugat-baranyai német telepések történeti-néprajzi kérdései a levéltári források tükrében. In Szita László (szerk.): *Baranyai Helytörténetírás 1978*. Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 335–346.
- 1980 Néprajzi csoport, kistáj és régió. In Ortutay Gyula – Kósa László (szerk.): *Népi Kultúra – Népi Társadalom XI–XII*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 39–58.
- 1981 Paraszti talajismeret és használat a bükkösi termelészövezet területén. In Jáger Márta (szerk.): *Zselici Dolgozatok V*. Kaposvár, 138–147.
- 1982a Falusi munkamegosztási csoportok Baranyában 1975. (Az agglomerációs és urbanizációs folyamatok mikéntje a mai falu társadalmi rétegei és munkamegosztási csoportjai szerint). Rechnitzer János (szerk.): *Vonzáskörzetek – Agglomerációk I*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 167–199.
- 1982b Népi kultúra és életmód. In Füzes Miklós (szerk.): *Sásd*. Sásd: Sásd Nagyközségi Közös Tanács V. B., 505–545.
- 1990 Ökológia és néprajz. *Ethnographia* 101. évf. 1. sz. 124–125.
- 1996 Az anyagi kultúra változása és az életmód átalakulása. In Orosz István – Für Lajos – Romány Pál (szerk.): *Magyarország agrártörténete*. Budapest, Mezőgazda, 345–381.
- 2002 A kadarka kultúra Magyarországon. In Benyák Zoltán – Benyák Ferenc (szerk.): *Borok és korok. Bepillantás a bor kultúrtörténetébe*. Budapest, Hermész Kör, 145–153.
- 2003 Biofilia, az él természetvel való kapcsolat. In Selmeczi Kovács Attila (szerk.): *Lélek és élet. Ünnepi kötet S. Lackovits Emke tiszteletére*. Veszprém, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, 134–138.
- 2004 Hagyomány és környezet. In Andrásfalvy Bertalan – Domokos Mária – Nagy Ilona (szerk.): *Az idők rostájában*. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára. III. kötet. Budapest, L'Harmattan, 117–138.
- 2009 El szó. In Ujvári Gábor – Vargyas Gábor: *Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében*. Budapest, L'Harmattan – Pécsi Tudományegyetem Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék, 9–20.

ANDORKA Rudolf

- 1981 A gyermekszám alakulásának társadalmi tényezői a paraszti közösségekben (18–19. sz.). *Ethnographia* 92. évf. 94–110.

ASTON, Michael

2002 *Interpreting the landscape: landscape archeology and local history*. London, Routledge – Taylor & Francis e-Library.

ÁDÁM László

1969 *A Tolnai-dombság kialakulása és felszínalaktana*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

ÁDÁM László – MAROSI Sándor – SZILÁRD Jen : *Magyarország tájféldrajza IV. A Dunántúli-dombság (Dél-Dunántúl)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981.

BABICS András

1952 *A pécsvidéki k szénbányászat története*. Magyar Történelmi Társulat. Budapest, Közoktatásügyi Kiadóvállalat.

1961 *A bányászati nyersanyagkutatás és a bányam velés története a Kelet-Mecsek északnyugati (Magyaregregy – Kárász – Vékényi) területén*. Értekezések [a Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetéb l] 1960. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961. 107–148. Különlenyomat: Dunántúli Tudományos Gy jtemény 29. Series historica 12.

1967 *Az észak-mecseki k szénbányászat története*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

BAKÓ Ferenc

1989 Falvak kapcsolatrendszere Palócföldön. In. Bakó Ferenc (szerk.): *Palócok III. Újkori történelem és népi társadalom*. Eger, Heves Megyei Múzeumok Igazgatósága. 221–235.

BAKSAY Sándor

1895 Baranyamegyér l. *Vasárnapi Ujság* 1895. 42. évf. 6. sz. 87–88.

1896 A Mecsek és környéke. In *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képekben XIII. kötet. Magyarország IV*. Budapest, Arcanum DVD Könyvtár I. elektronikus dokumentum, oldalszámozás nélkül.

1982 Szederindák. Válogatott m vek születésének 150. évfordulójára. Budapest, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya.

BALI János

2005 *A Börzsöny-vidéki málnatermel táj gazdaságnéprajza*. Néprajzi tanulmányok. Budapest, Akadémiai Kiadó.

BALOGH Lajos

1997 A földrajzi köznevekr l. In Kiss Gábor – Zaicz Gábor (szerk.): *Szavak – Nevek – Szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete. 36–39.

BALOGH Balázs – FÜLEMILE Ágnes

2005 *Társadalom, tájszerkezet, identitás Kalotaszegen*. Fejezetek a regionális csoportképzés történeti folyamatairól. Budapest, Akadémiai Kiadó.

BARANYA KATASZTERI TISZTAJÖVEDELME

1914 *Baranya vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tisztajövedelme*. Budapest.

IFJ. BARTA János

1996 MAGYARORSZÁG MEZ GAZDASÁGÁNAK REGENERÁLÓDÁSA 1711–1790. In Orosz István – Für lajos – Romány Pál (szerk.): *Magyarország agrártörténete*. Budapest, Mez gazda, 33–79.

BAYER Márton

1822 Egy tekintet Baranyára. *Tudományos Gy jtemény* 1822. XII. szám. 1–36.

BÁLINT Sándor

1976 Mohács hitéleti mérlege a Pécsi Egyházmegyében. *Vigília* XLI. évf. 2. sz. 513–516.

BÁN Péter

1989 *Magyar történelmi fogalomtár*. Budapest, Gondolat.

1990 A földbirtoklás szerkezete Baranya vármegyében a 18. században. *Baranya* III. évf. 2. sz.35–46.

BÁNDI Gábor (szerk.)

- 1979 *Baranya megye története az skortól a honfoglalásig*. Pécs, Baranya Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága Baranya Megyei Levéltár.

BÁNKÚTI Imre:

- 1969 Tolna megye a Rákóczi-szabadságharcban. In Puskás Attila (szerk.): *Tanulmányok Tolna megye történetéből I II*. Szekszárd, Tolna megyei Tanács Levéltára, 87–166.
- 1974 *A kurucok első dunántúli hadjárata: 1704. január–április*. Értekezések a történeti tudományok köréből 1, új s. 78. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- 1977 A kurucok első dunántúli hadjáratának történetéhez (1704. január–április), II. rész. In Kanyar József (szerk.): *Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 8*. Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár, 65–122.

BÁRTH János

- 1974 Migráció és kontinuitás egy Duna-melléki táj népesedéstörténetében. In: Horváth Attila – Solymos Ede (szerk.): *Cumania II*. Ethnographia. Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei. Kecskemét, s.n., 285–231.
- 1989 A jankováci rácok vallomásai. In Németh Péter (szerk.): *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve XXIV–XXVI (1982–83)*, 1989. 441–445.
- 1992 A határperek néprajzi tanulságai. In Sztrinkó István (szerk.): *Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében 1990*. Kecskemét, Bács-Kiskun megyei Múzeumigazgatóság, 124–129.
- 1996 *Szállások, falvak, városok. A magyarság települési hagyománya*. Kalocsa, Kalocsai Múzeumbarátok Köre.
- 1997 A migrációs irányok és vonulatok adattárának néhány tanulsága. In Bárdh János (szerk.): *Cumania: A Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezetének Évkönyve 14*, 5–40.

BELUSZKY Pál – FRISNYÁK Sándor – GÁL Zoltán – GYRI Róbert – HAJDÚ Zoltán – RÁCZ Lajos – SZILÁGYI Zsolt

- 2008 Mi a történeti földrajz és kik a történeti földrajzosok? Kerekasztal-beszélgetés a történeti földrajzról az MTA Regionális Kutatások Központja Budapesti Osztályán 2007. szeptember 3-án. *Korall: társadalomtörténeti folyóirat*, 9. évf., 31. sz. 5–22.

BENDA Gyula

- 2006 A magyarországi családrekonstrukciós vizsgálatok mérlege. In Bácskai Vera – Gyurgyák János – Kövér György (szerk.): *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Budapest, Osiris Kiadó, 67–76.
- 2007 Az Annales-iskola. A kezdetektől a kritikai fordulatig. In Benda Gyula – Szekeres András (szerk.): *Az Annales. A gazdaság-, társadalom és a velük történet francia változata*. Budapest, L'Harmattan – Atelier, 7–20.

BERÉNYI István:

- 1983 A településkörnyezet társadalomföldrajzi vizsgálata. *Földrajzi Értesítő* XXXII. Évf. 1. füzet. 37–47.
- 2002 A szociálgeográfia társadalomtudományi kapcsolódásai. In Abonyiné Palotás Jolán – Becsei József – Kovács Csaba (szerk.): *A magyar társadalomföldrajzi kutatás gondolatvilága*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Gazdaság- és Társadalomföldrajzi Tanszék. 39–51.
- 2003 A történeti kultúrtáj-kutatás szociálgeográfiai szempontból. In Frisnyák Sándor – Tóth József (szerk.): *A Dunántúl és a Kisalföld történeti földrajza*. Pécs – Nyíregyháza: PTE földrajzi Intézete és a Nyíregyházi F iskola Földrajz Tanszéke, 2003. 87–94.

BERLÁSZ Jen

- 1942 *A magyar jobbágykérdés és a bécsi udvar az 1790-es években*. Budapest, Magyar Történettudományi Intézet.

BERZSENYI Dániel

- 1833 [1956] A magyarországi mezei szorgalom némely akadályiról. In Merényi Oszkár (szerk.): *Berzsenyi Dániel összes művei*. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 465–508.

BEZERÉDY György

- 1977 Baranya megye lakossága a török alóli felszabadulás idején. *Janus Pannonius Múzeum Értesítője 1975–76*. Pécs, Janus Pannonius Múzeum, 103–112.

- 1979 Adatok a töröktől visszafoglalt Baranya történetének első évtizedeiből. In Szita László (szerk.): *Baranyai Helytörténetírás 1977*. Pécs, Baranya Megyei Levéltár. 95–101.
- 1982 Gazdasági és társadalmi fejlődés a 17–18. században. In Füzes Miklós (szerk.): *Sásd*. Sásd, Sásd Nagyközségi Tanács V. B. 175–214.

BÉL Máttyás

- 1728 [1979] Notitia Hungariae Novae Historico Geographica című Tolna Vármegye leírása (fordította: Kun Lajos). In K. Balogh János (szerk.): *Tanulmányok Tolna Megye Történetéből IX*. Szekszárd, Tolna Megyei Tanács Levéltára. 327–364.

BÉLI Gábor

- 1988 A vármegyei önkormányzat újjáéledése Baranyában a török kiűzése után (1693–1703). In SZITA LÁSZLÓ (szerk.): *Baranyai Helytörténetírás 1987/8*. Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 21–50.

BÉRES Sándor

- 2009 Dánszentmiklós tájtörténete. In Andrásfalvy Bertalan – Vargyas Gábor (szerk.): *Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében*. Budapest, PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék, L'Harmattan, 213–206.

BÍRÓ Marianna – MOLNÁR Zsolt

- 2010 A néhány száz évre visszatekintő, botanikai célú történeti tájökológiai kutatások módszertana. In Szilassi Péter – Henits László (szerk.): *Tájváltozás értékelési módszerei a XXI. században*. <http://www.geo.u-szeged.hu/tajvaltozas> ISBN 978-963-306-025-4

BLANDL György

- 1935 *Nagymányok község története*. A plébánia újjászervezésének kétszázéves jubileumára. Pécs, A szerző kiadása.

BMFN I.

- 1982 *Baranya megye földrajzi nevei* (szerk. Pesti János). Pécs, Baranya Megyei Levéltár.

BRAUDEL, Fernand

- 1972 A történelem és a társadalomtudományok. *Századok* 106. évf. 4–5. sz. 989–1012.
- 1996 *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában I*. Budapest, Akadémiai Kiadó – Osiris Kiadó.

BORSOS Balázs

- é. n. A bodrogközi helynevek statisztikai elemzése különös tekintettel a természeti környezetre. Elektronikus közlés: <http://www.etnologia.mta.hu/index.php/hu/olvaso/144-borsos-balazs-a-bodrogkoezi-helynevek-statisztikai-elemzése-kueloenoes-tekintettel-a-termeszeti-koornyezetre>, letöltés dátuma: 2012.10.25.
- 2000 Három folyó között. A bodrogközi gazdálkodás alkalmazkodása a természeti viszonyokhoz a folyószabályozási munkák idején (1840–1910). Budapest, Akadémiai Kiadó.
- 2004 *Elefánt a hídon: gondolatok az ökológiai antropológiáról*. Budapest, L'Harmattan.
- 2011 *A magyar népi kultúra regionális tagolódása I-II*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.

BORSOS Balázs – MAGYAR Zoltán

- 2011 *A magyar népi kultúra régiói I-II*. Budapest, Mérték Kiadó.

BORSY Judit

- 2001 Köblény története a 18–19. században. In Ódor Imre (szerk.): *Köblény évszázadai*. Köblény, Köblény Község Önkormányzata, 39–83.
- 2003 A pécsi egyházmegye birtoka 1703 és 1736 között. In Font Márta és Vargha Dezső (szerk.): *A Koller József emlékkonferencia (Pécs, 2002. október 24–25.) válogatott előadásai*. Tanulmányok Pécs történetéből 113. 191–200.

BULLA Béla

- 1938 Hazai történeti földrajzunk múltja, jelene és feladatai. In *Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére*. Budapest, Dunántúli Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és nyomda. 73–106.

- BULLA Béla:
1962 Magyarország természeti tájai. In *Földrajzi Közlemények* LXXXVI. évf., 1. sz. 1–16.
- BURGER Alice
1968 Római kori villa maradványai Komló határában (Elzetes jelentés). In Dankó Imre (szerk.): *Janus Pannonius Múzeum Értesítője* 1967. Pécs, Janus Pannonius Múzeum, 61–68.
- BAI József
1997 *Kisvejte község hat évszázada 1397-1997*. Szekszárd, Kisvejte Község Önkormányzat Képviselő-testülete. Az ebben szereplő idézett mű: Csanaky Tihamér (szerk.): *Fejezetek Kisvejte község történetéből 1945-1972-ig*. Helytörténeti pályázat 1984. Tolna Megyei Levéltár, Szekszárd 1984/8 kézirat.
2008 Tanulmányok Lengyel község történetéből I. Lengyel, Lengyel Község Önkormányzata.
- CHANDLER, John
2000 The discovery of landscape. In Della Hooke (ed.): *Landscape: the richest historical record*. Amesbury, Society for Landscape Studies. 133–142.
- CUNLIFFE, Barry
2001 *The Penguin Atlas of British & Irish History*. London, Penguin Books.
- CVIII Jovan
2009 *A Balkán-félsziget és a délszláv országok: az emberföldrajz alapjai*. Szabadka – Újvidék, Kiss Lajos Néprajzi Társaság – Vajdasági Művelődési Intézet.
- CZIGÁNY Szabolcs et al.
2010 Villámárvíz, mint természeti veszélyforrás a Dél-Dunántúlon. *Földrajzi Közlemények* 134. 3. 281–298.
- CZUCZOR Gergely – FOGARASI János
1862–1874 *A magyar nyelv szótára*. Pest, Magyar Tudományos Akadémia.
- ÇOBAN, Erdal
2008 Egy balkáni eredetű népcsoport a koppányi szandzsákban: a vlahok. *Aetas* 23. évf. 4. sz. 173–190.
- CSÁNKI Dezső
1890–1941 [1985] *Magyarország története a Hunyadiak korában I–V*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
1897 *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. III. kötet. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- CSEMEZ Attila
1996 *Tájtervezés, tájrendezés*. Budapest, Mezőgazda.
- CSENDES László
1980 A légifénykép tartalmi értéke. *Földrajzi Közlemények* XXVIII (CIV.) 1–2. sz., 76–84.
- CSERNA Anna – KACZIÁN János
1986 *Egyed Antal összeírása és korrajza Tolna vármegyében I*. Szekszárd, Tolna Megyei Levéltár.
- DANKÓ Imre
1959 A dél-dunántúli-baranyai hajdúság. *Művelődési Tájékoztató*, 1959. december, 97–103.
1968 A magyarhertelendi népi fazekasság. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 1967. Pécs, Janus Pannonius Múzeum, 123–135.
1993 A szigetvári szerb orthodox püspökség története. In Szita László (szerk.): *Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből I: a szigetvári történész konferencia előadásai a város és a vár felszabadításának 300. évfordulóján*. Pécs, Baranya Megyei Levéltár és a Magyar Történelmi Társulat Dél-Dunántúli Csoportja. 335–343.
- DÁVID Géza
1982 *A simontornyai szandzsák a 16. században*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

2005 *Basák és bégek uralma alatt. Demográfiai és közigazgatás-történeti tanulmányok.* Budapest, Akadémiai Kiadó – Magyar–Török Baráti Társaság.

Dénes Gizella

1934 *Asszonyok a hegyek között.* Budapest, Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt.

DITZ Henrik

1869 *A magyar mez gazdaság.* Pest, s. n.

DÓKA Klára:

1983 Leccapolások, öntözések Tolna megyében (1885–1948). In K. Balog János (szerk.): *Tanulmányok Tolna megye történetéből* X. Szekszárd, Tolna Megyei Tanács Levéltára, 381–406.

1991 Baranya megyei vízimalmok a vízjogi törvény kiadása (1885) után. In Nagybákay Péter – Németh Gábor (szerk.): VII. Kéz- és vesiparttörténeti Szimpózium Veszprém 1990. november 12-14. Veszprém, Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Akadémiai Bizottsága, 41–54.

1995 Egyházi nagybirtok a Hegyháton (A pécsi káptalan uradalma a felmérések tükrében 1720-1893). *Baranya: történelmi és honismereti folyóirat.* 7-8. évf. (1994-95) 1. sz. 45–74.

2009 Áttekintés a magyarországi katolikus püspöki (érseki) levéltárakban rögzített egyházlátogatási jegyzőkönyvekről I. In G. Zsoltán – Varga Szabolcs – Vértesi Lázár (szerk.): *Katolikus megújulás és a barokk Magyarországon.* Pécs, Pécsi Hittudományi Fiskola – Pécsi Egyháztörténeti Intézet, 293–306.

DÖVÉNYI Zoltán (szerk.)

2010 *Magyarország kistájainak katasztere.* Budapest, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet.

DREXLER Dóra

2010 *Táj és tájértelmezés.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

DUBY, Georges

1978 *Emberek és struktúrák a középkorban.* Gyorsuló Idő. Budapest, Magvet Könyvkiadó.

DUJMOV Milán

2005 A szerb ortodox egyház helyzete Baranyában az 1690-es években. In Fedeles Tamás – Varga Szabolcs (szerk.): *A pécsi egyházmegye a 17–18. században.* Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Fiskola, 117–133.

ŠAROSAC, uro

1991 *Bosanski Hrvati u okolici Peuha: ekonomska osnovica seoskog života.* Budapest, Magyarországi Horvátok Szövetsége.

ECSEDY István – MARÁZ Borbála

1982 Régészeti vizsgálat a késő bronzkortól a római kor végéig. In Füzes Miklós (szerk.): *Sásd.* Sásd, Sásd Nagyközségi Közös Tanács V. B. 57–76.

EGYED Antal

1828 Nemes Tolna vármegye topographiai leírása. *Tudományos Gyűjtemény* VI. 39–59.

ENYEDI György

1983 A társadalom és földrajzi környezete. In uo: *Földrajz és társadalom.* Budapest, Magvet. 17–32.

ERDŐSI Ferenc

1972 A mez gazdaság és a közlekedési pályák felszínformáló hatása Pécs térségében. In: Lovász György (szerk.) *Komplex földrajzi és történelmi kutatások újabb eredményei a Dunántúlon.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

1987 *A társadalom hatása a felszínre, a vizekre és az éghajlatra a Mecsek tágabb környezetében.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

[Gönyey] ÉBNER Sándor

1933 Zselici kanászélet. *Ethnographia* XLIV. 150–156.

ÉRY Kinga

1982 Balkáni eredet , török kori népesség csontmaradványai Dombóvár határából. In Szilágyi Miklós (szerk.): *Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve X-XI* (1979-1980). 225–249.

FARAGÓ TAMÁS

1984 Településtörténet, történeti táj, történeti térbeliség. In Csahók István (szerk.): *Történeti Statisztikai Tanulmányok 5.* Budapest, Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat és az Országos Levéltár, 5–36.

FAZEKAS Imre

2005 Táj-történeti, él helyek, növényzet és állatvilág. In u . (szerk.): *A komlói térség természeti és kultúrtörténeti öröksége.* Komló, regioGRAFO Bt. 123–166.

FELH Ibolya

1957 A Mária Terézia Úrbérrendezése során készült adatfelvételek. In Kovacsics József (szerk.): *A történeti statisztika forrásai.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 200–223.

1970 *Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában.* I. kötet, Dunántúl. Budapest, Akadémiai Kiadó.

FILEP Antal

2009 „Víz a magasban”. Megjegyzések az árvízmentes térszínnek és a domb-, illetve hegyvidékek hagyományos vízgazdálkodásához. In Andrásfalvy Bertalan – Vargyas Gábor (szerk.): *Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében.* Budapest, L’Harmattan – PTE Néprajz – Kulturális Anropológia Tanszék.

FILEP Antal – ÉGET Melinda

1989 *Történeti források a XVIII–XIX. századból.* Documentatio Ethnographica. Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport.

FODOR Ferenc

1922 Egy pásztorokodó oláh falu emberföldrajza: Somosréve. *Földrajzi Közlemények* 46. évf. 1. sz. 67–73.

1930 *A Szörénység tájrajza.* Budapest, Athenaeum.

1991 [1942] *A Jászság életrajza.* Budapest, Jászok Egyesülete Jászságért Alapítvány [repr.].

2006 *A magyar földrajztudomány története.* Budapest, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet.

FODOR István

1976 Éghajlati adottságok. In Lovász György (szerk.): *Természeti és társadalmi-gazdasági jelenségek a Sásdi járásban II.* Közlemények 24. Pécs, MTA Dunántúli Tudományos Intézete. 191–222.

1978 Éghajlat. In Babics András (szerk.): *Komlói monográfia.* Komló, Komló Város Tanácsa V. B., 1978.41–49.

FOLLAJTÁR Ernő

1942 *Baranya vármegye elt nt helységei.* Községi adattár 4. Pécs, Magyar Szociográfiai Intézet.

FRICSY Ádám

1979 A pécsi klérus birtokainak telepítésügyi összeírása 1733-ban. In Szita László (szerk.): *Baranyai Helytörténetírás 1978.* Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 151–204.

1991a Egyházmegyénk a török hódoltság alatt. In u . (szerk.): *Tanulmányok a pécsi egyházmegye történetéb I.* Pécs, Pécsi Egyházmegye. 75–114.

1991b A török utáni els pécsi püspök Radanay Mátyás Ignác. In u . (szerk.): *Tanulmányok a pécsi egyházmegye történetéb I.* Pécs, Pécsi Egyházmegye. 115–130.

FRISNYÁK Sándor

1983 A történeti földrajz tárgya, feladata és módszere. *Földrajzi Közlemények* 107. évf. 3-4. sz. 350–357.

2001 Antropogén tájformálás a Kárpát-medencében. In Barna Gábor (szerk.): *Társadalom - kultúra - természet: tanulmányok a 60 éves Bellon Tibor tiszteletére.* Karcag – Szeged, Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága.

2005 A kultúrtáj kialakulása és terjedése a Zempléni-hegységben. In Dobos Anna – Ilyés Zoltán (szerk.): *Földtani és felszínalaktani értékek védelme.* Eger, Eszterházy Károly F iskola Földrajz Tanszék – Eszterházy Károly F iskola Környezettudományi Tanszék. 139–151.

- 2009a Táj- és er forrás-hasznosítás a Zempléni-hegységben. In Andrásfalvy Bertalan Vargyas Gábor (szerk.): *Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében*. Budapest Pécs, L'Harmattan PTE Néprajz Kulturális Antropológia Tanszék. 145–162.
- 2009b *Magyarország kultúrgeográfiai korszakai (895-1920)*. Történeti földrajzi tanulmányok. Nyíregyháza – Szerencs, Nyíregyházi F iskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete és a szerencsi Bocskai István Gimnázium.

FÜR Lajos

- 1965 Jobbágyföld – parasztföld. In Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848-1914*. Tanulmányok. I. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó.

FÜLEMILE Ágnes – KISS Réka

- 2008 *Történeti forrás – Néprajzi olvasat. Gazdaság-, társadalom- és egyháztörténeti források néprajzi értelmezésének lehet ségei*. Budapest, L'Harmattan – MTA Néprajzi Kutatóintézete.

FÜLEP Ferenc – SZ. BURGER Alice

- 1979 Baranya megye a római korban. In Bándi Gábor (szerk.): *Baranya megye története az skortól a honfoglalásig*. Pécs, Baranya Megyei Bizottság, 223–330.

FÜZES Endre

- 1956 Adatok a mecseki megosztott településekhez. In Ifj. Kodolányi János (szerk.): *A Janus Pannonius Múzeum Értesít je 1956*. Pécs, Janus Pannonius Múzeum, 82–103.

FÜZES Miklós

- 1990 Forgósziel. Be- és kitelepítések Délkelet-Dunántúlon 1944–1948 között. Tanulmány és interjúkötet. Pécs, Baranya Megyei Levéltár.
- 1997 Márévár és környékének története a hódoltság megsz nését 1 napjainkig. In U (szerk.): *Márévár és környéke. Kistáji monográfia*. Magyaregregy, Magyaregregyi Baráti Kör, 107–244.
- 1999 *Valami Magyarországon maradt. Etwas blieb daheim in Ungarn*. Pécs, Baranya Megyei Levéltár.

GAÁL Attila

- 1982 A Dombóvár-Békatói XVI-XVII. századi temet . In Szilágyi Miklós (szerk.): *A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve X-XI*. 1979-1980. 133, 158–181.

GAÁL Attila – K HEGYI Mihály

- 1971-72 Tolna megye Pesty Frigyes helynévtárában (Anyagközlés). In Mészáros Gyula (szerk.): *A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve II-III*. (1971-1972.) Szekszárd, Béri Balogh Ádám Múzeum, 286–348.
- 1975 Tolna megye Pesty Frigyes helynévtárában II. In G. Vámos Mária – Szilágyi Miklós (szerk.): *A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve IV-V*. (1973-1974.) Szekszárd, Béri Balogh Ádám Múzeum, 297–339.
- 1977 Tolna megye Pesty Frigyes helynévtárában III. In Szilágyi Miklós (szerk.): *A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve VI-VII*. (1975-1976.) Szekszárd, Béri Balogh Ádám Múzeum, 279–360.

GALAMBOS Ferenc

- 1989 Winkler Mihály a „közjó” el mozdítója a 18. században. In Szita László (szerk.): *Baranyai Helytörténetírás 1989*. Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 1989. 485–526.

GAVRILOVI , Slavko

- 1991 A szerbség magyarországi bevándorlásának és megtelepedésének kérdései. In Zombori István (szerk.): *A szerbek Magyarországon*. Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 91–111.

GÁBOR Olivér

- 2001 Régészeti emlékek. In Füzes Miklós (szerk.): *Mágocs 1251-2001*. Mágocs, Mágocs Község Önkormányzata. 23–48.
- 2005 Római kori villák Komló környékén. In Fazekas Imre (szerk.): *A komlói térség természeti és kultúrtörténeti öröksége*. Komló, RegioGRAFO Bt. 191–200.

GÁBRIEL András

- 1973 A baranyai Hegyhát (A Mecsek és a Kapos közti terület tájneveir I). *Földrajzi Értesít* , XXII. évf. 1973/2-3. füzet. 321–325.
- 1982 Hagyományos tájneveink I és a tájbeosztásokról az ország új 1:300000-es méretarányú térképe alapján. *Földrajzi Értesít* , XXXI. évf. 1982. 1. füzet, 131–139.

GHIMESSY László

- 1984 *A tájpotenciál*. Budapest, Mezőgazdasági Kiadó.

GLASER Lajos

- 1930 Dunántúli középkori úthálózat. *Századok* LXIII – LXIV. évf. (1929-30.) 2-3. sz. 139-167, 257–285.

G. ZSY Zoltán – VARGA Szabolcs

- 2009 *Visitatio canonica dioecesis Quinqueecclesiensis 1738-1742*. Pécs, Pécsi Hittudományi F iskola.

G. SÁNDOR Mária

- 1980 A baranyai művészet a reneszánsz stílusáramlatában. A reneszánsz kezdetei és kibontakozása Pécsen és környékén. *Janus Pannonius Múzeum Értesít je* 1980 (25.). Pécs, Janus Pannonius Múzeum, 111–142.
- 1984 *Reneszánsz Baranyában*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

GYENIZSE Péter

- 2001 Természeti környezet szerepe a Völgység településeinek kialakulásában és fejlődésében. In Szita László – Sz. Zoltán (szerk.): *A Völgység huszadik százada. Struktúrák és konfliktusok*. Előadások a III. Völgységi konferencián (2000. október 21-22.). Bonyhád, A Magyar Történelmi Társulat Dél-Dunántúli Csoportja, MTA Pécsi Akadémiai Bizottsága Város- és Helytörténeti Munkabizottsága, Völgység Múzeum. 209–215.
- 2010 *A természeti adottságok hatása a délkelet-dunántúli települések fejlődésére*. Pécs, PTE Földrajzi Intézet, elektronikus dokumentum.

GYÖRFFY György

- 1963 1997 *Az Árpád-kori Magyarország történeti-földrajza*. Budapest, Akadémiai Kiadó
- 1983 *István király és műve*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- 1987 Baranyavármegye. In U : *Az Árpád-kori Magyarország történeti-földrajza I*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 247–412.

HAAS Mihály

- 1845 [1985] *Baranya*. Pécs, Pécsi Szikra Nyomda.

HADNAGY Albert

- 1956 Tanulmányok Tolna megye parasztságának 18. századi történetéből. I. Sárköz 1956. 3-4. sz. 30–36.

HADROVICS LÁSZLÓ

- 1991 *Vallás, egyház, nemzettudat (A szerb egyház nemzeti szerepe a török uralom alatt)*. Budapest, ELTE Szlav Filológiai Tanszéke és Román Filológiai Tanszéke.

HAJNAL István

- 1991 Új történelemszemlélet. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kéziratára Ms. 5388./62. Idézi: Miskolczy Ambrus. Az archaizmus értelmezései (Mítoszok vagy modellek?). Hozzászólások Erdély néprajzához. *Ethnographia*, 222.

HAJNAL Klára

- 2010 *Itt és most – Helyi megoldások a globális válságra*. Bükkösd, Zöld Völgyért Egyesület.

HALÁSZ Péter

- 1971 A termelőszövetkezeti mozgalom története Egyházaskozáron. *Agrártörténeti Szemle* 13. évf., 149–195.

HALL, T. Edward

- 1975 *Rejtett dimenziók*. Budapest, Gondolat

HARVEY, Robert R.

1990 Fieldwork techniques as an aid in reading the Cultural landscape. *Association for Preservation Technology (APT) Bulletin* 22. vol. 1/2, 130–141.

HEGED S László

1979 Tolna megye nyugati felének települései. In K. Balog János (szerk.): *Tanulmányok Tolna megye történetéből IX. Szekszárd*, Tolna Megyei Tanács Levéltára. 5 103.

1997 Kelet-Tolna települései (1500–1686). In Dobos Gyula (szerk.): *Tanulmányok. Tolna Megyei Levéltári Füzetek* 6. Szekszárd, Tolna Megyei Önkormányzat Levéltára, 115–208.

HEGYI Klára

1982 *Egy világbirodalom végvidékén*. Budapest, Gondolat.

1995 *Török berendezkedés Magyarországon*. História Könyvtár Monográfiák 7. Budapest, História – MTA Történettudományi Intézete.

2001 Magyar és balkáni katonaparaszrok a Budai vilájet déli szandzsákjaiban. *Századok* 135. évf. 6. sz. 1255–1311.

HEFTY Gyula Andor

1912 A térszíni formák nevei a magyar népnyelvből. Különnyomat a *Magyar Nyelvből* 1, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T kiadása, Budapest.

HÉZSER Aurél

1922 Az emberföldrajz fogalma és tárgyköre. *Táj és ember* 1922. 16–34.

HOFER Tamás

1955 Dél-dunántúli településformák történetéhez. *Ethnographia* LXVI., 125–186.

1957 Vadfogó vermek a töröknek hódolt Baranyában. *Ethnographia* LXVIII., 346–349.

HOFFMANN Tamás

1956 Egy palóc falu földmívelő technikájának néhány jellegzetessége. *Ethnographia*, LXVII. évf. 4. sz. 536–561.

1994 Erdő és kultúrtáj - Európai vázlat. In. Novák László (szerk.): *Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére I*. Szentendre, Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága. Studia Comitatusia 23.

2004 *Mindennapi történelem az ütköző zónában*. Vázlat a parasztról, a kereskedőkről és az iparosok életmódjáról a 6-18. századi Keletközép-Európában. Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság

HOLUB József

1960 Adatok a Baranya és Tolna megye közötti határper történetéhez (1695-1720). In Dombay János (szerk.): *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1959*. Pécs, Janus Pannonius Múzeum, 151–165.

1974 Az újjépítés megindulása Tolna megyében a török kiűzése után 1686-1703-ig. In K. Balog János (szerk.): *Tanulmányok Tolna megye történetéből V. Szekszárd*, Tolna Megyei Tanács Levéltára. 5 124.

HORVÁTH Adolf Olivér

1962 Antropogén hatás a Mecsek-környék vegetációjára. In Szabó Gyula (szerk.): *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*. Pécs, Janus Pannonius Múzeum, 45–51.

HORVÁTH J. Gyula - TIMÁR György

1972 XVI. Századi dikális konkripciók Baranya megyénél (1542, 1551, 1564). In Szita László (szerk.): *Baranyai Helytörténetírás 1972*. Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 7–127.

HORVÁTH Katalin

1995 Kereki, Csipkerek, Méhkerék és társai. In B. Gergely Piroska – Hajdú Mihály (szerk.): *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Budapest – Miskolc, A Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Intézete, 292–297.

HOSSZÚ Csaba

2009 Adalékok a határhasználat és a tájalakulás történetéhez a somogyi Nagy-berek területén. In Andrásfalvy Bertalan – Vargyas Gábor (szerk.): *Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében*. Budapest, L'Harmattan–PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék, 185–212.

HOOKE, Della (ed.)

2000 The appreciation of landscape history. In u (szerk.): *Landscape: the richest historical record*. Amesbury, Society for Landscape Studies, 143–156.

HOPPE, GÖRAN

2012 Post-Soviet landed property development in Estonia: Market effects or return to heritage? In Pavel Chromý – Zdeněk Kučera – Leoš Jeleček – Dana Fialová (eds.): *XV. International Conference of Historical Geographers. Book of Abstracts*. Prague, Akademie věd České Republiky, 151–152.

HÖLBLING Miksa

1845 [1980] *Baranya vármegye orvosi helyirata*. Pécs, Baranya megye Tanácsa V. B. Egészségügyi Osztály. Hasonmás kiadás.

IKVAI Nándor

1991 Ökológia és Agrokultúra. A hagyományos gazdálkodás és a környezet összefüggései a Kárpát-medencében. Miskolc, *Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXVIII-XXIX*. Szerk. Szabadfalvi József, Viga Gyula. 1991. 329–337.

ILON Gábor – UGHY István

1996 *Bevezetés a Kárpát-medence régészetébe*. Szombathely, História Alapítvány.

ILYÉS Zoltán

2000a Antropogén morfológiai elemek történeti földrajzi szempontú értékelése és védelme. In Keményfi Róbert – Ilyés Zoltán (szerk.): *Tiszteletadás Szabó Józsefnek. Tanulmányok a földrajztudomány témaköréből* 1. Debrecen – Eger, Debreceni Egyetem Néprajz Tanszék – Eszterházy Károly F iskola Földrajz Tanszék. 43–54.

2000b Az ökomuzeális hasznosítás Gyimes hagyományos kultúrtáji képének meg részében. In Cseri Miklós – Kósa László – T. Bereczki Ibolya: *Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón*. Szentendre, Magyar Néprajzi Társaság és a Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum, 291–299.

2007 *A tájhasználat változásai és a történeti kultúrtáj 18-20. századi fejlődése Gyimesben*. Disszertációk az Eszterházy Károly F iskola Földrajz Tanszékéről 1. Eger, Eszterházy Károly F iskola, Földrajz Tanszék.

IMREH István

1993 A természeti környezet oltalmazása a székely rendtartásokban. In R. Várkonyi Ágnes – Kósa László (szerk.): *Európa híres kertje. Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról*. Budapest, Orpheusz Könyvkiadó. 122–140.

1998 Rendtartó, öngazgató közösségek a Székelyföldön. In Tusor Péter (szerk.): *R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv születésének 70. évfordulójára ünnepére*. Budapest, ELTE BTK, 417–427.

JAKUCS Pál – MAROSI Sándor – SZILÁRD Jen

1963 Mikroklíma mérések a Jaba-völgyben (Külső-Somogy). *Földrajzi Értesítő* 12, 357–378.

1964 Mikroklíma mérések és természeti földrajzi megfigyelések az Osztopáni meridionális völgyben /Buzsák - Lengyeltóti között/. *Földrajzi Értesítő* 13, 425–446.

JANKOVICH B. Dénes

1993 *A felszíni leletgyűjtés módszerei és szerepe a régészeti kutatásban*. Régészeti továbbképzési füzetek 4. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum.

K. BALOG János

1978 *Évszázadokon át – Tolna megye történetének olvasókönyve 1*. Szekszárd, Tolna Megyei Tanács Levéltára.

K. NÉMETH András

2008 Sokadalmak és hetipiacok a késő középkori Tolna megyében. In Gaál Attila (szerk.): *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 30. 281–294.

2011a *A középkori Tolna megye templomai*. Pécs, IDRResearch Kft. Publikon Kiadó.

2011b „Onnan köveket kemencze alljának s más szükségekre hordván...” Középkori templomaink pusztulásának történetéhez. *Wosinsky Mór Megyei Múzeum Évkönyve XXXIII*. Szekszárd, Wosinsky Mór Megyei Múzeum, 107–128.

2012 *Barátok tava volt-e a Barátok-tava? Tájregészeti és történeti adatok egy helynév eredetéhez*. Kézirat.

K. ROBERTS, Brian – WRATHMELL, Stuart

2000 Peoples of wood and plain: an exploration of national and local regional contrasts. In Hooke, Della (ed.): *Landscape, the Richest Historical Record*. Amesbury, The Society for Landscape Studies, 85–95.

KAMMERER Ern

1908-09 A döbröközi eset. *Tolnavármegye* 1908. december 25; 1909. január 3.; január 10.

2002 Nagyszokol – Kisszokol. Adat Szokol újabb történetéhez [rövid közlemény]. In K. Németh András: Kammerer Ern életér 1, munkásságáról és hagyatéka régészeti vonatkozásairól. In Gaál Attila (szerk.): *Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve 24*. Szekszárd, Wosinsky Mór Megyei Múzeum, 290–291.

KAPRONCZAY József

1995 A népesség változásai a baranyai Zselicben. *Baranyai történetírás 1992–1995*. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve. Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 255–279.

KANYAR József

1967 *Harminc nemzedék vallomása Somogyról. Történelmi olvasókönyv*. Kaposvár, Somogy Megyei Tanács.

KARAY-SZABÓ Pál = lásd SZABÓ PÁL Zoltánnál

KARÁCSONYI Dávid

2008 A kelet-európai sztyep és a magyar Alföld mint frontier-területek. *Földrajzi Értesítő* LVII. évf. 1–2. sz. 185–211.

KATHONA Géza

1974 *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

KATONA György Zsuzsa – KÁRPÁTI Gábor – TASNÁDINÉ NAGY Erzsébet

1985 Az emberi élet régészeti jelei. In Füzes Miklós (szerk.): *A Zselic mezsgyéjén*. Mindszentgodisa, Községi Közös Tanács V. B. Mindszentgodisa. 35–54.

KÁDÁR László

1941 *A magyar nép tájszemlélete és Magyarország tájnevei*. A Magyar Táj- és Népismeret Könyvtára. Budapest, Országos Táj- és Népkutató Intézet.

KÁLDY-NAGY Gyula

1960 *Baranya megye XVI. századi török összeírásai*. Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 103. Budapest, Akadémiai Kiadó.

1970 *Harács-szedek és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon*. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 9. Budapest, Akadémiai Kiadó.

KÁLMÁN Béla

1967 Helynévkutatás és szóföldrajz. In Imreh Samu – Szathmári István (szerk.): *A magyar nyelv története és rendszere*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 344–350.

1988 *A nevek világa*. Budapest, Sprinter Kiadó.

KÁRPÁTI Gábor

1982 A középkorban. In Füzes Miklós (szerk.): *Sásd*. Sásd, Sásd Nagyközségi Közös Tanács V. B. 77–98.

KEMÉNYFI Róbert

2004 *Földrajzi szemlélet a néprajztudományban. Etnikai és felekezeti terek, kontaktzónák elemzési lehetőségei*. Debrecen, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója.

KERESZTURI József

1990a A kárászi aranybánya története. Kárász, kézirat

1990b A kárászi kőszénbányászat története. Kárász, kézirat

1990c Az első magyar fészekodúgyár története. Kárász, kézirat

1991 A Kereszturi család története. Kárász, kézirat

KERTÉSZ Ádám

2003 Tájökológia. Budapest, Holnap Kiadó.

KÉRI Henrik

1999 A Mercy grófok szerz dései Tolna megyei jobbágyaikkal. Urbérrendezés a h gyészi uradalomban. In Dobos Gyula (szerk.): *Tolna megyei levéltári füzetek 7.* Szekszárd, Tolna Megyei Önkormányzat Levéltára, 315–346.

KISASSZONDY Éva

1976 Tolna megye telepítési problémái a XVII. század végén és a XVIII. század első évtizedeiben. *VEAB értesít 1976.* II.

KISBÁN Eszter

1994 *Parasztkultúra, populáris kultúra és a központi irányítás.* Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.

KISS Attila

1983 *Baranya megye X–XI. századi sírleletei.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

[KISS et al.] KISS József – EKE Judit – FARKAS Attila

1989 A földkataszteri iratanyagok forrásértéke, kutatási-feldolgozási lehet ségei. In Erdmann Gyula (szerk.): *Rendi társadalom – polgári társadalom 2.* Kutatás – módszertan. Gyula, Békés Megyei Levéltár, 397–407.

KISS Lajos

1997 *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

KISS Z. Géza

1978 A mez gazdaság fejl dése. In Babics András (szerk.): *Komlói monográfia.* Komló, Komló Város Tanácsa V. B. 197–228.

1989 Úriszéki iratok és társadalom. In Erdmann Gyula (szerk.): *Rendi társadalom – polgári társadalom 2.* Kutatás – módszertan. Gyula, Békés Megyei Levéltár, 65–77.

1991 *Ormánsági változások. Fejezetek a 18–19. századi társadalom történetéb l.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

KUHN, Thomas

2000 *A tudományos forradalmak szerkezete.* Budapest, Osiris.

ifj. KODOLÁNYI János

1958 Hegyhát. In Kolta János (szerk.): *Baranya.* Pécs, Baranya Megyei Idegenforgalmi Hivatal, 119–124.

KOGUTOWICZ Károly

1930–36 *Dunántúl és Kisalföld írásban és képekben I–II.* Szeged, Ferenc József Tudományegyetem Földrajzi Intézete.

KOPASZ Gábor

1976 Baranya megye elnéptelenedése a török hódoltság idején. *Levéltári Szemle XXVI.* 2–3. sz. 143–145.

1961 Az 1945. évi földbirtokreform végrehajtása Pécselt és Baranya megyében. In Babics András – Kopasz Gábor (szerk.): *Tanulmányok Baranya és Pécs történetéhez 1944–1960.* Pécs, Pécs MJ. Város Tanácsa VB. M vel désügyi Osztálya. 151–224.

KOVÁTS Zoltán

1989 Az egyházi anyakönyvek forrásértékér l. In Rácz István (szerk.): *Paraszság és magyarság. Tanulmányok Szabó István történetíró születésének 90. évfordulója tiszteletére.* Debrecen, Történelmi-és Klasszika-filológiai Intézet Kiadványa, 69–78.

KOVACSICS József

2003 Baranya megyei népességtörténeti lexikon. Budapest, Mundus Kiadó.

KOZAK, Jacek

2003 Forest Cover Change in the Western Carpathians in the Past 180 years. A Case Study in the Orawa Region in Poland. *Mountain Research and Development* Vol 23. No 4. 369–375.

KÖPECZI Béla – R. VÁRKONYI Ágnes

1973 Kolareck János emlékirata. In u k (szerk.): *Rákóczi tükrök I. Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 450–480.

KÓSA László

1982 Ember és táj. Jegyzetek a magyar nép környezetátalakító munkájáról. In Módi Gy. – Balassa I. – Újváry Z. (szerk.): *Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére*. Debrecen: KLTE. 15-20.

1998a Az ember és természeti környezete. In u : *Ki népei vagytok? Magyar néprajz*. Budapest, Planétás Kiadó. 55-77.

1998b *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880-1920)*. Budapest, Planétás.

2001 *A magyar néprajz tudománytörténete*. Budapest, Osiris.

KÓSA László – FILEP Antal

1975 A magyar nép táji-történeti tagolódása. Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport.

K FALVI Tamás

2006 *A pécsváradi konvent hiteleshelyi oklevéltára 1254–1526*. Szeged.

KU ERA, Zde ek – KU EROVÁ, Silvie

2012 The historical geography of persistence, destruction and creation: The role of settlement desertion in landscape transformations in Czechia's resettled borderland. *Historická geografie* V. 38 No. 1. 165–184.

KULCSÁR József

1896 Hegyhát. In Várady Ferencz (szerk.): *Baranya múltja és jelenje, I. kötet*. Pécs, Nyomtatott Telegdi Ármin Könyvnyomdájában

L. IMRE Mária

1977 Adatok a Mecseknádasd-óbányai fazekassághoz. In Uherkovich Ákos (szerk.): *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 20-21. sz.* 1975-76.

1978 Adatok a Mecseknádasd-óbányai fazekassághoz. (Edénykészlet, értékesítés, piackörzet) In Uherkovich Ákos (szerk.): *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 22. sz.* 1977. 295–308.

1980 Adatok a mecseknádasd-óbányai fazekassághoz, III. JPMÉ 1979 (24), 231–250.

1982 A Sásd környéki fazekasság. In Füzes Miklós (szerk.): *Sásd. Sásd, Sásd Nagyközségi Tanács V. B.* 571–592.

L. IMRE Mária – LANTOS Miklós

1989 Nyugat-Európai házépítési technika hagyománya a dél-dunántúli németeknél. (A Fachwerk építkezés utóélete.) In Uherkovich Ákos (szerk.): *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1988*. Pécs, Janus Pannonius Múzeum, 187–210.

LAMBRECHT Kálmán

é. n. *Magyar malmok könyve*. Budapest, Franklin Társulat.

LANG Ádám

2008 *Üvegutak a Kelet-Mecsekben*. Pécs, k. n.

LÁSZLÓ Gyula

1943 *Erdély településtörténetének vázlatja Szent István koráig*. Erdélyi Tudományos Füzetek 167. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület.

LEDUC, Jean

2006 *A történészek és az idő. Elméletek, kérdések, írásmódok*. Pozsony, Kalligram.

LEHMANN Antal

1971 *A Zselic természeti földrajza*. Pécs, MTA Dunántúli Tudományos Intézete. Közlemények 15.

- 1978 Növényzet és talaj. In Babics András (szerk.): *Komlói monográfia*. Komló, Komló Város Tanácsa V. B., 1978. 51–70.
- 1995 *Földrajzi tanulmányutak a Mecsekben és környékén*. Pécs, JPTE.
- 2001 A Völgység környezeti állapotának változásai 1865 és 1984 között. In Szita László – Szts Zoltán (szerk.): *A Völgység huszadik százada. Struktúrák és konfliktusok*. Eladások a III. Völgységi konferencián (2000. október 21-22.). Bonyhád, A Magyar Történelmi Társulat Dél-Dunántúli Csoportja, MTA Pécsi Akadémiai Bizottsága Város- és Helytörténeti Munkabizottsága, Völgység Múzeum. 169–180.
- 2003 Üveghuták a Zselicben a XVIII-XIX. században. In Frisnyák Sándor – Tóth József (szerk.): *A Dunántúl és a Kisalföld történeti földrajza*. Pécs - Nyíregyháza: PTE Földrajzi Intézete és a Nyíregyházi F iskola Földrajz Tanszéke, 2003. 197–206.
- 2008 *Bányászati felszínnek növényzete, talajai és újrahasznosítási lehet ségei a Mecsek térségében*. Budapest, MTA Földrajzi Kutatóintézet.

LUKÁCS László

- 1997 A Mez föld tájnév és tájfogalom alakulása, kiterjedése a 18-20. században. In Csoma Zsigmond – Viga Gyula (szerk.): *Néprajzi Látóhatár*. Európából Európába. Tanulmányok a 80 esztendő s Balassa Iván tiszteletére. Budapest-Debrecen, Györfly István Néprajzi Egyesület, Magyar Könyv Alapítvány, MKM Nemzeti Kulturális Örökség F osztálya, Centrál-Európa Alapítvány. 314–321.

LÓCZY Dénes

- 2002 *Tájértékelés, földértékelés*. Bp-Pécs: Dialóg Campus Kiadó.

LOVÁSZ György

- 1976 Geológiai és geomorfológiai feltételek. In U (szerk.): *Természeti és társadalmi-gazdasági jelenségek a Sásdi járásban II*. Közlemények 24. Pécs, MTA Dunántúli Tudományos Intézete. 152–166.
- 1977 *Baranya megye természeti földrajza*. Pécs, Baranya Megyei Levéltár.
- 1978 A település természeti adottságai. In Babics András (szerk.): *Komlói monográfia*. Komló, Komló Város Tanácsa V. B., 1978. 19–40.
- 1982 Természeti viszonyok és hatásuk a társadalmi életre. In Füzes Miklós (szerk.): *Sásd*. Sásd, Sásd Nagyközségi Közös Tanács V. B.
- 1985 Természeti viszonyok. In Füzes Miklós (szerk.): *A Zselic mezsgyéjén*. Mindszentgodisa, Községi Közös Tanács V. B. Mindszentgodisa. 9–34.
- 1998 Alsómocsolád természeti adottságai. In Füzes Miklós (szerk.): *Alsómocsolád. Községtörténeti monográfia I*. Pécs, Alsómocsolád Község Önkormányzata. 7–17.
- 2001 Mágocs természeti viszonyai. In Füzes Miklós (szerk.): *Mágocs 1251–2001*. Pécs, Mágocs Község Önkormányzata.

LOVÁSZ György – SZÜCS Károly

- 1972 A mez gazdasági termelés természeti feltételei az észak-mecseki bányavidéken. In Rúzsás Lajos (szerk.): *Az észak-mecseki bányavidék regionális vizsgálata*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 169–202.

LOVÁSZ Gabriella – MOLNÁR Erika – PÁLFI György – PÓSA Annamária – WICKER Erika

- 2012 „Sátorlakó vándorok” a török kori Észak-Bácskában. In *Bácsország 2012/1*. 60. sz.

MAÁCSZ Endre

- 1955 Földrajzi tájszótár. Budapest, Honvédelmi Minisztérium Térképészeti Intézet. Internetes hozzáférés: <http://www.fsz.bme.hu/mts/mhk/tajszotar/tajszotar.htm>, letöltés: 2012.10.24.

MAGYARORSZÁG

- 1999 *Magyarország atlasza*. Térképgyűjtemény. Budapest, Cartographia.

MAKKAI László

- 1987 Tájak és népek. In Pach Zsigmond Pál (f szerk.): *Magyarország története tíz kötetben 1526–1686*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1425–1460.

MAKSAY Ferenc

- 1948 Néprajz és településtörténet. *Ethnographia* LIX. évf. 1-4. sz. 49–53.
- 1971 *A magyar falu középkori településrendje*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

MARGITTAI László

- 1963 *A Délkelet-Dunántúl talajföldrajz. Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 38. Series Geographica 21. Különnyomat a Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1961/62” c. kötetéből 1. Budapest, MTA Dunántúli Tudományos Intézete.*

MARKÓ Imre Lehel

- 1970 Földrajzi köznevek és földrajzi tulajdonnevek. In Kázmér Miklós – Végh József (szerk.): *II. Névtudományi Konferencia Budapest 1969.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 85–90.

MAROSI Sándor

- 1981 Táj és környezet. *Földrajzi Értesítő* 30. 1. sz. 59–72.

MAROSI Sándor – SOMOGYI Sándor

- 1990 *Magyarország Kistájainak katasztere I-II.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

MAROSI Sándor SZILÁRD Jen

- 1974 Domborzati hatások a gazdálkodásra és településekre. *Földrajzi Közlemények* XCVIII. évf. 3. sz. 185–197.

MAUL Ernő

- 1971 Északi-pikkely. In Nagy Elemér (szerk.): *A Mecsek hegység alsóliás kőszénösszlete.* A Magyar Állami Földtani Intézet Évkönyve. LI. kötet 3. füzet. Budapest, Műszaki Könyvkiadó, 71–100.

MÁTÉ Gábor

- 2006 A térbeli aktivitás történeti vizsgálata a táj antropogén morfológiai elemeinek segítségével, Kárász példáján. In Vargyas Gábor, Hoppál Mihály, Berta Péter (szerk.): *Ethno-lore: Az MTA Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve 22.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 111–144.
- 2007a Tájvédelem, hagyomány, helyi társadalom (A tájhasználat aktuális kérdései egy mecseki aprófalú példáján). *Tájökológiai Lapok* 5/2., 261–270.
- 2007b Közösség, kultúra. A múlt és a jelen értékei Kárászon. In Kovács Teréz (szerk.): *A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás után. VII. Falukonferencia.* Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 385–393.
- 2008 Vízvölgy, Völgyesség, Hegyhát. Adalékok dél-dunántúli tájneveink történetéhez. In Vargyas Gábor, Hoppál Mihály, Berta Péter (szerk.): *Ethno-Lore: Az MTA Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve, 25.* Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet, 170–193.
- 2009a A kultúrtáj változásának aspektusai Kárászon. In Andrásfalvy B., Vargyas G. (szerk.): *Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében.: A Kárpát-medence felszínének változása a földhasználat és az életmód változásának következtében.* Budapest, L'Harmattan Kiadó, 164–184.
- 2009b Plébániakörzetek Észak-Baranya és Tolna határvidékén a barokk újjáépítés korszakában. In G. Zs. Zoltán Varga Szabolcs (szerk.): *Katolikus megújulás és a barokk Magyarországon.* Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Fiskola, 265–282.
- 2010a Migráció és népességcsere a tulajdonnevek (családnevek, helynevek) és a történeti mondák tükrében, Észak-Baranyában. In Szemerényi Ágnes (szerk.): *Folklór és nyelv.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 193–214.
- 2010b A Dél-Dunántúl pusztásodása a 17–18. században.: Szempontok a pusztásodás történeti folyamatának értékeléséhez. In Kázmér Miklós (szerk.): *Környezettörténet.* Konferencia preprintben megjelent tudományos cikk, 59–60.
- 2010c Slovenskí usadlíci v južnom Zadunajsku, oslobodenom spod tureckej nadvlády (Szlovák telepések a török alól felszabadult Dél-Dunántúlon). In Nagy Imrich (ed.): *Acta Historica Neosoliensia* XIII/1-2. 2010.
- 2011a Az 1848-49-es szabadságharc pécsi és baranyai eseményei a kárászi Jankó János plébános feljegyzéseiben. *Pécsi Szemle* 14/2., 22–25.
- 2011b Kistájak határán. A baranyai Völgyesség táji karakterének vázlatja. In Vargyas Gábor (szerk.): *Párbeszéd a hagyománnyal: A néprajzi kutatás múltja és jelene.* Budapest: L'Harmattan – PTE Néprajz-Kulturális Antropológiai Tanszék, 2011, 27–38.
- 2012b „Footprints of society”. Research of land use dynamism through defining dirt-road networks from the middle ages up to nowadays – a hungarian example. In Pavel Chromý – Zdeněk Kučera – Leoš Jeleček – Dana Fialová (eds.): *XV. International Conference of Historical Geographers. Book of Abstracts.* Prague, Akademie Východní Republiky, 234–235. (továbbá tudományos poszter).
- 2013 Sajtos Márton és kora. Egy XVIII. század eleji Dombóvár vidéki paraszt portréja és az újranépesedő táj rajza. In Kriston-Vizi József (szerk.): *Múzeum – Táj – Közösség a Dél-Dunántúlon.* (megjelenés alatt).

MÁTÉ Gábor – VARGA Anna

- 2011 Máté Gábor – Varga Anna: Reseach of changing woodland areas in South-Hungary. Tudományos poszter. Frontiers in Historical Ecology c. konferencia, Svájc, WSL Birmensdorf-Zürich, 2011.08.30 – 09.02.

MENDÖL Tibor

- 1928 *Szarvas földrajza*. Debrecen, Tisza István Tudományos Társaság Honismertet Bizottsága.
1932 *Táj és ember. Az emberföldrajz áttekintése*. Kincsestár sorozat. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1932.
1938 Településtörténet, településföldrajz, történeti földrajz. In *Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére*. Budapest, Dunántúli Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és nyomda. 312–334.
1947a A magyar emberföldrajz múltja, jelen állása és feladatai. *Magyar népkutatás kézikönyve II/1*. Budapest, Népkutató Intézet, 1947. 3–16.
1947b Néprajz és földrajz. *Ethnographia* LVIII. 1-2. sz. 154–161.

MERÉNYI FERENC

- 1939 *Domsics Mátyás egyházlátogatása (Canonica Visitatio) Baranyában 1729-ben*. Pécs, Egyetemi Nyomda.

MERÉNYI LAJOS

- 1905 A dombóvári uradalom a XVIII. század elején. In *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, XII. évf. 2. sz. 320–338.

MÉSZÁROS Balázs - TÓTH Péter

- 1987 Compendium Hungariae Geographicum. A Dél-Dunántúl leírása. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 8. 101–113.

MÉSZÁROS Gyula

- 1996 Régi mórággyi kerámia. Adatok Mórággy népi kerámiáinak vessége történetéhez. In Gaál Attila (szerk.): *Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve XIX*. Szekszárd, Wosinsky Mór Megyei Múzeum, 219–276.

MIHÁLYI Péter

- é. n. *A kárpótlás*. Budapest, Kulturtrade Kiadó.

MIKLÓS Zsuzsa

- 2007 *Tolna megye várai*. *Varia Archaeologica Hungarica* XXII. Budapest, MTA Régészeti Intézet.

MIKLÓS Zsuzsa – VIZI Márta

- 2001 Adatok a középkori Ete mező város településszerkezetéhez és háztípusaihoz. In Cseri Miklós – Tárnoki Judit: *Népi építészeti a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig*. Szentendre – Szolnok, Szabadtéri Néprajzi Múzeum és a Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága, 261–280.

MILLEKER Rezs

- 1939 A puszta. *Földrajzi Közlemények* LXIV. évf.

MOLDOVA György

- 1971 *Tisztelet Komlónak!* Magyarország felfedezése. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

MOLNÁR Antal

- 2002 Rómából Belgrádba. (Három jezsuita útibeszámoló a 17. századból). In Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György (szerk.): *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Gazdaság és Társadalomtörténeti Tanulmányok 2. Budapest, 263–277.
2003 *A katolikus egyház a hódolt Dunántúlon*. METEM Könyvek 44. Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség (METEM).
2007 Tolna megye 300 évvel ezelőtt – egy jezsuita szerzetes szemével. In Fedeles Tamás – Horváth István – Kiss Gergely (szerk.): *A pécsi egyházmegye vonzásában. Ünnepi tanulmányok Timár György tiszteletére*. METEM Könyvek 63. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség (Budapest) és a *Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány*, Budapest,

MOLNÁR Zsolt

2011 A hortobágyi pásztorok növényzetismerete. *Botanikai Közlemények* 98. évf. 1–2. sz. 129–168.

MOLNÁR Zsolt – BARTHA Sándor – BABAI Dániel

2009 A népi növényzetismeret és az etnogeobotanikai ökológiai antropológiai megközelítés szerepe napjaink vegetáció és táj kutatásában. *Botanikai Közlemények* 96. évf. 1–2. sz. 95–116.

MOLNÁR Zsolt – KUN András (szerk.)

2000 *Alföldi erd őssztyepp maradványok Magyarországon*. WWF füzetek 15.

M CSÉNYI Mihály

1993 Bevezet . In *Kultúrtáj - történeti táj - m emlékvédelem nemzetközi tudományos tanácskozás Budapest - Keszthely, 1993. június 7-11.* [rend. ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottság etc.] [... kiad. Országos M emlékvédelmi Hivatal]. 59–60.

MUIR, Richard

1998 Geography and the History of Landscape: Half a Century of Development as Recorded in The Geographical Journal. *The Geographical Journal*, Vol. 164, no. 2. 148–154.

1999 *Approaches to Landscape*. London, Richard Muir.

2000 *The new reading the landscape: fieldwork in landscape history*. Exeter, University of Exeter Press.

2001 *Landscape detective: discovering a countryside*. Bollington, UK: Windgather Press.

MÜLLER Róbert

1971 *Régészeti terepbejárások a göcseji „szegek” vidékén és településtörténeti tanulságaik*. A Göcseji Múzeum Kiadványai 30. Zalaegerszeg, Göcsej Múzeum.

1973 A középkori településhálózat kutatásának problémái. In U (szerk.): *A településtörténet módszertana*. Veszprém, MTA VEAB Településtörténeti Szakbizottsága, 61–68.

1975 A fonyódi járás középkori településhálózata (A járás X-XV. századi településeinek jegyzéke). In Kanyar József (szerk.): *Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv 6*. Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár, 35–60.

1976 Régészeti adatok a hódoltsági terület településhálózatának megváltozásához. *VEAB értesít II. A Dunántúl településtörténete I. 1686-1768*. Veszprém, 61–66.

NAGY Ferenc

1998 Bevezetés. In Petri Edit (szerk.): *Kárpótlás és kárrendezés Magyarországon 1989–1998*. Budapest, Napvilág Kiadó, 11–32.

NAGY Lajos

1979 A Császári Udvari Kamara pécsi prefektúrájához tartozó terület 1687-ben. In Szita László (szerk.): *Baranyai Helytörténetírás 1978*. Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 15–56.

1985 A palotabozsoki parasztok lázadása 1766 novemberében. In Szita László (szerk.): *Baranyai Helytörténetírás 1983/84*. Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 459–490.

1986 A kurucok és rácok pusztításai Baranya vármegyében 1704 elején. In Szita László (szerk.): *Baranyai Helytörténetírás 1985 86*. Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 13 132.

NAGY Zoltán

2007 *Az seink még hittek az ördögökben. Vallási változások a vaszjugáni hantiknál*. Budapest, L'Harmattan.

NASIEWSKA, Sylwia

2008 Zmiany u ytkowania ziemi zlewni górnej Narwi w XIX–XX wieku. (Land Use Changes in the Basin of Upper Narew river, in XIX–XX. century). *Teledetekcja rodowiska dawniej Fotointerpretacja w Geografii*. Tom. 40. 53–68.

NÁDASDI József

1996 *Tagosítások és birtokrendezések*. Budapest, Stúdium Kiadó.

Nánási Irén

- 2005 *Humánökológia. A természetvédelem, a környezetvédelem és az embervédelem tudományos alapjai és módszerei.* Budapest, Medicina Könyvkiadó Rt.
- NÁRAY Antal 1824: *Máré-vára.* Eredeti Magyar Román a Magyar El id b l. I-II. kötet. Petrózai Trattner Mátyás bet ível, Pesten, 1824.
- NEESON, J. M.
1996 *Commoners: Common right, enclosure and social change in England, 1700–1820.* Cambridge, Cambridge University Press.
- NEMES NAGY József
1998 *A tér a társadalomkutatásban. Bevezetés a regionális tudományba.* Budapest, s. n.
- NEWTON, Adrian C.
2011 Social-ecological Resilience and Biodiversity Conservation in a 900-year-old Protected Area. *Ecology and Society* 16 (4): 13.
- NOVÁK László
1997 Emberföldrajz és településnéprajz. In: Szabó László - Tóth László - Madaras László (szerk.): Tiscium 1997. *A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve X.* Szolnok, 155–165.
- OROSZ István
1996 Magyarország mez gazdasága a feudalizmus alkonyán. In Orosz István – Für János – Romány Pál (szerk.): *Magyarország agrártörténete.* Budapest, Mezőgazda, 81–131.
- ORTMANN-NÉ AJKAI Adrienne – MORSCHHAUSER Tamás – L. RINCZ Péter – HORVÁTH Ferenc
2010 A Mecsek-hegység aktuális vegetációjának áttekintése a MÉTA adatbázis alapján. In Dénes Andrea (szerk.): *Pécs és környéke növényvilága egykor és ma – Botanikai és tájtörténeti tanulmányok.* Dunántúli Dolgozatok (A) Természettudományi sorozat 12. / Studia Pannonica (A) Series Historico-naturalis. Pécs, Baranya Megyei Múzeumok Igazgatósága, 253–265.
- ORTVAY Tivadar
1882 *Magyarország régi vízrajza a XVIII. század végéig 1-2.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- ÓDOR Imre
1989 Kuralista nemesek és településeik a késő-feudalizmus kori nemesi összeírásokban. In Erdmann Gyula (szerk.): *Rendi társadalom – polgári társadalom 2.* Kutatás – módszertan. Gyula, Békés Megyei Levéltár, 33–41.
1992 Nemesi társadalom a török hódoltság utáni Baranyában. In Szita László (szerk.): *Baranyai Helytörténetírás 1990/1991.* Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 61–92.
1993 Baranya nemesi társadalma a török uralom kezdetén. In Szita László (szerk.): *Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből I: a szigetvári történész konferencia előadásai a város és a vár felszabadításának 300. évfordulóján.* Pécs, Baranya Megyei Levéltár és a Magyar Történelmi Társulat Dél-Dunántúli Csoportja, 241–250.
- ÖRSI Julianna
1978 Karcag házassági kapcsolatai a XVIII-XIX. Században. *Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv* 1978. 203–214.
1983 Exogámia és endogámia Magyarországon a XVIII-XX. Században. *Demográfia* 1983. XXVI. Évf. 1. sz. 552-597.
1990 A Nagykunság mint néprajzi csoport. (Karcag és környezete kapcsolatrendszerének vizsgálata). *A Solnok Megyei Múzeumok Évkönyve VII.* 1990. 347–366.
- PAKSA Katalin
2010 *Az ugrós táncok zenéje.* Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila (szerk.)
1977 *Néprajzi csoportok kutatási módszerei.* Sárospatak, 1977. november 15-16. Előadások a Magyarországi Néprajzhoz 7. Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport.

PATTON Gábor

- 1994 A koromszói apátság kutatása. *Baranya: történelmi és honismereti folyóirat*, 7-8. évf. 3. sz. 131-144.
2001 Köblény legrégebbi története. In Ódor Imre (szerk.): *Köblény évszázadai*. Köblény, Köblény Község Önkormányzata. 13–48.
2005 Próbaásatás a Máza-koromszói kolostor helyén. *Várak, kastélyok, templomok: történelmi és örökségturisztikai folyóirat*, 1. évf. 4. sz. 8-10.

PÁLMÁNY Béla

- 1989 Az urbárium eltt kötött földesúri úrbéri szerződésekről és a paraszti közösségek kiváltságleveleiről. In Erdmann Gyula (szerk.): *Rendi társadalom – polgári társadalom 2*. Kutatás – módszertan. Gyula, Békés Megyei Levéltár, 281–304.

PÁLÓCZI HORVÁTH András

- 1993 A környezeti régészet szerepe Magyarországon a középkor kutatásában. In R. Várkonyi Ágnes – Kósa László (szerk.): *Európa híres kertje. Történelmi ökológiai tanulmányok Magyarországról*. Budapest, Orpheusz Kiadó, 44–66.

PESTI János

- 1970 A földrajzi nevek alkotásának és használatának lélektani tényezői a Bikalárok völgyében. In Kázmér Miklós – Végh József (szerk.): *II. Névtudományi konferencia Budapest 1969*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 99–105.
1982 *Baranya megye földrajzi nevei I*. Pécs, Baranya Megyei Levéltár. = lásd. BMFN I.
1987 A ság, ség, seg és a séd a Dél-Dunántúl földrajzi neveiben. *Névtani Értesítő* 12. évf. 32–52.
1992 Bolygó csillag, futó csillag... Kulcsár József élete és munkássága (1858–1902). Alsómocsolád, Alsómocsolád Önkormányzata.
1999 Alsómocsoládi beszélgetések. In U (szerk.): *Alsómocsolád község helytörténeti adattára I. (Nyelvjárási-néprajzi beszédfelvételek, néprajzi és dialektológiai tanulmányok)*. 7–238.
2007 Egregy helység eredetéről. In Páll Lajos (szerk.): *Magyaregregy vonzásában*. Magyaregregy, Magyaregregyiek Baráti Köre. 226–227.
2008 *Alsómocsoládi tájszótár*. Alsómocsolád, Alsómocsolád Község Önkormányzata.

PETERCSÁK Tivadar

- 1997 A magyar népi erdőbirtoklás főbb típusai a jobbágyfelszabadítás után. *Ethnographia* 108. évf. 1-2. sz. 205–218.

PÉCSI Márton

- 1979 A földrajzi környezet új szemléletértelmezése és értékelése. *Földrajzi Közlemények* 27 (új folyam). 17-27.
1989 *Magyarország Nemzeti Atlasza*. Budapest, Kartográfiai Vállalat.

PÉCSI Márton – SOMOGYI Sándor

- 1967 Magyarország természeti földrajzi tájai és geomorfológiai körzetei. In *Földrajzi Közlemények* XCXI. évf. 4. sz. 285-304.

PÉNTEK János

- 2003 *Népi nevek, népi hagyományok*. Marosvásárhely, Mentor Kiadó.

PINTZ Bálint

- 1989 *Somberek és Görcsönydoboka története*. Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem Tanárképző Kar Történelem-Nemzetiségi Intézet.

PFEIFFER János

- 1997 *Egyházaskozár története a szerb falu keletkezésétől a németek kitelepítéséig*. Egyházaskozár, k. n.

POZSÁR Vilmos

- 2004 *A természeti környezet változása és szerepe a Bánát gazdaság- és településfejlesztésében a XX. század elejéig*. Doktori disszertáció. Pécs, PTE TTK Földrajzi Intézet.

RAB János

- 1993 Az etnogeobotanika – mint történelmi ökológiai segédtudomány (szakirodalmi áttekintés és egy gyergyói

esettanulmány). In R. Várkonyi Ágnes – Kósa László (szerk.): *Európa híres kertje. Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról*. Budapest, Orpheusz Kiadó. 223–257.

RACKHAM, Oliver

1999 *The history of the countryside*. London, Phoenix.

RADICS József

1989 *Szalatnak 1719–1950. Községi Krónika (Baranya megye)*. Kézirat.

RATZEL, Friedrich

1887 *A Föld és az ember. Anthro-geographia vagy a földrajz történeti alkalmazásának alapvonalai*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

RÁCZ Lajos

2001 *Magyarország éghajlattörténete az újkor idején*. Szeged, JGYF Kiadó.

2008 *Magyarország környezettörténete az újkorig*. Természet-történelem 1. Budapest, MTA Történettudományi Intézete.

REUTER Camillo

1961a Kárász helynevei. In Kálmán Béla (szerk.): *Magyar Nyelvjárások VII*. Budapest, Tankönyvkiadó, 101–122.

1961b Magyaregregy helynevei. In MTA Dunántúli Tudományos Intézete „Értekezések 1960”. Budapest, Akadémiai Kiadó, 345–385.

1962 shonos-e az erdeifeny a Zselicségben. *Erdészeti Lapok* 1962. 6. sz. 284–286.

1964 Malomséd. In Papp László (szerk.): *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1963*. Pécs, Janus Pannonius Múzeum, 143–147.

1965 Földrajzinév-gy jtések a Baranyában végzend régészeti és településtörténeti kutatások szolgálatában. In. Dankó Imre Mándoki László (szerk.): *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1964*. Pécs, Janus Pannonius Múzeum.

1970 Gy jtés Baranya középkori településtörténetének adattárához. In: Mándoki László (szerk.): *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1969-70*. Pécs, Janus Pannonius Múzeum. 133–153.

é. n. *Történeti adatok az Árpád-kori Baranya megye növényföldrajzához*. Kézirat. Baranya Megyei Könyvtár

1973 Kéziratós térképeink szerepe a helynévgy jtésben és a településtörténetben. In Müller Róbert (szerk.): *A településtörténet módszertana*. Veszprém, MTA VEAB Településtörténeti Szakbizottsága, 45–60.

1983 Timár György, 16. századi rovásadó összeírások a mai Baranya megye területér l c. cikkének ismertetése. *Névtani Értesít* 8. 126–129.

1984 Egy "mérge" tanulmány. In *Névtani Értesít* 9., 86-90.

1986 Él-t-e a Zselicség tájnév? *Magyar Nyelv r* 1986 (110). 223–225.

RÉTVÁRI László

2010 *Európa történeti földrajza és gazdaságtörténete. A kulturák keletkezését l a XX. század közepéig*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

RODRIGUES, Orlando

2003 The tragedy of the extinguished commons: public forest and land property rights in the North of Portugal. In Leos Jelecek (et al.): *Dealing with Diversity*. Praha, Charles University in Prague, Faculty of Science, Department of Social Geography and Regional Development, 210–212.

ROSKA Márton

1939 Az erdélyi halastavak skori vonatkozásai. *Néprajzi Értesít* XXXI. évf. 2-4. sz. 221–228.

RÚZSÁS Lajos

1964 *A baranyai parasztság élete és küzdelme a nagybirtokkal 1711-1848*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

1972 (szerk.): *Az észak-mecseki bányavidék regionális vizsgálata*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

1976 A Dunántúl társadalmi fejlődésének f vonásai 1686-1767. *VEAB értesít II. A Dunántúl településtörténete I. 1686-1768*. Veszprém. 7–21.

R. VÁRKONYI Ágnes KÓSA László

1993 A legfiatalabb tudomány. In R. Várkonyi Ágnes – Kósa László (szerk.): *Európa híres kertje. Történet ökológiai tanulmányok Magyarországról*. Budapest, Orpheusz Könyvkiadó, 1993. 7. 23.

R. VÁRKONYI Ágnes

1989 "Folyóvizünk, amelyb l élünk..." *Valóság* 1989/12. sz. 85–95.

1993 Történelmi ökológia és a m vel dés históriája. In R. Várkonyi Ágnes – Kósa László (szerk.): *Európa híres kertje. Történet ökológiai tanulmányok Magyarországról*. Budapest, Orpheusz Könyvkiadó, 1993. 258–282.

SÁNDOR Pál

1973 A birtokrendezési periratok. Értekezések a történeti tudományok köréb l, új sorozat 69. Budapest, Akadémiai Kiadó

SÁRA János

1993 Kultúrtáj, történeti táj, m emlékvédelem. *Kultúrtáj - történeti táj - m emlékvédelem nemzetközi tudományos tanácskozás Budapest - Keszthely, 1993. június 7-11.* [rend. ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottság etc.] [... kiad. Országos M emlékvédelmi Hivatal]. 341–343.

SÁRKÁNY Mihály – SOMLAI Péter:

2003 A haladástól a kontingenciáig. Vázlat a szociokulturális evolúció változó elméleteir l. *Szociológiai Szemle*, 13 (3) 3–26.

SÁSDI Sándor

é. n. *Egy nyár regénye*. Budapest, Singer és Wolfner Irodalmi Intézet R.-T., é. n.

1941 *Aratástól hóhullásig*. Pécs, Cserépfalvi Kiadó.

1955 *Nyolc hold föld*. Szépirodalmi könyvkiadó.

SELMECZI László

1996 *Régészeti alapismeretek néprajz szakos egyetemi hallgatóknak*. Néprajz egyetemi hallgatóknak 16. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.

SIMOR Ferenc – KÉRI Menyhért

1974 *A Mecsek-hegység éghajlata*. Közlemények 18. Pécs, MTA Dunántúli Tudományos Intézet.

SINKÓ Katalin

1989 Az Alföld és az alföldi pásztorok felfedezése a külföldi és a hazai képz m vészetben. *Ethnographia* C., 121–154.

SMFN

1974 *Somogy Megye Földrajzi Nevei* (szerk. Végh József). Budapest, Akadémiai Kiadó.

SOLYMÁR Imre

1984a. Mérges vízen a "Mérges Hídja". In *Névtani Értesít* 9., 90–97.

1984b. Változó vizek - változó víznevek. Adalékok a Völgységi-patak /Határárok, Hutekróve/ névélettanához. In *Névtani Értesít* 9. Budapest, 1984. 18–23.

1987 A történeti Völgység. In Bábel Ern – László Péter (szerk.): *Fejezetek Bonyhád történetéb l*, 9–37.

1990 A határperekben tett tanúvallomások forrásértéke. Az újraterlept Magyar-Bonyhád els lakóinak kirajzása, elszármazása. In Nemes István (szerk.): *Dunántúl településtörténete VIII*. Pécs, PAB – VEAB, 295–302.

1992 Gazdaságcentrikus értékrend, gazdasági magatartás: adalékok a dél-dunántúli németek mentalitástörténetéhez. In Szita László (szerk.): *Baranyai Helytörténetírás 1990/91*. Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 345–394.

1996 Magyaregregy és környéke irodalmi topográfiája. In Füzes Miklós (szerk.): *Márévár és környéke. Kistáji monográfia*. Magyaregregy, Magyaregregyi Baráti Kör, 245–264.

1997 Fejezetek Györe történetéb l (1235-1948). In Dobos Gyula (szerk.): *Tanulmányok. Tolna Megyei Levéltári Füzetek* 6. Szekszárd, Tolna Megyei Önkormányzat Levéltára, 5–114.

2000 Bonyhád és környéke – a történeti Völgység. In Szerz i munkaközösség: *Bonyhád és környéke*. Bonyhád, Völgység Turista Egyesület, Völgységi Tájékatató Alapítvány, Völgységi Múzeum, 5–7.

SOMOGYI Éva

1962 A határvidéki privilégiumok hatása a paraszti osztályharc alakulására a XVII. században (Horvátországi parasztfelkelés 1653-59). *Történelmi szemle* 5. évf. 2. sz. 149–172.

SOMOGYI Zoltán

2003 *Erd nélkül?* Budapest, L'Harmattan.

SOÓS Józsefné

2005 Földtörténeti múltunk emlékei. In Fazekas Imre (szerk.): *A komlói térség természeti és kultúrtörténeti öröksége*. Komló, regioGRAFO Bt. 9–38.

STIEBER József

1976 Az 1975-ben Aquincumban feltárt római kori hordó xylografiai vizsgálata. *Budapest Régiségei* 24. évf. 1. sz. 209–214.

STRÁZSAY János

1823 Baranya Vármegyének topographikai leírása. *Tudományos gyűjtemény* 1823. III.

SÜMEGI József:

1997 Bátaszék és környéke a középkorban. In Dobos Gyula (szerk.): *Bátaszék története a kezdetektől 1539-ig*. H. n. (Bátaszék monográfiája 1.), Bátaszék Város Önkormányzata.

SZABADOS Ildikó

2009 Dendroklimatológiai elemzések az erdészeti kutatásban. In Kázmér Miklós (szerk.): *Környezettörténet*. Budapest, Hantken Kiadó, 2009. 345–356.

SZABÓ István

1971 *A falurendszer kialakulása Magyarországon (X-XV. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

1976 Hanyatló jobbágyosság a középkor végén. In U : *Jobbágyok-parasztok. Értekezések a magyar parasztság történetéből* 1. Budapest, Akadémiai Kiadó, 167–200.

SZABÓ PÁL Zoltán

1926 (KARAY SZABÓ Zoltán) *Adatok Pécs környékének településföldrajzához*. Pécs, Danubia Kiadó.

1945 *A vitorlás kocsi fék*. Dunántúli Népelet 1. sz. Pécs, Dunántúli Tudományos Intézet.

SZAKÁLY Ferenc

1969 Tolna megye 40 esztendeje a mohácsi csata után. In Puskás Attila (szerk.): *Tanulmányok Tolna megye történetéből* 11. Szekszárd, Tolna megyei Tanács Levéltára, 5–86.

1973 A Dél-Dunántúl külkereskedelmi útvonalai a XVI. század derekán. In Kanyar József (szerk.): *Somogy Megye Múltjából* 4., 55–112.

1974 Források Tolna megye XVII. századi történetéhez. *A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* 4–5. (1973–1974), 259–295.

1981 *Magyar adóztatás a török hódoltságban*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

1993a Baranya megye hódoltsági történetének kutatási feladatairól. In Szita László (szerk.): *Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből I: a szigetvári történész konferencia előadásai a város és a vár felszabadításának 300. évfordulóján*. Pécs, Baranya Megyei Levéltár és a Magyar Történelmi Társulat Dél-Dunántúli Csoportja, 11–23.

1993b Szerb bevándorlás a török kori Magyarországra. In Glatz Ferenc (szerk.): *Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára*. Budapest, 75–88.

1997 *Magyar intézmények a török hódoltságban*. Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok 21. Budapest, MTA Történettudományi Intézet.

1998 *Ami Tolna vármegye középkori okleveleiből megmaradt (1314 – 1525)*. Szekszárd, Wosinszky Mór Múzeum.

SZILÁGYI Mihály

1968 Tolna megye kereskedelme a török kiűzésétől 1848-ig. In Puskás Attila (szerk.): *Tanulmányok Tolna megye történetéből* 11. Szekszárd, Tolna megyei Tanács Levéltára. 61–84.

1979 Társadalmi és gazdasági viszonyok a Duna mentén a török hódoltság korában. In K. Balog János (szerk.): *Tanulmányok Tolna megye történetéből* 1 VIII. Szekszárd, Tolna Megyei Tanács Levéltára, 5–98.

- 1983 Az újratelepül Tolna megye (1710-1720). In K. Balog János (szerk.): *Tanulmányok Tolna megye történetéből* IX. Szekszárd, Tolna Megyei Tanács Levéltára, 33-168.
- 1999a *A grábóci szerb ortodox kolostor története*. Szekszárd, Babits Kiadó.
- 1999b *A grábóci szerb ortodox kolostor története*. In Dobos Gyula (szerk.): *Tolna megyei levéltári füzetek* 7. Szekszárd, Tolna Megyei Önkormányzat Levéltára, 5-114.

SZITA László

- 1976 Baranya népeinek pusztulása a 18. század elején. Újabb adatok a „rác” és a dunántúli kuruc csapatok dúlásáról. In u (szerk.): *Baranyai Helytörténetírás 1974/75*. Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 95-120.
- 1976b Adatok a délszláv népcsoportok betelepüléséhez a török utáni Baranya megyében. *VEAB értesít II. A Dunántúl településtörténete I. 1686-1768*. Veszprém, 1976. 200-210.
- 1977 A Dunántúl nemzetiségi struktúrájának alakulása a XVIII. század végétől a XIX. század közepéig. T. Mérey Klára (szerk.): *A Dunántúl településtörténete II/1. 1767-1848*. Pécs, PAB-VEAB, 221-237.
- 1993 *Somogy megyei nemzetiségek településtörténete a XVIII-XIX. században*. Somogyi Almanach 52. Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár.
- 1996 A lutheránus németesség bevándorlása és településtörténete Tolna megyében a XVIII. században. In Dobos Gyula (szerk.): *Tolna megyei levéltári füzetek* 5. Szekszárd, Tolna Megyei Önkormányzat Levéltára, 5-164.

SZEGHALMY Gyula

- 1939 *Dunántúli vármegyék*. Budapest, Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatala.

SZOKOLAY Margit

- 1929 A magyarországi besenyő telepekről I. *Föld és ember*, 65-90.

SZ. KE Sándor

- 1971 *Dombóvár*. Budapest, Városi Tanács VB. Dombóvár

SZ. KE SÁNDORNÉ ZSÍROS MÁRIA

- 1983 Az 1692. évi Kelcz Mihály-féle összeírás. In K. Balog János (szerk.): *Tanulmányok Tolna megye történetéből* IX. Szekszárd, Tolna Megyei Tanács Levéltára, 5-32.

SZ. TS Zoltán

- 2007a *A völgyeségi nemzetiségi-etnikai csoportok együttélése a második világháborútól napjainkig*. Bonyhád-Szekszárd: Völgyeségi Múzeum, Wosinsky Mór Megyei Múzeum
- 2007b A Völgyeség táji elhatárolása. *Földrajzi Értesítő* LVI. 3-4. füzet. 169-180.

SZURÓCZKI Zoltán

- 1975 Meteorológiáról kertészkedőknek (Éghajlat, időjárás és a kert). Budapest, Mezőgazdasági Kiadó, 1975.

SZ. TS Emil

- 1973 Adatok a baranyai parasztság helyzetéhez a megyei közgyűlési jegyzőkönyvek alapján (1840-1847). In Szita László (szerk.): *Baranyai helytörténetírás 1972*. Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 259-275.

T. MÉREY Klára

- 1967 A XVIII. századi határpercek néprajzi és történeti forrásértéke. *Ethnographia* LXXVIII. évf. 535-546.
- 1997 Szántóföldi gazdálkodás a Dunántúlon a 19. század elején (Katonai jelentés alapján). In Viga Gyula (szerk.): *Európából – Európába*. Budapest-Debrecen. *Néprajzi Látóhatár* VI. 123-130.
- 2007 *A Dél-Dunántúl földrajza katonaszemmel a 19. század elején*. Geographica Pannonica Nova 1. Pécs, Lomart.

T. PAPP Zsófia

- 1997 A Széchenyi Ferenc-féle Descriptio demográfiai adatairól. Descriptio physico-politico-topographica comitatus Baraniensis. *Baranya* 9-10. (1996-1997.), 7-37.

TAGÁNYI Károly

- 1949 *A földközösség története Magyarországon*. Budapest, Athenaeum Könyvkiadó.

TAKÁCS Lajos

- 1954 A Tolna megyei dohánytermesztés kibontakozásának kérdéséhez. *Ethnographia* 65. 532-537.

- 1976a *Egy irtásfalú földm. velése*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- 1976b Foglалó jelek és foglalási módok a hazai irtásföldeken. *Ethnographia* LXXXVII. évf. 63–83.
- 1980 *Irtásgazdálkodásunk emlékei. Irtásföldek, irtásmódok*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- 1985 Határsértés, zálogolás a Dunántúlon a XVIII. században. *Er és er szak a feudális joggyakorlatban. Dunatáj*, VII. évf. 30–41.
- 1987 *Határjelek, határjárás a feudális kor végén Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- 1991 Éget Melinda – Tomisa Ilona (szerk.): *Tanulmányok a gabonatermesztés és az erd. gazdálkodás köréb. I a XVIII-XIX. században*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete.

TAKÁCS Péter

- 1989 Az investigatiók és a paraszti életmód kutatása. In Erdmann Gyula (szerk.): *Rendi társadalom – polgári társadalom 2. Kutatás – módszertan*. Gyula, Békés Megyei Levéltár, 305–314.

TAKÁTS Gyula

- 1986 *Somogyi pásztorvilág*. Kaposvár, Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága.

TAKSONYI József

- 1973 Adatok Baranya megye és Pécs XVI–XVII. sz. történetéhez. A „Pécsi Memoriale”. In Szita László (szerk.): *Baranyai Helytörténetírás 1972*. Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 129–146.

TANKA Endre

- 1999 *Föld és elsajátítás. Sorskérdések földviszonyaink múltjában és jelenében*. Budapest, Agroinform Kiadó.

TAYLOR, Christopher

- 2000 *Fields in the English Landscape*. History Handbooks. Sutton.

TÁLASI István

- 1970 Parasztek és pásztorok. *Néprajzi Értesít* LII. évf. 5–16.
- 1980 Reflexiók és zárószó. In Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Néprajzi csoportok kutatási módszerei. Sárospatak, 1977. november 15–16*. El. munkálatok a Magyarországi Néprajzhoz 7. Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport. 220–228.

TELEKI Balázs

- 2009 A löszflóra jellemzése a Völgység keleti felében. *Botanikai Közlemények* 96. 1-2. sz. 83–94.

TELEKI Pál:

- 1937 *A tájfogalom jelent. ségeir I: rektori tanév-megnyitó beszéd a m. szaki és gazdaságtudományi egyetemen. Különlenyomat a Budapesti Szemléb. I.* (eredeti megjelenés: Budapesti Szemle 247. november, 129–141.).
- 1996 [1917] *A földrajzi gondolat története*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

TESSEDIK Sámuel

- 1786 [1979] A parasztember Magyarországon micsoda és mi lehetne; egy jó rendbe szedett falunak rajzolatjával egyetemben. In Zsigmond Gábor (szerk.): *A parasztek állapotáról Magyarországon*. Budapest, Gondolat, 1979. 109–263.

TIMÁR György

- 1975 XVI századi rovásadó összeírások a mai Baranya területér. I. In Szita László (szerk.): *Baranyai Helytörténetírás 1974/75*. Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 21–94.
- 1982a A pécsi provizorátus faluösszeírásainak a török id. kre vonatkozó feljegyzései (1695, 1696). In Szita László (szerk.): *Baranyai Helytörténetírás 1982*. Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 47–104.
- 1982b A középkor az írásos források alapján. In Füzes Miklós (szerk.): *Sásd. Sásd, Sásd Nagyközségi Közös Tanács V. B.* 101–153.
- 1982c Pécs egyházi társadalma Károly Róbert korában. In Szita László (szerk.): *Baranyai Helytörténetírás 1981*. Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 13–56.
- 1989 Baranya népeinek kontinuitása a török korban. In Szita László (szerk.): *El. adások és tanulmányok a török elleni visszafoglaló háborúk történetéb. I 1686–1688*. Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 245–254.
- 1997 Máriavár és környékének története a középkorban. In Füzes Miklós (szerk.): *Máriavár és környéke*. Magyarereggy, Magyarereggyi Baráti Kör, 7–106.

1998 Alsómocsolád és környéke a középkorban és a török hódoltság idején. In Füzes Miklós (szerk.): *Alsómocsolád. Közégtörténelmi monográfia I.* Pécs, Alsómocsolád Község Önkormányzata. 18–71.

TMFN

1981 *Tolna Megye Földrajzi Nevei* (Hajdú Mihály – Ördög Ferenc – Végh József szerk.). Budapest, Akadémiai Kiadó.

TONK Sándor

2000 Táj és ember az erdélyi Mezőségen. In R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Táj és történelem. Tanulmányok a történelmi ökológia világából.* Budapest, Osiris Kiadó, 142–155.

TORMA István

1975 A földrajzi nevek gyűjtése és a régészet. Magyar nyelv LVVI. 448–453.

1978 Régészeti Adatok a néphagyományban és a történelmi mondákban. In Hoppál Mihály, Istvánovics M. (szerk.): *Mítosz és történelem. Elő munkálatok a magyarság néprajzához 3.* Budapest, 148–154.

1997 Harangos-kút (A kútba rejtett harangok mondája helyneveinkben). In B. Gergely Piroska – Hajdú Mihály (szerk.): *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Budapest – Miskolc, A Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Intézete.

TÓBI Antal

1826 Baranyai szótár. *Tudományos Gyűjtemény*, 2. kötet, 38–48.

TÓTH ANDRÁSNÉ POLÓNYI Nóra

1966 Egy tolnai táj a XVIII. században. (Kísérlet kéziratossá tételünk forrásértékének vizsgálatára). Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 61., Series Geographica 28. Különlenyomat a Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „*Értekezések 1964-65*” c. kötetéből I. Budapest, MTA, 1966.

TÓTH Boglárka

2002 A középkori Györgyi és ferences kolostorának azonosítása. In Gaál Attila (szerk.): *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve XXIV.* Szekszárd, Wosinsky Mór Megyei Múzeum 133–146.

TÓTH István György

1998 Kié Buda? Az esztergomi érsek és a belgrádi apostoli vikárius vitája a hódolt Budáról 1678-ban. In Tusor Péter (szerk.): *R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére.* Budapest, s. n., 251–257.

TÓTH József

2007 *si épített tájak a Kárpát-medencében.* Budapest, Frig Kiadó.

TÓTH Péter

1987 Somogyi határvizsgálatok tanulságai. In Kanyar József (szerk.): *Somogy megye múltjából 18.* Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár, 149–168.

1989 A határvizsgálati tanúkihallgatási jegyzék könyvek történelmi néprajzi forrásértéke. In Erdmann Gyula (szerk.): *Rendi társadalom – polgári társadalom 2.* Kutatás – módszertan. Gyula, Békés Megyei Levéltár, 272–280.

VASS Előd

1982 A török hódoltság kora. In Füzes Miklós (szerk.): *Sásd.* Sásd, Sásd Nagyközségi Közös Tanács V. B. 153–175.

1983 A balkáni nomadizmus az Oszmán Birodalom európai tartományaiban. In Török Ferenc (szerk.): *Nomad társadalmak és államalakulatok.* Kőrös Csoma Kiskönyvtár. Budapest, 255–280.

VARGA János

1952 A földközösség megerősödése és bomlása a 18. században. In Szabó István (szerk.): *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711-1790.* Budapest, 7–48.

1967 *A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767-1849.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

VARGA Szabolcs

- 2006 A plébániai levéltárak forrásértéke a pécsi egyházmegyében. In Varga Szabolcs – Vértesi Lázár (szerk.): *A magyar egyháztörténet-írás forrásadottságai*. Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi F iskola, 135–160.
- 2010 *Irem kertje. Pécs története a hódoltság korában 1526–1686*. Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi F iskola, Pécs Története Alapítvány.

VÁRADY Zoltán

- 1991 *Tolna vármegye közgy lései jegyz könyveinek regesztái (1696-1703)*. Szekszárd, Tolna Megyei Önkormányzat Levéltára.
- 1996 A Völgység története 1698-1703 között. (A vármegyei közgy lései jegyz könyvek alapján). In: Solymár Imre – Sz ts Zoltán (szerk.): *A Völgység ezeregyszáz éve a kultúra és az életmód változásainak tükrében*. El adások a II. Völgységi konferencián (1955. november 24-25). Bonyhád, MTA Pécsi Akadémiai Bizottsága, Magyar Történelmi Társulat Dél-Dunántúli Csoportja, Völgység Múzeum, 127–132.

VARGYAS Lajos

- 1961 Miért és hogyan történelmi tudomány a néprajz? *Néprajzi Értesít* XLIII. évf. 5–19.

VÁRSZEGI Alajos

- 1991 *Szászvár*. Dombóvár, Szászvár Nagyközség Önkormányzat Képvisel -Testülete.

VICZIÁN István

- 2009 *Az ember környezetformáló tevékenységének történelmi változásai a Komárom-Esztergomi síkságon és a Nyugati Gerecse területén*. Doktori disszertáció. Pécs, PTE TTK Földrajzi Intézet.

VIGA Gyula

- 1999a A tájformáló társadalom (megjegyzések a kultúra ökológiájáról). In U (szerk.): *Utak és találkozások.. Tanulmányok a népi kapcsolatok köréb* 1. Officina Musei 10. Miskolc, Herman Ottó Múzeum. 28–37.
- 1999b Alakuló tájban változó kultúra. In U (szerk.): *Utak és találkozások.. Tanulmányok a népi kapcsolatok köréb* 1. Officina Musei 10. Miskolc, Herman Ottó Múzeum. 38–43.
- 2002 A tájformáló kultúra korszakai és a kultúrtáj változásai a Bodroghözben. *Néprajzi Látóhatár*, 2002. XI évfolyam, 1-4. szám.
- 2008 *A bodroghözi kultúra és társadalom változása a 19-20. században*. Studia Ethnologica Hungarica X. Budapest, L'Harmattan, PTE BTK Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék.

VISY Zsolt

- 2003 *Magyar régészet az ezredfordulón*. Budapest, Teleki László Alapítvány.

VOFKORI László

- 2003 *A földrajztudomány rendszertana*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.

WALLNER Ern

- 1973 Néhány kiegészítés falvaink szociálgeográfiai vizsgálatának kérdéséhez. *Földrajzi Értesít* XXII. Évf. 1973/2-3 füzet, 311–319.

WEIDLEIN János

- 1934 Elpusztult falvak Tolnában és Baranyában. *Századok* LXVIII. évf., pótfüzet. 611–630.
- 1935 A d l névkutatás történelmi vonatkozásai. *Századok*, LXIX. évf., pótfüzet. 665–692.
- 1936 D l név és településtörténet. *Magyar Nyelv* XXXII. 20–33.
- 1937 *A Tolna megyei német telepítések*. Tolna Vármegye Múltjából 3. Szekszárd, Tolna vármegye közönsége.

WELLMANN Imre

- 1967 *A parasztnép sorsa Pest megyében kétszáz évvel ezel tt tulajdon vallomásainak tükrében*. Mezőgazdaságtörténelmi Tanulmányok 3. Budapest, Magyar Mezőgazdasági Múzeum.
- 1977 Mezőgazdaságunk fejlődésének főbb kérdései az úrbérrendezéstől a jobbágyfelszabadításig terjedő időben. T. Mérey Klára (szerk.): *A Dunántúli településtörténet II/1. 1767-1848*. Pécs, PAB-VEAB, 25-30.
- 1979 *A magyar mezőgazdaság a XVIII. században*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- 1980 Községi rend és egyéni törekvések a 18. századi falu életében. *Történelmi szemle* 23. évf. 3. sz. 376–449.
- 1989 Földközösségtől a faluközösséig - kutatások és felfogások Tagányi Károlytól Imreh Istvánig. *Ethnographia* 100. 1-4. sz. 278–302.

WICKER Erika

- 2004 Észak-Bácska a hódoltság korában. In Bárány János (szerk.): *Cumania 20. A Bács-Kiskun Megye Múzeumi Szervezetének Évkönyve*. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete, 5–113.

[Wosinsky Mór] Sz. n.

- 1882 C. n. Századok, 16. évf., 615.

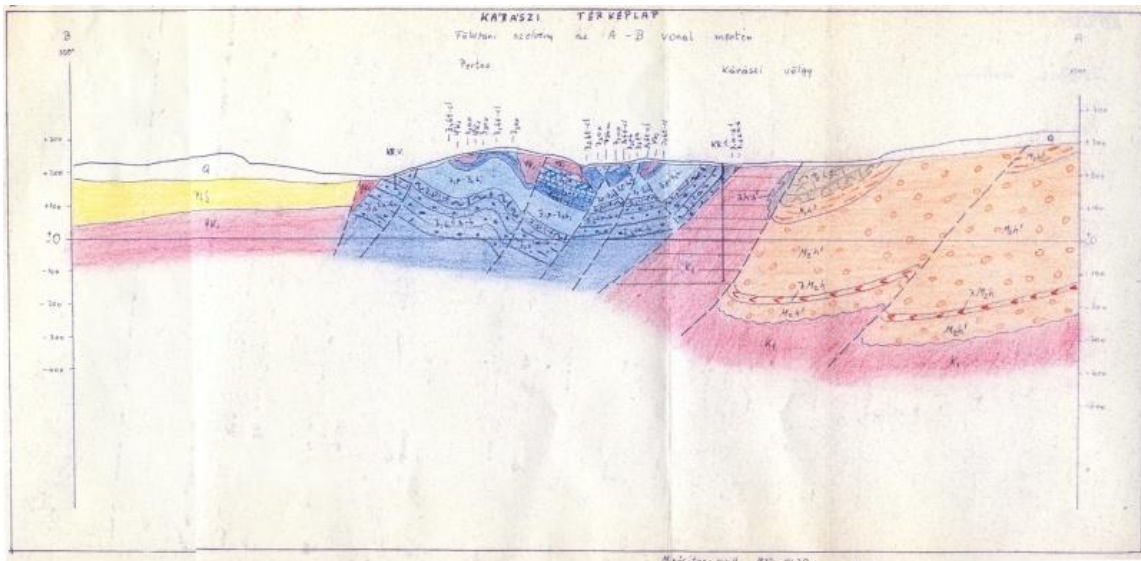
ZENTAI János

- 1967 Adatok Ormánság néprajzi határának megállapításához. In Dankó Imre (szerk.): *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1966*. Pécs, Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 1967. 77–85.
- 1978 Baranya magyar néprajzi csoportjai. *Ethnographia* LXXXIX. évf., 4. sz. 5–43.

ZIMÁNYI Vera

- 1962 Adatok a dunántúli hajdúk történetéhez. *Századok* 94. évf. 1–3. sz. 286–302.

Képek

1. KÉP: Kézírtos geológiai térkép káraszi szelvénye, 1978. MÁFI kéziratár.

Kék színnel a középidői üledékes k zetek, piros színnel a harmadid szaki vulkanikus k zetek, sárgával és fehérrel a negyedid szaki puha üledékek. Az ábrán jól látható, hogy ez utóbbi a Mecsek kiemelt rögjein (pl. Pertusa) is megtalálható. A sötét szín , longitudinális hullámvonalak a jurakorú feketek szén-telepeket mutatják.

2. KÉP: A Mecsek északi nyúlványán fekv , irtás eredet „Gy ri piarc” határrész

A kollektivizálás el tt sz l k és szántók voltak itt, egy helyi adoma szerint olyan jó bor termett rajta, hogy azt Gy rbe vitték eladni, innen eredt a neve. Várszegi (1990) szerint nevét a Gy ri család után kapta. A terület egy részét feny vel ültették be. Ma a környék galagonyából és szederb l álló „sűrű”, csalit, jó vadászterület, a feny k el tti tiszta részen vadetet és vadászles van.

Szászvár, 2011. január (MG)

3. KÉP: Eróziós árkok egy 150 éve még szántott, majd legeltetett, végül pedig beerd sített mecseki határrészen, közel a Szekernyettet höz

Az árkok az egykor nyílt felszín szántók, ill. legel k oldalában keletkeztek. A talajpusztulást, árkolódást az ide telepített gyertyános és cseres állományok visszafogják. A képen látható személyek az árkok közti dombok tetején állnak.

Kárász, 2006. január (MG)

4. KÉP: *Földcsuszamlással keletkezett tavacska az egykori kárászi szénbánya közelében*

A völgy oldalfalai a tettek egykori mez gazdasági mvelése miatt és a hirtelen lezúduló csapadék hatására erősebben pusztultak, a képen látható vízfolyásba torkolló oldalágak szakadékszerű völgyekké mélyültek. A völgyalji talajmozgásokat az egykori bányászati tevékenység is meghatározza. A nagyfokú erdsültség ellenére a tájra gyakorolt antropogén hatás a Mecsek északi peremén rendkívül intenzív.

Kárász, 2007. január (piros kereszttel jelölt turistaút közelében) (MG)

5. KÉP: *Kilátás Bikal és Nagyhajmás felé a Szalatnaki-tetőről (Hillye)*

A dombhát tetejéről északra tekintve az enyhe lejtés, délies oldalak szántói látszanak. Háttérben a Mucsi-tetőt borító összefüggő erdő ség.

Szalatnak, 2010. augusztus (MG)

6. KÉP: *A Szalatnaki-patak szerkezeti mozgások folytán létrejött völgye (Almási-völgy) Alsomocsolád és Szalatnak határában.*

A kép bal oldalán (Ny) az ági Somlyó magaslata, jobb oldalon (K) a Hegyhát alacsonyabb vonulatai láthatók.

Szalatnak (Kéthely), 2010. március (MG)

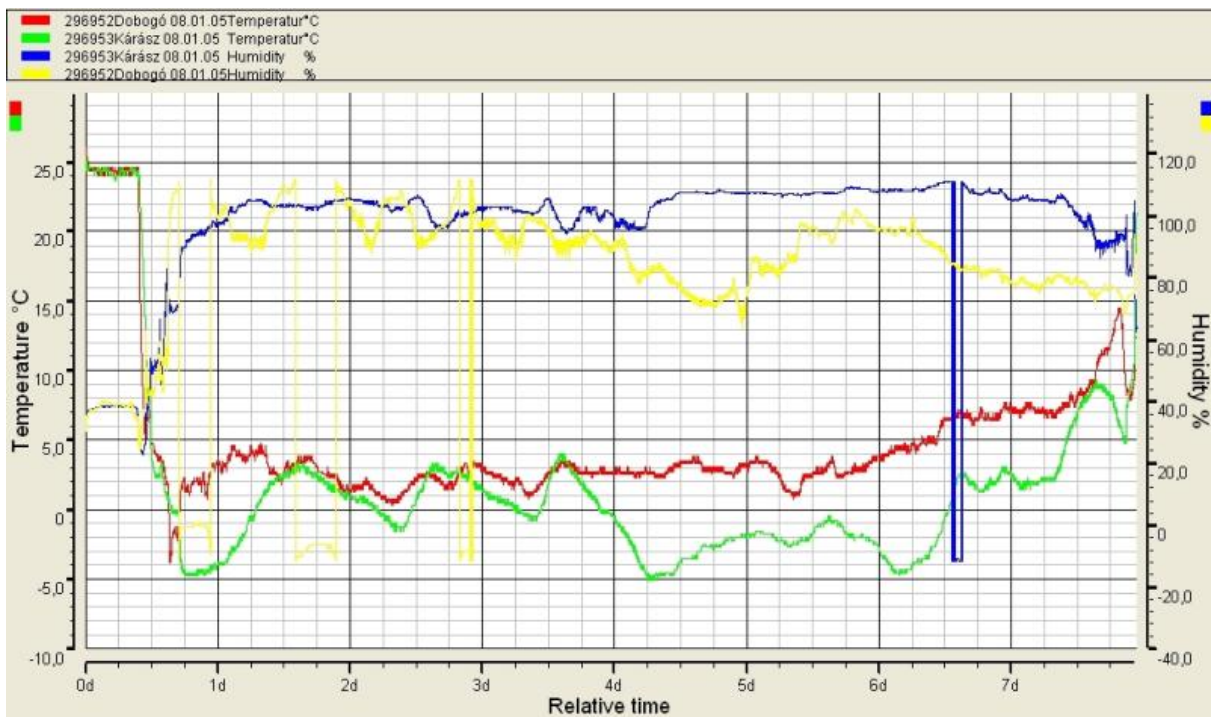

7. KÉP: *Jauka. Deráziós völgy
Egyházaskozár határában*

A völgy majdnem szimmetrikus völgyoldalakkal bír. Egykoron az aljától a tetejéig szőlők borították, ma csak az alsó részén vannak szőlőskertek. A délnek néző völgy napcsapdaként viselkedik. A kép háttérében (délnek) a Kelet-Mecsek vonulatai láthatók. Jobb oldalon a Mecsek-vidék egészén megfigyelhető Somlyó-Dobogó-Szószerk hegycsoport.

Egyházaskozár, 2012. szeptember (MG)

8. KÉP: *A mecseki Somlyó (572 m) (jelkulcsban Dobogóként szerepel) és Kárász (190 m) között mért hőmérsékleti inverzió 2008. 01. 05-től 12-ig.*

A piros (h. m.) és a sárga (párat.) szín a Somlyón, a zöld (h. m.) és a kék (párat.) szín a Kárászon mért értékeket mutatja. (MG)⁷³⁸

⁷³⁸ Köszönöm Pirkhoffer Ervinnek és Czigány Szabolcsnak a mérés elvégzésében nyújtott segítségét.

9. KÉP: *Kivágott bükkfák törzsei között konzerválódott csonthó a Máré-völgyben, egy hónappal a hótakaró elolvadása (02.19) után (03.24)*

A völgyek jóval tovább konzerválják a havat és a hideget, a csekély benapozottságú völgyek fagyznak tekinthetők.

Magyaregregy, 2012. március 24. (MG)

10. KÉP: *A szászvári Rétma északias domboldala*

A réteknek dől Rétma remek kilátást nyújt Szászvárra (jobb oldal) és a környező falvakra. Az északias lejtés domboldal jól tartja a havat, de a dombok alján is jóval tovább megmarad a hó.

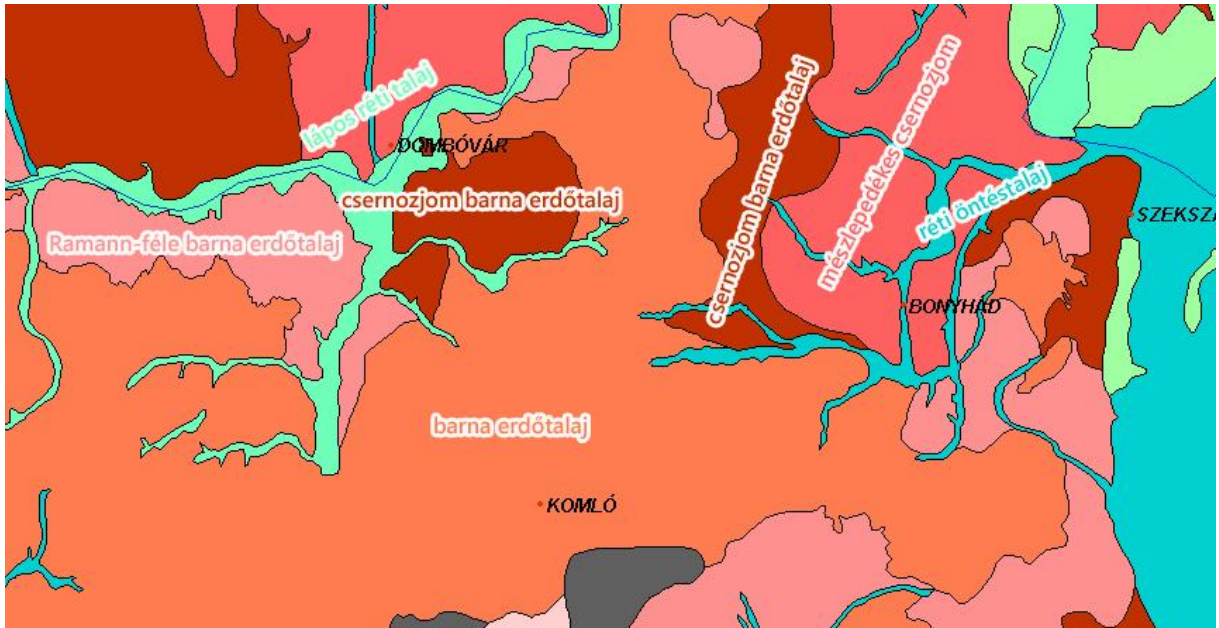
Szászvár, 2011. január (MG)

11. KÉP: *Páracsík a Völgység felett, augusztus végén, egy esztendő hozó hidegfront elvonulása után*

A völgyek hővösebbek és párásabbak, mint a dombtetők, de a nyári melegben jobban felmelegednek, éghaljatuk ezért szélsőségesebb.

Kárász, 2010. augusztus (MG)

12. KÉP: A Mecsek-vidékének genetikai talajtérképe

Forrás: Tematikus Talajtani Adatszerver (http://ilzer.rissac.hu/html_tta/), letöltés: 2012.03.12)
Az alaptérkép alapján szerkesztette és rajzolta: MG

6. fejezet

13. KÉP: Árpa tábla az erdő k ölélésében

Szalatnak, 2010. május (MG)

14. KÉP: A kollektív gazdaság (TSZ) idején meger södött gyepr irtása

Az er sebb fákat motorf résszel vágták ki, a bokros részeket szárzúzóval pusztították el. A gallyakat eltűzelték. A területet ma már egybeszántják a körülötte lév szántókkal.

Hegyhátmaróc, 2008. február (MG)

15. KÉP: A Mecsek vidékének si növényföldrajzi képe

Sötétzölddel az Árpád-korban erdővel borított területek, halványzölddel a XVIII. században leirtott erdőségek.

forrás: Kogutowicz 1930

16. KÉP: Az abaligeti templomtorony

A falu a Mecsek belsejébe felhatoló patak völgy völgyfőjébe települt, szántói mind a völgy felett, a tetőkön találhatók, irtás eredetűek lehetnek.

Abaliget, 2011. június (MG)

17. KÉP: Aratás a kárászi Bükkben

A szántókat Kárászon is csak az erdő károsítására terjeszthették. A bükki szántókat az 1880-as években irtották ki.

Kárász, 1940, ismeretlen szerző felvétele

18. KÉP: Távlati kép Oroszlóról és környezetéről / Oroszló, 2012. augusztus (MG)

19. KÉP: Kilátás a Széki-víz (Baranya-csatorna) völgyére az oroszlói temet kápolnától

A 2010-es májusi nagy árvizekkor a Széki-víz az egykori teljes árterületét elárasztotta. A vizek közötti sötét vonal a csatorna árka, az alsó, szürke sáv a 67-es út.

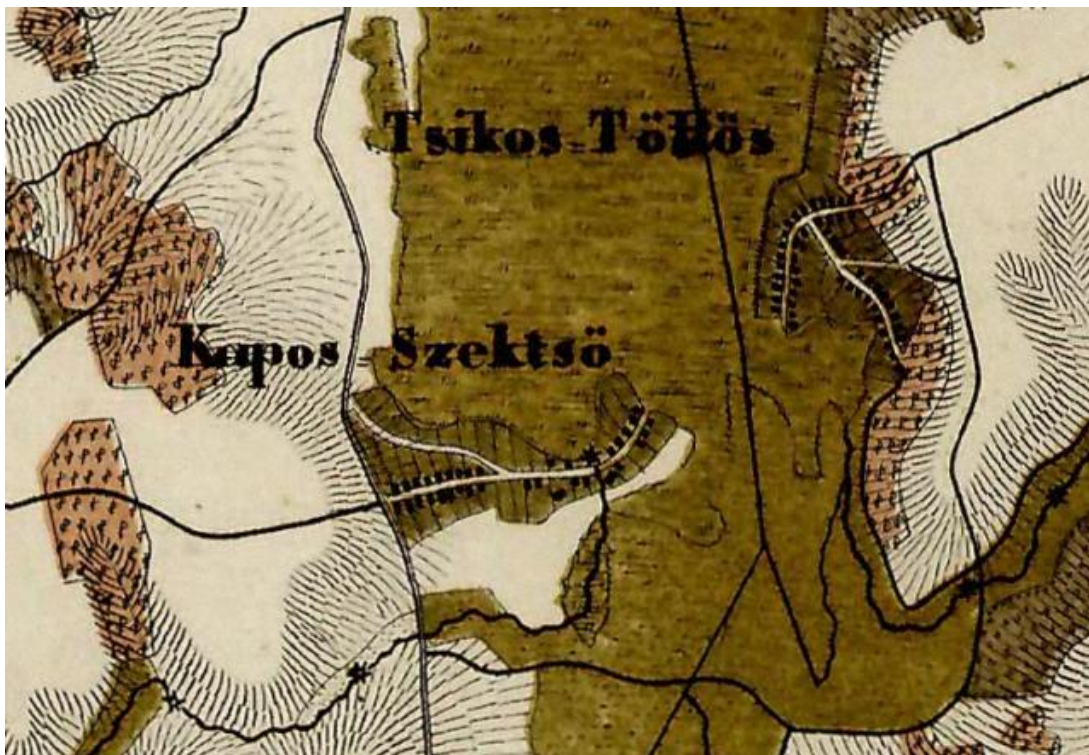
Oroszló, 2010. május (MG)

20. KÉP: Az oroszlói temet kápolna

A kápolnát az elpusztult középkori Szent Mihály plébániatemplom szentélyéből alakították ki. Az új oroszlói templom ennek a templomnak a köveiből épült fel, gótikus kapuzatát is elszállították és beépítették az új templomba.

Oroszló, 2009. március (MG)

21. KÉP: *Kaposzseks* helyzete Kóczian József 1838-as térképén

A képen jól kivehető, hogy Szekcs egy ártérbe nyúló földnyelvre, sarkantyúra települt.
forrás: Magyarország megyetérképei a Hadtörténeti Térképtárban 1731–1948. Arcanum, DVD, 2007.

22. KÉP: *Kaposzseks* távlati képe a csikóstöttösi magasparról

Kaposzseks a kép felső részén látható, Csikóstöttös házai a kép előterében helyezkednek el.

Csikóstöttös, 2009. október (MG)

23. KÉP: A széki templom távlati képe a magyarhertelendi „Napszentély” kilátóból

A fénykép középpontjában a keletelt szentély, középkori eredet széki templom látható. A középkori falu ettől északra (balra) feküdt, kb. 200 méteres tsz. f. magasságban, 30 méterrel a Széki-vízrétsége felett. A templom mögötti domborsó tető szintje 270 méter. Háttérben a Somlyó, a Dobogó és a Szószék.

Magyarhertelend, 2008. július (MG)

24. KÉP: Györgyi falu templomának (Templi) és a ferences kolostornak a romjai (Monasterii) Mágocs és Nagyhajmás feudális kori térképén (1790-es évek)

forrás: BML XV. 3. e. Baranya megye térképeinek gyűjteménye, Uradalmi térképek. Pécsváradi Közalapítványi Kerület. Mágocs. (datálás nélkül, XVIII. század legvége)

25. KÉP: Használhatatlanná vált völgyi szántók a kárászi (a völgy alján) Berekmellyéke nevű határrészen

A terület az 1980-as évekig rét volt, majd alagsöveztek és szántónak alakították át. Mára természet ismét birtokba vette.

„kényszer ségből mi is otthagytuk, hát a manó, aki bemegy egy 120 mázsás masinával. És most dzsumbuj van.”

Bányai Ferenc, agronómus, 2004.

Kárász, 2006. április (MG)

26. KÉP: A kárászi Oldalföldek

A területet az 1850-es években alakíthatták át szántóvá, és a TSZ idején hagyták fel. A meredek partoldalakon nehezen jártak a munkagépek. Az 1970-es évektől legellett, az utóbbi 20 évben pedig intenzív cserjésedés indult meg rajta. Az Oldalföldek alján áthatolhatatlan a bozót (galagonya, kökény, vadrózsa, szederinda) és a feljebb még itt-ott nyílt gyeptöltek vannak.

Kárász, 2006. március (MG)

27. KÉP: Kéthely erdő sődése

A szaltnaki határban fekvő Kéthelypusztán jól látszódik a cserjésedés menete. A kép az egykori templomdombot (jobb oldal) és a fölötté húzódó tölgyet ábrázolja. A templomdomb alján vizes, égerrel és fűvel borított, csak télen lábalható vízenyás terület van, a domb alján áthatolhatatlan a bozót. A cserjés a tölgy felé ritkásabb.

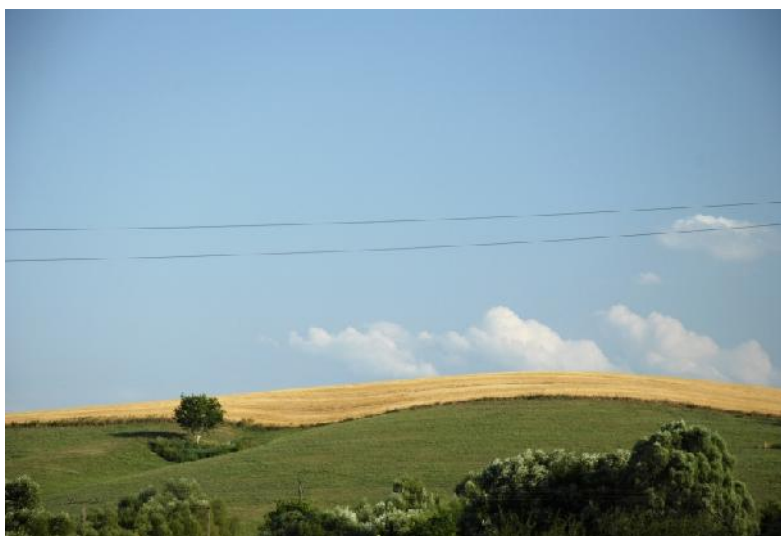
Szalatnak, 2009. március (MG)

28. KÉP: Dombhajlat a Magyarszéki vasútállomás feletti szántóföldön

A dombhajlatban felveredett bozót közepén fű nőtt. A képen látható bokrot 2011-ben meggyérítették, korábban az egész mélyedést kitöltötte.

Magyarszék, 2012. augusztus (MG)

29. KÉP: A cserjésedés végső állomása a kárászi Derzs-hegyen

Az irtás eredetileg szántó- és szőlőterület, majd (1860-tól) legelő, mára teljesen beerdősödött. A képen az 2004-es állapot látszik. A kárászi tanító az 1960-as években még ide hozta kirándulni a kisdíjakokat.

„...még fociztunk is ott, asziszem, ha bement a labda Farkaséig köllött futni utánna. Olyan tiszta vót. Hát ott nincs semmi má, tiszta dzsumbuj az egész.”
Mezei Ottó, Kárász, 49 éves (2004).

Kárász, 2004. január (MG)

30. KÉP: Magasmezsgye a vaszari Várhegyen, alatta virágzó cseresznyefával

A magasmezsgye a dombteték hosszú ideig tartó, évszázados szántásával, elegyenygetésével jött létre, a szántók peremén.

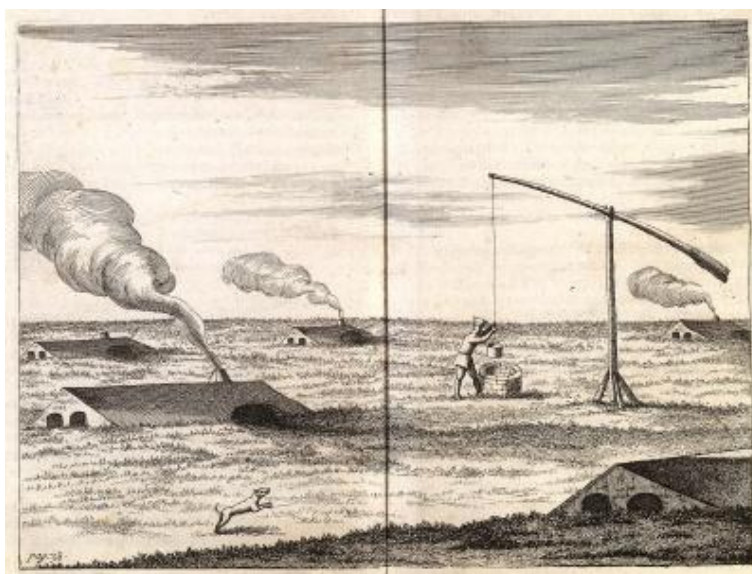
Ág, 2009. március (MG)

31. KÉP: Magasmezsgyében felállt ezüsthársak a szászvári Rétmában. Ágaik ráhajlottak az egykori szántóföldekre

Szászvár, 2011. január (MG)

32. KÉP: Szlavóniai telep Edward Brown útleírásában

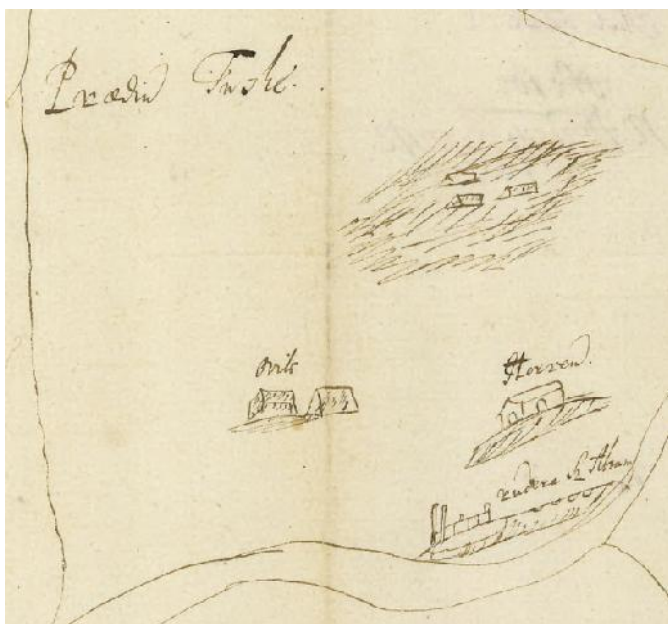
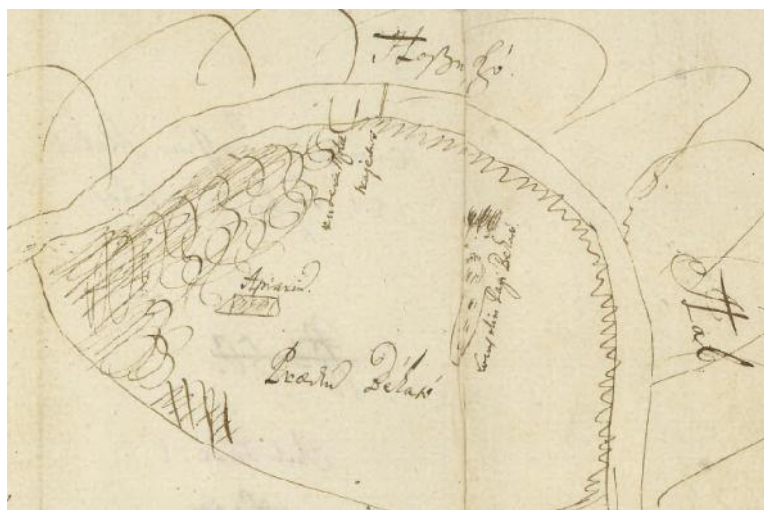

„Ebben az országban számos család és különféle kisvárosok lakói mind föld alatt élnek. ... A lakoházak közelében kutak vannak, amelyek vízzel látják el őket; amit úgy húznak fel, mint a kelmefesték és a sörfőzék: kutyáik nekirontanak az idegeneknek. Amint hozzájuk tértünk szegény keresztények üregi nyúl módjára iszkoltak volna lukjaikba. Örömmel szálltunk le, s hogy kíváncsiságunkat kielégítsük beléptünk házaikba, amelyek sokkal jobbok voltak, mint amire számítottunk, fülkékre osztott, fakéményekkel ellátott házak voltak, melyeknek hátsó végén egy kicsivel a föld színe felett ablak volt és minden holmijuk ügyesen el volt helyezve, akár csak minden föld fölött épült szegényes [vagy pór] házban.”
forrás: Brown 1685. 38. Fordította: MG

33. KÉP: Méhész kunyhó

Méhész kunyhó (Apiarius) ábrázolása a rácok lakta Békátón, Dombóvár közelében.

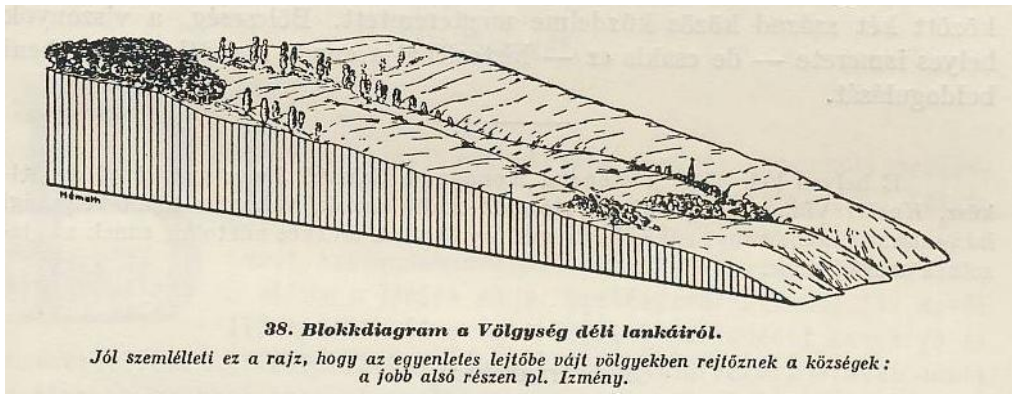
forrás: Az Esterházy és Eszterházy családok térképei, tervrajzai. Arcanum, DVD-kiadvány, 2009. S016 No 1093 01

34. KÉP: Állattartó szállás

Pásztor szállások (sátrózott mezőben) juhakol (ovile), csár (Horreum) és az ábrahám kolostor romjai (rudera Sz Abram) egy Dombóvár környéki pusztákat ábrázoló vázlatrajzon.

forrás: Az Esterházy és Eszterházy családok térképei, tervrajzai. Arcanum, DVD-kiadvány, 2009. S016 No 1093 01

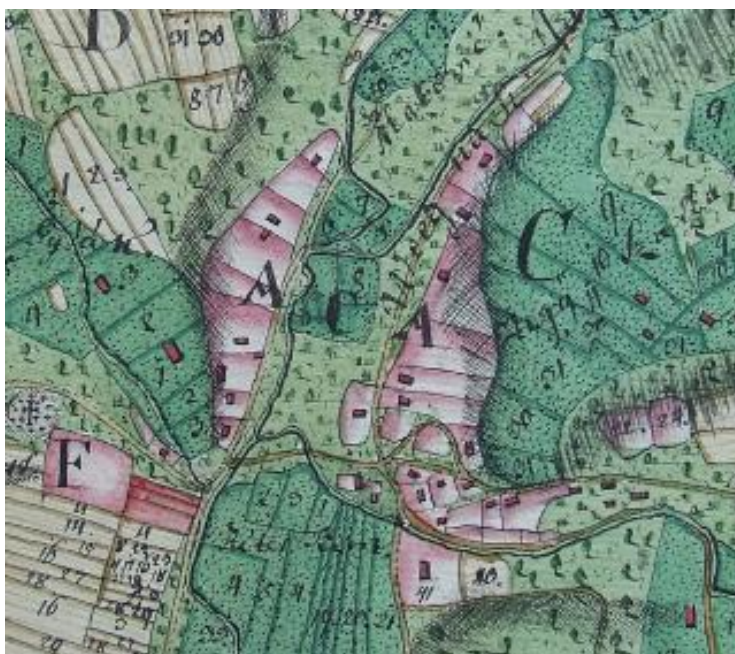

35. KÉP: Izmény töombszelvénye
forrás: Kogutowicz Károly (1930)

36. KÉP: Tékes, Ág, Kisvaszar, Gerényes és Vásárosdombó helyzete a vaszari Várhegy l

Távolságok (Google Föld programmal mérve): Kisvaszar (1,2 km), Ág (1,2 km), Gerényes (3,2 km), Tékes (3,2 km), Vásárosdombó (5,5 km).

Ág, 2009. március (MG)

37. KÉP: Pölöske belterülete a XVIII. sz. végén (1797)

A falu jobb nyugati (jobb oldali) házsorának központi része töredezettségű képet mutat, központja a harangláb.

forrás: PKL térképtár, Pölöske

38. KÉP: *Budafa belterülete a XVIII. sz. végén (1797)*

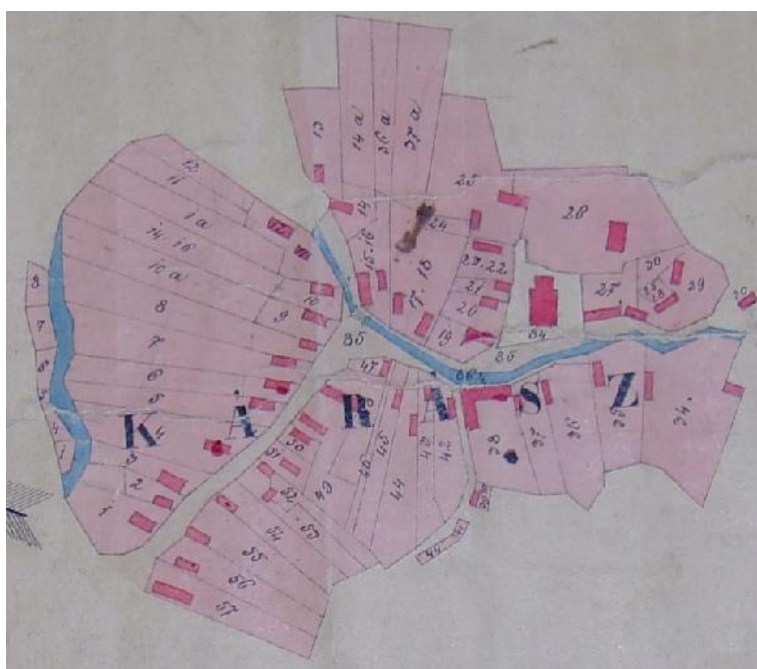
A falu beltelkei a B-vel jelzett telek mellett s r sődtek. Itt található Budafa haranglábja is. A telkek a felszín sajátosságaihoz, a lejtéviszonyokhoz idomultak, szabálytalan kiosztásúak.

forrás: PKL térképtár, Budafa

39. KÉP: *Kárász belterülete 1865-ben, (Németfalu nélkül)*

A falu központja a téglány alakú templom körül van. A templomtérén a házakhoz csekély udvar tartozik csupán, és három oldalról fogják körül a templomot.

forrás: BML BIU 342

40. KÉP: *Magyaregregy belterülete, 1859*

A falu gerince az É-D-i irányban, a patakkal párhuzamosan futó út, ahol a Belsőség felirat olvasható.

forrás: BML BIU 478

41. KÉP: *Kisbattyán (Németegregy) belterülete, 1865.*

A képen jól megfigyelhetők a tipikus sváb telepésfalu alaprajzi jellegzetességei. A házhelyek mögött hosszú csíkbán kimért földek, parcellák helyezkednek el. Az idők során (100 év) a szántók és a beltelkek csak csekély mértékben darabolódtak fel.

forrás: MOL Kataszteri térképek (www.archivportal.hu)

42. KÉP: *Kovácsszénája és Tekerés kontúrja egy m holdfelvételen*

A képen jól látszik a két falu eltér alaprajza. Tekerés (jobb oldal, K) sváb útifalu, Kovácsszénája (bal oldal, Ny) rendezetlen belterület kontinuu magyar település. Egy dombhát választja el ket egymástól.

Google Föld, 2012-es m holdkép

43. KÉP: *Szászvár – a völgykapuba települt, jó helyzeti energiákkal rendelkező egykori mezőváros távlati képe Szászvár, 2011. február (MG)*

44. KÉP: *A vár és a mai plébániatemplom a Rózsashegyr l nézve*

A templom és a mögötte lév ház sor mögött rétségek és szántók vannak. A kép bal fels sarkában Györe templomtornya látszik.

Szászvár, 2011. január (MG)

45. KÉP: *Pölöskei Biki-szállás a XVIII. század végén (1797)*

A rétségbe települt szállásépületeket piros téglalappal jelölték. A parcellák között mezsgyék, sövénykerítések húzódnak. A területet a Szopokról (Mecsekfalu) lefutó patak szeli ketté.

forrás: PKL térképtár, Pölöske

46. KÉP: *Régi jártas út a Liget és Kisvaszar közti hegyháton, szegélyében tönkr l sarjadt gyertyánnal, ezüsthárssal*

A dombháton végigfutó „f úton” minden környékbeli falu (Pölöske, Varga, Tékes) irányában volt csatlakozás. Az utat ma már csak bizonyos szakaszokon használják, több helyen új, ezzel párhuzamos utat jártak ki.

Liget, 2009. december (MG)

47. KÉP: *Erdei horgos a Varga és Liget határán fekvő erdő ségben (Vaszari-erdő)*

A mélyút peremén tönkről sarjadt cser, gyertyán és bükk.

Varga, 2009. december (MG)

48. KÉP: *Horgos a szászvári Melegmán*

A melegmai horgos a Kelet-Mecsek egyik leghosszabb és legmélyebb löszmélyútja. A mecseki irtásföldek (szőlők, termőföldek) megközelítésére és az erdőre menet használták. A horgos bemélyültségét a szászvári bánya közelsége (teherszállítás), ill. a bánya és a falu között zajló forgalom is növelhette.

Szászvár, 2011. január (MG)

49. KÉP: *Az egykoron Vaszarról Alsómocsoládra tartó, mára felhagyott horgos*

Nemcsak Mocsoládra, de a falu szőlőhegyére is ezen közlekedtek. Partoldalait a fotó készítése idején tisztították meg. A horgos használatlansága jól mutatja az évszázados útvonalak megszűnését, a szomszédos falvak közötti kapcsolatok gyengülését.

Kisvaszar, 2009. március (MG)

50. KÉP: Kis Vaskapu horgosa Kéthely felől nézve (K-r l Ny-ra)

A horgos a dombhát gerincének legalacsonyabb pontján vezetett át az egykori Kéthelyr l Kisvaszarra. Az út helyét a terület árkolódása mutatja.

Szalatnak, 2011. január (MG)

51. KÉP: Út felszakadása nyomán keletkezett vízmosás a kárászi Hársmai-gödörben

Az utat egy XVIII. századi levéltári forrás is pusztaútként említi. Minden bizonnyal a Kárásztól északra fekvő, a XVI. században elpusztult faluhelyekre (Bolda, Himesd), ill. a völgyben fekvő malomhoz vezetett.

Kárász, 2004. február (MG)

52. KÉP: Régi (Via antiqua ex Kercseliget ad Jeneo) és új (Via moderna ex Kercseliget ad Jeneo) út egy 1759-es kézíratos határtérképen

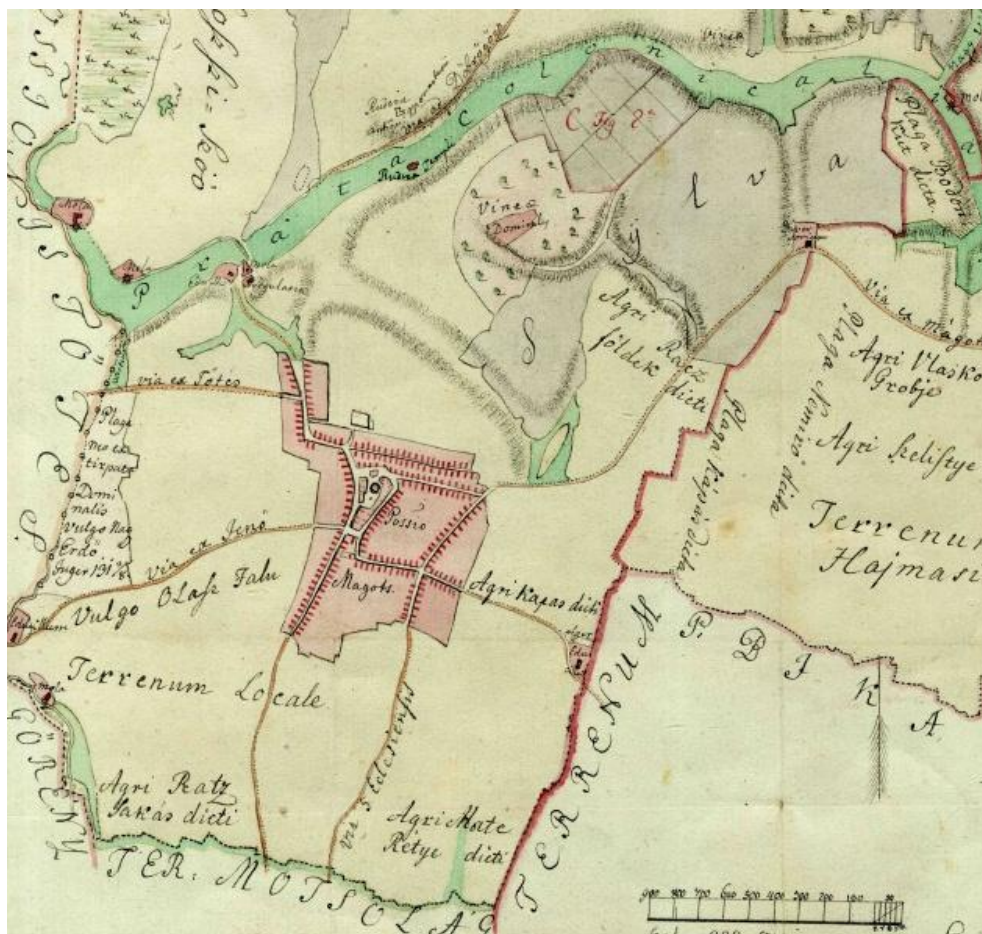
forrás: Az Esterházy és Eszterházy családok térképei, tervrajzai. Arcanum, DVD-kiadvány, 2009. S016_No_0155.

53. KÉP: A régi (Via Antiqua) Kercseliget és Baranyajen között futó út egyik horgosa 2012-ben

A szakadék 8,7 méter mély és 8,3 méter széles.

Kercseliget, 2012. augusztus (K. Németh András fotója)

54. KÉP: Mágocs határa 1790-ben, a falu fontosabb útjaival, amelyek a szomszéd településekre és távolabbi helyekre (Pécs, Baranyajen , Döbrököz, Harc) vezetnek
forrás: BML XV. 3. e. Baranya megye térképeinek gy jteménye, Uradalmi térképek. Pécsváradi Közalapítványi

Kerület. Mágocs. (datálás nélkül, XVIII. század legvége)

55. KÉP: A magyaregregyi „Högy”

A képen jól megfigyelhet a falu fölé emelked , a környezet domboktól elkülönül hegy. Tetején beerd sül gyümölcsösök és újabban lakóházak vannak.

Magyaregregy, 2012. március (MG)

56. KÉP: „Kovácsok parragja: ” a „kaszáló” felszíne

57. KÉP: „Kovácsok parragja”: a „kaszáló”pereme

Néhány m²-es beerd sült hegyi kaszálórét a kárászi Pertus-hegyen. A faluban ma csak a Kovács család egyik leszármazója (legid sebb) ismeri a nevet és tudja lokalizálni a helyet.

Kárász, 2011. január (MG)

58. KÉP: A kárászi Antal-hegy, Öreg-hegy és Hegyhát a Vékényi Kishegyr l

A képen Kárász és a fölötté húzódó (hóval fedett) hegyhát látható, amely Magyaregregyt l egész Szászvárig kíséri a Völgységi-patak völgyét.

Kárász, 2004. január (MG)

59. KÉP: A magyaregregyi Kecskéhát egyik új útja

Magyaregregy, 2012. március (MG)

60. KÉP: A kárászi Barátok-urma

Az orom a kép közepén látható, a fehér oromzatú épület és a keskeny, dombokra felkúszó erdősáv között.

Kárász, 2011. január (MG)

61. KÉP: „Lánk” (Leányk)

„Arra sokat én is ríztém a teheneket, ott ahogy két k egymás tetején fekszik, olyan simán k , olyan simán van egymás tetejind, mintha össze lett volna nyomva. Azt beszélgették, hogy az egy lány meg egy legény volt és aztán azok is ott kint voltak rízték a jószágot, mert megvannak még a nagy kövek. Nagy óriási tömbkövek és aszonták, hogy azok [körülötte] mind jószág volt.”

Fux Éva, Magyaregregy, 94 é. (2007)

Magyaregregy, 2006. március (MG)

62. KÉP: Ördögös-gödör

„Aki belesik az az ördögé lesz.” Sarkadi Ferenc Géza, Kárász (2004)

A XVIII. századi határperek fontos határpontja. A szalatnaki, kárászi és a köblényi határok összetalálkozásánál található.

Kárász, 2011. január (MG)

63. KÉP: *Bikági- völgy*

A völgy alján látható fehér épület a bikági vadászház. A völgyben fut a Kisvaszar-Komló m út.

Kisvaszar, 2010. szeptember (MG)

64. KÉP: A kárászi Dankai-katlan
(Szávosai-gödör) távlati képe

A katlan a kép el terében látható hómez mögött van.

Kárász, 2011. január (MG)

65. KÉP: *Bakócai oldal*

Magyaregregy, 2011. január (MG)

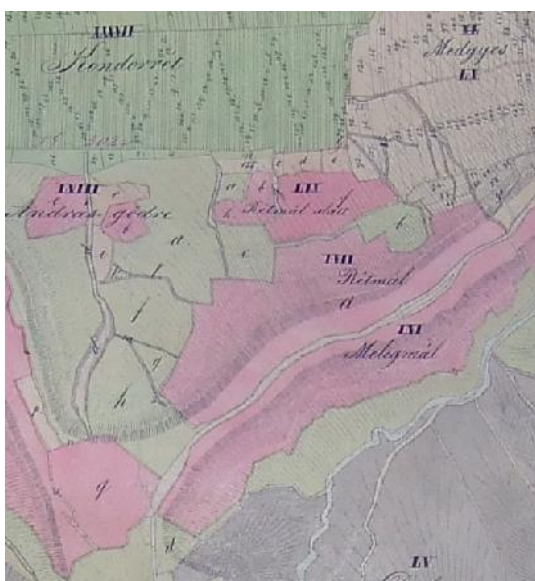

66. KÉP: A kárászi Nagypart
présházakkal, felhagyott sz l skertekkel

Kárász, 2012. december (MG)

67. KÉP: A szászvári Rétma és Melegma, 1860-as
úrbéri térképen.

forrás: *BML BIU 808*

68. KÉP: *A szászvári Lápá-földek*

Szászvár, 2011. január (MG)

69. KÉP: *Szabályozatlan, természetes medrében folyó patak (Battyáni-patak) Kisvaszar határában, árterében éger, f z és hatalmas vadgyümölcsfák állnak*

Kisvaszar, 2010. szeptember (MG)

70. KÉP: *Alagcsövezés nyomai a kárászi Berekréten*

A kép közepén az alagcsövezéshez kapcsolódó kémlel kút. A nyílt kútszájakba gyakran lelik halálukat az arra járó vadak.

Kárász, 2006. február (MG)

71. KÉP: A bikali halastórendszer egyik tava a falu alatt

Bikal, 2009. március (MG)

72. KÉP: A „Nagygát”
(Völgységi-patak) Kárászon

Kárász, 2004. január (MG)

73. KÉP: A Sörösi-csörge télen

A víz nyáron is átléphet , átugorható.
Kemény téli hidegben teljes egészében megfagy.

Kárász, 2006. február (MG)

74. KÉP: Télvíz idején felfakadt vadvíz a Szállási-völgyben

Kárász, 2011. január (MG)

75. KÉP: Berekké alakuló táj a kárászi Bódában

Kárász, 2006. március (MG)

76. KÉP: Kátyó a Fekete-Sáron

A kifejezés ma már nem használják, azonban az elvaduló tájon a vaddisznók az egykori kátyókhöz hasonló dagonyákat főtörnek ki maguknak. A kép el terében 3-4 forrás buzog fel, ez táplálja a kéthelyi kátyót.

Szalatnak (Kéthely), 2010. március (MG)

77. KÉP: A Bükkösi-tó feltételezett helye, a kárászi vasútállomás alatt

A terület ma is vizenyös, sással benőtt határrész, ahol csapadékos időben lehetetlen átjutni. Az idős visszaemlékezései szerint az 1930-as években olyan sok víz volt itt, hogy halászni lehetett benne.

Kárász, 2006. április (MG)

78. KÉP: Az elpusztult Enyed (Enyedi) falu határában fekvő Enyedi-malom rajza 1759-ből

A gátas malom „iskolapéldája”.

forrás: Az Esterházy és Eszterházy családok térképei, tervrajzai. Arcanum, DVD-kiadvány, 2009. S016_No_0155.

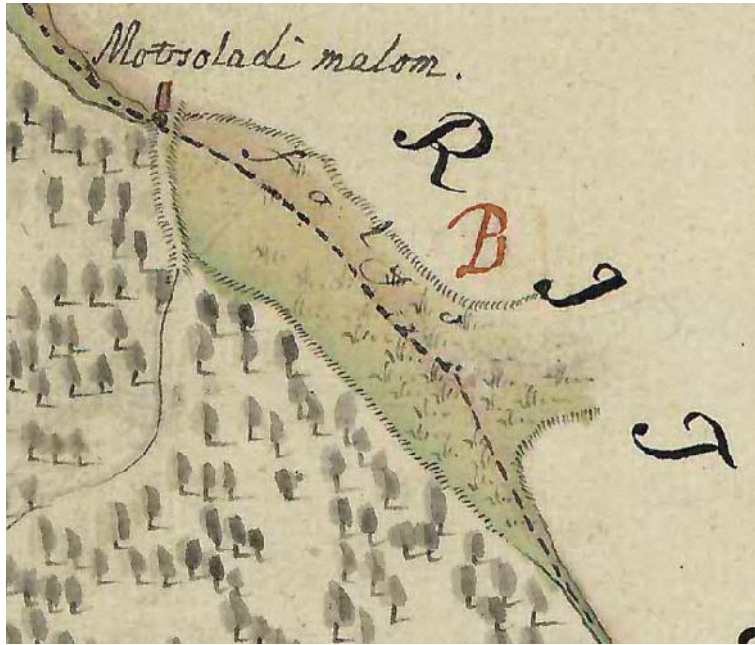

79. KÉP: Az enyedi-völgy ma

A malomtő a völgy közepén álló magas fáknál lehetett. Az itt lévő malomhelyen az 1950-es évekig malom működött. Az Enyedi-malom (vagy Enyedi-malom) név egészen az 1940-es évekig fennmaradt, akkori tulajdonosa után Krakler-malomnak is hívták. A malom és a gátrendszer nyomai most is jól kivehetők. A szocializmusban a malom és a mellette lévő enyedi szőlő hegy teljesen elpusztult.

Kercseliget, 2012. július (MG)

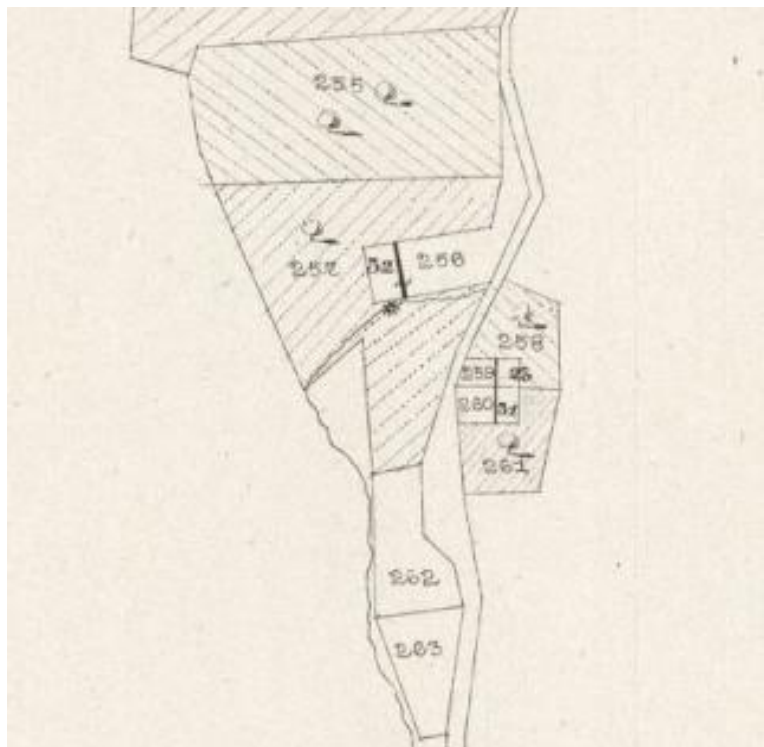
80. KÉP: Az olaszfalui malom rajza, 1789

forrás: Az Esterházy és Eszterházy családok térképei, tervrajzai. Arcanum, DVD-kiadvány, 2009. S016_No_1091

81. KÉP: Az „egy kövön” rli kárászi „taposómalom” egy kataszteri térképen, 1865

A malomházat 52-es számmal, a malom udvarát 256-os számmal jelölték. A vízikerek a csillagnál volt. A malom utolsó ismert tulajdonosa a Peske, majd az Imhóf család volt. A telek két oldalán meredek hegyoldalak és erd ségek vannak. A malomhely ott létesült, ahol a Sörösi-völgyből lefolyó patak esése a legnagyobb volt.

forrás: MOL Kataszteri térképek (www.archivportal.hu)

82. KÉP: *F z-éger ligeted* a szabályozatlan Szalatnaki-patak mellékén (a völgyben), szemben a Dankó, a Lipóca-tet és az Aranyosi-tet
Kárász, 2009. május (MG)

83. KÉP: *F zmatuzsálem* a kárászi Öregréten

Kárász, 2010. szeptember (MG)

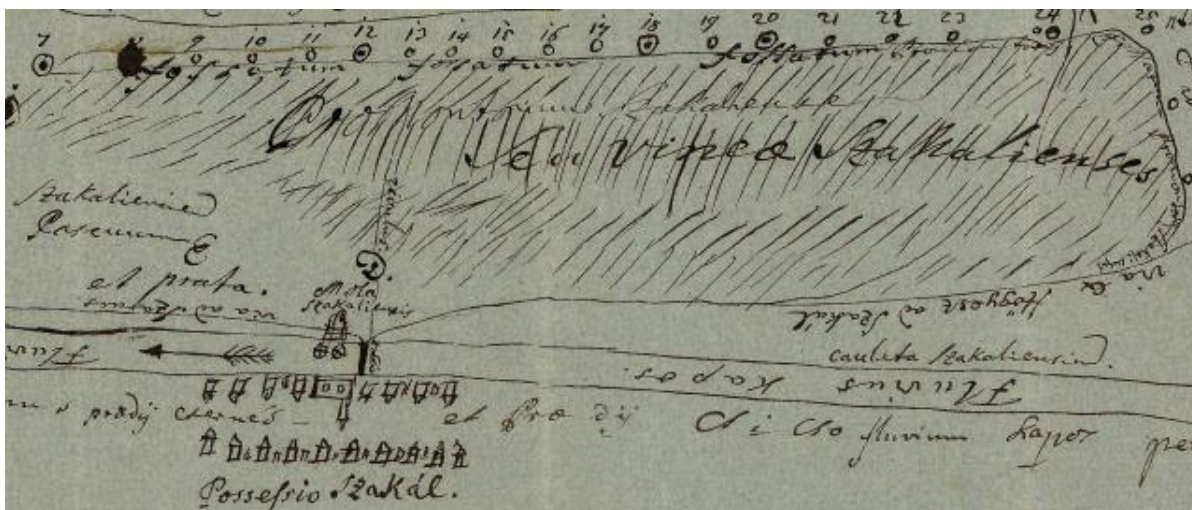
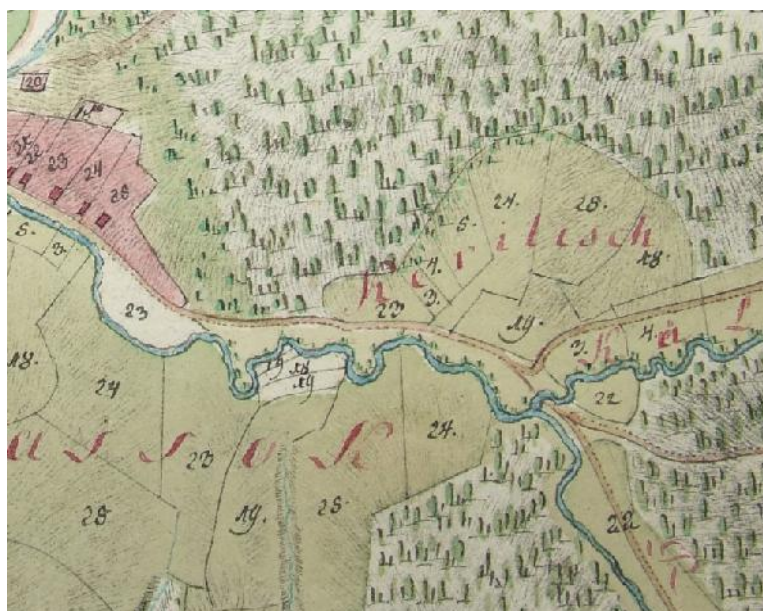
84. KÉP: *Dzsumbuj, dzsindzsa* az egykori dankói legelőn

Kárász, 2011. január (MG)

85. KÉP: Kerítés (Keritsch) nev határrész egy budafai térképlepon

forrás: PKL térképtár, Budafa

86. KÉP: Árkolt sz l hegy („fossatum” jelöléssel) a Tolna megyei Szakály (Possessio Szakál) határában

forrás: Az Esterházy és Eszterházy családok térképei, tervrajzai. Arcanum, DVD-kiadvány, 2009.

S016_No_1094_01

87. KÉP: A „Szilvás és a „Szállás” nev határrészek Kárász belterületén

Ez volt a falut övez gyümölcsösgy r nyugati része. Mára beépült és jóval kevesebb gyümölcsfa áll itt, mint 50 éve.

Kárász, 1966 körül (Andrásfalvy Bertalan fotója)

88. KÉP: A beerd söd mázai
Liliomszilvás (az árok mögött)

A határban szétszórtan elhelyezked gyümölcsösök jó példája. Területe bokrosodik, gyümölcsös jellegét már teljesen elvesztette, de számos gyümölcsfa megtalálható még itt. Néhány év múlva teljesen benövi az erd .

Máza, 2007. február (MG)

89. KÉP: A kárászi Szállási-bükk 1966-ban

A mecseki falvakhoz közel es erd ségek az elkülönözés el tt ilyen nagy bükk, cser és tölgyfákból álló él erd k, legel erd k voltak. Kárász régi legel erdejét 5 évvel a második TSZ megalakítása után még legeltették. Az erdei legeltetés gyakorlata mára megsz nt.

Kárász, 1966 (Andrásfalvy Bertalan felvétele)

90. KÉP: A kárászi Szállási-bükk ma

Az öreg bükkfákat elnyomja a meger söd gyertyán.

Kárász, 2011. január (MG)

91. KÉP: A tékesi legel erd
maradványa

Tékes, 2010. december (MG)

92. KÉP: Csepeles, vörös szén ,
hatalmas hantokban kiszántott föld
Karácodfa (Zselic) határában

Karácodfa, 2009. november (MG)

93. KÉP: A püspöki uradalom és a
Petrovszky család birtokai között
húzott határárok a régi Kéthely
határában (a mai Szalatnak és
Magyaregregy között)

Szalatnak, 2006. március (MG)

94. KÉP: *Határk a Mecsekben Kárász és Magyaregregy határán*

Kárász, 2006. február (MG)

95. KÉP: *Mányok, Apar és Majos határán lévő határhalm, tetején magassági ponttal*

Nagymányok, 2008. november (MG)

96. KÉP: *Terasznyomok a szászvári Oldalföldön*

Szászvár, 2011. január (MG)

97. KÉP: A kárászi Öreghegy (Pípás) peremén végighúzódó magasmegye

A 1,5 méter magas magasmegye szántó (tet) és szőlővelési ágak határán jött létre. A Kárásztól északra és nyugatra fekvő hegyeken több km hosszan húzódik.

Kárász, 2008. november (MG)

98. KÉP: A kárászi Középorom egykori szántói és erdői között húzódó magasmegye részlete

Kárász, 2011. január (MG)

7. fejezet

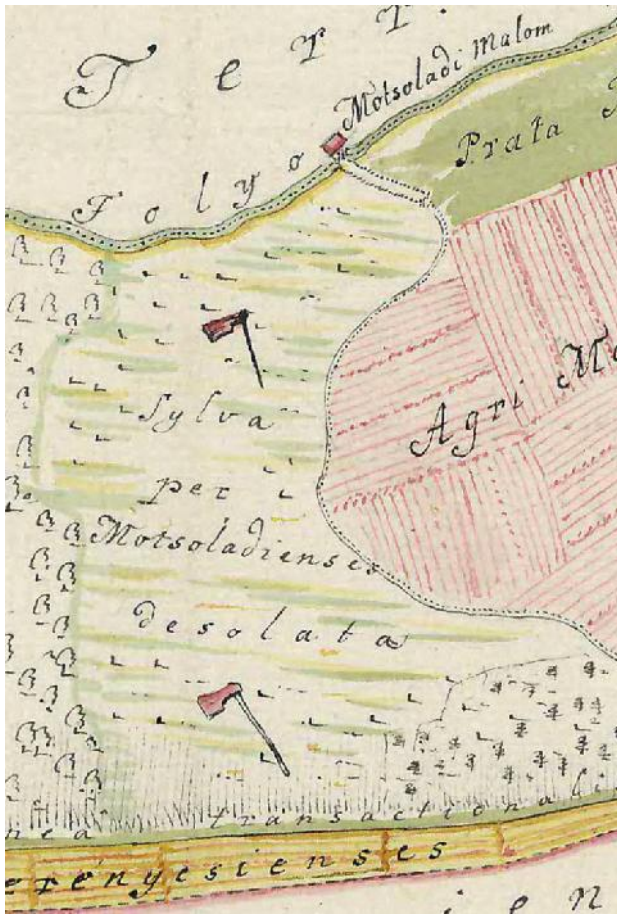
99. KÉP: A kaposszekcsői Leányvár a 2010-es nagy árvízet követően

Sáncainak helye most is jól kivehető, nyár derekán is víz állt benne.

Kaposszekcső, 2010. július (MG)

8. fejezet

100. KÉP: Fejsze és irtókapa egy Alsómocsolád és Gerényes közti határperhez készült térképen

A robosztus fej fejsze (alul) és a keskenyebb köp j irtókapa jól megkülönböztethet (felül). A két szerszám körülötti sáv erd volt, a gerényesiek jogtalanul irtották ki a Mocsoládhoz tartozó területet.

forrás: Az Esterházy és Eszterházy családok térképei, tervrajzai. Arcanum, DVD-kiadvány, 2009. S016_No_1090.

101. KÉP: Bemetszett, „kerített” akácfa Máza határában

Máza, 2007. február (MG)

09. fejezet

102. KÉP: *Német mérnök Mánfa térképlapján (évszám nélkül)*

forrás: PKL térképtár, XVIII. sz. vége (évszám nélkül)

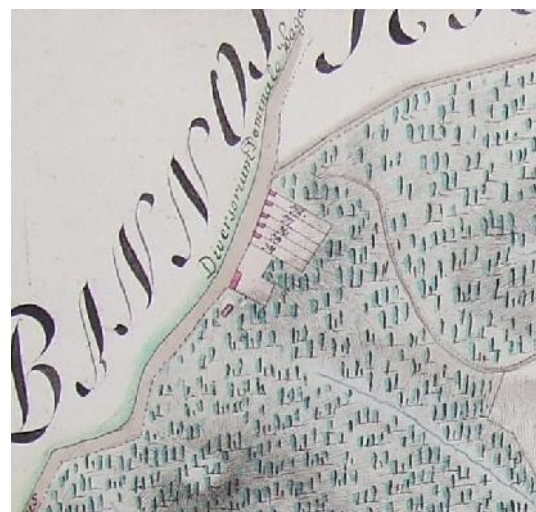

103. KÉP: *Az elhagyott (vagy pusztai) almási kolónia képe (Colonia deserta Almás) 1789-ben*

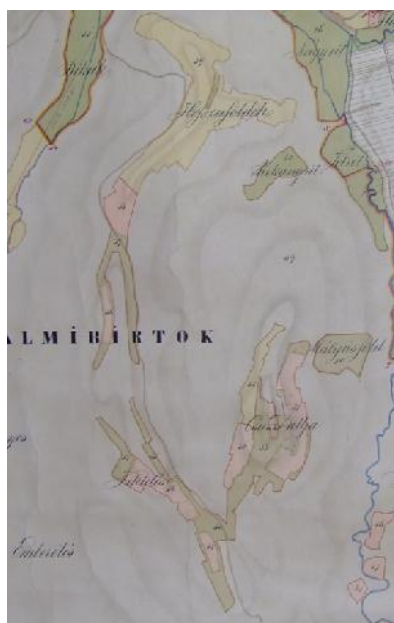
forrás: Az Esterházy és Eszterházy családok térképei, tervrajzai. Arcanum, DVD-kiadvány, 2009. Esterházy térképek S016 No 1091.

104. KÉP: *Vágotpuszta telkei egy uradalmi térképen*

forrás: PKL térképtár, Mánfa, 1797

10. fejezet

105. KÉP: Vaszar irtásföldjei az elkülönítés előtt, 1859-ben
forrás: BML BIU 952

106. KÉP: A vaszari hosszúföldek 1954-ben
forrás: MH Hadtörténeti Térképtár, légifotók
A légifotón látszódnó, csizma alakú folt a „Hosszúföldek” egykori szántócsíkja, amely az elkülönítés után a volt úrbéreszek kezén maradt. 1955-től beerdítették, ma erdő.

107. KÉP: Vakarózófának használt fenyők az egregyi Váralján
A kép egy 150 éves erdő telepítési gyakorlat végét szemlélteti, ma már nem telepítenek fenyőt.
Magyaregregy, 2012. július, MG

108. KÉP: Fenyvel beültetett irtásföldek (parlagok) a Mecsekben, 1953-ban
A sötét foltok a Kárász, Magyaregregy és Vékény határában lévő egykori szántók. Az északra néző ormokon nincs fenyves, ott a dombok beárnyékolása miatt sötét a kép.
forrás: MH Hadtörténeti Térképtár, légifotók

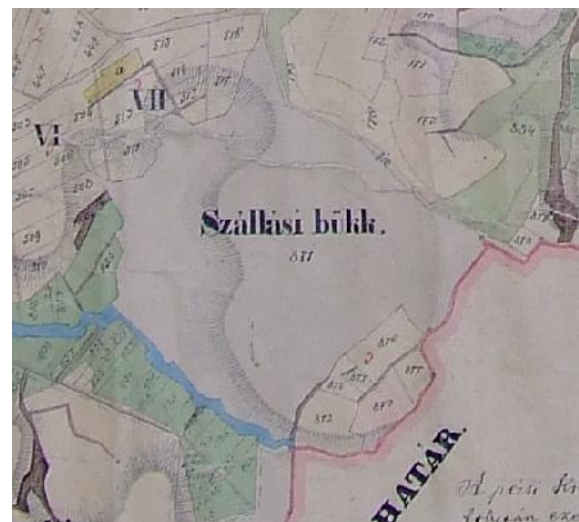
109. KÉP: Az Apálláza szántói (hátsó)

Magyaregregy, 2010. december
(MG)

110. KÉP: A kárászi Szállási-bükk egy 1861-es térképen

A legel erd területe ekkor még érintetlen volt, a teljes domboldalt legel borította.

forrás: BML BIU 341

111. KÉP: A Szállási-bükk területe, két téglalap alakú szántófölddel

A domboldal kevésbé meredek részén két téglalap alakú, mezsgyével elválasztott szántót alakítottak ki. A terület ma vadföld, vagyis a vadak etetése (és távoltartása) miatt vetik el különböző növényekkel, főként kukoricával.

Kárász, 2007. Panorámio (Kovács Norbert „Tenere” légifotója)

112. KÉP: A Szállási-bükkben kialakított, bokros gyep vel elválasztott két szántóföldi tábla

Kárász, 2011. január

113. KÉP: A szántott tet pereme jól kirajzolódik a téli tájban

Magyaregregy, Hodácsi-feny s,
2010. december (MG)

114. KÉP: A kárászi Nyullánk. Ma is jól kivehető az ormot tagoló teraszszintek, ahol legalább 50-60 lukpincét használtak

Kárász, 2004. január (MG)

115. KÉP: *Pince a Nyullánkban*

A képen látható pince tökéletes állapotban van, csupán a bejárata előtt halmozódott fel nagyobb mennyiségű törmelék. Falában az alábbi felirat olvasható: *1863 KA Kis Pap Józsi*. Az évszám megegyezik az elkülönítés idejével, vagyis a falusiak szüneti ekkor kerülhettek át a Mecsek ormairól, a lankásabb, északra fekvő dombokra. A pincék döntő többsége a szocializmus idején tönkrement. 50-60 pincéből 13-4 van használatban, a hegyet visszaveszi a természet.

Kárász, 2004. október (MG)

116. KÉP: *Beszakadt öreg pince helye egy 1850-es évekig használt mecseki területen, az ún. Fehérföldes-pincén*

Kárász, 2005. március (MG)

117. KÉP: Kereszturi István legelő jogrészének adás-vételi szerződésé

118. KÉP: Gyalogút egy felszedett mecseki bányavasút nyomvonalán

Kárász, 2006. február (MG)

119. KÉP: Téglaéget k helye a szalatkai gazdák „hóstel”-jában

Az éget k a gyáripár megindulásáig (kb. 1880) m ködtek. A térképen a házak mögötti telkeken barnás foltok jelzik.

forrás: BML BIU 789 1864

120. KÉP: A kárászi lóvontatásos mésszállító iparvasút viaduktja

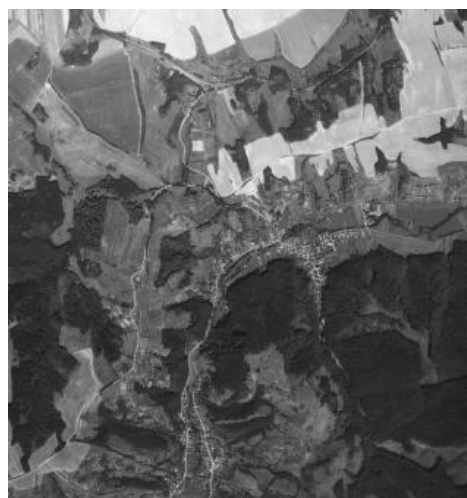
A 90 éve épült, kb. 10 m magas viadukt ma is tökéletes állapotban van. Túraösvény vezet át rajta.

Kárász, 2005. október (MG)

121. KÉP: A kisparcellás m velés kárászi faluhatár 1954-ben

forrás: MH Hadtörténeti Térképtár, légifotók

122. KÉP: Az összeszántott kárászi faluhatár 1978-ban

forrás: MH Hadtörténeti Térképtár, légifotók

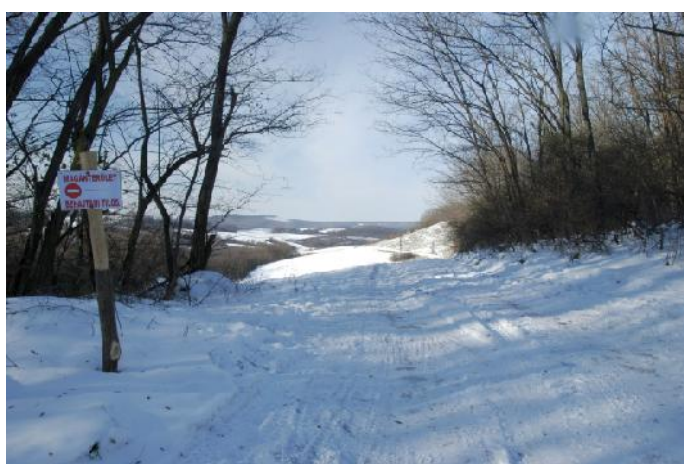
123. KÉP: *Bedzsumbujosodott sz l skertek a szászvári Rózsahegyén*

Szászvár, 2011. január (MG)

124. KÉP: *Szalatnaki holland férfi háza, Conquistador felirattal, szántó embert ábrázoló oromzati dísszel*

„Hát mégis csak a falunak az emléke legyen meg [...] emlékezzen Szalatnak, hogy ilyen munka volt” A szomszéd, Szedlák Tóbiás elbeszélése.

Szalatnak, 2011. január (MG)

125. KÉP: *Magánterület határát jelző tábla egy bekerítés előtt álló 70 ha-os területen*

Kárász, 2012. december (MG)

126. KÉP: *Pusztaság. Látkép egy kárászi pince ajtajából*

Az 1950-ben használt határbeli építmények 90%-át (becslés) felhagyták.

Kárász, 2012. december (MG)

127. KÉP: *A bokrosodó, erdősödő faluhatárban a vadászat az egyik legfőbb tájkiélési forma*

Szalatnak, 2011. január (MG)

128. KÉP: *A gerényesi evangélikus templom helyén emelt emlékmű*

Gerényes, 2007. október (MG)

